Анатолій Кентій
Володимир Лозицький

ВІЙНА БЕЗ ПОЩАДИ І МИЛОСЕРДЯ

До 60-річчя
Перемоги
над нацистською
Німеччиною

МИ ПРО ВАС ПАМ'ЯТАЄМО!

Велика Вітчизняна війна назавжди залишиться в історії як жорстке збройне протиборство, яке призвело до небачених людських і матеріальних втрат. Жертвами цієї трагедії за різними оцінками стали від п'яти до десяти мільйонів українців. Ареною кровопролитної і безкомпромісної боротьби стала і сама територія України.

«Якою б страхітливо руйнівною не була війна, – писав видатний український кінорежисер і письменник О.П. Довженко, – яким би грізним ураганом не пронеслась вона по Україні, її величезне позитивне значення для історії українського народу безперечне». Це було славетне загартовування українського духу. Українці ще раз довели свою волелюбну вдачу, бажання бути незалежними, жити під мирним небом. З гітлерівськими окупантами у роки війни поруч з солдатами і командирами Червоної армії мужньо билися партизани України. Своїми рейдами на окупованих територіях, диверсійними діями на комунікаціях фашистської армії партизани сприяли розгрому німецького вермахту і прискорили звільнення України від нацистських поневолювачів. У партизанських лавах поряд з українцями воювали представники 62 національностей.

Пропонована читачеві книга розкриває складний і часом суперечливий процес розвитку і становлення партизанського руху 1941–1944 рр. в Україні. Її автори не оминають драматичних і трагічних сторінок героїчної боротьби партизанів, демонструють, як ця боротьба перетворилась на справжній фронт у тилу вермахту в Україні і стала важливою умовою перемоги над ворогом.

Соціал-демократична партія України (об'єднана) завжди опікувалась ветеранами, які своїм героїзмом забезпечили мирне життя українського народу. В переддень 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні соціал-демократи об'єднані цією книгою ще раз віддають глибоку шану і вдячність усім учасникам війни, воїнам, партизанам і підпільникам, всім тим, хто не дивлячись на розбіжність ідеологічних поглядів боровся з німецько-фашистськими загарбниками.

Ми про вас пам'ятаємо! Вдячність за ваш подвиг ніколи не згасне в наших серцях.

Голова Соціал-демократичної партії України (об'єднаної)
Віктор Медведчук

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Анатолій Кентій — Володимир Лозицький

ВІЙНА БЕЗ ПОЩАДИ І МИЛОСЕРДЯ

Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні 1941–1944

Київ
«Генеза»
2005

ББК 63.3 (4УКР) 622.5
К35

Кентій А., Лозицький В.
К35 Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944) – К.: Генеза, 2005. – 408 с.
ISBN 966-504-432-X

На основі використання широкої документальної бази, залучення невідомих архівних джерел автори книги відтворюють складний і драматичний перебіг збройної боротьби в тилу вермахту в Україні, успіхи й невдачі партизанів у 1941–1944 рр. У виданні аналізуються бойова, диверсійна та розвідувальна діяльність партизанських формувань, прорахунки й помилки в організації та розвитку партизанського руху, характеризується нацистський окупаційний режим і його заходи у боротьбі з партизанами, відзначається роль партизанів у звільненні української землі від гітлерівських загарбників, висвітлюються стосунки партизанських загонів та з'єднань з ОУН–УПА.

Книга зацікавить широке коло українських читачів.

ББК 63.3 (4УКР) 622.5

© Кентій А.В.,
Лозицький В.С., 2005
© Видавництво «Генеза»,
художнє оформлення, 2005

ISBN 966-504-432-X

Вступ

Історія людства, яка сягає глибиною в багато тисячоліть, неодноразово була свідком кривавих збройних конфліктів і воєн, в результаті яких гинули цивілізації, зникали могутні колись держави, йшли з життя мільйони людей. Не стало винятком й XX ст. Страшний слід в пам'яті людства залишила Друга світова війна 1939–1945 рр.

Важко піддаються усвідомленню гекатомби жертв цієї війни. Ними були не лише військовослужбовці, а головним чином цивільне населення, котре в своїй більшості стало об'єктом бойових дій. Безглузді бомбардування і артилерійські обстріли великих міст та інших населених пунктів, потоплення пасажирських суден, масові вбивства полонених і заложників, мережа нацистських таборів знищення, геноцид проти слов'янських народів, євреїв, циган та інших – усе це проходить червоною ниткою через 1939–1945 рр. Не оминуло страшне лихо й Україну, на території якої в 1941–1944 рр. відбувалися запеклі бої між німецькими і радянськими військами. За різними даними, втрати українського народу складають від 4,5 до 10 млн чоловік, включаючи мирних жителів, військовополонених, вояків Червоної армії, партизанів і підпільників, учасників українського руху Опору. Понад 2,3 млн наших громадян було вивезено на рабську працю до Німеччини.

Особливістю Другої світової війни став широкий антифашистський рух Опору, який розгорнувся на теренах Європи і Азії, окупованих гітлерівською Німеччиною та її союзниками.

Найефективнішою формою цього Опору був партизанський рух. За оприлюдненими даними, на території СРСР діяло понад 1 млн, в Югославії – від 500 до 800 тис., Франції – 500 тис., Польщі – 130 тис., Італії – 130 тис., Греції – 122 тис., Албанії – 70 тис., Бельгії – 23 тис. партизанів і бійців руху Опору. Їхня діяльність відіграла важливу роль в дезорганізації тилу армій фашистського блоку і в їх остаточному розгромі.

І цей незаперечний факт були змушені визнати в повоєнний час відомі німецькі воєначальники. Так, у спогадах і працях фельдмаршалів А. Кессельрінга і Е. Манштейна, генерал-полковників Г. Гудеріана і Л. Рендуліча, генерала піхоти К. Тіппельскірха, інших представників гітлерівського генералітету відзначається, що бойова, диверсійна і розвідувальна діяльність партизанів не тільки помітно впливала на моральний стан німецьких вояків, але й створювала значні труднощі для оперативних перевезень і постачання вермахту, підривала його бойові можливості.

Основною причиною виникнення руху Опору були плани країн фашистського блоку щодо світового панування і безжалісної експлуатації загарбаних територій. У порівнянні з переважною більшістю країн Європи нацистський окупаційний режим на території колишнього СРСР носив особливо брутальний і жорстокий характер, адже А. Гітлер і його оточення розглядали захоплені землі як «життєвий простір» для німецького народу. Мова йшла не лише про територіальні загарбання і боротьбу з комуністичною ідеологією, але й про ліквідацію державного існування білорусів, росіян, українців та інших народів, руйнування їхньої культури. Поневолені народи СРСР підлягали частковому онімечуванню, перетворенню в основній своїй масі у дешеву рабську силу для майбутніх панів тисячолітнього райху.

Нелюдська сутність і злочинна спрямованість нацистського окупаційного режиму викликала адекватну відповідь з боку білорусів, росіян, українців, представників інших національностей, створила сприятливі умови для розгортання широкомасштабної партизанської боротьби, інших форм спротиву окупантам і поневолювачам. Ареною безкомпромісного протиборства з гітлерівцями стала територія України. Хоч проти фашистів, починаючи з другої половини 1942 р., діяли й формування різних проводів українських націоналістів, але основ-

ний тягар антифашистського збройного спротиву винесли на своїх плечах радянські партизани.

Втім, тяга до партизанства, як вважав відомий український історик М. Антонович, представник славетної родини Антоновичів, була здавна, ще з часів боротьби Київської Русі з кочівниками, притаманна саме українцям. У листі від 12 січня 1945 р. до відомого історика-архівіста В. Міяківського, він писав: «...Кожний нарід має якийсь свій спеціальний стиль воювання, який йому внутрішньо відповідає і віддзеркалює уявлення народу про війну взагалі...». А тому, на думку М. Антоновича, «...для українців такий стиль війни це і є партизанщина». За його словами, «фактично і громадянська війна 1917–1920 рр. була нерегулярною партизанщиною і то у всіх партій однаково»[1].

У контексті зазначеного слід зауважити, що в ту добу дії червоних партизанів та партизансько-повстанських загонів анархо-комуністичного та самостійницького спрямування в Україні помітно впливали на тили воюючих сторін, заважали упорядкуванню адміністративного та господарського життя.

Партизанська боротьба в Україні, яка в 1941–1942 рр. носила переважно характер розрізнених бойових і диверсійних дій, частково ізольованих один від одного партизанських загонів, уже з другої половини 1942 р. набуває все більш організованого і цілеспрямованого характеру, а в середині літа 1943 р. фактично перетворюється в партизанський фронт в тилу вермахту. Проти окупантів уже діють не лише дрібні партизанські загони чисельністю від 5 до 30 осіб, а партизанські з'єднання, які нараховують від 500 до 2 тис. бійців і мають на озброєнні гармати і міномети. Партизани здійснюють рейди на тисячу і більше кілометрів по тилах ворога, дезорганізуючи його тил і комунікації. В документах вищого радянського військового керівництва партизанський рух було охарактеризовано як «одну з вирішальних умов перемоги над ворогом»[2].

Визнавав силу радянських партизанів й противник. Уже в наказі штабу Верховного командування вермахту (ОКВ) від 16 вересня 1941 р. зазначалося, що дії партизанів набувають форми «відкритих повстань» і «широкої війни» і становлять «загрозу для німецького керівництва війною». Якщо спочатку гітлерівці намагалися придушити дії партизанів виключно жорстокими репресіями, то вже з 1942 р. вони прагнули шир-

ше залучати до боротьби з партизанським рухом нестійкі елементи з місцевого населення, стали на шлях створення псевдопартизанських загонів, практикували засилання в середовище партизанів своєї агентури. Не полишав противник і спроб зіштовхнути радянських партизанів з українськими націоналістами.

За даними Комісії в справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Президії Верховної Ради УРСР та Інституту історії партії при ЦК Компартії України, які підвели підсумки роботи по додатковому виявленню «учасників всенародної боротьби на окупованій території України», у складі партизанських формувань України нараховувалось 501 750 бійців та осіб командно-політичного складу[3].

Хоч зазначена вище цифра викликає небезпідставні сумніви дослідників, але інших розрахунків чисельності партизанів України на сьогодні немає.

Боротьбу партизанів не обійшла увагою радянська література. В 1944–1977 рр. на Україні було видано 274 назви збірників документів, мемуарів і спогадів, видань масової і науково-популярної, а також 189 книжок художньої літератури про партизанський рух в Україні, загальним накладом понад 2 млн примірників. Але серед них була лише одна праця узагальнюючого характеру, яка побачила світ в 1957 р. у видавництві Академії наук УРСР (Клоков В.І., Кулик І.Т., Слинько І.І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни). Проте й вона носила науково-популярний характер, мала невеличкий обсяг в 11,3 друкованого аркуша і обмежений наклад у 6 тис. примірників.

Зазначена обставина, на нашу думку, свідчить, що партійно-радянське керівництво України, перебуваючи в повній залежності від Москви, не було здатне дозволити своїм науковцям написати неупереджену і об'єктивну працю про партизанський рух. Перша спроба наукового осмислення партизанської боротьби 1941–1944 рр., звичайно в руслі комуністичної ідеології, була зроблена в 1965–1975 рр., коли вийшла друком двома виданнями колективна монографія «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.» у трьох томах.

У згаданому тритомнику на підставі залучення великої кількості архівних документів було багато уваги приділено

партизанському руху, який розглядався як складова «всенародної боротьби в тилу ворога». Автори наголошували, що партизани і підпільники «вписали в літопис Великої Вітчизняної війни незабутні сторінки мужності і героїзму, стійкості і самовідданості, організованості і витримки, безмежної відданості Батьківщині». Містилось також визнання, що перші кроки підпілля і партизанського руху «були особливо важкими»[4].

В наступні роки (1978–1991) українська радянська історіографія партизанського руху поповнилася лише трьома узагальнюючими виданнями: Слинько І.І. «Підпілля і партизанський рух на Україні на завершальному етапі визволення. 1944 р.» (К., 1970), колективний двотомник «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944» (К., 1985), друга книга якого присвячена партизанській боротьбі, а також праця І.Ф. Кураса та А.В. Кентія «Штаб непокоренных (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны)», яка вийшла друком в 1988 р. Серед спеціальних праць згаданого періоду заслуговують на увагу такі книги: Мацуй П.О., Хабло О.С. «Говорит Большая земля» (К., 1979), присвячена радіозв'язку партизанського руху; Клоков В.І. «Действия партизан Украины на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск. 1941–1944.» (К., 1984); Мігрин Г.П. і Міщенко Г.П. «Задача особой важности (Партизанская разведка. 1941–1945)» (К., 1985), Маївська Н.К. «Медицинская служба в партизанских отрядах» (2-е изд., К., 1985).

Ці видання, незважаючи на надзвичайно широку архівно-документальну базу і введення в науковий обіг нових джерел, були створені, як і попередні праці, на засадах офіційної ідеології. Радянській історіографії партизанського руху України 1941–1944 рр. були притаманні, на нашу думку, кілька особливостей.

Перша. Постійне і надмірне підкреслювання організуючої і керівної ролі Комуністичної партії в партизанському русі, його міфологізація. **Друга.** Твердження, що партизанська боротьба від самого її початку носила всенародний характер. **Третя.** Гіперболізована героїзація учасників партизанського руху. **Четверта.** Змушене політико-ідеологічними обставинами уникнення критичного осмислення збройної боротьби партизанів, особливо того, що стосувалося партійного керівництва, його

окремих представників, діяльності вищих партійно-радянських органів.

Щодо авторів основних праць з історії партизанського руху, то переважна більшість з них була (а частина залишається й зараз) висококваліфікованими фахівцями-істориками, здатними на належному науковому рівні відтворити складні за логікою і перебігом подій процеси організації, становлення і розвитку партизанського руху в Україні в 1941–1944 рр. Однак політичні обставини були головною перешкодою на шляху наукового пошуку, вільного від партійної заангажованості.

Після здобуття Україною державної незалежності питання Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., або як її стали нерідко називати німецько-радянською війною, відійшли фактично на другий план. Правда, окремі дослідники виявляють інтерес до трагічних сторінок війни: кількості її жертв, долі військовополонених, проблеми колабораціонізму тощо.

Що стосується партизанського руху 1941–1944 рр., то про підготовку узагальнюючої наукової праці з цієї проблеми в Україні поки не йдеться. Проте в ряді сучасних видань партизанській боротьбі приділяється певна увага. Найгрунтовнішою працею цього періоду (1991–2004 рр.) слід визнати книгу відомого фахівця А.С. Чайковського «Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. Мовою документів, очима істориків)» (К., 1994). Автор критично підійшов до осмислення багатьох аспектів партизанського руху в Україні в 1941–1944 рр., які, за його словами, «вперто замовчувала упродовж років радянська історіографія»[5]. Перу А.С. Чайковського належать також параграфи «Нескорені: партизанський рух і підпілля» та «Народні месники», вміщені в узагальнюючому томі «Безсмертя. Книги Пам'яті України. 1941–1945» (К., 2000). Про радянський партизанський рух йдеться також в розділі «Рух Опору в окупованій Україні» четвертого тому «Політичної історії України. XX століття. Україна у Другій світовій війні (1939– 1945)», автором якого є відомий історик В. І. Кучер.

Зазначені вище дослідники, визнаючи важливу роль партизанів у розгромі та вигнанні німецьких окупантів з української землі, піддають критиці діяльність вищих органів влади СРСР і УРСР щодо підготовки та розгортання партизанської боротьби в Україні, організації використання партизанських сил, їх матеріально-технічного забезпечення тощо. Вони вважають,

що партизанський рух на українських теренах не носив «всенародного характеру», як це стверджувала радянська історіографія, висловлюють сумніви стосовно чисельності партизанів України, тих цифрових даних, які були введені в обіг у працях радянського періоду в 1940–1970-і роки.

Хоч згадані вище праці носять критичний характер і є важливим кроком на шляху створення правдивої і неупередженої історії партизанської боротьби, проте вони торкаються лише окремих питань та епізодів партизанського руху і не відтворюють цілісної картини збройної боротьби в тилу німецько-фашистських окупантів в Україні в 1941–1944 рр.

Серед найгостріших питань згаданої проблеми, які викликають дискусію в колі дослідників різних ідеологічних напрямків, залишається визначення характеру партизанського руху: чи був він всенародним, народним, масовим, чи користувався цей рух підтримкою населення окупованих територій? Вимагають переосмислення і уточнення статистичні дані про кількість учасників партизанської боротьби, про підсумки бойової і диверсійної діяльності партизанських формувань України. Залишається нез'ясованим і питання про втрати партизанів. Не можна залишити поза увагою й специфіку їхніх стосунків з місцевим населенням, особливо в західних областях. Особливістю партизанської боротьби на окупованих теренах України був її безкомпромісний характер, що дозволяє охарактеризувати її як війну без милосердя і пощади.

У контексті зазначеного хочеться висловити кілька думок стосовно партизанського руху, які вимагають, звичайно, подальшого опрацювання. Коли йдеться про партизанську боротьбу на окупованій території СРСР, у тому числі й в Україні, то першими намагалися заперечувати її «всенародний» чи «народний» характер не хто інші, як німці! Вже в «Основних положеннях з боротьби проти партизанів», затверджених 25 жовтня 1941 р. головнокомандувачем сухопутної армії Німеччини В. фон Браухичем, проводилася думка про те, що партизанська боротьба є боротьбою за більшовизм, а не справжнім народним рухом[6].

З цією точкою зору без особливих застережень погоджується чимало й сучасних українських дослідників. Зокрема, вже згадуваний В. І. Кучер пише, що «ми не схильні стверджувати, як це писала радянська історіографія, що вона (партизанська

боротьба. – *Авт.*) набула «всенародного характеру». При цьому його основний аргумент зводиться до того, що 220 тис. партизанів на 30 млн населення окупованої території України «це зовсім невелика його частина»[7].

Однак загальновідомо, що чисельність партизанів, або ж повстанців, залежить не стільки від загальної кількості населення взагалі, – рахуючи поміж них жінок, дітей, калік, людей похилого віку, – скільки від низки об'єктивних умов. Серед них – наявність кадрів організаторів і керівників, можливості для укриття і дислокації партизанських формувань, забезпечення їх продовольством. Але найбільш суттєво впливала на чисельність партизанів наявність зброї, боєприпасів, іншого спорядження. В цьому питанні нам здається авторитетною думка керівника «Воюючої Франції» (1940–1944 рр.) генерала Ш. де Голля. У своїх спогадах він прямо зазначає: «Фактично контингенти бійців внутрішніх сил перебували у прямому зв'язку від озброєння, яке їм надавалося»[8].

А зазначених вище умов для партизанів України в 1941 – 1943 рр. не було. А тому, на нашу думку, можливість створення багатосоттисячної або ж мільйонної армії партизанів – це не більше, ніж фантазія. До сказаного слід додати, що основна маса боєздатного населення України, а це від 5 до 7 млн осіб, була мобілізована до Червоної армії.

Якщо ж порівняти чисельність партизанів України, беручи за основу цифру в 220 тис. чоловік, з даними, наприклад, по Франції, то побачимо таку цікаву картину. Учасники руху Опору становили лише 1,2 %, або 500 тис., осіб від загальної кількості населення Франції (42 млн). При цьому слід врахувати, що збройні сили Вільної Франції у Північній Африці в 1943 р. складали лише 120 тис. вояків. Але можна з впевненістю стверджувати, що навряд чи знайдеться справжній французький патріот, котрий на підставі наведених вище цифр буде заперечувати народний характер боротьби французьких партизанів проти гітлерівських окупантів.

З огляду на зазначене ми схильні до того, щоб визнати народний характер партизанської боротьби проти гітлерівських окупантів в Україні 1941–1944 рр. На користь такого твердження можна привести й такий вагомий аргумент. У першій третині XIX ст. видатний німецький військовий теоретик К. Клаузевіц, аналізуючи дії партизанів в тилу армій Наполео-

на в Іспанії, Росії та інших країнах, охарактеризував їх як «народну війну». У своїй знаменитій праці «Про війну» він пише: «Щоб не впадати в ілюзії, народну війну слід бачити в поєднанні з війною, яку веде регулярна армія»[9].

Коли спробувати екстраполювати думку К. Клаузевіца часів наполеонівських воєн на війну 1941–1945 рр., яку вели народи СРСР проти нацистських агресорів, то вона, безумовно, носила народний характер. А оскільки партизанський рух був невід'ємною і органічною частиною цієї війни, то і він мав народний характер. Це в повній мірі стосується й України, громадяни якої активно боролися з гітлерівцями як в їхньому тилу, так і на фронті. Партизанський рух не був справою партійних функціонерів, у лавах партизанів носії офіційної ідеології – комуністи і комсомольці – становили лише відповідно 13,6 і 19,9 % від загальної кількості бійців.

Якщо говорити про характер партизанського руху, то справа, зрозуміло, не в епітетах: «всенародний», «народний», «масовий», а в тому, що місцеве населення підтримувало партизанів і свідченням цього є репресії, які фашисти широко застосовували до непокірних. Їхніми жертвами в Україні стали до 7 млн осіб, переважно цивільне населення. І не треба ототожнювати підтримку партизанів лише участю мирних жителів у збройних формах антифашистського спротиву. Збройний чин – це справа духовно і фізично вироблених одиниць. Масові факти укриття хворих і поранених партизанів, надання продовольчої допомоги партизанським загонам, сприяння їм в організації розвідувальної роботи яскраво свідчать, на чиєму боці було населення. Разом з тим ми свідомі того, що серед населення України був прошарок людності, опозиційний радянському режиму і лояльно налаштований до гітлерівців. Були й люди, котрих окупанти різними загрозами тимчасово перетягли на свій бік. Але відсоток колабораціоністів був таким малим, що не мав практичного впливу на перебіг боротьби.

Було б неправильним думати, що партизанський рух від початку свого зародження був масовим і користувався широкою підтримкою населення на тимчасово окупованих теренах України. Невдачі радянських військ в 1941–1942 рр., залишення ними української території справили негативний вплив на значну частину населення, позначились на його ставленні до партизанів. Цьому також сприяли жорстокі каральні акції гітлерівців проти тих, хто підтримував партизанів.

Однак брутальна окупаційна політика і поразки німецьких військ на фронтах докорінно змінили становище на захоплених українських теренах, позначилися на настроях населення. Секретар ЦК ЛКСМУ М. Кузнецов, який впродовж квітня–червня 1943 р. перебував у партизанських з'єднаннях на Поліссі, в записці від 21 липня 1943 р. на ім'я М. Хрущова і Д. Коротченка писав: «...Населення за два роки окупації навчилося прекрасно розуміти викрутаси фашистської брехливої пропаганди, перестало вірити їй і вже не підпадає під її вплив». Він також наголосив, що «немає жодної людини (за винятком незначної кількості відвертих ворогів радянської влади), яка б не бажала скорішого повернення Червоної армії»[10].

Починаючи з весни 1943 р. розпочався масовий притік населення до партизанських формувань і лише брак зброї і боєприпасів обмежував значне зростання чисельності партизанських лав. Коли, наприклад, глянути на чисельність шести базових партизанських з'єднань України (С. Ковпак, С. Маликов, Я. Мельник, М. Наумов, О. Сабуров, О. Федоров), яка становила майже 26 тис. бійців, то 60 % з їх числа прийшли до партизанів у 1943–1944 рр.

Викликають сумніви у дослідників й наявні статистичні дані про чисельність учасників партизанського руху в Україні. В цьому контексті слід погодитись з тими дослідниками, які пояснюють це прагненням партійно-радянського керівництва УРСР перевищити аналогічний показник по Білорусії (понад 374 тис.) і цим довести «всенародний» характер партизанської боротьби.

Динаміка встановлення чисельності партизанів України виглядає так. Після війни у доповіді М. Хрущова «Визволення українських земель від німецьких загарбників і чергові завдання по відродженню народного господарства Радянської України», проголошеній на шостій сесії Верховної Ради УРСР, було заявлено, що на Україні діяли 228 партизанських загонів чисельністю 60 тис. чоловік[11]. В 1965 р. у шостому, заключному томі «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945» кількість партизанів в Україні обраховувалась в 220 тис. чоловік[12].

У 1967 р., як свідчить довідка, яка зберігається в документах особового фонду Д. Коротченка (ЦДАГО України), чисельність учасників партизанського руху в Україні оцінюва-

лась в 357 750 осіб[13]. Після 1975 р., коли були підсумовані результати додаткового виявлення «учасників всенародної боротьби на окупованій території України», в науковий обіг вводиться цифра понад 501 тис. партизанів, про що вже йшлося вище. Однак і це ще не межа. Так, у статті голови Комісії в справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Верховній Раді України В. Конькова «Подвиг безсмертний і навіки», опублікованій в газеті «Голос України» за 22 вересня 2004 р., уже йдеться про 517 тис. партизанів!

Якщо ж говорити про архівні документи партизанського руху України 1941–1944 рр., то картина виглядає так. У довідці оперативного відділу УШПР від 20 серпня 1944 р. зазначалося, що в складі 1200 партизанських з'єднань, загонів і груп нараховувалось 115 тис. партизанів[14]. За даними відділу кадрів УШПР, за станом на 18 листопада 1944 р. загальна чисельність партизанів обраховувалась уже в 147 344 осіб, у тому числі по формуваннях 4-го Управління НКВС УРСР і партійних органах 1941–1942 рр. – 40 060; по облікових документах УШПР з червня 1942 р. – 76 647; за даними представництв УШПР при військових радах 3 і 4-го Українських фронтів – 30 637 чоловік[15].

Згідно з довідкою ЦК КП(б)У від 5 травня 1945 р. про підсумки бойової і диверсійної діяльності українських партизанів за 1941–1944 рр. у складі 2145 з'єднань, загонів і груп було понад 200 тис. бійців[16]. Станом на 1 серпня 1945 р. по списках, які надійшли до УШПР, обліковано 174 944 учасники партизанського руху. З них по списках 4-го Управління НКВС УРСР за червень 1941 р. – червень 1942 р. – 33 049 і по списках УШПР – 141 895 осіб[17]. Останні дані про чисельність учасників партизанської боротьби в Україні в 1941–1944 рр. встановила група ЦК КП(б)У по розрахунках з партизанами, яка була створена після розформування УШПР. За її підрахунками в лавах учасників партизанського руху було 175 400 осіб, з них по списках 4-го Управління НКВС УРСР і партійних органів – 33 049, по обліку УШПР – 142 351 чоловік[18].

З огляду на наведені цифрові дані, загальна кількість учасників партизанського руху в 1941–1944 рр., на нашу думку, може бути визначена між 180 і 500 тис. осіб. При цьому слід врахувати таку важливу обставину: в умовах партизанської

дійсності ведення обліку особового складу було надзвичайно ускладнено, особливо це стосується 1943–1944 рр., коли спостерігався масовий приплив добровольців до лав партизанів. Отож чимала кількість учасників партизанської боротьби могла з різних причин опинитися поза списками партизанських формувань. Крім того, слід рахуватись і з тим, що певна кількість населення на окупованій території вела збройну боротьбу з фашистами одинаком або в складі невеликих груп в 3–5 чоловік, а тому теж залишилася поза обліком організованих учасників партизанського руху.

Незважаючи на те, що в науковий обіг введені вищезазначені дані про чисельність партизанів в Україні, в різних виданнях та періодичній пресі час від часу з'являються інші, жодним чином необґрунтовані цифри. Так, 22 вересня 2004 р. у газеті «Урядовий кур'єр» було опубліковано повідомлення про зустріч Голови Верховної Ради України з членами Комісії у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. У своєму виступі В. Литвин заявив, що у воєнні роки на території України діяла «майже стотисячна партизанська армія». Водночас в газеті «Голос України» (22 вересня 2004 р.), як вже йшлося вище, голова Комісії у справах колишніх партизанів В. Коньков обрахував кількість партизанів у 517 тис. осіб.

При користуванні даними про кількість партизанів в Україні потрібно враховувати деякі обставини. Коли йдеться про 180–500 тис. учасників партизанського руху, то необхідно брати до уваги, що це лише ті люди, які впродовж 1941–1944 рр. пройшли по облікових документах, і не обов'язково, щоб усі вони весь час брали участь в бойових діях. Зокрема, багато «мертвих душ» має бути по списках 1941–1942 рр., коли чимало партизанських загонів і груп розпалося в перші дні після окупації районів їхньої дислокації німецькими військами або ж була ними розбита.

Реальна бойова сила партизанських формувань, підпорядкованих УШПР, виглядає так. Червень 1942 р. – 4043 партизани; січень 1943 р. – 8582 партизани; липень 1943 р. – 23 453 партизани; січень 1944 р. – 47 789 партизанів[19]. При цьому до числа цих партизанів не увійшли ті люди, котрі боролися з фашистами одинаком, у складі місцевих партизанських груп і додатково виявлялися і обліковувались як учасники парти-

занського руху в 1960–1970-і роки. І з цим фактом слід також рахуватися.

У багатьох дослідників і читачів, особливо в наш час, виникають цілком закономірні сумніви щодо деяких результатів бойової діяльності партизанів України, які знайшли відображення в документах партизанського руху і введені в науковий обіг. Насамперед це стосується кількості вбитих і поранених вояків противника – 468 682[20]. Ця цифра виглядає надзвичайно завищеною, коли врахувати, що саме партизани втратили вбитими і пораненими близько 24 тис. чоловік! Коли ж виходити з особливостей партизанської боротьби, враховуючи, що партизани, як правило, прагнули раптово атакувати противника і широко застосовували диверсії на залізницях, то втрати німців, їх союзників і спільників могли б складати від 100 до 150 тис. чоловік. Адже за даними дослідників колишньої Німецької Демократичної Республіки, які опрацьовували документи вермахту, в боях з партизанами і підпільниками на території СРСР німці недорахувалися 500 тис. чоловік.

Великі суперечки викликають звітні відомості партизанського руху про кількість знищеної партизанами німецької бронетехніки (танки, бронемашини) – 1566 бронеодиниць[21]. За підрахунками одного відомого дослідника з них начебто можна було б сформувати 5 бронетанкових дивізій. Однак, як відомо, кількість танків в одній танковій дивізії вермахту на Східному фронті в 1942–1944 рр. складала від 150 до 200 одиниць, і це б тягнуло на 7, а то й більше танкових дивізій! Але справа не в цифрах, і ми не знаємо, скільки було танків у тих 1566 бронеодиницях, а різниця між танком і бронемашиною дуже велика. За даними партизанів, переважна більшість знищеної ворожої бронетехніки припадала на підірвані ешелони, і це головне, бо облік підірваних ешелонів, особливо в 1943–1944 рр., вівся дуже ретельно. Перевірки результатів диверсійної діяльності партизанів України, здійснені наприкінці 1943 – на початку 1944 р. відповідними управліннями штабу 1-го Українського фронту, показали, що підірваних ешелонів було більше, ніж звітували партизани.

Заплутаним є питання про власні втрати партизанів. У радянській історіографії ця вразлива тема взагалі замовчувалася. Вперше дані про кількість вбитих і пропалих безвісти учасників партизанського руху на підставі власних розрахунків

оприлюднив уже згадуваний А.Чайковський. У своїй книзі «Невідома війна» він стверджує, що «під час війни склали голови близько 50 тис. партизанів»[22]. Через деякий час у книзі «Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945» А. Чайковський вже говорить, що «під час війни поклали голову близько 60 тис. українських партизанів»[23]. Проте ще далі пішов уже згадуваний вище голова Комісії в справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Верховній Раді України В. Коньков, котрий стверджує, що «не повернулися до своїх сімей, до мирної праці понад 100 тисяч партизанів»[24].

Однак наведені вище дані суттєво різняться з наявними архівними документами. За відомостями відділу кадрів групи ЦК КП(б)У по розрахунку з партизанами, із 175 400 учасників партизанського руху загинуло, померло або пропало безвісти 13 956 осіб[25], тобто близько 8 %. Правда, по окремих формуваннях втрати особового складу були вищими. Зокрема, в партизанському з'єднанні С. Ковпака – П. Вершигори із 5549 чоловік, які були внесені до списку партизанів у 1941–1944 рр., загинуло, померло чи пропало безвісти 1527 осіб, що складало майже 25 % від загальної чисельності. Основні втрати ковпаківців припали на Карпатський та Львівсько-Варшавський рейди 1943–1944 рр.

Що стосується німців, то вони в своїх документах, як це завжди робиться, занижують власні і надмірно завищують втрати партизанів. Так, у звіті поліції безпеки і СД при командуючому військами групи армій «Південь» за січень–червень 1942 р. зазначається, що в боях і сутичках було знищено 1287 партизанів, що становило близько 12 % від чисельності партизанів (11 тис.). Власні втрати німців та їхніх посібників (поліцаїв) обраховувались у 70 осіб, тобто були нижчими аж у 18 разів[26].

У контексті зазначеного нам здається вартим навести думку відомого німецького воєначальника, фельдмаршала А. Кессельрінга. Очолюючи війська вермахту в 1943–1944 рр. в Італії і ведучи боротьбу з італійськими партизанами, переважно комуністичного спрямування, він зазначає таке: «Втрати з німецького боку значно перевищували загальні втрати партизанів». Лише в червні–серпні 1944 р. німці недорахувалися 12–13 тис. вояків[27]. Тож виникає не риторичне питання: невже

українські партизани воювали гірше своїх італійських колег? І відповідь має бути лише одна: не гірше!

Дуже чутливою, а можливо й надзвичайно болісною сторінкою партизанського руху є стосунки партизанів з місцевим населенням. І охоплюють вони широке коло питань: безпосередня участь у збройній боротьбі партизанів, у тому числі виконання розвідувальних завдань, переховування і лікування учасників партизанського руху, надання партизанам допомоги продовольством, фуражем, одягом тощо. Щодо радянської історіографії, то вона постійно стверджувала, що партизани як народні месники користувалися широкою підтримкою переважної більшості населення на окупованій території, котре було готове поділитися з партизанами останнім шматком хліба чи останньою одежиною або пожертвувати власним життям.

Однак насправді все було значно складніше. Ми вже говорили, що партизани дійсно відчували підтримку з боку більшої частини населення України, за винятком західного регіону. І ця підтримка стала запорукою їхньої успішної бойової, диверсійної і розвідувальної діяльності. Проте стосунки партизанів з населенням не були безхмарними. Особливо це стосувалося рейдуючих партизанських загонів, які з місць свого формування переходили для дій в інші терени і регіони.

Особливо болісним було питання продовольчого забезпечення партизанів. Частина цієї проблеми вирішувалась за рахунок того, що здобувалося у німців, інше – доводилося розв'язувати за рахунок місцевого населення. При цьому поруч з добровільною передачею партизанам харчів і фуражу мали місце реквізиції у формі господарських операцій і самопостачання із застосуванням нерідко примусових заходів.

Не можна сказати, що переважна більшість партизанських командирів не розуміла аморальності таких дій, але обставини нерідко були невблаганні. У контексті зазначеного становить інтерес лист від 19 грудня 1943 р. командира 2-го Рівненського партизанського з'єднання І. Федорова своєму колезі О. Федорову (Чернігівсько-Волинське з'єднання). У ньому йдеться про впорядкування організації постачання обох з'єднань за рахунок місцевих ресурсів. Існуючу систему постачання, коли партизани обох з'єднань вилучали продовольство з одних і тих самих сіл, І. Федоров вважав неправильною і говорив, що «народ ясно і справедливо ображається». Він пропонував поділити

села, бо непродумана практика самопостачання псує відносини партизанів з місцевим населенням[28]. До цього слід додати, що в документах УШПР трапляється багато радіограм, в яких партизанські командири звинувачують один одного в примусовому вилученні продовольства в населення та в інших неподобствах.

Отож невипадково ще в резолюції наради членів Нелегального ЦК КП(б)У з командирами і комісарами партизанських з'єднань в районі білорусько-українського Полісся, яка відбулася 28–29 травня 1943 р., було записано таке: «Засудити і заборонити шкідливу, непартійну практику натуральних податків на селян в тилу ворога, яка проводиться окремими партизанськими загонами і яка викликає незадоволення у місцевого населення і порушує правильні, радянські взаємини з ними»[29].

Незважаючи на вищезазначені рекомендації і прагнення партизанського командування рішучими заходами підтримувати дисципліну серед особового складу, в партизанському русі часто-густо мали місце прояви мародерства щодо місцевого населення. Хоч у звітах партизанських з'єднань про це ганебне явище говориться дуже обережно і кількість покараних за це осіб в цілому невелика, але цей сумний факт слід визнати.

Ось лише деякі відомості, почерпнуті з документів партизанського руху. Вже, наприклад, 3 березня 1943 р. інформатор «Кармен» надіслав таку радіограму із з'єднання С. Ковпака на ім'я начальника УШПР Т. Строкача: «Повідомляю, що багато із загону займаються мародерством, беруть все, що трапляється їм під руку, аж до того, що беруть ковдри, простирадла, білизну потрібну і непотрібну їм. Командування ніяких заходів не вживає». Дещо емоційною є частина радіограми відомих партизанських радистів О. Хабла і М. Вовчик-Блакитної із з'єднання Л. Іванова на ім'я Т. Строкача від 26 квітня 1944 р. «Мародерство, – говориться в ній, – досягло вищих меж і населення вважає нас безжалісними бандитами. Зараз з'єднання майже не шкідливе для німців, є великим паразитом для населення і завдає шкоди, озлоблюючи населення проти радянських партизанів»[30].

З огляду на зазначене, слід зауважити, що мародерство, особливо вилучення в населення білизни й одягу, було спровоковано в значній мірі надзвичайно важким станом із забезпеченням партизанів обмундируванням. У звіті про роботу

Кам'янець-Подільського підпільного обкому КП(б)У, обласного штабу партизанського руху, партизанських з'єднань і загонів Кам'янець-Подільської області за квітень 1943 р. – квітень 1944 р. зазначається, що із спідньою білизною була фактично катастрофа, бо більше половини партизанів її не мали, їх постійним супутником були воші[31]. А на початку 1943 р. уповноважений ЦК КП(б)У І. Сиромолотний інформував Т. Строкача, що С. Ковпак та С. Руднєв вкрай погано вдягнені, і просив вислати їм хоча б два комплекти офіцерського обмундирування!

Якщо говорити про ставлення до партизанів населення окремих регіонів України, то найменшу підтримку вони мали в західних областях, де відчувався дуже сильний вплив ОУН–УПА. Проте на цих теренах до радянських партизанів надзвичайно приязно ставилося польське населення. В інших районах України партизани відчували в цілому значну підтримку місцевих мешканців. Але, на нашу думку, така підтримка була все ж нелегким тягарем для населення.

І нарешті, останнє. Від самого початку нападу Німеччини на СРСР війна між обома державами набула безкомпромісного характеру, фактично стала боротьбою на знищення, коли життя окремої людини було позбавлене будь-якої вартості. Ініціатором цього, небаченого в світовій історії, кривавого протиборства, стало військово-політичне керівництво нацистського Третього райху. Ще 30 березня 1941 р. на нараді вищого військового керівництва А. Гітлер заявив, що у майбутній війні проти СРСР «мова йде про боротьбу за знищення», а сама жорстокість в ній є «на благо майбутнє». В іншому випадку фюрер, торкаючись СРСР, наголосив: «Ми повинні стерти з поверхні землі цю країну і знищити її народ»[32].

У контексті зазначеного, – об'єктивно і неминуче – безкомпромісного характеру набув і партизанський рух на теренах, окупованих фашистською Німеччиною. Ще до початку війни нацистське керівництво, усвідомлюючи спротив своїм завойовницьким планам, дало вказівки військовим інстанціям безпощадно придушувати будь-які виступи в тилу німецьких військ. Знищенню підлягали не тільки особи, які зі зброєю в руках спробують чинити опір поневолювачам, але й цивільне населення, котре допомагатиме партизанам.

На виклик, кинутий нацистами, не забарилося відгукнутися партійно-радянське керівництво СРСР. У постановах і директивах ЦК ВКП(б), Раднаркому СРСР, наказах наркома оборони СРСР, в інших документах Збройні Сили, партизани і населення окупованої території Радянського Союзу закликалися до безкомпромісної боротьби з агресором. Ставилось завдання: «...ворога і всіх його посібників, переслідувати і знищувати їх на кожному кроці». Такими закликами були просякнуті шпальти періодичних видань, сторінки художніх творів. Сильне враження справляв й відомий вірш К. Симонова «Вбий його».

Без милосердя і пощади велася й партизанська війна. На репресивні дії окупантів партизани відповідали адекватними акціями. Поряд з чинами окупаційної адміністрації знищувалися, як правило, й полонені німецької армії, їхні союзники та спільники з числа місцевих мешканців, переважно старости, поліцаї, дрібні урядовці, а нерідко й ті, хто був лояльно налаштований до окупаційної влади.

Показовим, на нашу думку, був трагічний епізод, який стався в Сумській області і одним з учасників якого був партизан І. Козеха. З цього приводу відомий партизанський командир М. Наумов розповідав: «Поліцейський спалив хату брата-партизана і його родину, яка складалася з трьох чоловік дітей. Козеха напав на родину брата того поліцейського і знищив його хату і родину». І підсумовуючи сказане, М. Наумов підкреслив: «Така жорстока боротьба відбувалася на Сумщині в 1942 році між партизанами і поліцаями»[33]. І цей епізод, звичайно, не був поодиноким.

Таким чином, сучасний стан вивчення історії партизанського руху в Україні в 1941–1944 рр. у контексті дослідження проблем Другої світової війни, наявність не до кінця досліджених проблем і контраверсійність поглядів на них вимагають, на нашу думку, подальшої уваги з боку науковців. Партизанський рух є яскравим прикладом героїчної боротьби кращих представників українського народу та інших національностей за свободу і незалежність від іноземних поневолювачів. Не оминаючи трагічних і драматичних сторінок партизанської боротьби, вважаємо, що лише пропагуючи зразки мужності, самовідданості і героїзму можна виховати покоління, здатне поважати себе і ставити перед собою високу мету. Постійне занурення в трагічне, гортання драматичних сторінок власної

історії не сприяє, на нашу думку, вихованню справжніх патріотів, здатних до самопожертви в ім'я державних інтересів.

У книзі, яка пропонується увазі зацікавленого читача, автори ставлять собі за мету на підставі аналізу архівних джерел і з врахуванням праць своїх попередників розкрити процес організації і розвитку партизанського руху в Україні в 1941–1944 рр., охарактеризувати роботу керівних органів, показати бойову, диверсійну і розвідувальну діяльність радянських партизанів, її вплив на розгром і вигнання гітлерівських окупантів з української землі.

Автори ставлять перед собою завдання не уникати гострих, а часом трагічних сторінок партизанської боротьби, прагнутимуть бути об'єктивними в оцінці діяльності керівних центрів і окремих осіб, приділять увагу з'ясуванню впливу фактору ОУН–УПА на перебіг збройної боротьби партизанів з гітлерівцями в західних областях України. Партизанський рух розглядається ними в межах тогочасного адміністративно-територіального поділу УРСР, без Закарпаття і Криму.

В цілому, погоджуючись з радянською історіографією періодизації партизанського руху (**перший період** – від початку війни до кінця листопада 1942 р.; **другий період** – з кінця листопада 1942 р. до кінця 1943 р.; **третій період** – від січня 1944 р. до вигнання гітлерівців з території України), автори пропонують таку структуру своєї книги, яка, на їх погляд, дозволить читачеві більш глибоко і ґрунтовно ознайомитися з найбільш цікавими сторінками історії партизанського руху в Україні в 1941–1944 рр., характером і перебігом боротьби партизанів проти нацистських окупантів.

Книга складається з вступу, шести розділів та висновків. У першому розділі буде висвітлено партизанський рух на окупованій території з липня 1941 р. по травень 1942 р. включно, тобто від створення перших партизанських загонів в Україні до поразки радянських військ під Харковом і в Криму, внаслідок чого територія України незабаром була повністю окупована німецько-фашистськими військами. Цей відрізок часу є частиною першого періоду партизанського руху, коли шляхом пошуку, прорахунків і помилок з боку керівних центрів вирішувались питання організації партизанських сил і оптимізації форм управління ними, коли, незважаючи на несприятливе військо-

во-політичне становище, нечисленні, недостатньо оснащені, а інколи й погано керовані партизанські загони, жертвуючи життям своїх бійців, вели боротьбу в тилу наступаючих гітлерівських військ. Тут йтиметься також про фашистський окупаційний режим на окупованих українських землях і перші заходи нацистів щодо боротьби з партизанським рухом.

У другому розділі, який певною мірою є центральним і хронологічно охоплює події від кінця травня 1942 р. по серпень 1944 р., розкриваються основні напрямки бойової діяльності партизанів України від утворення системи штабів партизанського руху, в тому числі й Українського ШПР, до розформування основної маси партизанських формувань у зв'язку із звільненням більшої частини території і вигнанням гітлерівців із західних областей України. В цій частині книги будуть охарактеризовані діяльність УШПР та підпорядкованих йому органів, заходи партійно-радянського керівництва щодо розвитку партизанського руху і розширення зони активних дій партизанів в тилу гітлерівських військ, втягнення в антифашистський спротив ширших мас населення.

Буде приділена також увага участі партизанів в організації форсування радянськими військами Дніпра і в утриманні плацдармів на правобережжі ріки, взаємодії партизанських формувань з частинами Червоної армії в боях на Правобережній Україні та на Волині–Поліссі. Вперше об'єктивно висвітлюватиметься історія рейдів партизанських формувань по тилах ворога в 1943–1944 рр.

Третій і четвертий розділи присвячені специфічним формам партизанської діяльності: диверсійним діям партизанів України на залізничних, шосейних та водних комунікаціях; організації та веденню партизанської розвідки, боротьбі з ворожою агентурою в партизанських загонах і з'єднаннях.

У п'ятому розділі йдеться про забезпечення бойової діяльності партизанів. Це, зокрема, організація служби зв'язку партизанського руху, матеріально-технічне забезпечення партизанів, підготовка кадрів, медико-санітарне обслуговування особового складу партизанських загонів і з'єднань України. У шостому розділі розкривається вплив фактору ОУН–УПА на розвиток партизанського руху в західних областях України.

Джерельну базу видання складають фонди Українського штабу партизанського руху, партизанських загонів і з'єднань

України, Центрального Комітету Комуністичної партії України періоду 1941–1944 рр., Колекції документів з історії Комуністичної партії України (1870–1966 рр.), Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР (1941–1950 рр.), які зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (колишній архів ЦК Компартії України). У зазначених фондах поряд з документами радянських партизанів відклалися матеріали трофейного походження, які характеризують боротьбу гітлерівців проти партизанського руху в 1941–1944 рр.

Авторами широко використані документи Російського державного архіву соціально-політичної історії (колишній Центральний партійний архів ІМЛ при ЦК КПРС) та Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації, в яких розкривається діяльність Центрального штабу партизанського руху в 1942–1943 рр. та бойові дії партизанів у кордонах Південного фронту в 1941–1942 рр.

Для розкриття впливу фактору ОУН–УПА на діяльність партизанів України поряд з документами ЦДАГО України залучені фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, які стосуються Української повстанської армії (УПА) та Організації українських націоналістів (ОУН).

У процесі роботи над книгою були використані документальні видання: «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів» (К., 1963), «Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни» (К., 1986), «Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы» (М., 1999), журнальна періодика, в якій публікувалися документи періоду війни, а також науково-довідкове видання «Україна партизанська 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними» (К., 2001).

Автори не творять ілюзій з того, що їм вдалося дослідити і висвітлити найбільш гострі і пекучі питання партизанської боротьби, бо це справа багатьох як сучасних, так і майбутніх істориків. Вони плекають надію, що підготовлене ними видання стане корисним, викличе інтерес не тільки в науковців, але й в

широких колах читацького загалу – серед студентів, краєзнавців, усіх тих, хто цікавиться історією партизанської боротьби в Україні в роки Другої світової війни, хоче зрозуміти внесок нашого народу в розгром фашизму.

Розділи 1, 2 (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3), 4 і 6 підготовлені А.В. Кентієм, розділи 2 (підрозділи 2.4, 2.5, 2.6 і 2.7), 3 і 5 В.С. Лозицьким. Вступ і висновки написані авторами спільно.

ПРИМІТКИ

1. ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 2. – Спр. 106. – Арк. 72.
2. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – М., 1999. – С. 133.
3. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы в трех томах. – Т. 3. – К., 1980. – С. 240.
4. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. В трех томах. – Т. 1. – К., 1975. – С. 12.
5. Чайковський А. С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. Мовою документів, очима історика). – К., 1994. – С. 4.
6. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 22. – Спр. 863. – Арк. 6.
7. Кучер В. Радянські партизани // Політична історія України XX століття. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – Т. 6. – К., 2003. – С. 411.
8. Голль Шарль де. Военные мемуары. Единство. 1942–1944 годы. Т. 2. – 1960. – С. 295.
9. Клаузевиц К. О войне. В двух томах. 3-е издание. Перевод с немецкого. – Т. II. – М., 1936. – С. 197.
10. ЦДАГО України. – Ф. 240. – Оп.1. – Спр. 5. – Арк. 5,14.
11. Чайковський А.С. Згадана праця. – С. 247.
12. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945. – Том 6. – М., 1965. – С. 255.
13. ЦДАГО України. – Ф. 240. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 91.
14. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 19.
15. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 7 (ст.). – Спр. 51 (ст.). – Арк. 48 (ст.).
16. ЦДАГО України.– Ф. 240. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 196.
17. ЦДАГО України.– Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 619. – Арк. 1.
18. ЦДАГО України.– Ф. 62. – Оп. 7. – Спр. 25. – Арк. 61.
19. Курас И.Ф., Кентий А.В. Штаб непокоренных (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). – К., 1988. – С. 309.
20. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 49.
21. Там само.

22. Чайковський А.С. Згадана праця. – С. 245.
23. Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945. – К., 2000. – С. 393.
24. Голос України. – 22 вересня 2004 р.
25. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 7. – Спр. 25. – Арк. 61.
26. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 272. – Арк. 75.
27. Кессельринг А. Люфтваффе: Триумф и трагедия. Воспоминания фельдмаршала Третьего рейха. 1939–1947. – М., 2003. – С. 353.
28. ЦДАГО України. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 44.
29. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Том 2. 1941–1976. – К., 1977. – С. 35.
30. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1308. – Арк. 33; Спр. 1530. – Арк. 50.
31. ЦДАГО України. – Ф. 97. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 107.
32. Памяти павших. Великая Отечественная война. 1941 – 1945. – М.,1995. – С.20.
33. ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 70. – Арк. 251–252.

1.1. Початок німецько-радянської війни. Організація збройної боротьби на окупованій території, пошук оптимальних форм керівництва партизанськими силами

22 червня 1941 р. раптовим нападом збройних сил фашистської Німеччини на війська Червоної армії розпочалася німецько-радянська війна, яка стала складовою частиною Другої світової війни. Ніколи до цього світ не бачив такої концентрації військової сили, таких масштабів ведення бойових дій, такого безкомпромісного характеру збройної боротьби і як наслідок – небаченої кількості її жертв.

Політичне керівництво Третього райху розглядало війну проти СРСР як таку, в якій німецький народ покликаний не лише захистити свою батьківщину від можливого нападу Рад, але й врятувати «світову цивілізацію від смертельної загрози більшовизму»[1]. У Радянському Союзі цю війну назвали «всенародною вітчизняною війною». Її метою, за словами Й. Сталіна, була не тільки «ліквідація загрози, яка нависла над нашою країною, але й допомога всім народам Європи, котрі стогнуть під гнітом німецького фашизму[2].

Скориставшись з тактичної раптовості та помітно переважаючи Червону армію у ступені мобілізаційної готовності, бойовому досвіді та якості управління військами на всіх рівнях, гітлерівський вермахт розгорнув стрімкий наступ на трьох основних стратегічних напрямках і вже до кінця першого тижня війни зумів виграти так звану прикордонну битву. Під удара-

ми німців радянські війська, чинячи впертий опір, відступали на схід. Спостерігалася часто-густо втрата управління частинами і з'єднаннями, відсутність взаємодії між родами військ, мали місце прояви паніки серед особового складу перед діями німецької авіації і танків.

Ось, наприклад, які враження виніс начальник 90-го прикордонного загону майор Бичковський після перших боїв на Південно-Західному фронті. В доповідній записці від 5 липня 1941 р. на ім'я начальника охорони тилу ПЗФ генерал-майора В. Хоменка він відмітив на підставі особистих спостережень суттєві недоліки, зокрема в діях 5-ї армії, яка вважалася однією з найкращих у складі ПЗФ. Найхарактернішими з них були: відсутність підтримки з боку авіації діючих частин і з'єднань; метушня, розлад і паніка в роботі штабів армії і корпусів, втрата зв'язків з діючими військами; запізніле надходження бойових наказів із штабів до безпосередніх виконавців – частин і з'єднань; незадовільна робота зенітної та польової артилерії; поганий стан тилу і тилових комунікацій, низька стійкість піхоти від дій авіації і танків противника[3].

Такий перебіг подій на фронті змусив нарешті Москву усвідомити, що напад Німеччини – це не широкомасштабна воєнна провокація, а справжня війна і що на цьому етапі противник виявився сильнішим за Радянський Союз. За таких умов, як свідчив досвід більшовиків, ефективним засобом стримання і виснаження сил агресора мала стати партизанська боротьба в тилу ворожих військ на тимчасово окупованій території. Ще у жовтні 1918 р., виступаючи на II з'їзді КП(б)У, чільний діяч Комуністичної партії Л. Каменєв охарактеризував партизанську війну, як війну слабших, як війну, розраховану не на перемогу, а на те, «щоб заважати більш сильному противнику»[4].

Отож уже 29 червня 1941 р. у директиві РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним організаціям прифронтової смуги про перебудову всієї роботи на воєнний лад одним з найважливіших завдань визнавалось створення на окупованій території партизанських загонів і диверсійних груп для боротьби з частинами ворожої армії, для розпалювання партизанської війни і створення нестерпних умов для агресора і його посібників[5]. 18 липня 1941 р. зазначена директива була доповнена постановою ЦК ВКП(б) про організацію боротьби в тилу німецько-фашист-

ських військ. У ній партійні організації зобов'язувалися надати партизанській боротьбі «найширший розвій і бойову активність»[6].

Таким чином, уже в перші тижні війни вищі ешелони влади в Кремлі заклали основи організованого партизанського руху на тимчасово окупованій території СРСР, політичне та ідеологічне керівництво яким взяла на себе комуністична партія. В наступний час у результаті дій фашистської окупаційної адміністрації цей рух зімкнувся з постійно зростаючим антифашистським спротивом місцевого населення і переріс у справжню партизанську війну або ж, за словами К. Клаузевіца, у «народну війну», «яка руйнує як повільно жевріючий вогонь основні підвалини ворожої армії»[7].

Як показали перші місяці війни, для організації широкомасштабного й ефективного партизанського руху ні партійно-радянське керівництво СРСР, ні органи держбезпеки, ні військове командування виявилися фактично не готовими. Попередня робота з підготовки розгортання партизанської боротьби в прикордонних районах СРСР, яка велася з кінця 1920-х років на випадок очікуваної агресії з боку країн капіталістичного світу, була згорнута під час політичних репресій у середині 1930-х років. Як згадував відомий фахівець міннопідривної справи полковник І. Старінов, «були репресовані повністю всі партизани-підпільники-диверсанти»[8]. Накопичені запаси зброї, набоїв, спорядження були розукомплектовані.

Водночас викривлене уявлення вищого радянського військово-політичного керівництва про могутність Червоної армії та нібито готовність пролетаріату західних країн будь-що підтримати першу Країну Рад наповнило новим змістом радянську військову доктрину. За словами вже згадуваного І. Старінова, в «1933 році перемогли прихильники теорії війни на чужій території»[9]. Йшлося вже не про те, щоб не поступитися жодним клаптиком власної землі, а про необхідність у випадку війни бити ворога на його території. За таких обставин підготовка до партизанських дій в умовах окупації власних теренів визнавалася не тільки недоцільною, а й просто шкідливою.

Була, на нашу думку, ще й одна поважна причина, яка спонукала партійно-радянське керівництво поставитися негативно до підготовки партизанської війни і згорнути всі роботи у цьому напрямку. З огляду на політичні репресії, які розпоча-

лися в СРСР з кінця 1920-х років і особливо відчутно проявилися в Україні, у Кремлі були, мабуть, побоювання, що накопичені для партизанів припаси можуть за певних обставин опинитися в руках тих прошарків населення, котрі були опозиційно налаштовані до радянської влади.

Отож слід погодитись з думкою відомого німецького воєначальника, генерал-полковника Л. Рендуліча, що радянське керівництво «було далеке від того, щоб використати всі можливості для організації і ведення боротьби в тилу противника». За його словами, для цього «необхідно було б провести всеохоплюючу підготовку перед війною, чого, зокрема, зроблено не було», хоч саме в СРСР у 1933 р. була розроблена «доктрина ведення партизанської війни»[10].

З огляду на зазначене, розгортання збройної боротьби в тилу ворога доводилося проводити за екстремальних умов, коли німецько-фашистські війська швидко просувалися в глиб країни, а частини Червоної армії відступали на схід. За таких обставин вся діяльність, пов'язана з організацією партизанського руху, укомплектуванням створюваних формувань кадрами і оснащенням їх зброєю, нерідко носила характер імпровізацій, не доводилися до кінця розпочаті справи, на кожному кроці давався взнаки вузьковідомчий підхід.

Внаслідок невирішення питання про централізацію керівництва партизанською боротьбою на тимчасово окупованій території організацією партизанських загонів займалися паралельно, фактично незалежно один від одного, партійні організації (ЦК національних компартій, обкоми, міськкоми і райкоми партії), органи НКВС (наркомати внутрішніх справ союзних республік, їхні обласні, міські та районні відділи), військові ради і політуправління фронтів, політичні та розвідувальні відділи армій. Координація їхніх зусиль і дій на вищому партійно-державному чи військовому рівні була відсутня.

При цьому кожний з причетних до організації і керівництва партизанським рухом чинників мав власне бачення і розуміння поставлених перед ним завдань. З точки зору військового командування, діяльність партизанів мала, як правило, проводитися у прифронтовій смузі і тісно ув'язуватися з діями фронтових частин. Що стосується НКВС, то ці органи бачили свою головну мету у веденні диверсійно-терористичної роботи

спеціально підготовленими кадрами на окупованій території, переважно у великих містах і населених пунктах. Перед партійними органами на першому плані стояло завдання організації партизанської боротьби у глибокому тилу противника, поєднання її з діяльністю партійно-комсомольського підпілля, залучення до всіх форм опору загарбникам широких верств населення.

Як свідчать офіційні документи Компартії України, директива Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. та виступ по радіо 3 липня того ж року Й. Сталіна «стали початком створення широкої мережі підпільних парторганізацій і партизанських загонів в областях України, тимчасово захоплених фашистами»[11]. Вже 30 червня 1941 р., як згадував колишній начальник УШПР Т. Строкач, на засідання Політбюро ЦК КП(б)У були запрошені відповідальні працівники апарату ЦК, Раднаркому УРСР, НКВС. Серед розглянутих питань йшлося й про «створення партизанських загонів, підпілля і диверсійних груп»[12]. За підсумками згаданої наради створюється Оперативна група на чолі з секретарем ЦК КП(б)У з кадрів М. Співаком. На неї покладалось завдання організації мережі нелегальних партійних організацій, створення партизанських загонів, підбір і підготовка кадрів для боротьби в тилу ворога. Загальне керівництво згаданою групою здійснювали секретарі ЦК КП(б)У М. Бурмистенко і Д. Коротченко[13].

Паралельно з партійними комітетами відповідні заходи здійснювалися по лінії НКВС. Вже 25 червня 1941 р. відповідно до наказу з Москви при НКВС УРСР та його обласних управліннях були створені оперативні групи для боротьби з парашутними десантами і диверсантами противника, на які покладалися й завдання організації партизанських загонів. Через деякий час, а саме 25 серпня 1941 р., згадані оперативні групи були реорганізовані в 4-і управління (відділи) з організації і керівництва бойовою діяльністю винищувальних батальйонів, партизанських загонів і диверсійних груп. До обов'язків цих органів входило керівництво створенням і бойовою діяльністю винищувальних батальйонів, партизанських загонів, диверсійних груп; організація живого і технічного зв'язку з партизанськими загонами і диверсійними групами, які діяли у ворожому тилу; організація розвідки в районах майбутніх дій загонів і груп; забезпечення партизанських формувань зброєю,

набоями, технікою, продовольством та одягом[14]. 4-е Управління НКВС УРСР очолив заступник наркома внутрішніх справ Т. Строкач.

Дещо пізніше визначилось із ставленням до збройної боротьби у ворожому тилу військове командування. 10 липня 1941 р. Військова рада Південного фронту ухвалила постанову про створення при розвідувальному відділі фронту позаштатного відділення для організації диверсійно-партизанських загонів. 26 липня Головнокомандування Південно-Західного напрямку і ЦК КП(б)У оприлюднили звернення до населення окупованих районів України й закликали його вступати до партизанських загонів, створювати нові загони, громити фашистських окупантів[15]. 27 липня 1941 р. на ім'я начальників штабів фронтів діючої армії за підписами начальника Генштабу Г. Жукова і начальника Головного розвідувального управління Червоної армії П. Голікова надійшла шифротелеграма з вимогою «негайно приступити до формування і закидання на зайняту противником територію більшої кількості дрібних диверсійно-партизанських груп і загонів...»[16].

19 серпня 1941 р. Головне політичне управління Червоної армії надіслало військовим радам і політуправлінням фронтів директиву про роботу серед населення окупованих областей і партійно-політичне керівництво партизанським рухом. Зазначена робота покладалася на спеціально створені 8-і відділи політуправлінь фронтів і відповідні відділення політвідділів армій з роботи серед частин Червоної армії і партизанських загонів. Згадана директива вимагала встановити постійний зв'язок з тими військовими частинами, які перебували в оточенні і вели партизанську війну, а також з місцевими партизанськими загонами, вивчати і узагальнювати досвід партизанської боротьби, здійснювати керівництво партійно-політичною роботою серед населення і партизанських загонів, які діяли на окупованій території та ін.[17]

Тим часом суспільно-політична ситуація в Україні, з огляду на початок війни і перші повідомлення про відступ радянських військ, виглядала досить складною. Тезу колишньої радянської історіографії про те, що в роки війни народ і партія були єдині, слід сьогодні сприймати критично. Серед тієї частини населення, рідні і близькі яких стали жертвами голодомору і політичних репресій 1930-х років, у середовищі національно-орієнто-

ваних громадян виразно проявлялися антирадянські настрої. Особливо несприятливим було становище в західних областях, мешканці яких хоч і вітали падіння Польщі у вересневі дні 1939 р., проте у більшості своїй негативно ставилися до радянської влади. Реальну загрозу режиму становили підпільні осередки ОУН, які користувалися підтримкою західноукраїнського населення і були зв'язані певними домовленостями з німецькими розвідувальними органами. Українські націоналісти активними антирадянськими діями зустріли напад Німеччини на СРСР і виявили готовність боротися до останнього за здійснення національних ідеалів.

Однак партійно-радянське керівництво за допомогою комуністичного і комсомольського активу та органів НКВС–НКДБ у цілому контролювало становище в Україні, а антирадянські елементи, полишені внаслідок репресій своїх евентуальних керівників, виявилися неспроможними розхитати режим. Уже 22 червня 1941 р. відповідно до директиви КДБ СРСР № 127/5809 органи держбезпеки отримали завдання привести у готовність весь оперативно-чекістський апарат, провести вилучення контрреволюційного та шпигунського елементу, який перебував у стадії розробки, забезпечити своєчасне розкриття і попередження всіх шкідницько-диверсійних актів у системі народного господарства, а особливо на підприємствах оборонної промисловості і транспорту[18]. Зазначені заходи в цілому дали позитивні результати, хоч разом з тим слід визнати, що повністю паралізувати діяльність фашистської агентури та її спільників з числа місцевого населення органам держбезпеки, на нашу думку, все ж не вдалося.

Раптовий напад Німеччини і перші повідомлення про невдачі Червоної армії створили сприятливий ґрунт для проникнення панічних настроїв не тільки в ширші маси людності, але й у середовище партійно-радянського апарату. За цих умов окремі його представники нерідко переймалися власними справами, турбувалися про свої родини, забуваючи про партійний і державний обов'язок. Так, лише в Дніпропетровській області за 15 серпня – 4 жовтня 1941 р. за негідну поведінку з лав партії було виключено 336 осіб, серед яких відповідальні співробітники обкому, міськкомів і райкомів КП(б)У, директори заводів і голови колгоспів, завідуючі відділами облвиконкому та ін. [19]

Не витримали іспиту війною й деякі комуністи і комсомольці, які з різних причин залишилися на окупованій території, зареєструвались у органах німецької влади, а в ряді випадків прилучилися до активної співпраці з гітлерівцями. Так, в жовтні 1941 р. став на шлях зради колишній перший секретар Ленінського райкому КП(б)У м. Києва І. Романченко. У злочинний зв'язок з фашистами вступив колишній інструктор Колківського райкому КП(б)У В. Лотвин, залишений на Волині для організації партизанського руху. Він видав німцям трьох керівних працівників партійного підпілля Волинської області. У такий спосіб діяв й колишній секретар Ніжинського райкому КП(б)У І. Кіншаков, за допомогою якого гестапо в 1942 р. заарештувало чимало комуністів і партизанів у Ніжині, Полтаві, Харкові. Через зраду колишнього помічника секретаря Ворошиловградського міськкому КП(б)У О. Боброва окупантам вдалося у вересні 1942 р. розгромити Ворошиловградський обласний партизанський загін на чолі з секретарем підпільного обкому партії І. Яковенком[20].

Однак основна маса населення України, за винятком західного регіону, розцінила напад Німеччини на Радянський Союз як загрозу власному існуванню і була в цілому готова, виходячи з реальних можливостей, допомагати радянським Збройним Силам у боротьбі з фашистською навалою. Прикладом цього, на нашу думку, може бути ставлення до мобілізації в Червону армію. Вже станом на 28 червня 1941 р. по Вінницькій, Житомирській та Київській областях до діючої армії мобілізували понад 90 % військовозобов'язаних. Масовим був наплив до військових комісаріатів молоді та добровольців. Не меншу активність виявило населення України стосовно вступу до народних ополчень, винищувальних батальйонів, партизанських загонів, хоч у ряді випадків з боку керівних органів мали випадки примусу, що потім негативно вплинуло на боєздатність цих формувань.

Але на фоні цих показників були й негативні приклади. Так, за даними УНКВС по Київській області, на 24 липня 1941 р. по 10 північних районах було затримано 765 осіб, котрі ухилялися від мобілізації. 24 з них були засуджені до розстрілу. 314 дезертирів затримали в Обухівському районі[21]. Аналогічні випадки мали місце, звичайно, і в інших областях.

Несприятливий перебіг бойових дій на Південно-Західному фронті, коли радянські війська впродовж двох тижнів змусили відступити з території західних областей і віддати ворогові частину території Правобережної України, зірвав фактично заходи щодо розгортання у зазначених регіонах партизанського руху. Незважаючи на те, що у липні–вересні 1941 р. в західні та Чернівецьку області були перекинуті через лінію фронту 37 партизанських загонів (понад 550 чоловік) і 233 організатори підпілля, більша частина з них не зуміла розгорнути своєї діяльності, розпалася або була ліквідована фашистськими контррозвідувальними органами чи знищена націоналістами.

Стрімкий прорив мотомеханізованих частин 1-ї танкової групи Е. фон Клейста на київському напрямку примусив партійно-радянське керівництво України прискорити роботу щодо організації збройної боротьби у тилу гітлерівських військ. За словами Т. Строкача, з 5 липня 1941 р. розпочалася організація партизанського руху і партійного підпілля в окупованих районах УРСР[22]. За дорученням ЦК КП(б)У заступник наркома внутрішніх справ УРСР Т. Строкач і начальник оперативної групи НКВС генерал-майор Петров терміново приступили до формування партизанських полків та диверсійних груп з числа працівників органів внутрішніх справ і міліції, які мали діяти у ворожому тилу на київському та уманському напрямках, де точилися найбільш запеклі бої між німецькими та радянськими військами.

За словами колишнього відповідального працівника ЦК КП(б)У і начальника відділу кадрів УШПР Л. Дрожжина, «Київ був на початку війни центром організації партизанського руху в Україні, центром формування перших партизанських загонів, які почали діяти в липні–серпні 1941 р.»[23].

У район Києва стали прибувати й партизанські загони з Донбасу, Харкова і Полтави, які разом з партизанами Київщини повинні були оперувати на території Правобережної України. Аналогічна робота з організації партизанських загонів і диверсійних груп велася на Чернігівщині, у Придніпров'ї (Дніпропетровська та Запорізька області), на півдні України (Одеська і Миколаївська області), які готувалися до боротьби на час окупації їхніх теренів.

У зв'язку з розгортанням робіт, пов'язаних з формуванням партизанських загонів, виникла гостра потреба в забезпеченні

командного складу партизанів інструктивно-методичними документами з питань ведення партизанської війни та її тактики, оскільки попередні напрацювання у цій справі були призабуті і втрачені після політичних репресій 1930-х років. Уже наприкінці липня 1941 р. Оперативне управління Генерального штабу Червоної армії терміново підготувало матеріал під назвою «Партизанські загони та їх тактика». 15 жовтня 1941 р. Головне управління Червоної армії надіслало політуправлінню Південного фронту посібники, підготовлені ще в 1918–1919 рр.: «Інструкція з організації дрібних місцевих партизанських загонів», «Інструкція з організації зв'язку і донесень», «Дії партизанів у малій війні»[24].

Однак, як вважають сучасні російські дослідники, вище радянське військове керівництво не спромоглося на початку війни належним чином використати той досвід організації партизанської боротьби, який був всебічно і глибоко обґрунтований у працях військових фахівців, у тому числі й у штабах Українського військового округу (Харків) та Київського військового округу в 1920–1930-х роках.

Несприятливий перебіг боїв на фронті спонукав до форсування робіт, пов'язаних з розгортанням партизанського руху. Впродовж 18–24 липня 1941 р. було завершене створення 1-го і 2-го партизанських полків НКВС у складі 10 батальйонів кожний (усього понад 2 тис. чоловік). Бойове завдання обом формуванням щодо дезорганізації тилу ворога методами активної партизанської боротьби було поставлено відповідними наказами командування Південно-Західного фронту за особистими підписами генерал-полковника М. Кирпоноса, секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова і генерал-лейтенанта М. Пуркаєва. Перший партизанський полк (командир О. Чехов) у кількості 6 батальйонів був направлений для дій у тилу гітлерівців на території Житомирської області на фронті 5-ї армії ПЗФ. Другий партизанський полк (командири Платонов, а потім – В. Щедрін) силою шести батальйонів отримав завдання діяти у південно-східній частині Київщини, у зоні відповідальності 26-ї армії ПЗФ. 5 вересня 1941 р. на базі 1-го і 2-го батальйонів 2-го партизанського полку і з числа добровольців Сталінської (нині – Донецької) області було організовано 12 партизанських загонів чисельністю 437 бійців. Формування 3-го партизанського полку не було завершено.

За деякими даними, за період з червня по вересень 1941 р. НКВС УРСР підготував і перекинув у тил ворога 122 партизанські загони чисельністю 5,8 тис. бійців. При відступі радянських військ на окупованій території було залишено 192 загони (5,4 тис. бійців)[25]. На 1 жовтня 1941 р. в областях УРСР, за даними ЦК КП(б)У, було сформовано 738 партизанських загонів загальною чисельністю 26 257 чоловік і 191 диверсійна група (1374 чоловіки)[26].

Поряд з партизанськими загонами інтенсивно велася організація винищувальних батальйонів, які у випадку наближення ворога мали переходити на форми партизанської боротьби. Станом на початок липня 1941 р. по областях України було сформовано 657 батальйонів чисельністю біля 160 тис. чоловік і понад 18 тис. груп сприяння (понад 200 тис. осіб)[27]. За даними на 10 серпня 1941 р. в 10 областях на базі згаданих батальйонів було сформовано 66 партизанських загонів та 800 груп для допомоги партизанам чисельністю 14 390 чоловік. Однак, як показав час, їхня бойова вартість виявилася невисокою. В проекті циркуляра наркома внутрішніх справ УРСР В. Сергієнка (вересень 1941 р.) до начальників обласних управлінь НКВС відзначалося, що робота щодо створення на базі цих формувань партизанських загонів була проведена в цілому недостатньо[28]. Чимало винищувальних батальйонів виявилося недієздатними і при наближенні ворога відступили зі своєї території.

Тим часом з огляду на напружений характер боїв на фронті, де німецькі війська продовжували наступ і утримували стратегічну ініціативу, найбільшу зацікавленість у якнайшвидшому розгортанні партизанської боротьби у ворожому тилу виявляло радянське командування. Так, у доповіді командування Південного фронту від 21 липня 1941 р. на ім'я Й. Сталіна та головкому Південно-Західного напрямку С. Будьонного підкреслювалося, що відсутня «ще реальна робота партизанських загонів, організованих партійними комітетами і органами НКВС на залишеній нами території»[29]. А командуючий 5-ю армією ПЗФ генерал-майор М. Потапов у серпні 1941 р. в розмові з представником 4-го Управління НКВС УРСР сказав: «Партизани нічого не роблять, сидять у лісі і чекають приходу Червоної армії і відновлення радянської влади»[30]. Хоч у цих словах бачиться перебільшення, але вони є свідченням того, що дії партизанів ще мало впливали на боротьбу на фронті.

Отож 3 вересня 1941 р. заступник наркома оборони СРСР Ю. Щаденко надіслав Й. Сталіну записку про організацію партизанських загонів. У ній підкреслювалося, що потреба «Червоної армії в широкій народній допомозі виключно велика», а тому доцільно цю допомогу «організаційно оформити у вигляді загонів (кінних і піших), основне завдання яких – підривні диверсійні дії в тилу ворога». Щаденко говорив, що вже упродовж вересня–листопада можна сформувати загони у кількості 150–300 тис. бійців. З цією метою пропонувалося створити в Наркоматі оборони СРСР спеціальне управління з формування і керівництва партизанськими загонами, а при військових радах фронтів і армій – відділи з бойового використання партизанських загонів[31]. Хоч у Кремлі по цій записці було прийнято схвальне рішення, а в складі НКО СРСР створене спеціальне управління на чолі з генерал-лейтенантом В. Рєпіним, однак далі організаційних заходів справа не пішла.

Тим часом військові ради фронтів діючої армії з власної ініціативи прагнули поліпшити стан керівництва збройною боротьбою в тилу німецько-фашистських військ. 1 листопада 1941 р. Військова рада Південно-Західного фронту ухвалила постанову про створення Оперативної групи з керівництва партизанським рухом і організації партійного і комсомольського підпілля. Очолив групу секретар ЦК КП(б)У з кадрів М. Співак, а до її складу увійшли відповідальні працівники ЦК КП(б)У і чотири військових спеціалісти з підривної справи, озброєння, технічного постачання і розвідки. На Оперативну групу покладалося завдання щодо організації партизанських загонів і частин народного ополчення у межах фронту, керівництва партизанським рухом і переведенням місцевих партійних і комсомольських організацій на підпільне становище[32].

Однак у цілому ситуація з організацією керівництва партизанською боротьбою на окупованій території України залишалася невизначеною. Створена при Військовій раді Південно-Західного фронту Оперативна група була націлена головним чином на активізацію партизанського руху лише в межах фронту. Поза її увагою фактично залишався Південний фронт, політоргани якого цікавилися діяльністю партизанських загонів у південній та південно-східній частинах України. Був обмежений у своїй діяльності й сам ЦК КП(б)У, найкращі сили якого були відряджені до військових рад фронтів і армій і який

не мав можливості приділяти більшої уваги організації підпільно-партизанської боротьби в глибині окупованої території республіки, на захід від р. Дніпро. До того ж упродовж червня–грудня 1941 р. вищий керівний орган українських комуністів жодного разу не розглянув на своїх засіданнях назрілих питань розвитку і керівництва партизанським і підпільним рухом і не ухвалив відповідних постанов, як це, наприклад, мало місце в Білорусії. Там вже 30 червня і 1 липня 1941 р. ЦК партії затвердив дві директиви. За власними планами діяло й 4-е Управління НКВС УРСР.

Про стан партизанського руху в цей час, зокрема, на півдні України, свідчить доповідь політуправління Південного фронту від 7 листопада 1941 р. до Головного політичного управління Червоної армії. В ній поряд із констатацією «поліпшення якості роботи партизанських загонів, окремих груп і партизанів» відзначалося, що в організаційному періоді «з створення партизанських загонів була і є низка перепон і незрозумілостей». Зокрема підкреслювалося, що обласні комітети партії, створюючи партизанські загони, не встановлювали явок і паролів для зв'язку, що ускладнило діяльність військового командування щодо бойового використання цих загонів. В аналогічний спосіб діяли й органи НКВС, мало турбуючись про встановлення надійного зв'язку зі створеними і закинутими у ворожий тил загонами і диверсійними групами. У доповіді йшлося й про те, що деякі командири військових частин, мало рахуючись з можливостями партизанів, «дають завдання прийняти бій із значно переважаючими силами противника». З огляду на зазначене, політуправління Південного фронту ставило питання про необхідність налагодження взаємовідносин партизанських формувань з обкомами партії, 4-ми відділами органів НКВС, особливими і розвідувальними відділами та політорганами фронтів і армій[33].

13 листопада 1941 р. до політуправління Південно-Західного фронту надійшла доповідна записка 4-го відділення політвідділу 6-ї армії, де також йшлося про негаразди щодо організації і керівництва партизанським рухом. У цьому документі зверталася увага на такі недоліки: відсутність єдиного, організаційного центру з керівництва партизанськими загонами; порушення в ході формування загонів принципів персонального відбору кандидатів у партизани із врахуванням їх

політичної зрілості; прагнення створювати загони виключно з членів компартії і комсомолу; засилання загонів у незнайому місцевість без попереднього закладання там запасів набоїв, зброї і продовольства; прорахунки партійних органів у підборі командних кадрів; слабкий зв'язок партизанів з підпільними організаціями[34].

На нашу думку, зміст зазначених вище та інших документів, спрямованих на вдосконалення керівництва збройною боротьбою, в той чи інший спосіб доводився до відома вищого керівництва у Москві. Тому не випадково, наприкінці листопада 1941 р., в розпалі битви під Москвою, Голова ДКО Й. Сталін прийняв першого секретаря ЦК КП(б) Білорусії П. Пономаренка і дав йому доручення у терміновому порядку приступити до організації Центрального штабу партизанського руху. Однак, як згадував П. Пономаренко, в самому розпалі роботи надійшла вказівка призупинити «організацію штабу». Причиною такого рішення стала записка наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії, котрий зумів переконати Й. Сталіна, що керівництво партизанським рухом він може здійснювати сам «без спеціального штабу». Але, як показав час, це завдання виявилося не під силу для НКВС як відомчого органу.

Поразка вермахту під Москвою і наступальні дії радянських військ на західному та південно-західному напрямках наприкінці 1941 р. – на початку 1942 р. певною мірою пожвавили партизанський рух. Так, у зведенні № 5 про партизанський рух у напрямку Південного фронту від 10 грудня 1941 р. повідомлялося, що з «кожним днем діяльність партизанських загонів ближчого тилу стає все більш активною». 4 січня 1942 р. в інформації політуправління Південно-Західного фронту до Головного політуправління Червоної армії зазначалося, що «діючі партизанські загони в своїй більшості в останній час частково активізували свою роботу і наносять більш відчутні удари німецьким військам»[35].

Втрата німецькими військами стратегічної ініціативи на Східному фронті й очікуваний наступ Червоної армії у весняно-літній період 1942 р. посилили увагу до партизанського руху. Однак залишалася нерозв'язаною низка питань стосовно керівництва бойовою діяльністю партизанів. Упродовж березня 1942 р. до ЦК КП(б)У надійшло кілька доповідних записок від НКВС УРСР про стан партизанської боротьби на окупо-

ваній території України. В них, зокрема, говорилося, що все більше відчувається неузгодженість у діях тих органів, які керують партизанським рухом. Перекидання партизанських загонів і груп за лінію фронту здійснюється нерідко некомпетентними особами з числа армійських політпрацівників, мають місце факти перехоплення партизанів одними органами в інших, постановка їм суперечливих завдань. Військові ради армій і фронтів відмовляють НКВС у виділенні літаків. Через брак радистів органи НКВС не мають можливості забезпечити свої партизанські загони засобами радіозв'язку[36].

На підставі цих та інших інформацій, за дорученням ЦК КП(б)У Т. Строкач, І. Сиромолотний та Л. Дрожжин підготували 12 квітня 1942 р. проект постанови про стан керівництва партизанським рухом на тимчасово окупованій частині території України. У цьому документі зазначалося, що «партизанська війна вступила у новий етап», але «практика керівництва такою важливою політичною справою, як партизанський рух уже не відповідає завданням, які стоять перед партизанськими загонами і диверсійними групами». З метою усунення дублювання і паралелізму в роботі з керівництва партизанським рухом вважалося доцільним покласти на 4-е Управління НКВС УРСР формування, підготовку і керівництво оперативно-бойовою діяльністю партизанських загонів і диверсійних груп. 4-е Управління НКВС УРСР зобов'язувалося ставити оперативно-бойові завдання партизанам, виходячи із вказівок військових рад фронтів і в залежності від постановки бойових завдань перед частинами Червоної армії[37].

Хоч зазначена постанова не була офіційно ухвалена, але її основний зміст відбився у плані-календарі роботи 4-го Управління НКВС на квітень–травень 1942 р., затвердженому наркомом внутрішніх справ УРСР В. Сергієнком. У ньому, зокрема, ставилося завдання впродовж квітня перебрати від політорганів Південно-Західного і Південного фронтів всі партизанські формування, які перебували у них на зв'язку. Перед 4-м Управлінням НКВС УРСР висувалася вимога в оперативному керівництві діяльністю партизанських формувань добитися переростання боротьби окремих партизанських загонів у збройне повстання цілих районів і областей проти окупантів[38].

22 травня 1942 р. питання партизанського руху розглянула нарада при Військовій раді Південно-Західного фронту. У ній

взяли участь заступник наркома внутрішніх справ УРСР Т. Строкач, секретар ЦК КП(б)У з кадрів М. Співак, начальники розвідувального і особливого відділів штабу ПЗФ, відповідальні працівники НКВС УРСР та ін. Нарада дійшла висновку, що партизансько-диверсійна та агентурно-розвідувальна діяльність у межах фронту організована ще недостатньо задовільно. Головна причина цього пояснювалась відсутністю цілеспрямованого та скоординованого плану дій з боку відповідних армійських органів, НКВС та ЦК КП(б)У[39].

У контексті зазначеного помітний інтерес становить погляд на згадану проблему безпосередньо самих партизанів. Так, 5 травня 1942 р. в донесенні на ім'я М. Хрущова командування Путивльського об'єднаного партизанського загону (С. Ковпак, С. Руднєв) наголошувалося, що «керівництво партизанським рухом і роботою серед населення, тимчасово окупованого німцями, повинно бути різко змінено». При цьому висувались такі пропозиції: 1) покласти керівництво партизанським рухом на штаби фронтів діючої армії, оскільки тільки в цьому випадку дії партизанів будуть сприяти Червоній армії в розгромі гітлерівців; 2) створити на окупованій території органи керівництва партизанським рухом у вигляді секторів, які б координували дії партизанів у межах певних регіонів; 3) забезпечити постійний радіозв'язок діючих партизанських загонів з фронтовими штабами; 4) повернути на окуповану територію тих партійних керівників, котрі втекли, і зобов'язати їх вести роботу серед місцевого населення[40].

Однак, як показав час, змінити концепцію керівництва партизанським рухом в якомусь одному регіоні або в межах певного фронту було практично неможливо. Розв'язати зазначену проблему можна було лише на рівні вищих органів союзного управління, оскільки тільки вони володіли необхідними повноваженнями, матеріальними ресурсами і кадрами.

Навесні 1942 р. до Москви надходило чимало пропозицій від політорганів діючої армії про необхідність усунення відомчих перепон і забезпечення централізації керівництва партизанською боротьбою на окупованій території. Однак військово-політичне керівництво СРСР у цей час переймалося підготовкою до весняно-літньої кампанії 1942 р., а тому в атмосфері оптимізму, яка панувала у Кремлі, питання партизанського руху відходили на другий план. Лише важкі поразки радянських

військ у травневих боях 1942 р. під Харковом і в Криму змусили вищі ешелони влади у Москві терміново переглянути своє ставлення до проблем партизанської боротьби.

1.2. Бойові і диверсійні дії партизанів у тилу військ противника

Розгортання партизанського руху на тимчасово окупованій території України відбувалося за умов, коли на всіх щаблях влади не було чіткого уявлення про найбільш ефективні форми керівництва діяльністю партизанських загонів, про тактику і бойове використання партизанських сил, організацію їх зв'язків з органами управління, про підготовку кадрів і матеріально-технічне забезпечення партизанів. Як уже зазначалося, формування перших партизанських загонів розпочалося після 5 липня 1941 р., коли стало відомо про прорив німецьких мотомеханізованих частин на київському напрямку і виникнення загрози столиці України.

За деякими даними, перший партизанський загін було сформовано НКВС і розвідувальним відділом ПЗФ у Києві в ніч з 11 на 12 липня 1941 р. з працівників міліції і органів НКВС. У складі цього загону було понад 40 бійців, і очолив його капітан Демченко. Перед його особовим складом безпосередньо командуючим ПЗФ М. Кирпоносом було поставлене завдання розгорнути бойові і диверсійні дії в тилу німецько-фашистських військ, які наступали на Київ. У наступні місяці інформація про цей загін буде постійно фігурувати в документах НКВС УРСР і НКВС СРСР, у радянсько-партійній пресі. Про нього, як уже про батальйон, пише у своїх спогадах й Т. Строкач[41]. Однак у цілому діяльність згаданого загону не була тривалою і результативною. В першій декаді серпня 1941 р. він був розбитий німцями і розпався[42].

Впродовж липня–серпня 1941 р. в Києві було сформовано 11 партизанських загонів, а також уже згадувані вище 1 і 2-й партизанські полки НКВС, їх чисельність складала понад 4 тис. бійців. Водночас у районах Київської області було створено 24 загони, які нараховували понад 1,5 тис. чоловік. Для участі в обороні столиці України прибули також загони з інших регіонів України[43].

Наприкінці липня 1941 р. приступили до бойової діяльності батальйони 1 і 2-го партизанських полків НКВС. За період з 25 липня по 20 серпня 1941 р. бійцями 1-го полку, які діяли на Житомирщині, було знищено близько 260 солдатів і офіцерів ворога, захоплено 11 автомашин і 18 мотоциклів. Партизани також ліквідували 93 чоловіки, кваліфікованих як шпигуни, диверсанти, дезертири, представники окупаційної влади[44]. В районі Корсунь-Шевченківський, Городище і Цвіткове діяли батальйони 2-го партизанського полку НКВС. Рейдуючи у південних районах Київщини, партизани розгромили кілька німецьких гарнізонів і поліцейських станів, прикривали вихід з оточення окремих частин 6-ї і 12-ї армій ПЗФ, проводили диверсії на дільницях Цвіткове–Городище, Воронцово–Городище[45]. Активно боровся на північ від столиці України київський партизанський загін «Перемога або смерть» під командуванням С. Осєчкіна, який до 10 вересня 1941 р. здійснив два десятки акцій у ворожому тилу, розгромив 16 автоколон гітлерівців, знищив понад 800 солдатів і офіцерів[46]. Сміливістю і самовідданістю характеризувалися дії в районі Києва й партизанських загонів, які прибули з Донбасу (І. Боровик), Харкова (Пашков і Ковальов), Полтави (Дзюба) та інші.

8 серпня 1941 р. в записці наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії на ім'я Голови ДКО Й. Сталіна позитивно характеризувалася діяльність партизанів України, зокрема, повідомлялося про їхні успішні бої в районі Коростишева (Житомирщина) і біля с. Озерна (Київщина)[47].

Діяльність партизанських загонів у липні–серпні 1941 р. проходила за складних умов, так як їхній особовий склад не мав належної підготовки і необхідного бойового досвіду, відчував брак автоматичної зброї, був погано знайомий з місцевістю. Перші бої партизанів виявили низку недоліків, притаманних на той час партизанському руху. Так, в інформації командування 1-го партизанського полку НКВС від 20 серпня 1941 р. про стан і бойову діяльність відзначалось, що частина бійців і командирів за своїми фізичними і моральними якостями була неспроможною виконувати свої обов'язки. Внаслідок недостатньої підготовки командного складу мали місце розгубленість і слабке орієнтування в бойових обставинах, що стало однією з причин невисокої активності і низької ефективності дій окремих підрозділів. Виглядала громіздкою структура 1-го

партизанського полку і неможливість внаслідок відсутності засобів радіозв'язку здійснювати централізоване керівництво батальйонами, розкиданими на значній території[48]. Не виявився на висоті й перший командир 2-го партизанського полку майор Платонов, котрого заступив його начальник штабу капітан В. Щедрін. Мали місце й інші негаразди. Але основна маса бійців і командирів 1-го і 2-го партизанських полків НКВС чесно і сумлінно виконувала свій обов'язок, і значна частина з них загинула в боях в київському оточенні. Серед них був й комполку-1 О. Чехов.

Наприкінці серпня – на початку вересня 1941 р. у зв'язку з наближенням лінії фронту до Дніпра почали переходити на методи партизанської боротьби винищувальні батальйони Придніпров'я і південних районів України. Однак лише частина з них виявилася боєздатною. Так, з 9 партизанських загонів чисельністю 900 бійців, які Дніпропетровський обком КП(б)У залишив на правому березі Дніпра, жодний не закріпився і повернувся на лівий берег. Але й тут активність виявив лише загін Нікопольського району під командуванням Рижикова. Інші загони, як говорилося у звіті 4-го відділу політвідділу 6-ї армії ПЗФ, «ніякої діяльності не показували». А у Чкаловському та П'ятихатському районах Дніпропетровської області партизанські загони внаслідок зради «частково розбіглися і частково були розгромлені ворогом»[49]. У ряді районів Кіровоградської області частина винищувальних батальйонів виявилася небоєздатною і при наближенні німців відступила із своєї території.

Безвідповідальність, а часом і злочинне ставлення до своїх обов'язків з боку окремих представників влади у питаннях розгортання партизанської боротьби мали місце і в інших областях України. Так, під час розмови по прямому проводу між другим секретарем ЦК КП(б)У М. Бурмистенком і членом Військової ради Південно-Західного фронту М. Хрущовим 11 вересня 1941 р. з'ясувалося, що на Чернігівщині деякі відповідальні за керівництво партизанським рухом працівники відступили разом з радянськими військами, а секретар Чернігівського підпільного обкому КП(б)У М. Попудренко залишився без зв'язків, конспіративних квартир, без відомостей про місця закладення баз продовольства для партизанських загонів області. За даними С. Ковпака і С. Руднєва, у Путивль-

ському районі Сумської області при наближенні у вересні 1941 р. німецьких військ працівники підпільного райкому партії втекли, і партизанські загони залишилися без будь-якого керівництва[50]. Така ж картина спостерігалася й у Кіровоградській області, звідки перебралися у радянський тил члени підпільного обкому партії і деякі керівники районних підпільних організацій.

Разом з тим перебільшувати значення вищенаведених та інших фактів не має підстав, адже більшість партійно-радянського активу, бійців і командирів партизанських загонів виявилися на висоті своїх завдань, хоч діяти їм доводилося за надзвичайно складних обставин, коли ворог невпинно просувався в глиб території України, а деморалізація і зневіра охоплювали частину населення, а нерідко й тих, хто тримав зброю в руках. Цей час добре характеризує відомий партизанський командир П. Вершигора. «То були важкі дні, – згадував він. – Німець був сильним, сильним не тільки своєю технікою і військовим престижем, але сильним ще й нашим незнанням, нашою ненавченістю»[51].

Однак, як би там не було, опір загарбникам щоденно посилювався і на окупованій території гітлерівці не почувалися повними господарями. Незабаром цей факт була змушена визнати Ставка фюрера. 16 вересня 1941 р. начальник штабу Верховного головнокомандування Німеччини фельдмаршал В. Кейтель видав широковідомий наказ про придушення «комуністичного повстанського руху». В цьому документі визнавалося, що з початком війни на окупованих німцями територіях «повсюдно спалахнув комуністичний повстанський рух», форми якого наростають від пропагандистських заходів і нападів на окремих військовослужбовців «до відкритих повстань і широкої війни силами банд».

Стурбованість В. Кейтеля діями радянських партизанів була настільки сильною, що він був змушений охарактеризувати ці дії як ступінь «загрози для німецького керівництва війною». Посилаючись на вказівки А. Гітлера, начальник штабу ОКВ зажадав від своїх підлеглих «скрізь вдаватися до найсуворіших заходів для придушення в найкоротші строки цього руху»[52].

Партизанські загони, які діяли в зоні відповідальності Південно-Західного фронту, частково опинилися в київському оточенні і понесли помітні втрати. Наприкінці вересня 1941 р.

в районі ст. Березань на Київщині стався останній бій київського партизанського загону «Перемога або смерть», оточеного переважаючими силами ворога. В числі загиблих був і командир загону С. Осєчкін. У цей час, відбиваючись від карателів, здійснив свій широковідомий рейд з Малинських лісів на Житомирщині до Брянських лісів Орловської області Російської Федерації Донецький загін під командуванням І. Боровика. Партизани пройшли понад 700 км по окупованій території Житомирської, Київської, Чернігівської і Сумської областей[53].

У жовтні 1941 р. органи таємної польової поліції зафіксували концентрацію партизанських сил у районі Дніпра під Нікополем, біля населених пунктів Знам'янка – Хорівка і в лісній місцевості Городище–Сміла–Черкаси–Мошни. Тут особливо успішно діяв Черкаський партизанський загін Р. Савченка, який за період з 3 вересня по 15 жовтня 1941 р. здійснив 50 бойових і диверсійних акцій у тилу гітлерівців[54].

У спецповідомленні НКВС СРСР від 11 грудня 1941 р. зазначалося: «... Партизанський загін під командуванням т. Докуки в Зіньківському районі Полтавської області 3 жовтня ц. р. знищив штаб військової частини противника, розташований в с. Савинці. Вбито 2 офіцери і 6 солдатів. Партизанський загін, керований т. Масалигіним, в районі станції Нижнє-Дніпровськ підірвав залізничний насип і пустив під укіс військовий ешелон в складі 23 товарних вагонів з вантажем... Партизанським загоном під командуванням т. Різниченка в районі Нікополя Дніпропетровської області вбито два німецьких офіцери, 2 офіцери поранені і знищена легкова автомашина. Оперативні документи, захоплені у офіцерів партизанами, доставлені у частини Червоної армії...»[55].

В останні місяці 1941 р. гучно заявив про себе Путивльський партизанський загін під командуванням С. Ковпака. Першим серйозним випробуванням для партизанів став бій 19–20 жовтня 1941 р. у Спадщанському лісі, коли ковпаківці успішно відбили наступ гітлерівців, захопивши два танки. 1 грудня ц. р. табір загону атакували більш ніж 1,5 тис. німців і поліцаїв, однак цей напад був відбитий. За словами С. Ковпака, згаданий бій заклав фундамент майбутніх успіхів загону, а потім і з'єднання. Проте концентрація ворожих сил змусила Путивльський загін відійти в район Хінельських лісів на кордоні з Орловською і Курською областями Російської Федерації[56].

Бойова діяльність партизанів-ковпаківців знайшла відображення і в документах військового командування. Так, в інформації політуправління Південно-Західного фронту від 3 січня 1942 р. до Головного політичного управління Червоної армії про дії партизанів у межах фронту за листопад–грудень 1941 р. повідомлялося про Путивльський партизанський загін, який станом на 30 листопада 1941 р. підбив п'ять танків, знищив понад 80 солдатів і офіцерів противника, зруйнував 8 мостів, підірвав кілька ешелонів[57].

Одним з перших боїв Чернігівського обласного партизанського загону під командуванням О. Федорова – М. Попудренка став розгром ворожого гарнізону в с. Погорільці Холминського району Чернігівської області 1–2 грудня 1942 р., внаслідок чого було знищено 2 гармати, 9 автомашин, спалено склади з боєприпасами, майном, продовольством, вбито і поранено до 100 вояків противника[58].

Цікава інформація про дії партизанів міститься у зведенні № 5 політуправління Південного фронту від 10 грудня 1941 р. про партизанський рух. В ньому, зокрема, повідомлялося: «... Партизанський загін т. Міщенка Миколи – голови колгоспу ім. Комінтерну – знищив 45 німецьких автомашин з боєприпасами і обмундируванням, які рухалися з Каховки до Мелітополя... Партизанський загін в кількості 50 чоловік під командуванням т. Ланцева (Сталінська область) в селі Бондарне за одну ніч знищив 61 фашиста, з них 11 офіцерів...»[59].

Вступили у бій з фашистами й партизани Харківщини. Зокрема, в спецповідомленні НКВС УРСР від 25 грудня 1941 р. члену Військової ради Південного фронту Л. Корнійцю зазначалося про дії в районі Хорошевського лісу Харківського сільського загону під командуванням О. Камишана (23 бійці), який впродовж листопада вбив близько 160 ворожих солдатів і офіцерів та їхніх посібників, знищив 21 автомашину і 18 возів з майном і боєприпасами. Втрати партизанів склали 4 бійці, в їх числі й комісар загону[60].

Активізували боротьбу у тилу гітлерівських загарбників й партизани Донбасу. В тимчасово захоплених противником районах Сталінської (нині – Донецької) області було залишено 167 загонів чисельністю близько 2,2 тис. чоловік. На початку листопада 1941 р. у районі Теплинського лісу провів вдалий бій з гітлерівцями Слов'янський загін М. Карнаухова, який

знищив понад 50 солдатів і офіцерів ворога, втративши чотирьох власних бійців. Артемівський партизанський загін І. Чапліна (65 бійців) 14 листопада 1941 р. біля с. Серебрянка вчинив напад на штаб німецької військової частини, захопив оперативні документи, 2 вози з різним майном, вбив 36 солдатів противника і захопив у полон 2 офіцерів. Разом з Ямським загоном В. Потирайла партизани І. Чапліна за два тижні бойових дій знищили понад 200 ворожих вояків[61]. Успішно взаємодіяв з частинами Червоної армії Серговський (Кадіївський) партизанський загін Ворошиловградської (нині Луганської) області під командуванням Г. Сіренка. У районі Штернівської ГРЕС місцеві партизани допомогли армійським розвідникам захопити в полон німецького офіцера з важливими оперативними документами[62].

На зламі 1941/1942 рр. внаслідок поразки німецько-фашистських військ під Москвою та наступом Червоної армії на південній ділянці Східного фронту партизани України намагалися своїми активними діями дезорганізувати тил вермахту. В інформації політуправління ПЗФ від 1 лютого 1942 р. на ім'я головнокомандуючого Південно-Західним напрямком С. Тимошенка зазначалося, що по лінії ПЗФ у ближчому тилу гітлерівців діють 30 партизанських загонів, чисельністю від 15 до 30 чоловік кожний, а також чимало дрібних груп в 5–7 чоловік. Свої дії партизани спрямовують проти гарнізонів противника, нищать телефонні і телеграфні лінії зв'язку, підривають мости на шляху відступу німців, наносять їм «значних втрат в живій силі і техніці»[63].

З середини грудня 1941 р. до середини січня 1942 р. провів 10 операцій в тилу фашистів на території Миргородського, Камишнянського, Гадяцького і Зіньківського районів Полтавської області об'єднаний партизанський загін під командуванням І. Копьонкіна, який одним з перших серед партизанів України був представлений до звання Героя Радянського Союзу. Інформація про дії цього загону потрапила й на шпальти газети «Правда». Тільки в січні–лютому 1942 р. партизанами було знищено у боях і засідках близько 500 ворожих солдатів і офіцерів[64]. У лютому–березні 1942 р. здійснив рейд по території Путивльського та інших районів Сумської області загін С. Ковпака. У цей же період запеклі бої з карателями в Єлінських лісах на Чернігівщині вели партизани О. Федорова. Як зазна-

чається у звіті про бойову діяльність Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання за 1941–1944 рр., ці бої загартували бійців, надихнули у них віру в силу партизанського руху[65].

За неповними даними, лише за тими, які були зібрані 4-м Управлінням НКВС УРСР, за період з 1 серпня 1941 р. по 1 березня 1942 р. вважалися сформованими 1386 партизанських загонів, винищувальних і диверсійно-розвідувальних груп чисельністю близько 30 тис. чоловік. З них на обліку стояло 1376 бойових одиниць. При цьому відомості про діяльність надійшли лише від 141 загону і групи. У боях і диверсіях було вбито і поранено понад 12 тис. ворожих вояків, ліквідовано 60 шпигунів, 644 зрадники, 701 дезертир та ін. Діями партизанів знищено 1652 об'єкти військового значення, в т. ч. 23 штаби, підірвано 27 ешелонів, підбито 2 літаки, 126 танків і бронемашин, 345 автомашин, зруйновано 113 мостів, знищено 45 баз і складів. Власні втрати партизанів склали: 182 вбитих, 138 поранених, 74 пропалих безвісти, 188 дезертирів. Серед трофеїв партизанів: 7 гармат, 33 міномети, 98 кулеметів, 142 автомати та ін. [66]

Разом з тим слід зауважити, що здобутки партизанів за перше півріччя 1941 р. і зимові місяці 1942 р. у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками далися нелегкою ціною. Партизанам протистояв вмілий і фахово підготовлений противник, який до того вправно маніпулював свідомістю антирадянськи налаштованих прошарків населення України, залучаючи їх на свій бік.

Неготовність партійно-радянського керівництва до організації масової збройної боротьби на окупованій території і швидке просування німецьких військ негативно вплинули на розгортання партизанського руху. Зокрема, на Україні відчувалася відсутність єдиного органу, який би займався формуванням партизанських загонів і груп, організував їх постачання і підтримував постійний зв'язок з ними, здійснював оперативне керівництво бойовою, диверсійною і розвідувальною діяльністю партизанів.

З огляду на зазначене неоднаковою виявилася боєздатність багатьох формувань, мала місце неузгодженість планів і форм використання бойових сил партизанів. Одні загони, приміром, занадто довго затримувалися з виходом на бойові завдання, інші – самовільно покидали окуповану територію, не викорис-

тавши існуючі можливості ведення збройної боротьби. У жовтні–листопаді 1941 р. при відступі частин Червоної армії разом з ними відійшли 35 партизанських загонів Сталінської і Харківської областей. За даними НКВС УРСР, на 25 березня 1942 р. вважалися такими, які без дозволу вийшли з тилу ворога 33 загони (2 тис. бійців). 31 березня 1942 р. Наркомат внутрішніх справ УРСР інформував Військову раду Південного фронту про те, що політвідділ 18-ї армії вивів разом з військами з окупованої території 26 загонів, залишених там органами НКВС, і використовує їх в обороні як армійські підрозділи[67].

Факти непродуманого використання партизанських сил у цей період були, на жаль, непоодинокі. Так, в інформації політуправління Південного фронту від 7 листопада 1941 р. Головному політичному управлінню Червоної армії зазначалося, що окремі військові частини ставлять партизанів на оборонні рубежі або нечисленним партизанським загонам дають завдання «приймати бій із значно переважаючими силами противника». Так, контр-адмірал Абрамов змусив Скадовський партизанський загін, який мав всього 23 бійці, вступити у відкритий бій з наступаючими німцями, що призвело до оточення і загибелі партизанів. У контексті зазначеного бригадний комісар Мамонов зауважив, що було б краще, коли б цей «чудовий загін партизанів залишився у тилу противника, він би приніс більшу користь»[68].

Цікавими є думки про стан партизанського руху на зламі 1941–1942 рр. Героя Радянського Союзу О. Сабурова. За його словами, «відсутність партизанської тактики багато в чому обмежувала дії партизанів, а там, де проводилися бойові операції, вони були малоефективними і в більшості невдалими»[69].

Наприкінці 1941 р. ЦК КП(б)У підсумував деякі результати організації партизанських формувань, звернувши увагу на факти розпаду і припинення діяльності окремих загонів і груп як до виходу на бойове завдання, так і за лінією фронту. Причинами цього вважались: по-перше, недостатній рівень політико-виховної роботи серед особового складу; по-друге, порушення принципу індивідуального відбору кандидатів у партизани; по-третє, нерідко поверхове вивчення ділових і моральних якостей командно-політичного складу; по-четверте, прорахунки в питаннях конспірації місця знаходження загонів, організації явочних квартир і паролів для зв'язків з підпіллям;

по-п'яте, непродумана практика засилання партизанів у незнайому місцевість без закладання там баз продовольства і боєприпасів[70].

До сказаного слід додати, що одним із суттєвих недоліків, пов'язаних з організацією перших партизанських загонів, було їх недостатнє забезпечення озброєнням і боєприпасами. Партизани мали в своєму розпорядженні переважно легку зброю – гвинтівки і пістолети, дуже рідко ручні кулемети, обмаль набоїв і вибухівки. І треба погодитись із сучасним українським дослідником А. Чайковським, що брак озброєння помітно впливав на ефективність партизанських дій.

Перша воєнна зима 1941/1942 рр. стала серйозним іспитом для багатьох партизанських формувань України, які тільки фактично завершили період свого становлення і набували першого бойового досвіду. У виключно важких умовах опинилися ті загони і групи, які дислокувалися в степових та малолісистих районах. Особливості природного середовища не дозволили забезпечити надійну схоронність партизанських баз. Зокрема, з 29 вересня 1941 р. по 3 березня 1942 р. лише команда таємної польової поліції (ГФП) при штабі 6-ї німецької армії виявила і захопила 13 баз і складів зброї, боєприпасів, продовольства на території Полтавської і Харківської областей[71].

За таких обставин частина партизанських загонів перейшла до тактики підпільно-диверсійних дій, інші – розсередили особовий склад по населених пунктах, сховали зброю і набої, готуючись до активних дій з весни 1942 р. У той же час зберегли свою боєздатність ті партизанські формування, які діяли у північних і північно-східних районах України. Так, загони С. Ковпака, О. Сабурова, О. Федорова, М. Воронцова, І. Копьонкіна, інших командирів вміло маневруючи і ухиляючись від боїв з великими силами ворога, зберегли свій бойовий потенціал і раптовими нападами постійно турбували противника. З цього приводу в наказі № 2 від 18 лютого 1942 р. по 32-му полку 200-ї угорської піхотної бригади, яка вела боротьбу проти партизанів Сумщини, повідомлялося: «Партизани знищують телефонний і телеграфний зв'язок, підривають залізниці, залізничні і дерев'яні мости, підривають і палять склади продовольства і фуражу. Знищують поліцаїв, старост, прихильників німецької влади, їх майно забирають, а хати палять, наказують населенню вступати до партизанських загонів і боротися проти німців»[72].

Навесні 1942 р. у зв'язку з очікуваною активізацією бойових дій на німецько-радянському фронті партизани України готувалися посилити тиск на тил німецько-фашистських військ, сприяти наступальним операціям Червоної армії. Станом на 1 травня 1942 р. на тимчасово окупованій українській території з 702 партизанських загонів, які стояли на обліку, діючими вважалися 200. В їх лавах нараховувалося понад 12 тис. бійців. Про бойову діяльність інших формувань через відсутність зв'язку з ними відомостей не було.

У перші місяці 1942 р. у контексті набутого бойового досвіду такі партизанські командири, як С. Ковпак, О. Сабуров і О. Федоров усвідомлювали необхідність зведення кількох або більше дрібних загонів у більш потужні бойові одиниці. Спочатку нова організація, поборюючи спротив окремих командирів, оформилась у вигляді об'єднаних партизанських загонів, на базі яких стали виникати партизанські з'єднання, здатні виконувати широке коло бойових завдань. 30 травня 1942 р. відбулося організаційне оформлення першого з'єднання (групи) партизанських загонів під командуванням О. Сабурова. До його складу увійшли 8 загонів чисельністю 1,5 тис. бійців. 28 липня 1942 р. у районі Рейментарівських лісів створилося Чернігівське партизанське з'єднання під командуванням О. Федорова. 22 серпня 1942 р. на базі Путивльського об'єднаного загону оформилося партизанське з'єднання (група) загонів Сумської області на чолі з С. Ковпаком.

Готуючись до весняно-літньої кампанії 1942 р. на фронті, радянське Верховне Головнокомандування досить оптимістично дивилося на майбутній перебіг подій, вважаючи, що 1942 рік повинен стати «роком завершального розгрому німецько-фашистських військ і звільнення радянської землі від гітлерівських мерзотників». У цьому контексті перед партизанами ставилось завдання «посилити партизанську війну в тилу німецьких загарбників, руйнувати засоби зв'язку і транспорту ворога, знищувати штаби і техніку ворога, не жалкувати патронів проти поневолювачів нашої батьківщини».[73]

З весни 1942 р. розпочинається активізація бойової і диверсійної діяльності партизанів України. У квітні–травні, наприклад, політуправління Південно-Західного фронту здійснило заходи, спрямовані на встановлення зв'язку з партизанськими формуваннями у зоні Брянських лісів. Серед них були

загони українських партизанів: І. Федорова (150 чол.), С. Ковпака (750 чол.), Л. Іванова (450 чол.), С. Гнибіди (250 чол.), І. Боровика (110 чол.), М. Воронцова (110 чол.), К. Погорєлова (270 чол.), О. Сабурова (200 чол.). За даними представників ПЗФ, ці та інші загони поповнили свій бойовий склад і були повні рішучості «із зброєю в руках боротися проти фашистських окупантів». Політико-моральний стан загонів характеризувався як здоровий і підтверджувався масовими проявами героїзму під час виконання бойових завдань[74].

У ніч з 14 на 15 травня 1942 р. вийшов в 70-денний рейд по південних районах Орловської області Російської Федерації та північній частині Сумщини Путивльський партизанський загін С. Ковпака у складі 5 окремих загонів. Партизани підірвали 5 ешелонів, розгромили декілька гарнізонів противника, знищили 4 залізничних і 22 дерев'яних мости, 2 пароми на річках, підбили 5 танків і 25 автомашин з військовим майном, захопили трофеї. В ході рейду особовий склад об'єднаного загону збільшився з 745 до 1328 бійців. У травні–червні 1942 р. активно діяв Чернігівський обласний загін О. Федорова, який тільки на ділянках Новозибків, Новгород-Сіверський, Брянськ і Гомель підірвав 21 ворожий ешелон, що прямував у бік Брянського фронту[75].

Про бойову діяльність українських партизанів у квітні–травні 1942 р. свідчать й документи ворожого командування. Так, у звіті за квітень 1942 р. таємної польової поліції при оперативному тилу групи армій «Південь» повідомлялось про активні дії сильних і добре озброєних партизанських загонів на Чернігівщині, особливо в районі Бахмач–Сновськ (нині Щорс). Гітлерівці зафіксували також рух мобільних загонів партизанів в районах Ніжина, Миргорода, Лубен, Гадяча, Зінькова, між Золотоношею і Черкасами. Окремі виступи були відмічені також на південь від Запоріжжя[76].

Незважаючи на важкі умови, які склалися в західних областях України в результаті активної діяльності на цих теренах ОУН, з весни 1942 р. у згаданому регіоні почали заявляти про себе радянські партизани, більшість яких складали колишні військовополонені, котрі тісно взаємодіяли з польським населенням. Так, в «Суспільно-політичному огляді життя на українських землях», складеному крайовим проводом ОУН(Б) на ПЗУЗ за квітень–травень 1942 р., зазначалося: «З приходом

весни комуністи скріпили свою діяльність. Невдачі німців на Східному фронті, а дальше большевицька пропаганда підбадьорила сильно комунізуючі елементи... Тепер іде на Поліссі партизанка, головно в теренах Берестейщини, Дрогочинщини, Луненеччини, Олевщини... У партизанку пішло багато поляків, а також поліщуки, що їм дошкуляли німці». Далі в цьому документі повідомляється, що партизани «нападають на німецькі автомашини та магазини», «стараються входити до урядів, поліції і в цей спосіб діяти з середини»[77].

Націоналістичні джерела також відмічали дії партизанів на теренах Галичини (Радехів, Рава-Руська, Броди, Сокаль). Однак широкого розповсюдження радянський партизанський рух на західноукраїнських землях не мав, особливо це стосувалося Галичини, тут міцно утримували свої позиції українські націоналісти.

Хоч навесні 1942 р. партизанський рух на окупованій території України ще перебував у стадії розвитку, проте дії партизанів вже серйозно турбували німецьке керівництво, і його відповідні інстанції все глибше вивчали партизанську тактику, форми і методи боротьби. Так, у «Вістях про противника і загальне становище» № 16 командування оперативного тилу групи армій «Південь» від 2 травня 1942 р. досить високо оцінювалась бойова якість партизанів. Характеризуючи їхні дії в районі Сновська на Чернігівщині, німці відмічали вмілу організацію оборони своїх позицій партизанами: 1) вони підпускали наступаючого противника на найкоротшу відстань і відкривали вогонь з усіх боків; 2) стрілецькі гнізда, сховані у хащах, стрільці на деревах відкривали вогонь лише тоді, коли противник проривав передню смугу оборони партизанів; 3) вогневі позиції партизанів ретельно маскувались, вони майже не мали «мертвих кутів»; ретельно маскувались також стрільці на деревах і кулеметні гнізда, які було важко виявити; 4) до стрілецьких позицій вели стежки з лісу, які дозволяли партизанам пересуватися непомітно для ворога[78].

Про труднощі окупантів у боротьбі з українськими партизанами йдеться в радіограмі від 21 травня 1942 р. командира одного з угорських батальйонів до підполковника І. Баумана у Ямполі. У цьому документі зазначалося: «Обер-лейтенант Дановицькі доповів мені, що моральний стан батальйону поганий. Навколо перебуває багато партизанів, часті бої і сутички з

партизанами. Маємо багато поранених, хворих. Батальйон поніс великі втрати. Настрій солдатів пригнічений, офіцери також бояться тут залишатися. Прошу Вас перемістити батальйон у Ямпіль, а із Ямполя, як більш міцний, батальйон перемістити у Бахмач»[79].

За німецькими даними, за період з січня по червень 1942 р. на окупованій території України на схід від Дніпра було зафіксовано 258 диверсійних актів з боку партизанів, зведено 107 боїв останніх з гітлерівцями, в яких взяли участь до 11 тис. бійців партизанських загонів[80]. З весни 1942 р. гітлерівці констатують все частіше активізацію партизанів на транспортних магістралях. Так, у звіті начальника транспортної служби при командуючому німецькими окупаційними військами в Україні за травень 1942 р. повідомлялося про диверсії на тилових залізничних комунікаціях, однак зауважувалось, що вони ще не мають помітного впливу на транспортні перевезення. Проте вже у звіті за червень 1942 р. із занепокоєнням повідомлялося про майже щоденні напади партизанів на ділянки залізниць Брест–Гомель, а в наступний місяць – на ділянки залізниць Житомир–Коростень–Овруч, Брест–Рівне, на схід від Фастова і до Дніпропетровська[81].

У той час, коли партизани намагалися будь за що посилити свою бойову і диверсійну діяльність у тилу противника, розпочалася весняно-літня кампанія 1942 р. на Східному фронті. 8 травня війська 11-ї німецької армії Е. фон Манштейна раптово здійснили наступ на позиції Кримського фронту. А 12 травня 1942 р. війська Південно-Західного фронту, частина військ 9-ї і 57-ї армій Південного фронту атакували 6-у німецьку армію Ф. Паулюса в районі Харкова. В ході боїв, які тривали з 8 по 29 травня 1942 р., Червона армія зазнала важкої поразки в обох операціях, втративши вбитими, пораненими і полоненими понад 450 тис. бійців, велику кількість бойової техніки і озброєння. У харківському оточенні опинилися й деякі партизанські загони, які готувалися до виходу в тил противника, частина їх особового складу загинула. До рук гітлерівців потрапив й Герой Радянського Союзу І. Копьонкін, який після тортур помер. За словами Т. Строкача, це був «видатний партизанський командир, талановитий організатор, хоробрий воїн і легендарна людина...»[82].

Незважаючи на несприятливий перебіг подій на фронті, партизани намагалися своїми діями всіляко сприяти радян-

ським військам. Так, партизанські загони Полтавської, Сумської і Харківської областей, які діяли в зоні відповідальності 38-ї армії Південно-Західного фронту, за станом на 1 липня 1942 р. знищили понад 5 тис. ворожих вояків, зруйнували 40 залізничних і шосейних мостів, 7 складів, підбили 60 автомашин, здійснили 92 акції щодо пошкодження залізничної колії[83].

Тим часом, одержавши перемогу на південній ділянці Східного фронту, ворог знов перехопив стратегічну ініціативу і продовжував наступ проти військ Південно-Західного і Південного фронтів, які під ударами німців та їх союзників поступово залишали територію України. Успіхи противника справили гнітюче враження на місцеве населення на окупованих територіях, похитнули моральний стан певної частини радянських вояків та партизанів.

1.3. Німецько-фашистський режим в Україні. Заходи окупантів щодо боротьби з партизанським рухом

Несприятливий перебіг подій на фронті для Червоної армії у перші тижні війни дозволив німецько-фашистським військам дуже швидко окупувати західні області України і успішно просуватися у напрямку Дніпра. В атмосфері оптимізму і бадьорості, навіяній успіхами на фронтах, 16 липня 1941 р. у Ставці Верховного головнокомандування вермахту відбулася нарада вищого військово-політичного керівництва Третього райху, на якій фактично була вирішена доля окупованих територій СРСР, які мали стати «життєвим простором» для німецького народу. Було виведене із стану мрій і непевностей й українське питання. У своєму, як завжди, тривалому виступі А. Гітлер категорично заявив, що австрійська Галичина повинна стати областю Німеччини. Підлягав звільненню від чужинців і заселенню німцями Крим. Північна Буковина, Бессарабія і Одеса з прилеглими землями мали відійти до Румунії. Інша територія України включалась до складу однойменного райхскомісаріату. «Імперія лише тоді буде у безпеці, – заявив фюрер, – якщо на захід від Уралу не буде існувати чужинецького війська... Тільки німець має право носити зброю, а не слов'янин, не чех, не козак, не українець...». Учасники наради відкинули усі намагання А. Розенберга відстояти право українців на самостійне існування, бодай у якійсь прийнятній для Третього райху формі[84].

За підсумками згаданої наради, фюрер 17 липня 1941 р. видав наказ про відновлення і підтримання порядку та громадського життя в окупованих східних областях СРСР. Для управління захопленими теренами було створене міністерство у справах окупованих східних областей, яке очолив райхсляйтер А. Розенберг, котрий вважався одним з провідних знавців у східному питанні, добре знав російську мову. Зазначене міністерство ділилося на райхскомісаріати, генеральні округи та округи. Кілька округ об'єднувалися у головну округу. Після закінчення бойових дій окуповані східні території мали переходити від військових інстанцій до підпорядкованих органам цивільної влади, керівників яких призначав райхсміністр[85].

1 серпня 1941 р. територія Дрогобицької, Львівської, Станіславської (нині Івано-Франківської) і Тернопільської (без північних районів) областей була об'єднана в «дистрикт Галичина», який став складовою частиною Польського генерал-губернаторства, очолюваного Г. Франком. Урядовою мовою дистрикту оголошувалася німецька, допускалася також до користування українська і польська мови.

20 серпня 1941 р. А. Гітлер видав наказ про утворення райхскомісаріату «Україна» і призначив райхскомісаром по сумісництву гауляйтера і оберпрезидента Східної Пруссії Е. Коха, тимчасовою резиденцією якого стало Рівне. 18 вересня 1941 р. фюрер прийняв новоспеченого райхскомісара і мав з ним тривалу розмову, яка стосувалася теми про «Вільну Україну». Обидва співбесідники відкинули можливість такого перебігу подій. Кох повністю поділяв погляди фюрера на українську і взагалі слов'янську проблему і запевнив його, що виправдає високу довіру. Разом з тим райхскомісар зажадав, щоб у його розпорядження негайно передали 20 тис. чоловік поліції та жандармерії. Самовпевнений і бундючний нацист розумів, що у проведенні окупаційної політики він зустріне впертий спротив народу України[86].

Кордони і адміністративний поділ райхскомісаріату «Україна» були визначені на підставі загальних директив райхсміністерства у справах окупованих східних областей. З огляду на те, що територія України на схід від Дніпра перебувала ще під контролем радянської влади, було визнано доцільним лише упорядкувати західну частину райхскомісаріату і поділити її на 7 генеральних округ: «Волинь–Поділля» – тери-

торія Рівненської, Волинської, Кам'янець-Подільської і північних районів Тернопільської областей, а також південної частини Брестської і Пінської областей Білорусії; «Житомир» – територія Вінницької і Житомирської областей і південної частини Поліської області Білорусії; «Київ» – територія Київської і Полтавської областей; «Миколаїв» – територія Миколаївської і Кіровоградської областей; «Таврія» – територія Криму і південних районів Запорізької і Миколаївської областей; «Дніпропетровськ» – територія Дніпропетровської і Запорізької областей; «Чернігів» – територія Чернігівської і Сумської областей, південної частини Гомельської області Білорусії та південних районів Орловської області Російської Федерації. Однак остання генеральна округа не була створена, і її територія залишилася у підпорядкуванні військової влади[87]. Виявилася обмеженою й територія генеральної округи «Таврія», з якої вилучався Крим. Територія 6 генеральних округ складала 339,9 тис. кв. км з населенням 16,9 млн чоловік.

Генеральні округи райхскомісаріату «Україна» ділилися на області (гебіти), останні – на райони. Округи очолювали генералкомісари, області – гебітскомісари, їм підпорядковувались начальники районів. Для організації громадського і господарського життя створювались так звані органи місцевого самоуправління: обласні, міські, районні та сільські управи, які підлягали відповідним представникам німецької окупаційної влади.

Територія Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської (нині Донецької) та Ворошиловградської (нині Луганської) областей, утворюючи оперативний тил німецької армії на Сході, перебувала під юрисдикцією військової адміністрації.

Крім цивільної адміністрації, у райхскомісаріаті «Україна» перебував зі своїм штабом командуючий німецькими окупаційними військами генерал авіації Кіцінгер. У його розпорядженні знаходились тилові військові установи, охоронні дивізії (№ 143, 147 – резервні, 221, 444, 454 – охоронні) з допоміжними частинами, комендатури, які забезпечували тил і комунікації вермахту в зоні своєї відповідальності. Генерал Кіцінгер активно співробітничав з райхскомісаром у справі підтримання окупаційного режиму, боротьби з партизанським рухом.

Однак провідна роль у забезпеченні «німецького авторитету» на завойованих землях України належала відповідним ус-

тановам відомства райхсфюрера СС Г. Гіммлера відповідно до наказу А. Гітлера від 17 липня 1941 р. Згідно з цим документом поліцейська охорона в окупованих східних областях покладалася на райхсфюрера СС, який в межах своїх повноважень мав право давати необхідні вказівки райхскомісарам («Остланд» і «Україна»).

На окупованій території України, крім дистрикту «Галичина», у місцях перебування шести генералкомісарів, а також у Чернігові, Харкові і Сталіно були дислоковані округи поліції безпеки і СД. У містах і районних центрах цих округів діяли оперативні групи і команди ЗІПО і СД. Керівництво цими органами здійснював начальник поліції безпеки і СД України бригаденфюрер СС М. Томас (потім – Бреннер). Загальна координація усіх поліцейських та карально-репресивних заходів в райхскомісаріаті «Україна» покладалася на вищого командира (начальника) СС і поліції регіону «Росія – Південь» обергрупенфюрера СС Г. Прюцмана. До генерал- і гебітскомісарів прикомандировувалися місцеві керівники СС і поліції. У розпорядженні райхскомісара, крім спеціальних різновидів німецької поліції (охоронної і порядку) і жандармерії, знаходилась й українська допоміжна поліція.

Станом на 28 липня 1942 р. у підпорядкуванні керівників СС і поліції райхскомісаріата «Україна» налічувалися поліцейські полки СС № 10, 11, резервний поліцейський батальйон СС № 33, поліцейські кавалерійські дивізіони СС № 1, 11, 29 охоронних поліцейських батальйонів СС, 15 моторизованих взводів жандармерії, 136 моторизованих жандармських постів, 2 поліцейські частини протиповітряної оборони[88].

Прифронтова зона, де вища влада належала військовій адміністрації, входила до оперативних тилових районів груп армій «Південь», «А», «Б», «Північна Україна», які поділялися на тилові райони польових і танкових армій. Армійські тилові райони, як правило, очолювались корпусними командирами. Їм підпорядковувались відповідні гарнізонні і польові комендатури. У 1941–1943 рр. бойовий склад оперативного тилу групи армій «Південь» включав 241-у, 403-ю, 444-у німецькі, 105-у угорську і 156-у італійську охоронні і піхотні дивізії, 5 польових комендатур, 2 моторизовані розвідувальні роти, 2 моторизовані роти зв'язку, 2 охоронних батальйони та інші підрозділи. При командуючому військами тилового ра-

йону групи армій перебував начальник головної команди таємної польової поліції (ГФП), при арміях – команди ГФП. У 1942 р. таємна польова поліція, створена у свій час з ініціативи шефа абверу адмірала В. Канаріса, була підпорядкована органам поліції безпеки і СД.

У липні–жовтні 1941 р. на окупованій території України була розгорнута широка система розвідувальних і контррозвідувальних органів німецького абверу: абверштеле «Україна», абвернебенштеле «Київ», абвернебенштеле «Південь України», «абверофіцер-3», а також численні абверкоманди з підпорядкованими їм абвергрупами, які мали розгалужену мережу більш дрібних підрозділів. Завданнями цих органів було збирання розвідувальної інформації з політичних, військових та економічних питань, ведення диверсійної роботи в тилу радянських військ, здійснення контррозвідувальних заходів на окупованій території та боротьби з партизанським і підпільним рухом.

У березні 1942 р. при штабі «Валлі», який здійснював загальне керівництво всіма підрозділами абвера на Східному фронті, був сформований «Зондерштаб-Р» (Росія), одним із головних завдань якого було ведення контрпартизанської боротьби. Цей орган очолив офіцер колишньої російської армії Б. Смисловський (псевдонім – фон Регенау). Свою діяльність «Зондерштаб-Р» проводив через систему «розвідувально-резидентських областей», з яких три дислокувалися на території України: область А з центром у Сімферополі охоплювала Крим; область Б з центром у Києві (а потім в Умані) охоплювала центр і південну частину України; область Ц з центром у Чернігові охоплювала північні райони України і південь Білорусії.

Діяльність обласних і районних резидентур, мережі інформаторів і розвідників з місцевого населення спрямовувалась на виявлення місць дислокації і засобів зв'язку партизанських загонів, встановлення їх керівного складу, визначення чисельності партизанів, наявності партійного прошарку і співробітників органів НКВС, розшук баз постачання і озброєння, засилання власної агентури у партизанське середовище. За деякими даними, активно діяла під виглядом військовобудівельної частини міжобласна резидентура в Чернігові, яку очолював колишній полковник Армії УНР П. Дяченко. Цей

орган вів контррозвідувальну роботу проти партизанських з'єднань С. Ковпака і О. Федорова[89].

Крім військово-поліцейських органів, на окупованій території України вели роботу установи так званого «Східного штабу економічного керівництва», або військово-економічного штабу «Ост», загальне керівництво яким здійснював Г. Герінг. Завдання цієї організації, очолюваної другою людиною Третього райху, полягало в нещадній експлуатації людських і матеріальних ресурсів України в інтересах Німеччини. У 1942 р. господарська інспекція «Південь» мала 16 підрозділів і 75 робочих груп.

Питаннями вивезення до Третього райху історико-культурних цінностей українського народу, включаючи архівні і музейні зібрання, займалася «Головна робоча група України» з «Оперативного штабу» райхсміністра А. Розенберга. Вона дислокувалася у Києві і мала свої відділення у ряді великих міст України.

Територія України була об'єктом зазіхань і з боку королівської Румунії. За згодою А. Гітлера 19 серпня 1941 р. маршал Й. Антонеску проголосив своїм декретом, що українські землі між Дністром і Південним Бугом, крім району Одеси, входять до складу румунської адміністрації під назвою «Трансністрія». Крім того, Північна Буковина з м. Чернівці склала губернаторство «Буковина», а Ізмаїльська область УРСР увійшла до губернаторства «Бессарабія» з центром у м. Кишинів[90]. На цих теренах поряд з цивільною адміністрацією розгорнули свою діяльність органи румунської політичної поліції, а також військової розвідки і контррозвідки, які вели роботу щодо придушення будь-якого опору діям румунської окупаційної влади.

Розгалужена система установ цивільної окупаційної адміністрації, репресивно-каральних та військових органів, створена на тимчасово захопленій території України, мала забезпечити потреби Німеччини у людських та матеріальних ресурсах для ведення війни, її успішного завершення, а також зробити все можливе для ефективної протидії будь-яким формам антифашистського спротиву. У зв'язку з цим всі відповідальні німецькі чинники наділялися необмеженими повноваженнями щодо виконання покладених на них завдань.

«Альфою» і «омегою» німецької окупаційної політики в Україні було необмежене використання місцевої робочої сили

та сировинних і продовольчих ресурсів для потреб Третього райху, його збройних сил. Проте, як швидко з'ясувалося, вирішити, так би мовити, «мирним» шляхом ці завдання не вдалося. Терор і репресії стали лейтмотивом дій окупаційної адміністрації. Щоправда, в перші тижні війни поведінка окремих німецьких чинників щодо населення України була досить обережною. Так, в «особливих інструкціях з українського питання» начальника оперативного тилу групи армій «Південь» від 11 липня 1941 р. (виданих до наради у Ставці фюрера 16 липня 1941 р.) підкреслювалося, що «територію України слід розглядати як життєвий простір дружнього нам народу». У зв'язку з цим заборонялися будь-які самовільні конфіскації, зверталася увага на те, щоб кожний військовослужбовець поважав релігійні вірування греко-православного і греко-католицького населення. Дозволялася організація під німецьким контролем української міліції[91].

З метою завоювання прихильності українського населення німецьке військове командування 8 серпня 1941 р. видало розпорядження про звільнення українців з таборів військовополонених. Відповідні німецькі інстанції давали дозвіл на перезахоронення жертв терору НКВС при відступі Червоної армії, заохочували відкриття церков, діяльність осередків «Просвіти», сприяли виданню українською мовою газет тощо.

Ці заходи мали приховати на час справжні плани нацистів щодо України, які були в загальних рисах схвалені на вже згадуваній нараді в Ставці Верховного головнокомандування вермахту 16 липня 1941 р. і частково реалізувалися в ході адміністративного поділу захопленої території України. Проте вже невдовзі ситуація помітно змінилася. Зрив радянськими військами у першій декаді серпня 1941 р. генерального штурму Києва розлютив А. Гітлера, і він зажадав домогтися зруйнування непокірної столиці України силами артилерії і авіації. Дратували у цей час фюрера й повідомлення про розгортання на українських землях партизанського і підпільного руху, керованого комуністами. Невдоволення у Берліна викликала й самостійницька поведінка українських націоналістів, особливо ОУН С. Бандери, які бомбардували відповідні німецькі інстанції пропозиціями стосовно створення незалежної Української Держави, що суперечило намірам вищого керівництва Третього райху.

В середині вересня 1941 р. органи німецької поліції здійснили затримання на теренах райху і на окупованій території України 1,5 тис. активних членів і провідних діячів ОУН (Б). У цей час побачив світ й вже згадуваний наказ начальника штабу ОКХ В. Кейтеля про придушення «комуністичного повстанського руху», де поміж іншим проводилася думка про можливість приєднання націоналістичних та інших сил до «комуністичного повстання». У цьому пункті йшлося про Україну.

Впродовж вересня–жовтня 1941 р. висловив чимало думок про те, якою має бути німецька політика в Україні, сам А. Гітлер. В його уяві українці нічим не відрізняються від великоросів. Вони, як і всі слов'яни, «ліниві, погано організовані, по-азіатськи нігілістичні». В той же час, в оцінці фюрера, Україна – це «безмежно родюча земля», тут виплавляється високої якості залізо, є запаси нікелю, вугілля, марганцю і крім цього «ще стільки інших можливостей»[92]. Під час однієї зустрічі з А. Розенбергом А. Гітлер відверто заявив, що впродовж наступних десятиліть «не може бути й мови про незалежну Україну; він думає про німецький протекторат над Україною на найближчі 25 років»[93].

18 листопада 1941 р., яке вважається початком запровадження у райхскомісаріаті «Україна» цивільного управління, А. Розенберг надіслав Е. Коху вказівки щодо проведення німецької політики на українських землях. Насамперед райхсміністр наголосив, що представники німецької адміністрації повинні утримуватись від висловлення думки щодо остаточного оформлення України і роз'яснювати українцям, що рішення стосовно «остаточного упорядкування території України» прийматиме лише фюрер. Розенберг також рекомендував райхскомісару розтлумачити українцям, що ця війна «вимагає величезні жертви німецької крові», що німецький народ рятує Європу, а тому він має «право розширити свій життєвий простір». І насамкінець райхсміністр підкреслив, що «завдання німецького райхскомісара в Україні можуть мати всесвітньо-історичне значення»[94].

Готуючись до умиротворення і упорядкування захоплених українських територій, нацисти надавали важливого значення втягненню у цей процес окремих прошарків і елементів місцевого населення, оскільки накопичили у цій справі значний досвід

впродовж 1939–1941 рр. під час кампаній у Європі. Ще в директиві Верховного головнокомандування сухопутної армії Німеччини (ОКГ) від 3 квітня 1941 р. підкреслювалося, що потрібно «завчасно уявляти собі, на яку частину населення можуть спертися німецькі війська», а тому рекомендувалося використовувати у своїх інтересах «ворожі радянському урядові, радянському ладові верстви населення», «гарантуючи їм певні свободи і матеріальні блага...»[95].

Тим часом у порівнянні з територією Російської Федерації, ситуація в Україні виглядала дещо складнішою і більш заплутаною, бо нацисти покладали найбільші надії на допомогу у боротьбі з радянською владою з боку національно-орієнтованої частини українського населення, ідеологічно пов'язаної з ОУН та іншими політичними силами – учасниками визвольних змагань 1917–1920 рр. При цьому німці мали рахуватись з тим, що участь згаданих українських чинників у спільному поході проти Москви має обумовлюватись насамперед їхнім палким прагненням домогтися національної і державної незалежності України. Однак саме у цьому пункті плани нацистів і самостійницьких сил українства діаметрально розходилися. Особливо непримиренну позицію у цьому делікатному питанні займала ОУН, головним чином її Революційний провід, очолюваний С. Бандерою.

Більш поступливими виявилися прихильники і симпатики Державного центру УНР, середовища гетьмана П. Скоропадського. Поряд з ними нацисти розраховували залучити на свій бік тих осіб, котрі стали жертвами суцільної колективізації сільського господарства і голодомору, політичних репресій 1920–1930-х років, взагалі всіх тих, хто був протирадянськи налаштований.

І зазначені сподівання не були полишені реального сенсу. Так, у звинувачувальному висновку у справі заарештованого 29 листопада 1937 р. мешканця с. Казимирівка Кагарлицького району Київської області Т. Клепи стверджувалося, що він розповсюджував чутки, що у випадку оголошення війни проти радянської влади «будуть діяти повстанські загони». А в постанові в. о. прокурора Київської області від 4 грудня 1940 р. на скаргу засудженого на 10 років виправно-трудових таборів мешканця с. Вересні Розважівського району Київської області зазначалося, що він говорив серед населення, що «коли спа-

лахне війна, то радвлада потерпить сильну поразку в середині від селян, ніж від зовнішнього ворога»[96]. І такі заяви були не поодинокі.

Однак суспільно-політична ситуація влітку 1941 р. помітно різнилася від тієї, що була в Україні в середині 1930-х років. Внаслідок політичних репресій більшовицький режим фактично ліквідував ті активно-динамічні сили, опозиційно і вороже налаштованих до радянської влади верств українського населення. А залишки цих сил, не організовані і не об'єднані, не змогли надати гітлерівцям вагомої допомоги. До того ж німцям так і не вдалося досягти домовленостей з українськими націоналістами (обидві фракції ОУН, прихильники Т. Боровця-Бульби), щоб включити їх в повному обсязі наявних можливостей у фронт боротьби проти радянської влади. І причини цього крилися у фундаментальних засадах нацистської політики стосовно України, яка розглядалася як «життєвий простір» для німецької нації, а її волелюбний народ прирівнювався до стану рабів вищої раси тогочасних панів!

Разом з тим, на нашу думку, німецька окупаційна адміністрація, акумулюючи в своїй діяльності кращі риси німецького творчого духу, організованості і дисципліни, зуміла все-таки використати в своїх інтересах певну частину населення України, включаючи представників усіх національностей. Ті люди, які з ідейних переконань вступили до лав дивізії СС «Галичина», так званого Українського визвольного війська (УВВ), поліцейських та інших антирадянських військових формувань, які активною працею сприяли нарощуванню військових можливостей Третього райху, підпадають під всі ознаки колабораціонізму. Крім, так би мовити, «ідейних посібників», гітлерівці шляхом загрози залучили до співпраці й інші морально нестійкі елементи. Однак основна маса населення України не підтримала окупантів. Свідченням цього є загибель в 1941–1944 рр. від 3 до 5 млн цивільних осіб, переважна більшість яких стала жертвою терору гітлерівців як внаслідок мордування і розстрілів, так і з причини тривалого голодування.

Якщо в літні місяці 1941 р. німецька влада, особливо військові інстанції, намагалася здобути прихильність населення України, зіграти на самостійницьких почуттях корінної національності, то вже з осені цього року окупаційна політика

нацистів почала займати загрозливе становище стосовно самої можливості існування українського народу. За винятком Галичини, на інших теренах України нацисти приступили до нещадної експлуатації її продовольчих, сировинних і людських ресурсів.

Уже 28 жовтня 1941 р. у доповіді представника МЗС Німеччини при штабі 17-ї армії групи «Південь» Пфлайдера до Берліна зазначалося: «... Настрої населення у більшості випадків зразу ж після окупації території нашими військами значно погіршились...». Таке становище він пояснював презирливим ставленням німців до місцевого населення, необмеженими реквізиціями продовольства та іншими діями окупаційної адміністрації[97].

Ширші плани окупантів щодо захоплених територій були розкриті в директивах райхсміністра А. Розенберга про загальні політичні і господарсько-політичні завдання в новоокупованих східних областях. У них наголошувалося, що ці території в інтересах перемоги у війні повинні гарантувати «Європі харчові продукти і базу сировини». Коли ж зважити на те, що в уяві вищого нацистського керівництва Україна розглядалася як майбутня житниця Європи, то неважко усвідомити, що на місцеве населення насувалося марево голоду[98]. Щонайперше це вдарило по міських жителях. На початку листопада 1941 р. Київська міська управа інформувала штадткомісара про те, що існуюча норма хліба (200 г на тиждень на непрацюючих і 800 г на працюючих) «занадто мала та ні в якій мірі не може задовольнити людину...». Не краще виглядала ситуація і в інших містах. Узагальнюючи продовольче становище в Україні, інспектор Управління озброєння і військової економіки ОКВ Німеччини у листі від 2 грудня 1941 р. до Берліна зазначав, що вилучення «з України сільськогосподарських лишків з метою постачання райху» можливе лише за умов, «якщо внутрішнє споживання на Україні буде доведене до мінімуму».

Треба віддати належне згаданому німецькому чиновнику, бо він сам жахався такої перспективи, наголошуючи, що це може бути досягнуто лише шляхом винищення євреїв, вбивства військовополонених і приреченням на голодну смерть більшості населення великих міст, а також частини сільських мешканців. Підсумовуючи згадане, він ставив запитання: «Хто

ж, власне кажучи, буде тут створювати господарські цінності?»[99] Однак такі сумніви не бралися до уваги, і викачування продовольчих ресурсів з окупованих українських територій продовжувалося з неослабною силою. Так, виступаючи у серпні 1942 р. у Рівному райхскомісар Е. Кох заявив, що незважаючи на втрати (загибель окупантів від рук партизанів і підпільників. – *Авт.*), завдання фюрера вивезти з України в Німеччину 3 млн тонн зерна має бути виконане[100].

А щоб вилучити таку кількість ресурсів у непокірного населення, потрібно було застосувати силу. Отож командуючий німецькими окупаційними військами в Україні зажадав від Берліна виділити додатково 80 охоронних рот. Через деякий час в його розпорядження прибув 12-й резервний корпус в складі 143-ї і 147-ї резервних дивізій[101].

Якщо ж частково підсумувати результати продовольчого пограбування України, то, за німецькими даними, станом на 30 червня 1943 р. з її території для потреб вермахту, рейху та інших споживачів було вивезено 71,1% сільгосппродуктів, тоді як з теренів «Центр» (Білорусія і Росія) – 6,8%, «Остланд» (Прибалтика) – 22,1%[102]. У цьому контексті подальші коментарі здаються зайвими.

Не менш страшне лихо насувалося на окуповані українські землі у зв'язку з вказівками райхсмаршала Г. Герінга від 9 листопада 1941 р. про використання робочої сили захоплених східних територій як безпосередньо на цих територіях, так і на теренах Третього райху. І знову гірка доля «остарбайтерів» стала сумним «привілеєм» українського населення. При цьому райхсмаршал відзначив, що українці, у порівнянні з корінними жителями Прибалтики, не користуються особливими перевагами і дав вказівку, щоб полонених українців з таборів більше не звільняли. Українці, як і росіяни, мали використовуватися на гірничодобувних роботах, на шляховому будівництві, спорудженні залізниць, на збиральних роботах у аграрному секторі, розмінуванні і влаштуванні аеродромів[103].

Хоч спочатку йшлося про начебто добровільне вербування робочої сили з числа цивільного населення на роботи до Німеччини, однак вже незабаром «вербування» перетворилося у відверте полювання на людей за допомогою поліції, а то й нерідко шляхом залучення тилових частин вермахту. Наприкінці березня 1942 р. імперський уповноважений з вико-

ристання робочої сили Ф. Заукель надіслав райхскомісарам «України» і «Остланда» лист з рекомендаціями форсувати всіма доступними засобами вербування «остарбайтерів», включаючи при цьому «застосування принципу примусовості праці»[104]. У наступний час цей принцип набув всебічного і превалюючого змагання у діях окупаційної адміністрації і, як зазначив у грудні 1942 р. А. Розенберг, насильницькі методи масового угону робочої сили сприяли зростанню «партизанської діяльності в окупованих східних територіях»[105]. Всього ж з території України (в її довоєнних межах) гітлерівці в 1941–1944 рр. вивезли на роботу до Третього райху понад 2,2 млн чоловік[106]. При цьому Е. Кох ще у серпні 1942 р. заявив, що «Україна дає найбільший контингент з-поміж всіх працюючих у райху закордонних робітників![107].

Не менш важким тягарем для населення України було примусове залучення до робіт на окупованій території. Ще 5 серпня 1941 р. за розпорядженням райхсміністра А. Розенберга на захоплених східних землях вводилася обов'язкова трудова повинність. Спочатку вона охоплювала працездатних осіб від 18 до 45 років[108], а потім взагалі розповсюдилась на все населення, зокрема й на жінок з малолітніми дітьми. Зрозуміло, що будь-які ухилення від трудової повинності нещадно каралися тюрмами і каторжною працею, нерідкими були й смертні вироки, про що постійно повідомляла місцева преса.

Пограбування продовольчих та інших ресурсів, примусове вивезення робочої сили до Німеччини, каторжна праця цивільного населення на окупованій території, низький рівень матеріального та харчового забезпечення поступово і неухильно штовхали народ України на спротив окупантам. Це бажання підсилювалося майже щоденними фактами розстрілів єврейського населення, рядових членів компартії і комсомолу, профспілкових активістів, нищенням і знущанням над військовополоненими Червоної армії.

Масовим явищем ставало ухилення від здавання продовольчих контингентів, втеча від вербувальних комісій, саботаж на виробництві. Ширились диверсійні акти на підприємствах і транспорті. У відповідь окупаційна адміністрація, не вдаючись до з'ясування причин вказаних явищ, стала на шлях застосування жорстоких і неадекватних репресій. За цих обставин втягнення цивільного населення у збройну боротьбу проти окупантів було об'єктивно неминучим.

Не варто думати, що цього не розуміли у нацистському середовищі. Ще 25 квітня 1942 р. міністр пропаганди Третього райху Й. Геббельс у записі, зробленому у власному щоденнику, зазначив, що німецька влада «боляче вдарила по росіянах, особливо по українцях...». А у записі від 22 травня 1942 р. він вже дійшов висновку, що необхідно змінити німецьку політику стосовно народів на Сході і у такий спосіб «значно зменшити загрозу з боку партизанів...»[109]. Однак далі констатації райхсміністр не пішов, і у нас немає свідчень, чи довів Й. Геббельс свої слушні міркування до А. Гітлера та інших високопосадовців Третього райху.

В обережній формі критичне ставлення до масових репресій проти цивільного населення висловлювали й деякі представники німецького генералітету, які, за їх словами, намагалися не виконувати найбільш безглузді вказівки вищого нацистського керівництва. Вже у перших інструкціях і настановах Верховного головнокомандування сухопутної армії Німеччини, нижчих військових інстанцій вермахту починаючи вже з осені 1941 р. проводилась думка про необхідність домогтися довіри з боку місцевого населення у боротьбі з партизанським рухом. Так, командування 4-ї танкової армії у своїх роз'ясненнях підпорядкованим командирам звертало їх увагу на потребу залучення на свій бік місцевого населення, підкреслюючи, що таким шляхом «можна було б значно придушити, а, можливо, й ліквідувати весь партизанський рух». А у лютому 1943 р. командуючий групою армій «А» (Донбас) Е. фон Клейст у спеціальній директиві розтлумачував своїм підлеглим, що байдуже або ж вороже ставлення німецької влади до місцевого населення сприятиме посиленню діяльності партизанів[110].

Брутальність і незграбність окупаційної політики та її зв'язок з посиленням антифашистського спротиву усвідомлювали й окремі представники німецької адміністрації. Зокрема, про це нерідко говорив й райхсміністр А. Розенберг, у ряді випадків апелюючи до А. Гітлера. Найбільш влучно, на нашу думку, охарактеризував ситуацію співробітник генеральної округи «Таврія» Г. фон Хомаєр. У листі до А. Розенберга від 23 жовтня 1943 р. він писав: «Я дуже часто задавав питання своїм колегам, як би ми поводилися у тому випадку, коли б Німеччиною у такий спосіб управляла інша держава, як це ми робимо в Україні. Відповідь завжди була одна: всі б ми стали партизанами»[111].

У післявоєнний час критика окупаційної політики Третього райху у східних областях стала дуже модною. Знаний німецький військовий фахівець генерал піхоти К. Типпельскірх у своїй широковідомій праці з історії Другої світової війни 1939–1945 рр. наголошував, що безглузда німецька політика на окупованих територіях сприяла розповсюдженню партизанського руху, в тому числі й в Україні, де начебто «населення спочатку було позитивно налаштоване стосовно німців»[112].

Схожої думки був й відомий авторитет, генерал-полковник Г. Гудеріан. Він звинуватив райхскомісара Е. Коха в тому, що його діяльність в Україні посилила спротив німецькій владі і що частина населення, яка співчувала німцям, потім відвернулася від них. Однак Е. Кох не залишився у боргу і на судовому процесі у Польщі наприкінці 1950-х років заявив, що ніхто інший, як генерали, були прихильниками гітлерівської завойовницької політики і що вони були «найбільш крайніми у своїх переконаннях і більше за всіх наполягали на проведенні цієї політики»[113].

Зрозуміло, що «дранг нах Остен» (похід на Схід) та його наслідки були об'єктом широкої зацікавленості у післявоєнній Німеччині. Так, один з новітніх дослідників Ганс Умбрайт у статті «Німецька окупаційна адміністрація: концепція і типізація» дійшов висновку, що нелюдська програма націонал-соціалізму стосовно слов'янських та інших народів була достатньою підставою для зростання спротиву на окупованих територіях. За його ж словами, цей спротив сприймався більшістю його учасників не тільки як патріотичний, але й як моральний обов'язок. На погляд іншого історика, Юргена Тостера, спротив німецькій політиці на Сході був підсилений ще й тим, що у війні проти СРСР дії німецького військово-політичного керівництва базувалися на концепції «війни на знищення» і ця концепція «стала від самого початку невід'ємним компонентом військової стратегії»[114]. Але для військової людини зрозуміло, що «війна на знищення» – це не шахова партія. Така війна не знає пощади і милосердя, і ведеться вона до перемоги і знищення одного з противників. А від цього, зрозуміло, найбільш страждає і терпить цивільне населення.

Беззастережно солідаризуючись з вищесказаним і цілковито погоджуючись з тим, що німецька окупаційна політика на захоплених територіях колишнього СРСР стала основним

збудником широкого антифашистського спротиву і його найефективнішої форми – партизанського руху, не можна разом з тим не поставити й таке нериторичне запитання: а чи могла бути іншою окупаційна політика Третього райху, коли вона базувалася на двох фундаментальних засадах дій вищого нацистського військово-політичного керівництва: прагненні до світового панування і створенні «життєвого простору» для німецького народу? На це запитання, на нашу думку, треба сказати: ні! Іншою німецька політика на Сході за життя А. Гітлера не могла бути, адже згадані вище засади були вищою стратегічною метою Третього райху в Другій світовій війні 1939–1945 рр.

Зазначене вище особливо стосувалося України, яка в 1941–1944 рр. стала об'єктом найжорстокішої експлуатації з боку фашистів. Хоч в книзі А. Гітлера «Моя боротьба» у контексті роздумів про колонізацію східних просторів мова безпосередньо про Україну не йшла, але українські терени були об'єктом уваги фюрера. Вже під час довоєнних розмов з головою сенату «вільного» м. Данцига (Гданськ) Г. Раушнінгом А. Гітлер, відкидаючи претензії поляків на створення «Великопольської імперії» від Балтійського до Чорного моря, запально сказав: «Про Україну нехай не мріють»[115]. І надалі зацікавленість фюрера до України постійно зростала. А напередодні нападу на СРСР, 21 червня 1941 р., у листі до свого спільника Б. Муссоліні А. Гітлер підкреслював, що сподівається забезпечити на довгий час в Україні «загальну продовольчу базу», котра стане постачальником тих ресурсів, які знадобляться райху в майбутньому[116].

І на такій позиції фюрер стояв у роки війни, невипадково призначивши райхскомісаром України Е. Коха, одну з найбільш одіозних постатей нацистської адміністрації. Повне уявлення про німецьку політику стосовно України, на нашу думку, дає стаття «Дві політики у відношенні України», яка з'явилася у часопису «Дойче Україне Цайтунг» влітку 1942 р. і широко коментувалась у місцевій пресі райхскомісаріату «Україна». В цій публікації критикувалася так звана «політика хліба», яку проводили на захопленій українській території кайзерівська Німеччина і Австро-Угорщина в 1918 р. При цьому зазначалося, що ця політика виявилася короткозорою і потерпіла поразку через те, що не була «обмежена на довгу мету і на великий простір».

На відміну від політики 1918 р. сучасна німецька політика, яку проводить А. Гітлер, є добре продуманою і розрахованою на тривалу перспективу. Закликаючи національно-орієнтовані кола українців не захоплюватись несвоєчасними «романтичними думками» про власну державність і більше допомагати німцям у боротьбі з «більшовизмом і плутократією», автори згаданої публікації наголошували: за існуючих несприятливих обставин німецька політика щодо України керується в першу чергу «потребами фронту тотальної боротьби і будучности Європи»[117].

А ці потреби в середині 1942 р. були досить значними. В Німеччині не лише був дефіцит у 5 млн т зерна і 7 млн фуражу, але й відчутна нестача робочої сили у промисловості та некомплект у лавах вермахту. Джерелом для ліквідації цих «вузьких» місць мала стати насамперед Україна. За рахунок «остарбайтерів» мало здійснюватися заповнення робочих місць в народному господарстві Третього райху, а звідти повинно надходити німецьке поповнення до збройних сил.

Щодо розв'язання продовольчої проблеми, то шляхи її розв'язання фюрер бачив у тому, щоб «поставляти продукти з України у будь-якій кількості» і якщо треба, то «він забере з України останню корову»[118].

Таким чином, партизанський рух, а також підпільна боротьба, інші форми антифашистського спротиву в Україні в 1941–1944 рр. були цілком закономірні і об'єктивно неминучі. Вони не були привнесені на український ґрунт ззовні, не стали винаходом якоїсь однієї політичної сили, а були відповіддю переважної більшості народу України на фашистський окупаційний режим і зловісні плани нацистського керівництва стосовно майбутнього української землі. Тільки такою мала б бути позиція волелюбного народу.

З огляду на зазначене, нам здається слушною і виключно обґрунтованою думка відомого українського літератора і громадсько-політичного діяча Івана Багряного. Говорячи про нацистський окупаційний режим в Україні, він писав, що для всіх українців, незалежно від їхньої політичної орієнтації, «була лише одна можливість вирятуватись від остаточної ліквідації взагалі – це бити Гітлера, бити фашизм»[119].

Готуючи похід на Схід і розробляючи ще небачені до цього плани колонізації території колишнього СРСР, А. Гітлер, його

політичні однодумці, військові авторитети вермахту не творили ілюзій з того, що їх зустрінуть як визволителів. Хоч були сподівання на підтримку певних антирадянських сил, можливостей яких, на нашу думку, німці практично не знали, нацистське керівництво більше покладало надії на силу, на придушення у самий жорстокий спосіб будь-якого спротиву. У вже згадуваній директиві Головного командування сухопутної армії Німеччини від 3 квітня 1941 р., надісланій у війська, наголошувалося: «Активний чи пасивний опір цивільного населення слід придушувати в зародку найсуворішими заходами покарання». 13 травня 1941 р. вже начальник штабу Верховного головнокомандування вермахту (ОКВ) В. Кейтель у розпорядженні про військову підсудність у районі дій плану «Барбаросса» і про особливі повноваження військ попередив своїх підлеглих, що війська самі мають безжалісно захищати себе від усіляких загроз з боку цивільного населення», а партизани «підлягають безжалісному знищенню військами у бою або під час переслідування»[120].

Отож нацистське керівництво і військове командування цілком свідомо очікували неминучий спротив своїм планам, в тому числі й у формі партизанських дій, були готові до цього, але не зуміли усвідомити масштабів цього явища і того ступеня готовності до самопожертви тих, котрі мали стати об'єктом їх агресії.

На початку війни, влітку 1941 р., розгортання збройної боротьби в тилу наступаючих німецько-фашистських військ, як вже зазначалося вище, проходило недостатньо організовано і послідовно, носило нерідко характер імпровізацій. Першими перейшли до форм партизанської боротьби бійці і командири Червоної армії, які опинилися в оточенні. Особливо це мало місце в Білорусії, де німці стрімко прорвали фронт і оточили значні сили військ Західного фронту. На цих теренах невдовзі розгорнули організаторську роботу із створення партизанських загонів і диверсійних груп комуністи Білорусії. Хоч вже в перші тижні вторгнення гітлерівських військ в СРСР й мали місце факти брутального поводження німецьких вояків з місцевим населенням, проте останнє ще в повній мірі не усвідомило ступінь загрози, яку несла його існуванню нацистська агресія.

На території західних областей України, які перші побачили гітлерівський вермахт, серед населення, як вже зазначало-

ся, переважало приязне ставлення до німців. Боївки та інші озброєні гурти українських націоналістів намагалися активно сприяти наступаючим фашистським військам, нападали на окремі відділи і поодиноких радянських бійців і командирів, вели дрібну диверсійну роботу в тилу Червоної армії. Ці дії стали помітною перешкодою для розвитку партизанського руху.

Внаслідок швидкого просування німецьких військ по західноукраїнських теренах були фактично зірвані заходи партійно-радянського керівництва щодо організації підпільно-партизанської діяльності. Не зуміли належним чином повести справу й перекинуті сюди пізніше організатори і керівники. Більшість з них загинула чи пропала безвісти. Як згадував відомий партизанський командир М. Наумов, котрий в липні 1941 р. виходив з німецького оточення через територію Станіславської області, можливості розгортання партизанського руху в західному регіоні України були незначними. За його словами, у Галичині населення «ставилось до нас явно вороже». В липні–серпні 1941 р. на окупованій території України дії партизанів хоч і ставали все більш активними, але вони не були тим фактором, який би викликав занепокоєння агресорів. Аналогічним було становище й на інших теренах СРСР.

Як пишуть англійські дослідники О. Гейльбрунн і Ч. Діксон, перша доповідь про дії радянських партизанів була підготовлена Верховним головнокомандуванням сухопутної армії Німеччини 25 липня 1941 р.[121] Але лише на початку осені 1941 р. в Берліні в повній мірі усвідомили ступінь загрози тилу своїх військ з боку партизанських загонів. Першою ознакою цього, як вже йшлося вище, став наказ фельдмаршала В. Кейтеля від 16 вересня 1941 р. про придушення «комуністичного повстанського руху». Шеф штабу ОКВ зажадав від військового командування найсуворіше карати «кожний випадок опору німецьким окупаційним військам» і за життя одного німецького вояка піддавати смертній карі 50–100 комуністів[122].

Основні положення згаданого документа знайшли, зокрема, відображення в наказі від 10 жовтня 1941 р. командуючого 6-ю німецькою армією, яка діяла в Україні. Орієнтуючи своїх підлеглих стосовно поведінки військ на окупованій території, фельдмаршал В. фон Рейхенау писав: «У разі застосування зброї в тилу армії з боку окремих партизанів, вживати щодо них рішучих і жорстоких заходів». У цитованому документі

містилася пересторога й тим антирадянськи налаштованим елементам, які займають очікувальну позицію і не мають рішучості «агентурно співробітничати в боротьбі проти більшовизму»[123].

Наведені вище витяги з двох документів німецького командування (а таких документів було, звичайно, більше) свідчать, що хоч загроза з боку партизанів німцями усвідомлювалась, проте вони ще не мали ясних і твердих поглядів на те, як з цією загрозою впоратися. Все зводилося до репресій і покарань як учасників збройних виступів, так і прихильного до них місцевого населення.

Незважаючи на те, що перші постанови з боротьби проти партизанів з'явились ще в липні 1941 р., проте початком організованого і планомірного поборення збройного опору у тилу німецько-фашистських військ слід вважати затвердження 30 жовтня 1941 р. Головнокомандуючим сухопутною армією Німеччини В. фон Браухичом «Основних положень з боротьби проти партизанів», підготовлених Відділом бойової підготовки (1а) Генерального штабу ОКГ. У цьому ґрунтовному документі визнавалося, що в Росії впродовж багатьох століть був накопичений досвід боротьби у тилу ворога і вже в Першу світову війну партизанський рух став дійовим засобом в руках російського командування. Хоч останнє твердження було явним перебільшенням, але суть справи була схоплена правильно.

Експерти ОКГ визнавали, що радянські партизани (в тексті – російські) наносять удари не лише по дрібних військових частинах, але й порушують постачання військ, руйнують воєнні об'єкти і зв'язок у тилових районах. Щоб не налякати польових командирів масштабами партизанської боротьби, в «Основних положеннях» підкреслювалося, що ця боротьба є боротьбою за більшовизм, а не справжнім народним рухом. Командирам частин і з'єднань рекомендувалося не обмежуватися придушенням партизанських виступів в одному-двох місцях, а нав'язувати противнику свою ініціативу, прагнути оточити і знищити його. В документі детально викладались форми і методи протипартизанської боротьби, підкреслювалось значення розвідки і раптовості нападів на партизанів[124].

Як свідчать наведені вище документи, пріоритетне значення у боротьбі з партизанським рухом німецьке керівництво відводило частинам і з'єднанням вермахту. Допомагати військ-

кам у цій справі мали органи і підрозділи СС і поліції, добровольчі військові та поліцейські формування з місцевого населення. За усталеними даними, гітлерівцям вдалося в 1941–1944 рр. залучити під свої прапори близько 1 млн радянських громадян, переважна більшість яких залучалася для охорони тилу вермахту, його комунікацій і дій проти партизанів. На Україні така цифра може бути в межах понад 400 тис. осіб, в тому числі 220 тис. в лавах вермахту та його охоронних підрозділів, 150 тис. у допоміжній поліції, 75 тис. в Українському визвольному війську та ін. Однак бойова вартість цих формувань виявилася в цілому невисокою, хоч скидати їх з рахунку не слід. Коли восени 1943 р. А. Гітлер дізнався про факти масових переходів всіляких «добровольців» на бік партизанів, то розпорядився розпустити ці формування, але за наполяганням військового командування змінив своє рішення, зажадавши їх виведення з території СРСР після 1 січня 1944 р.

Від перших днів війни боротьба між німецькими силами і радянськими партизанами носила безкомпромісний характер, велася без жалю і сентиментів. Вже згадуваний фельдмаршал В. фон Рейхенау у своєму черговому наказі від 9 листопада 1941 р. вимагав всіх захоплених партизанів, незалежно від статі, у формі або цивільному одязі, публічно вішати. При цьому він наказував про всі випадки знищення більш як 10 партизанів доповідати йому особисто[125].

Про деякі результати боротьби з партизанським рухом на території України свідчить звіт про роботу підрозділів ГФП при командуючому військовим тиловим районам групи армій «Південь» від 18 листопада 1941 р. У цьому документі зазначалось, що впродовж жовтня в районі Нікополя був частково розбитий партизанський загін чисельністю 500 чоловік. При цьому переслідування партизанів велося по лінії Кривий Ріг – Знам'янка. У районі цієї станції силами 213-ї охоронної дивізії були розсіяні диверсійні групи. За приналежність до партизанів, диверсантів та парашутистів-десантників було розстріляно 820 чоловік. 27 листопада 1941 р. у населеному пункті Лютенька (18 км на південний захід від Гадяча на Полтавщині) відбувся бій сил таємної польової поліції і підрозділів 62-ї піхотної дивізії з партизанами. За німецькими оцінками, останні втратили вбитими 57 осіб. Всього за даними ГФП, в оперативному тиловому районі групи армій «Південь» за жовтень–

грудень 1941 р. було розстріляно 2388 чоловік, яких кваліфіковано як партизанів, диверсантів, парашутистів[126].

10–14 листопада 1941 р. гітлерівці, мабуть, вперше здійснили широку каральну акцію проти місцевого населення за начебто допомогу партизанам. Підрозділами вермахту були спалені на Полтавщині села Баранівка і Обухівка, а частина мешканців розстріляна. У повідомленні військового командування, яке розповсюджувалось по інших населених пунктах України, наголошувалося, що той, хто буде мати зносини з партизанами, надаватиме їм притулок, харчі, допомагатиме в інший спосіб, буде покараний смертю[127]. Всього ж, за неповними даними, фашисти спалили на Україні 250 сіл.

Впродовж грудня 1941 р. – січня 1942 р. підрозділи ГФП спільно з частинами 444-ї охоронної дивізії вели бої у лісовому районі Новомосковськ–Павлоград (Дніпропетровська область), де базувалося 22 партизанські загони. За інформацією німців, тільки в бойових сутичках було вбито 116 партизанів, 831 особа була розстріляна за підозрою у приналежності до партизанів та за саботаж[128].

Початок 1942 р. характеризувався активізацією партизанського руху і відповідно до адекватних дій німецької сторони. За даними ГФП, впродовж березня–червня 1942 р. в оперативному тилу групи армій «Південь» було розстріляно близько 2 тис. партизанів, шпигунів, диверсантів[129]. І це, не рахуючи тих, що загинули в боях з каральними і охоронними підрозділами. Тисячі людей були заарештовані за підозрою в антинімецькій діяльності, наданні допомоги партизанам і підпільникам. У червні 1942 р. у зоні відповідальності армійської групи генерала піхоти Руоффа (Донбас) було знищено 193 партизани, а 135 осіб розстріляно за звинуваченнями у шпигунстві. У м. Сніжне була ліквідована партизанська група «Кармелюк» (20 осіб)[130].

Жорстокість гітлерівців на окупованих територіях посилювалась неодноразовими заявами А. Гітлера про необхідність придушення будь-яких виступів місцевого населення. Так, 22 червня 1942 р. в оточенні своїх однодумців фюрер говорив, що у випадку підриву поїздів, замахів на представників німецької адміністрації, за приховування агентів-парашутистів потрібно «негайно розстрілювати бургомістрів, хапаючи чоловіків і у тяжких випадках розстрілювати, а жінок відправляти до концентраційних таборів»[131].

А 28 червня 1942 р. командувач військ групи армій «Південь» видав директиву «Про втихомирення в Україні». В ній підкреслювалось, що «залишається чинним наказ фюрера: за кожного вбитого німця вбивати десятки росіян», і наголошувалось, що «найжорстокіші заходи є найдійовішими»[132].

Трагічний для Червоної армії підсумок травневих боїв 1942 р. у Криму і під Харковом, подальший наступ вермахту на південній ділянці німецько-радянського фронту змусив радянські війська 22 липня 1942 р. повністю залишити територію України. На цей час, на нашу думку, й завершилось становлення фашистського окупаційного режиму, повністю викристалізувалася політика Третього райху стосовно майбутнього України та її народу, окреслились заходи гітлерівців щодо придушення будь-яких антинацистських виступів.

У зв'язку з реалізацією сумнозвісного генерального плану «Ост» вже не могло вестися й мови про будь-які самостійні державні утворення на захід від Уралу. Ця територія мала стати «життєвим простором» для німецького народу. І вирішальне значення в цьому питанні належало позиції А. Гітлера. Особливо це стосувалося України, куди фюрер вперше прибув у липні 1942 р. до своєї ставки під Вінницею. Він, як вже говорилося вище, багато чув і знав про ресурси України, розглядав їх як основне джерело постачання продовольства для Німеччини та всієї Європи. Але по-справжньому А. Гітлер відкрив для себе Україну, побачивши її на власні очі. Він назвав її «небачено прекрасною», порівнював з «землею обітованою». Водночас фюрера обурила думка про те, що все це належить українцям, котрі перебувають в стані «культурного регресу», не бажають працювати більше, ніж безумовно необхідно.

22 липня 1942 р. у своїй ставці «Вервольф» А. Гітлер погодився з міркуванням райхсляйтера М. Бормана, «щоб ці руські або так звані українці не дуже плодилися», бо їхні землі в один прекрасний день мають бути «заселені німцями». При цьому фюрер підкреслив, що треба будь-що «не пробудити у місцевого населення почуття особистої гідності» і що між німцями і місцевим населенням має бути зведений «неподоланний бар'єр»[133].

Після повної окупації території України відбулося юридичне оформлення кордонів райхскомісаріату Е. Коха. До його складу офіційно передавалися лівобережні райони Київської, Дніпропетровської, Запорізької та Миколаївської областей.

Проте німецька окупаційна політика в Україні залишалася незмінною. Своїми жорстокими карально-репресивними заходами нацисти не тільки зміцнили необхідність опору у свідомості тієї частини населення, що була пов'язана з комуністичною ідеологією і брала участь у підпільно-партизанському русі, але й відштовхнули від себе українські самостійницькі сили. Особливо це стосувалося ОУН (Б), яка розпочала широку організаційно-підготовчу роботу у контексті можливого виступу проти гітлерівців.

Таким чином, німецько-фашистський режим в Україні, незважаючи на загравання нацистів з певними прошарками місцевого населення, був однією з важливих передумов, яка створювала сприятливий ґрунт для зростання всіх форм антифашистського спротиву, особливо для розгортання збройної боротьби у тилу німецько-фашистських військ.

Тим часом А. Гітлер досить оптимістично дивився на власні можливості щодо успішної боротьби з партизанами на Сході. 8 серпня 1942 р. у своєму оточенні він сказав: «Перемога дістанеться сильному, а сила – на нашому боці. Будь-якою ціною ми там встановимо закон і порядок».[134] А сьогодні ми вже знаємо, що фюрер істотно переоцінив свої сили і недооцінив своїх противників, в тому числі і партизанів.

Разом з тим слід визнати, що німецьке керівництво, органи поліції та військове командування, незважаючи на обмежені можливості, вели активно боротьбу щодо придушення партизанського руху в окупованій Україні. Крім німецьких військ, у протипартизанських акціях брали участь угорські та словацькі частини, поліцейські підрозділи з Прибалтики, так звані антирадянські добровольчі формування з представників багатьох національностей СРСР, українська допоміжна поліція. Бойова цінність цих формувань була різною. За свідченням партизанських командирів, особливу впертість в боях з партизанами демонстрували окремі підрозділи української допоміжної поліції.

Щодо іноземних частин, то словацькі війська були найбільш прихильно налаштовані до радянських партизанів, часто зривали виконання наказів окупаційної адміністрації, ухилялися від активних дій, переходили на бік партизанів. Водночас останні відмічали, що словацькі солдати були добре вишколені індивідуально, мали гарну вогневу підготовку і

вміли воювати. Порівнюючи угорців і німців, багато партизанських командирів віддавали перевагу останнім, хоч і зауважували, що угорці теж міцно б'ються, тримаються добре на морозі. Так, у звіті командування Полтавського партизанського з'єднання ім. В. Молотова зазначалося, що на відміну від угорців, які ведучи наступ, починали стріляти здалеку, німці йшли в повний зріст і відкривали інтенсивний і влучний вогонь з 200–250 м, який наносив значні втрати партизанам. Крім того, підкреслювалась велика впертість німецьких вояків у бою, їх вміння маневрувати і взаємодіяти[135].

Як свідчать документи, противнику в 1941–1944 рр. нерідко вдавалося успішно проводити протипартизанські операції і завдавати партизанам відчутних втрат. При цьому особливо вдало німці діяли проти невеликих партизанських загонів, підпільно-партизанських груп. Так, в 1941–1943 рр. внаслідок каральних акцій противника тільки на території Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Кіровоградської, Полтавської і Сумської областей було розбито або ж розпалося від втрат і загибелі керівників 111 партизанських загонів та підпільно-партизанських і диверсійних груп з 243[136]. Про інші дії окупантів проти партизанів йтиметься нижче.

Однак окремі успіхи, нерідко значні результати не дозволили німцям подолати партизанський рух в окупованій Україні. І це пояснювалось не лише ненавистю народу до окупантів і підтримкою більшістю населення (нехай, переважно у пасивній формі) партизанів, а й тим важливим стратегічним фактором, що партизанська боротьба на українській землі (як і на всій окупованій території СРСР) органічно зв'язалася з бойовими діями Червоної армії на фронті і перетворилась, як говорив у свій час К. Клаузевіц, «в одне ціле одним охоплюючим їх планом»[137]. Справитися з цим згустком волі, енергії і сили агресор не зумів. І слід погодитись з думкою колишнього генерал-майора вермахту фон Бутлара, що, незважаючи на ведення активної боротьби, німцям не вдалося «скільки-небудь помітно обмежити масштаби діяльності партизанів»[138]. З цією точкою зору солідаризуються й вже згадувані англійські дослідники О. Гейльбрунн і Ч. Діксон. Німці, пишуть вони, «були не в змозі ліквідувати загрозу, виникненню якої вони самі ж в значній мірі сприяли»[139].

І, насамкінець, кілька слів про долю полонених німців в боях з партизанами. Це досить сумна сторінка цього безком-

промісного збройного протиборства. Ініціатором жорстокого і нелюдського ставлення до тих, хто потрапив в полон, була німецька сторона. Ще до початку війни в розпорядженні начальника штабу ОКВ Німеччини від 13 травня 1941 р. про військову підсудність в районі дій плану «Барбаросса» і про особливі повноваження військ зазначалося, що «партизани підлягають безжалісному знищенню військами у бою або під час переслідуваня»[140]. І така позиція німецького командування щодо партизанів фактично збереглася і в роки війни. Лише влітку 1943 р., з огляду на потребу в робочій силі, А. Гітлер зобов'язав відповідні інстанції послабити репресії щодо учасників партизанського руху і захоплених в полон по можливості направляти на роботу до Третього райху.

Адекватною на дії німців була реакція партизанського командування. Так, під час розмови в Москві 25 березня 1943 р. начальника УШПР Т. Строкача з військовим кореспондентом газети «Правда» В. Коробовим, який прибув з українських партизанських формувань на Поліссі, останній сказав: «Німецькі полонені живуть максимум три години. Полоненому вчиняють допит, беруть від нього все, що він може розповісти, а потім розстрілюють». Щодо полонених інших національностей, то угорців та румунів інколи приймали до складу партизанських загонів[141].

А ось що говориться про долю полонених в доповідній записці від 13 травня 1943 р. письменника М. Шеремета, який теж побував в українських партизанів на Поліссі, на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова: «Німців партизани до одного на місці знищують. Інших національностей частину вбивають, а декого відпускають на волю, щоб розповів правду про партизанів»[142].

Не полишена інтересу до згаданої проблеми точка зору М. Хрущова. Виступаючи на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 3 квітня 1943 р., він висловив такі міркування: «Я також думаю, що можна стосовно німців та угорців застосовувати шмагання. Одних слід вішати, а інших висікти і відпустити»[143].

Хоч в документах партизанського руху України відсутні узагальнюючі дані про кількість захоплених партизанами полонених противника та їхню долю, але в звітах загонів і з'єднань зустрічаються окремі відомості з цього питання. При цьому кількість розстріляних полонених інколи коливається

від 30 до 100 осіб. Зокрема, головрозвідкою 2-ї партизанської кавалерійської бригади ім. В. Леніна (М. Владимиров), яка діяла наприкінці 1943 р. – на початку 1944 р. на території Вінницької області, було розстріляно 94 полонених німця і румуна. Це, на нашу думку, чи не найбільша цифра знищених ворожих полонених. Такою була логіка боротьби без компромісів між партизанами і окупантами.

ПРИМІТКИ

1. Военно-исторический журнал (далі – ВИЖ). – 1991. – № 6. – С. 32–48.

2. Сталин И. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. Издание пятое. – М., 1946. – С. 15.

3. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 35. – Арк. 5–6.

4. Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 17–22 октября 1918 года. Протоколы. – К., 1991. – С. 41–42.

5. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – М., 1999. – С. 17–18.

6. Там само. – С. 18–20.

7. Клаузевиц К. О войне. Перевод с немецкого. – Т. 2. – 3-е издание. – М., 1936. – С. 196.

8. Старинов И. Г. Мины замедленного действия. Размышления партизана-диверсанта. Книга вторая. – М., 1999. – С. 120.

9. Там само. – С. 118.

10. Рендулич Л. Управление войсками. Сокращенный перевод с немецкого. – М., 1974. – С. 42.

11. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – С. 62.

12. Строкач Т. Наш позывной – свобода. – К., 1964. – С. 15–16.

13. Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немятый В. Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. – К., 1980. – С. 158–159.

14. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1 (12) 2000. Спецвипуск. – С. 26.

15. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – С. 76, 82.

16. Партизанское движение. По опыту Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Военно-исторический очерк. – М., 2001. – С. 37.

17. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – С. 23–24.

18. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1 (12) 2000. Спецвипуск. – С. 19–20.

19. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 50. – Спр. 957. – Арк. 1–27.
20. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 34, 40, 45–46.
21. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 58. – Арк. 34–36.
22. Строкач Т. Згадана праця. – С. 16.
23. ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 8а . – Арк. 39.
24. Курас И. Ф., Кентий А. В. Штаб непокоренных (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны).– К., 1988. – С. 10.
25. Боярский В. И. Партизаны и армия. История утерянных возможностей. – Минск, Москва, 2001. – С. 78.
26. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – С. 64.
27. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. – С. 74.
28. Україна партизанська. 1941–1945 рр. Партизанські формування та органи керівництва ними. Науково-довідкове видання. – К., 2001. – С. 7.
29. Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 8. – С. 214.
30. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 65. – Арк. 25.
31. Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 10. – С. 212–214.
32. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – С. 101–102.
33. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі – ЦАМО). – Ф. 32. – Оп. 11309. – Спр. 137. – Арк. 464–473.
34. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 874. – Арк. 15–17.
35. ЦАМО Російської Федерації. – Ф. 228. – Оп. 747. – Спр. 4. – Арк. 577–580; Ф. 229. – Оп. 213. – Спр. 58. – Арк. 20–23.
36. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 63. – Арк. 24–25, 37.
37. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 3 (ст.). – Спр. 4 (ст.). – Арк. 195–198 (ст.).
38. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 3 (ст.). – Спр. 4 (ст.). – Арк. 44–45 (ст.).
39. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 3 (ст.). – Спр. 4 (ст.). – Арк. 215–220 (ст.).
40. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 189. – Арк. 121–124.
41. Строкач Т. Згадана праця. – С. 30–31.
42. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 141. – Арк. 37–38.
43. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. – Том первый. – К., 1975. – С. 297–298.
44. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 65. – Арк. 38.
45. Строкач Т. Згадана праця. – С. 30–31.
46. Там само. – С. 38–40.
47. Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 9. – С. 197–198.

48. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 65. – Арк. 37–38.
49. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 874. – Арк. 1–2.
50. Україна партизанська. – С. 7–8.
51. Вершигора П. П. Люди с чистой совестью. – М., 1947. – С. 95.
52. Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1986. – С. 37–39.
53. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. – Том 1. – С. 329.
54. Там само. – С. 331.
55. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – С. 37–38.
56. Україна партизанська. – С. 50.
57. ЦАМО Російської Федерації. – Ф. 229. – Оп. 213. – Спр. 58. – Арк. 20–23.
58. Україна партизанська. – С. 58.
59. ЦАМО Російської Федерації. – Ф. 228. – Оп. 747. – Спр. 4. – Арк. 577–580.
60. ЦАМО Російської Федерації. – Ф. 228. – Оп. 747. – Спр. 10. – Арк. 522–523.
61. ЦАМО Російської Федерації. – Ф. 228. – Оп. 747. – Спр. 4. – Арк. 796–798.
62. ЦАМО Російської Федерації. – Ф. 228. – Оп. 747. – Спр. 10. – Арк. 524–526.
63. ЦАМО Російської Федерації. – Ф. 229. – Оп. 213. – Спр. 60. – Арк. 1–5.
64. Строкач Т. Згадана праця. – С. 84–86.
65. Україна партизанська. – С. 50, 58.
66. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 870. – Арк. 109–114.
67. Курас І. Ф., Кентій А. В. Згадана праця. – С. 12–13.
68. ЦАМО Російської Федерації. – Ф. 32. – Оп. 11309. – Спр. 137. – Арк. 470.
69. ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 53. – Арк. 58–59.
70. Курас І. Ф., Кентій А. В. Згадана праця. – С. 13.
71. Там само. – С. 13.
72. ЦДАГО України. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 161. – Арк. 22.
73. Сталин Й. О Великой Отечественной войне Советского Союза. Издание пятое. – М., 1946. – С. 52.
74. Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 550. – Арк. 2–10.
75. Україна партизанська. – С. 50–51, 58.
76. Курас І. Ф., Кентій А. В. Згадана праця. – С. 14.
77. Кентій А. В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів в 1941–1942 рр. – К., 1999. – С. 122–123.

78. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 218. – Арк. 103–104.
79. ЦДАГО України. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 161. – Арк. 31.
80. Курас І. Ф., Кентій А. В. Згадана праця. – С. 14.
81. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 333. – Арк. 23.
82. Строкач Т. Згадана праця. – С. 90–91.
83. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – С. 151.
84. Кентій А. В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів в 1941–1942 рр. – К., 1999. – С. 32.
85. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1963. – С. 14–16.
86. Кентій А. В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів в 1941–1942 рр. – К., 1999. – С. 80–81.
87. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 34–36.
88. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 144–150.
89. Чуев С. Г. Спецслужбы Третьего рейха. В двух книгах. Книга 1. – М. , 2003. – С. 256–260.
90. Загорулько М. М. , Юденков А. Ф. Крах плана «Ольденбург». О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СРСР. – М. , 1974. – С. 127.
91. ЦДАГО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 147. – Арк. 43.
92. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Переклад з французької. – Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. – С. 534–535.
93. Вторая мировая война. В трех книгах. Общие проблемы. – Книга 1. Материалы научной конференции, посвященной 20-летию победы над фашистской Германией. – М., 1966. – С. 282.
94. Косик В. Згадана праця. – С. 541–544.
95. Історія застерігає. – С. 21.
96. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Спр. 64977. – Арк. 22–24; Спр. 64968. – Арк. 24.
97. Кентій А. В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів в 1941–1942 рр. – К., 1999. – С. 98.
98. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 65.
99. Там само. – С. 61.
100. Історія застерігає. – С. 179.
101. Мюллер Н. Вермахт і окупація (1941–1944). Переклад з німецької. – М., 1974. – С. 105, 204.
102. Історія застерігає. – С. 192.
103. Там само. – С. 50–52.
104. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 100.
105. Кентій А.В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів в 1941–1942 рр. – К., 1999. – С. 141.
106. Історія застерігає. – С. 250–251.

107. Кентій А.В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів в 1941–1942 рр. – К., 1999. – С. 141.
108. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 28–29.
108. Диксон Ч., Гейльбрунн О. Коммунистические партизанские действия. Перевод с англ. – М., 1957. – С. 143.
110. Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Згадана праця. – С. 145–146.
111. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 438–443.
112. Типпельскирх К. История Второй мировой войны. Перевод с немецкого. – М., 1956. – С. 242.
113. Орловский С., Острович Р. Эрих Кох перед польським судом. Перевод с польського. – М., 1962. – С. 207.
114. Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований. Перевод с немецкого. – М., 1997. – С. 497, 573–574.
115. Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. Перевод с немецкого. – М., 1993. – С. 98.
116. Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы. – М., 1973. – Т. 2. – С. 131–134.
117. Український голос. – Ч. 29 (44). – 16 липня 1942 р.
118. Новая и новейшая история. – 1992. – № 4. – С. 187–189.
119. Кентій А.В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів в 1941–1942 рр. – К., 1999. – С. 169.
120. Історія застерігає. – С. 20–22.
121. Диксон Ч., Гейльбрунн О. Коммунистические партизанские действия. Перевод с англ. – М., 1957. – С. 60.
122. Історія застерігає. – С. 37–39.
123. Там само. – С. 43–45.
124. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 863. – Арк. 3–13.
125. Історія застерігає. – С. 53–54.
126. Там само. – С. 56–57, 62, 77–78.
127. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 59–60.
128. Історія застерігає. – С. 82–83.
129. Там само. – С. 92, 94, 97, 99.
130. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 218. – Арк. 126–128.
131. Пикер Генри. Застольные разговоры Гитлера. Перевод с немецкого. – Смоленск, 1993. – С. 368.
132. Чайковський А. С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. Мовою документів. Очима історика). – К., 1994. – С. 47.

133. Пикер Генри. Вказана праця. – С. 447–448, 452–453.
134. Тревор-Ропер Хью. Застольные беседы Гитлера 1941–1944. Перевод с английского. – М., 2004. – С. 569.
135. ЦДАГО України. – Ф. 95. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 68.
136. Україна партизанська. – С. 162–173, 185–196, 200–204, 207–212.
137. Клаузевиц К. О войне. Перевод с немецкого. 3-е издание. – М., 1936. – Т. 2. – С. 197.
138. Мировая война 1939–1945 годы. Сборник статей. Перевод с немецкого. – М., 1957. – С. 236.
139. Диксон Ч., Гейльбрунн О. Згадана праця. – С. 232.
140. Історія застерігає. – С. 22.
141. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 60. – Арк. 35.
142. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 61. – Арк. 37.
143. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 19. – Спр. 12. – Арк. 87.

2.1. Створення мережі органів керівництва партизанським рухом. Організація, структура, штати і основні напрямки діяльності Українського штабу партизанського руху

Несприятливий перебіг бойових дій на південній ділянці німецько-радянського фронту у травні 1942 р., де війська Червоної армії потерпіли поразки в боях у Криму і під Харковом, дозволив німецькому вермахту знову оволодіти стратегічною ініціативою. Великі втрати живої сили і бойової техніки у згаданих боях, а також відсутність «другого фронту» у Європі давали можливість німецьким військам, як гадали в Кремлі, розпочати великий наступ на московському напрямку і домогтися нових успіхів на Східному фронті. Це мало б далекосяжні наслідки для існування СРСР й долі держав антигітлерівської коаліції.

За цих умов одним з важливих факторів стримання наступальної активності ворога мало б стати поглиблення і розширення бойової і диверсійної діяльності партизанів в тилу вермахту. Однак для цього необхідно було терміново розв'язати низку питань, які гальмували розгортання партизанського руху. В середині травня 1942 р. відомий фахівець з міннопідривної справи полковник І. Старінов, перебуваючи у Москві, надіслав Й. Сталіну доповідну записку про доцільність створення спеціального партизанського штабу. Згаданий документ був переадресований заступнику наркома оборони СРСР

М. Воронову і заступнику начальника Генштабу Червоної армії М. Ватутіну[1].

24 травня 1942 р. зазначені вище високопосадовці підготували на розгляд Державного Комітету Оборони пропозиції про створення єдиного центру з керівництва партизанським рухом і підпорядкування його Ставці Верховного Головнокомандування з тим, щоб органічно зв'язати дії партизанів у тилу ворога з планами радянського фронтового командування і боротьбою, яку веде Червона армія[2].

30 травня 1942 р. Державний Комітет Оборони ухвалив постанову, згідно з якою при Ставці Верховного Головнокомандування радянських Збройних Сил був створений Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР) на чолі з П. Пономаренком для об'єднання керівництва і розвитку партизанського руху. У підпорядкуванні ЦШПР перебували фронтові штаби для безпосереднього керівництва діями партизанів у зоні своєї відповідальності. При Військовій раді Південно-Західного напрямку організовувався Український штаб партизанського руху (УШПР), який очолив заступник наркома внутрішніх справ УРСР Т. Строкач.

У згаданій постанові наголошувалося, що основним завданням партизанського руху є дезорганізація тилу німців та їх союзників, а конкретні дії партизанів мають вестися у таких напрямках: виведення з ладу комунікацій ворога шляхом підриву поїздів, залізничної колії, мостів, нападів на шляховий транспорт; руйнування ліній зв'язку; знищення складів боєприпасів, спорядження, наявного продовольства; напади на штаби та інші військові установи; нищення матеріальної частини на аеродромах. Партизани мали також постачати командування радянських військ інформацією про просування ворожих військ, їх дислокацію і чисельність[3].

16 червня 1942 р. нарком оборони СРСР Й. Сталін видав наказ про формування штабів партизанського руху, в тому числі й УШПР, і зобов'язав відповідні управління НКО забезпечити ці органи необхідними командними кадрами, всіма видами майна і транспорту. Зокрема, при УШПР створювався пересувний радіовузол[4].

На підставі згаданого наказу Наркомату оборони СРСР начальник ЦШПР П. Пономаренко 27 червня 1942 р. зобов'язав фронтові штаби приступити до створення своїх оперативних

груп при військових радах армій. Зокрема, УШПР мав організувати такі групи при 38, 6, 37, 28, 12, 18, 9, 56, 24 і 57-й арміях Південно-Західного і Південного фронтів[5].

Організація розгалуженої системи штабів партизанського руху і забезпечення їх оперативного зв'язку з військовим командуванням, що не мало аналога в історії воєн, створили важливі передумови для мобілізації зусиль партизанів на вирішення таких бойових завдань, які б максимально впливали на перебіг збройної боротьби на фронті. Оцінюючи в ретроспективі створення згаданих штабів, маршал Г. Жуков у своїх спогадах зазначав, що це дозволило радянському керівництву «спрямовувати дії всіх сил партизанського руху в інтересах армії, координувати взаємодію партизанських загонів з операціями фронтів»[6].

Ефективність здійснених заходів визнавали й представники німецького генералітету. Так, вже згадуваний генерал-полковник Л. Рендуліч писав: «Централізація керівництва партизанськими загонами була явною, бо при підготовці і проведенні якогось значного наступу німецьких або російських військ партизани в цьому районі негайно активізували свої дії з метою дезорганізації постачання і зриву зв'язку між частинами німецької армії, захоплення і ліквідації складів з боєприпасами і нападу на місця розквартирування військ. Ці дії були тягарем для армії і становили собою чималу небезпеку»[7].

Як вже зазначалося, УШПР був фактично створений як міжфронтовий штаб партизанського руху, який стосовно загальних питань партизанської боротьби підпорядковувався ЦШПР у Москві, а відносно укомплектування кадрами, матеріально-технічного постачання і оперативного використання партизанських сил – Військовій раді Південно-Західного напрямку. До складу його керівництва, крім Т. Строкача, увійшли начальник розвідувального відділу Південно-Західного напрямку І. Виноградов та секретар ЦК КП(б)У з кадрів М. Співак. 29 червня 1942 р. у зв'язку з ліквідацією командування і Військової ради Південно-Західного напрямку постановою ДКО Український штаб набув більшої самостійності і став республіканським штабом партизанського руху, маючи головним об'єктом своєї діяльності окуповану територію України. Разом з тим УШПР був зобов'язаний вести свою роботу у «тісному контакті з військовими радами Південно-Західного і Півден-

ного фронтів». Відбулися зміни у керівному складі штабу: з нього вибув І. Виноградов, а увійшли – член Військової ради Південного фронту І. Сиромолотний, начальники розвідувальних відділів Південно-Західного та Південного фронтів О. Камінський і М. Шершньов[8].

У середині червня 1942 р. Наркомат оборони СРСР затвердив штати УШПР в кількості 63 одиниці, в тому числі 14 вільнонайманих осіб. Структура штабу складалася з командування і відділів: оперативного, розвідувально-інформаційного, зв'язку, підготовки партизанських кадрів, матеріально-технічного постачання, а також відділень – фінансового, загальносекретного, шифровального й комендатури. При УШПР створювались також радіовузол, про який вже йшлося вище, і школа підготовки кадрів[9].

Формування УШПР розпочалося у Ворошиловграді (нині Луганськ) і, за словами Т. Строкача, відбувалося «у винятково тяжких і несприятливих умовах у зв'язку з широким наступом німецько-фашистських військ влітку 1942 року...»[10]. Особливо складним виявилося питання укомплектування штабу кадрами, які б мали досвід партизанської боротьби. Однак розв'язати його було важко через брак необхідних спеціалістів. Кадрові проблеми УШПР вирішував за допомогою органів НКВС УРСР, відділів кадрів Південно-Західного і Південного, а потім Сталінградського фронтів, Головного управління кадрів НКО СРСР і ЦК КП(б)У. Вже у першій половині червня 1942 р. НКВС УРСР відрядив до УШПР 31 співробітника. Серед них були: О. Мартинов, Я. Мельник, І. Нирко, Я. Коротоков, П. Кононов, П. Солоїд, О. Прокопенко, І. Тимофєєв, І. Череваш та інші, котрі обійняли керівні посади як в штабі, так і в партизанських формуваннях України. ЦК КП(б)У направив для роботи в штабі заступника завідуючого відділом кадрів ЦК Л. Дрожжина, а також заступника правління Укоопспілки С. Маликова.

Офіційна діяльність УШПР розпочалася 20 червня 1942 р., коли був затверджений його склад у кількості 21 особи. Оперативний відділ очолив О. Мартинов, інформаційно-розвідувальний – І. Уралов, зв'язку – Я. Мельник, підготовки партизанських кадрів – Л. Дрожжин, матеріально-технічного постачання – С. Маликов. Начальником фінансового відділення призначили К. Півня. Водночас затвердили на посадах начальників оперативних груп армій, які входили на той час до складу

Південно-Західного і Південного фронтів. Невдовзі апарат УШПР поповнили спеціалісти, котрі мали досвід оперативно-штабної роботи. Так, начальником оперативного відділу був призначений підполковник В. Погребенко, а розвідувально-інформаційний відділ очолив підполковник Ф. Коваленко. У серпні 1942 р. за наказом командуючого Сталінградським фронтом у розпорядження спецшколи УШПР прибули три кваліфікованих спеціалісти радіосправи.

Разом з тим слід відзначити, що ті органи, які були джерелами комплектування кадрами УШПР, діяли за так званим залишковим принципом, відряджуючи до Українського штабу не кращих своїх співробітників. Зокрема, вже через деякий час був зміщений Ф. Коваленко, замість якого розвідувальний відділ УШПР очолив О. Мартинов. Пізніше за власним бажанням пішов з посади начальника оперативного відділу В. Погребенко, котрий очолив представництво УШПР при Військовій раді Степового (2-го Українського) фронту. Не краще виглядали справи і в наступні роки. Зокрема, навесні 1943 р. заступником начальника УШПР був призначений полковник В. Соколов, який до того працював начальником оперативного відділу ЦШПР. Як військовий фахівець і керівник авторитетом серед командного складу партизанських з'єднань і загонів не користувався. Відомий партизанський ватажок П. Вершигора іронічно називав його «Сокаленко-Мартинчук».

5 липня 1942 р. Центральний штаб визначив кордони діяльності створених штабів партизанського руху і встановив порядок і форми звітності про бойову діяльність партизанів. Зона відповідальності УШПР включала прифронтові смуги Південно-Західного і Південного фронтів, а також територію Західної України, Крим і Молдавську РСР. Правда, незабаром Крим вийшов із підпорядкування Українського штабу і для керівництва діючими там партизанськими загонами створювався Кримський обласний штаб партизанського руху, підзвітний ЦШПР. Центральний штаб зобов'язав УШПР та інші штаби щоденно передавати до Москви добові оперативні зведення про діяльність партизанських формувань у зоні своєї відповідальності, а також щомісячно інформувати про бойовий і чисельний склад загонів і груп[11].

Тим часом наприкінці липня 1942 р. умови діяльності УШПР, який фактично ще не завершив свого формування,

різко погіршились. У зв'язку із залишенням радянськими військами території України постало питання про переміщення штабу з підпорядкованими йому структурами (школа підготовки кадрів, радіовузол, склади майна) на схід. За словами Т. Строкача, впродовж липня–серпня 1942 р. УШПР «перебував на колесах», сім разів змінюючи місце своєї дислокації, доки у вересні не опинився в Саратові, де в цей час знаходився ЦК КП(б)У.

Відступаючи на схід разом з військами Червоної армії, штаб опинився на значній відстані від території України, частково був порушений радіозв'язок з діючими партизанськими формуваннями, а зв'язок з допомогою кур'єрів-зв'язників взагалі став практично неможливим. За цих обставин у Москві взагалі виникла думка про недоцільність існування УШПР. Однак проти цього виступив ЦК КП(б)У. Вже 19 липня 1942 р. начальник УШПР надіслав до ЦШПР листа, в якому доповідав, що ЦК КП(б)У (М. Хрущов, Д. Коротченко) і Військова рада Сталінградського фронту вважають «необхідним зберегти існуючий Український штаб партизанського руху для подальшого керівництва бойовою діяльністю партизанських формувань, які перебувають на території України». Водночас Т. Строкач ставив питання про доцільність створення штабів з керівництва партизанським рухом при військових радах Воронезького, Сталінградського та Північнокавказького фронтів[12].

28 липня 1942 р. УШПР отримав відповідь з Москви. Там визнали необхідність подальшого існування Українського штабу і наголосили, що він насамперед відповідає за «керівництво партизанськими загонами, які діють на території України». ЦШПР погодився із створенням оперативних груп УШПР у кількості 3–5 працівників при військових радах Воронезького, Сталінградського і Південного фронтів. Було також запропоновано зміцнити апарат УШПР, скласти оперативний план його діяльності на серпень 1942 р.[13]

У ході постійних переміщень на схід УШПР в середині серпня 1942 р. опинився в Сталінграді. У зв'язку з цим у Москві виникла думка про доцільність передислокації штабу ближче до кордонів України, а саме в район дій Воронезького фронту. Це б не тільки поліпшило зв'язок УШПР з українськими партизанами, але й дозволило б покращити їх постачання зброєю і боєприпасами. Однак проти цього рішуче виступив М. Хру-

щов. Він вважав, що Воронезький фронт не зацікавлений в поданні допомоги УШПР і буде краще, коли штаб передислокують до Саратова, де перебував ЦК КП(б)У.

З позицій сьогодення, на нашу думку, можна стверджувати, що М. Хрущов помилився. Воронезький фронт був зацікавлений в передислокації УШПР, оскільки в районі Брянських лісів діяло чимало українських партизанських загонів. Проте перший секретар ЦК КП(б)У у згаданому питанні керувався не стільки принципом оперативно-стратегічної доцільності, скільки бажанням особисто впливати на керівництво партизанським рухом в Україні.

Тим часом у зв'язку з перебуванням УШПР у зоні відповідальності Сталінградського фронту він тимчасово опинився в оперативному підпорядкуванні його командування. В умовах наступу на Сталінград німецько-фашистських військ УШПР за згодою Москви тимчасово перебрав на себе вирішення деяких питань, пов'язаних з організацією партизанських загонів на території Сталінградської області.

Після наказу народного комісара оборони СРСР від 5 вересня 1942 р. «Про завдання партизанського руху» відбулися помітні зміни в існуючій системі партизанських штабів. 28 вересня Державний Комітет Оборони ухвалив постанову, згідно з якою всі фронтові штаби партизанського руху, крім Ленінградського, перетворювалися в представництва ЦШПР при військових радах фронтів. Поряд із вже діючим Українським штабом створювалися інші республіканські та обласні штаби партизанського руху, керівництво якими здійснювали ЦШПР, ЦК компартій союзних республік та обкоми партії[14].

Згадані заходи докорінно поліпшили становище УШПР, який, залишаючись в оперативному зв'язку з Центральним штабом у Москві, був підпорядкований ЦК КП(б)У і набув більших можливостей для своєї оперативно-бойової діяльності. Вищий партійний орган затверджував розроблені штабом оперативні плани розвитку партизанського руху в Україні, плани бойових дій окремих партизанських формувань, контролював хід їх виконання, розглядав і затверджував склади оперативних груп і обласних штабів партизанського руху, які створювалися за лінією фронту. До номенклатури ЦК КП(б)У входили посади заступників начальника УШПР, начальників відділів, їх старших помічників, начальників спецшкіл штабу.

Діяльність УШПР велася на підставі постанов і директив ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, Державного Комітету Оборони, наказів і розпоряджень Наркомату оборони СРСР, ЦШПР при Ставці Верховного Головнокомандування радянських Збройних Сил. У контексті покладених на нього обов'язків штаб розробляв заходи стосовно розвитку партизанського руху; складав оперативні плани бойової і диверсійної діяльності партизанів; керував через підпорядковані йому органи діями партизанських з'єднань і загонів; створював нові і зміцнював діючі партизанські формування; керував розвідувальною діяльністю у ворожому тилу; організовував матеріально-технічне постачання партизанів зброєю, боєприпасами, міннопідривними засобами, іншим бойовим, господарським, медичним майном, частково продовольством; планував і здійснював оперативне перевезення людей і вантажів на окуповану територію; забезпечував радіозв'язок з діючими партизанськими формуваннями.

На УШПР покладалось керівництво підготовкою партизанських кадрів, відбір кандидатів на командні посади в партизанському русі, узагальнення досвіду збройної боротьби у тилу противника; фінансування діяльності підпорядкованих йому органів, грошове забезпечення партизанів та їх родин; ведення обліку всіх партизанських з'єднань, загонів та груп, які перебували у нього на зв'язку; підготовка матеріалів щодо відзначення партизанів орденами і медалями СРСР.

Для поліпшення роботи УШПР принципове значення мало переведення його апарату із Саратова до Москви, куди штаб прибув 8 жовтня 1942 р. У цей час в столиці СРСР перебував ЦК КП(б)У, інші вищі керівні органи УРСР. Однак перші тижні перебування УШПР в Москві були нелегкими. Апарат штабу розміщувався лише в трьох кімнатах, були відсутні приміщення для особового складу Української окремої диверсійної бригади (УОДБ) та тих партизанських загонів і груп, які формувалися для перекидання в Україну, не вистачало складських приміщень для зберігання зброї, боєприпасів, спорядження, продовольства тощо.

Проте були й позитивні моменти. Знаходження УШПР в столиці СРСР не тільки наблизило його до території України, але й давало змогу разом з ЦК КП(б)У оперативно вирішувати у вищих ешелонах радянської влади перспективні і поточні питання розвитку партизанського руху, пов'язані з вдоскона-

ленням структури й штатів, поліпшенням матеріально-технічного постачання партизанських формувань.

Так, 11 жовтня 1942 р. Державний Комітет Оборони СРСР ухвалив постанову, спрямовану на розвиток «всенародного партизанського руху в Україні». Відповідно до з неї передбачалося створити і перекинути на окуповану територію Вінницької, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Київської, Львівської, Миколаївської, Полтавської, Рівненської, Сталінської, Сумської, Харківської і Чернігівської областей оперативні групи ЦК КП(б)У і УШПР чисельністю 8–12 чоловік кожна. До них рекомендувалося включити 3–5 керівних партійних і радянських працівників та 5–7 спеціалістів партизанського руху з радіостанціями. Ці обласні групи мали встановити зв'язок з діючими партизанськими загонами і забезпечити всебічний розвиток партизанського руху на окупованих теренах, вести широку агітаційно-пропагандистську роботу серед місцевого населення, залучати його до активної боротьби з окупантами.

Поряд із зазначеними обласними оперативними групами планувалося сформувати і перекинути у ворожий тил 100 груп організаторів партизанських загонів та інструкторів мінно-підривної справи, кожна чисельністю 10 чоловік. Ці групи мали створювати нові партизанські загони і керувати їхньою діяльністю. З метою організації партизанського руху на території Молдавії УШПР зобов'язувався створити спеціальну оперативну групу і перекинути її у вказаний регіон. ДКО доручив відповідним головним управлінням Наркомату оборони СРСР забезпечити УШПР необхідним озброєнням, боєприпасами, майном, засобами зв'язку, медикаментами, продовольством[15].

26 листопада 1942 р. Державний Комітет Оборони розглянув і вирішив питання про уточнення структури і штатів УШПР. Зокрема, інформаційно-розвідувальний відділ був перетворений у розвідувальний, а відділ підготовки партизанських кадрів у відділ кадрів. Створювалося адміністративно-господарське відділення. Замість оперативної групи для керівництва партизанським рухом в Молдавії в складі УШПР підлягав сформуванню за домовленістю з ЦК Компартії Молдавії окремий відділ. До штатного розпису штабу додатково вводилися посади заступників начальника УШПР із зв'язку та матеріально-технічного забезпечення. Штатна чисельність штабу збіль-

шувалася з 63 до 88 одиниць, в тому числі відповідальних – 59, технічних – 29[16].

Наприкінці 1942 р. в основному завершилося укомплектування кадрами відділів і підрозділів УШПР, що сприяло нормалізації функціонування його апарату. Заступниками начальника штабу були призначені: по зв'язку – секретар ЦК КП(б)У з електропромисловості і електростанцій П. Мацуй, з матеріально-технічного постачання – нарком комунального господарства УРСР І. Табулевич; відділ матеріально-технічного забезпечення очолив заступник наркома промисловості будівельних матеріалів О. Шинкарьов. Для роботи в УШПР із офіцерського резерву кадрів Наркомату оборони СРСР було відряджено 4 командири з бойовим досвідом.

У цей час після довгих зволікань за сприяння місцевих партійних і радянських органів Москви та Московської області вдалося розв'язати питання розміщення УШПР, його структурних підрозділів у відповідних будівлях і створити більш-менш сприятливі умови для праці і побуту співробітників штабу.

У грудні 1942 р. відповідно до рішення нелегального ЦК КП(б)У УШПР створив штаби партизанського руху по Житомирській та Київській областях, які поряд з вже існуючим штабом партизанського руху Чернігівщини стали територіальними органами керівництва збройною боротьбою в тилу ворога. В наступному році аналогічні штаби виникли і в ряді інших областей.

Після поразки німецько-фашистських військ у битві на Волзі і у зв'язку з початком визволення окупованої території СРСР, у тому числі й України, відкривалися можливості для подальшого розвитку партизанського руху в глибокому тилу противника. За умов наступальних дій Червоної армії у західному напрямку важливого значення набували питання взаємодії регулярних військ з партизанами, вимагали посилення удару по комунікаціях гітлерівців. Нові завдання ставили на порядок денний необхідність вдосконалення організаційних форм керівництва збройною боротьбою на окупованій території.

7 березня 1943 р. Державний Комітет Оборони розформував ЦШПР. Керівництво партизанським рухом повністю покладалося на ЦК компартій союзних республік, обкоми ВКП(б) і відповідні штаби партизанського руху. УШПР дозволялося

створити при військових радах фронтів, які діяли в напрямку України, свої представництва (колишні фронтові штаби партизанського руху). Відповідно до здійснених заходів штаб розробив нову схему керівництва партизанським рухом в Україні. Відповідальність за діяльність партизанів на території Сумської, Чернігівської і лівобережної частини Київської областей покладалась на представництво УШПР при Військовій раді Воронезького фронту, а в інших областях Лівобережної України і Донбасу – на представництва штабу при військових радах Південно-Західного і Південного фронтів. Партизанським рухом на Правобережній Україні мав керувати сам УШПР.

17 квітня 1943 р. Державний Комітет Оборони відновив діяльність ЦШПР, проте УШПР був виведений з оперативного підпорядкування цьому органу і залишився у розпорядженні Ставки Верховного Головнокомандування і ЦК КП(б)У. Разом з тим, штаб зобов'язувався подавати Центральному штабу відомості про стан партизанського руху і становище на окупованій території України, а також інформацію оперативного і розвідувального значення.

Навесні 1943 р. внаслідок здійснення організаційних заходів в цілому склалася система підпорядкованих УШПР спеціальних органів керівництва партизанським рухом. До неї увійшли представництва штабу при військових радах фронтів і обласні штаби партизанського руху. У березні–квітні 1943 р. кадри УШПР були поповнені 15 спеціалістами, котрі прибули з Центрального штабу. Заступниками начальника штабу були призначені В. Соколов, І. Старінов, В. Гарбуз, начальником оперативного відділу – В. Бондарев.

Тим часом продовжувалося вдосконалення структури УШПР, уточнювалась функціональна спрямованість його відділів, були створені нові: інформації, технічний (диверсійний), медико-санітарний, шифрувальний, фінансовий і загальносекретний. На середину липня 1943 р. структура УШПР включала командування і 13 відділів. Була введена до штату посада заступника начальника штабу з спеціальної техніки (диверсійної діяльності), а пізніше – посада головного хірурга. Штатна чисельність УШПР досягла 143 одиниці, в тому числі вищого, старшого і середнього командного складу – 90, молодшого комскладу і рядових – 2, вільнонайманих – 51. У 1944 р. за погодженням з ЦК КП(б)У в межах штатної чи-

сельності вдалося створити нагородний відділ. У такому вигляді структура УШПР проіснувала до завершення його діяльності.

У підпорядкуванні штабу перебувала низка самостійних підрозділів. Серед них – центральний радіовузол (Головрація) із штатом 134 чоловік, база постачання і автобаза – 104 чоловіки, евакогоспіталь, госпіталь-санаторій, готель. Окрім них, УШПР розгорнув мережу пунктів аеродромного обслуговування в Липецьку, Грайвороні, Лебедині, Конотопі, з яких літаками здійснювалося постачання партизанів. Пізніше передові бази постачання були створені на території Житомирської та Рівненської областей.

У системі УШПР також діяли школи підготовки партизанських кадрів: Саратовська школа радистів і школа особливого призначення, яка готувала спеціалістів міннопідривної справи та інші категорії фахівців. Після передислокації до Києва обидві школи в кінці липня 1944 р. були реорганізовані в об'єднану школу УШПР.

Впродовж осені 1942 р. – весни 1943 р. були здійснені заходи, спрямовані на поліпшення оперативного керівництва бойовою і диверсійною діяльністю партизанів України. Зокрема, встановлювався більш чіткий контроль за виконанням планів роботи всіх підрозділів УШПР. Особлива відповідальність покладалась на радіовузол і шифрувальне відділення (згодом – відділ), працівники яких зобов'язувалися негайно доповідати начальникам відділів всі радіограми, які надходили від партизанів. Найважливіші донесення із тилу противника терміново повідомлялися ЦК КП(б)У, начальнику УШПР, його заступникам.

Умовам військового часу був підпорядкований режим роботи УШПР. У жовтні–грудні 1942 р. тривалість робочого дня в штабі складала 12 годин. На початку січня 1943 р. для забезпечення цілодобової роботи після 22-ї години на службу заступав добовий наряд на чолі з оперативним черговим, який призначався з числа начальників відділів УШПР. Пізніше був введений один вихідний день. В 1944 р. тривалість робочого дня скоротилася до 10 годин.

Важливе значення для нормального функціонування УШПР та його структурних підрозділів мало розроблення низки нормативних документів, які регламентували основні на-

прямки діяльності, права і обов'язки співробітників. Серед них – положення про відділи штабу, інструкції начальнику обласного штабу партизанського руху, про порядок підготовки і перекидання в тил противника партизанських загонів і груп спеціалістів, про завдання оперативних чергових по штабу та ін.

Підставою для аналізу і оцінки становища на окупованій території та дій партизанів слугувала інформація, яка надходила до УШПР від партизанських формувань, а також по лінії Ставки ВГК, Центрального штабу ПР, розвідувальних органів Червоної армії, НКВС–НКДБ. Штаб зобов'язав партизанських командирів двічі на місяць (до 1 і 15 чисел) передавати шифровками відомості про підсумки бойових дій, стан озброєння і чисельності загонів, місце їх дислокації. Дані особливого значення підлягали передаванню по рації негайно.

Отримувана від партизанів інформація про бойову, диверсійну і розвідувальну діяльність, стан на окупованій території та заходи німецької влади після аналізу і узагальнення у відповідних відділах УШПР оформлювалась у вигляді оперативних і розвідувальних зведень, повідомлень, донесень, оглядів, доповідних записок і тематичних довідок, наносилася на топографічні карти. Відомості про знаходження партизанських формувань, їх склад і озброєння вносилися до дислокаційних списків.

Найбільш важливі документи УШПР, оперативного і розвідувального характеру, у встановленому порядку надсилалися Ставці ВГК, начальнику Генерального штабу і розвідувальним органам Червоної армії, ЦШПР, НКВС–НКДБ, ЦК КП(б)У, іншим зацікавленим органам і установам.

З метою контролю за виконанням планів розвитку партизанського руху і надання допомоги місцевим партизанським командирам УШПР практикував відрядження своїх відповідальних працівників в партизанські загони і з'єднання. За період з жовтня 1942 р. по жовтень 1944 р. за лінією фронту побував 71 представник штабу. Серед них – Т. Строкач, його заступники – В. Соколов та І. Старінов, начальники відділів – Я. Башмак (письменник Яків Баш), Л. Дрожжин, О. Мартинов, М. Попова та інші[17]. При цьому сам начальник штабу прагнув слідкувати за їх діяльністю. Показовою може бути радіограма Т. Строкача від 11 лютого 1943 р. своєму представнику П. Логвину в районі Брянських лісів. «Даними Центрального штабу, –

говорилось в ній, – Ви і Сень (командир загону. – *Авт.*) пиячите, справою не займаєтесь, загони бездіють. Наказую зайнятися справою організації і активізації партизанських загонів. Кожні три дні доповідайте про виконану роботу»[18].

Після вигнання гітлерівських військ з території Донбасу і Лівобережної України почалося перебазування УШПР з Москви. 2 вересня 1943 р. в Харків прибула передова група штабу. У другій половині листопада – у грудні 1943 р. УШПР в основному завершив передислокацію на Україну. Це наблизило його до районів активної бойової діяльності партизанів, дозволило встановити з ними наземний зв'язок через коридори в лінії фронту, забезпечити більш тісну взаємодію партизанських формувань з військами Червоної армії, поліпшити матеріально-технічне постачання партизанів.

У зв'язку з остаточним звільненням території України від фашистських загарбників, розформуванням переважної більшості партизанських з'єднань і загонів почалося скорочення штатів УШПР та підпорядкованих йому органів. У вересні 1944 р. припинили діяльність молдавський відділ і представництво УШПР при Військовій раді 3-го Українського фронту. Невдовзі за рішенням ЦК КП(б)У із апарату УШПР було відряджено в розпорядження інших органів 70 чоловік, з бази постачання і автобази – 55, з центрального радіовузла – 128, об'єднаної школи – 538, з представництв штабу при військових радах фронтів – 132, а всього – 921 чоловік[19].

Відбулися зміни і в керівництві УШПР. У зв'язку з тим, що Т. Строкач поряд з посадою начальника штабу був призначений заступником наркома внутрішніх справ УРСР, ЦК КП(б)У 20 жовтня 1944 р. затвердив заступником начальника УШПР генерал-майора В. Андреєва, котрий до цього часу був командиром 1-го Молдавського партизанського з'єднання. Останній, який ще з літа 1941 р. брав активну участь в організації партизанського руху в Російській Федерації, виконував фактично обов'язки начальника УШПР.

Головними завданнями УШПР в цей період було керівництво радянськими партизанськими формуваннями, які продовжували діяти на території Чехословаччини та Угорщини (Закарпаття), складання звітів про бойову діяльність партизанських з'єднань і загонів за 1941–1944 рр., оформлення пенсій сім'ям загиблих партизанів, надання довідок про участь в пар-

тизанському русі, підготовка матеріалів про нагородження орденами і медалями учасників збройної боротьби у ворожому тилу та ін.

23 грудня 1944 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову про розформування УШПР з 1 січня 1945 р. Оперативне керівництво партизанськими формуваннями, які ще діяли на теренах Чехословаччини, покладалося на Комісію ЦК КП(б)У в складі В. Андреєва, К. Литвина, А. Зленка, І. Голобородька, І. Слинька, М. Мацуя. Для складання звітів про партизанський рух в Україні та вирішення інших організаційних питань при Комісії утворювалась група з ліквідації УШПР у складі 32 офіцерів і 4 технічних працівників. Її діяльність продовжувалась до кінця жовтня 1946 р.[20]

УШПР відіграв важливу роль в організації і керівництві партизанським рухом на тимчасово окупованій території України, забезпечив раціональне використання матеріальних і людських ресурсів, зумів об'єднати дії окремих партизанських формувань у рамках єдиних оперативних планів, спрямованих на дезорганізацію тилу німецько-фашистських військ і зрив заходів нацистської окупаційної влади в Україні. Підтримуючи постійний зв'язок з військовим командуванням, УШПР скеровував бойову і диверсійну діяльність партизанів у бік тих завдань, які становили першочерговий інтерес для Червоної армії, сприяли більш тісній взаємодії партизанських з'єднань і загонів з радянськими військами.

Разом з тим в оперативно-бойовій роботі УШПР мали місце труднощі і ускладнення, певні недоліки і прорахунки. Як спеціальний орган з централізованого керівництва партизанським рухом, штаб створювався вже у ході війни, коли ще не був у повному обсязі проаналізований і узагальнений досвід збройної боротьби в тилу ворога. УШПР відчував нестачу кваліфікованих військових кадрів, обізнаних з особливостями і тактикою партизанської війни як для роботи безпосередньо в апараті штабу, так і для укомплектування партизанських формувань, заміщення в них посад начальників штабів, заступників командирів з розвідки і диверсійно-підривної діяльності. Брак в складі УШПР достатньої кількості кваліфікованих кадрів був однією з причин невисокого авторитету частини його відповідальних працівників серед командно-політичного складу діючих партизанських формувань.

Негативно впливало на роботу УШПР несвоєчасне і недостатнє забезпечення потреб партизанського руху озброєнням, боєприпасами, міннопідривними засобами, радіоапаратурою, іншим спорядженням і майном. Це було однією з основних причин, які стримували кількісний і якісний ріст партизанських формувань, посилення їхніх ударів по окупантах. Особливо гостро стояло питання виділення УШПР літаків для перекидання вантажів і людей в тил ворога, евакуації з окупованої території поранених і хворих партизанів. Зазначені вище труднощі викликали постійне нарікання з боку партизанських командирів, впливали на авторитет штабу, а нерідко й приводили до зриву виконання бойових завдань.

З цього приводу цікавим здається лист заступника командира з розвідки Житомирського з'єднання (О. Сабуров) І. Нирка до начальника УШПР Т. Строкача від 21 лютого 1943 р. В ньому говориться: «З особистих бесід з низкою відповідальних працівників я зробив висновок про те, що їм дуже не подобається Ваше керівництво в справі постачання з'єднань боєприпасами і озброєнням. Це зараз є основним гальмом в діяльності загонів... і викликає різні розмови на рахунок діяльності штабу»[21]. Але ми знаємо, що в питанні постачання партизанського руху засобами ведення збройної боротьби можливості УШПР були суттєво обмежені.

УШПР довелося долати напруження в стосунках й з командуванням партизанських формувань, котре намагалося уникати контролю за своєю діяльністю з боку керівного центру, нерідко виявляло невдоволення характером бойових завдань, які ставилися штабом перед партизанами. У середовищі партизанських ватажків складалася думка, що штабні працівники відірвані від партизанського руху, мало знають справжній стан справ, не докладають зусиль для задоволення потреб партизанів в озброєнні, боєприпасах, іншому спорядженні тощо. І ці закиди нерідко мали підстави. Так, у доповідній записці Голови Президії Верховної Ради УРСР М. Гречухи від 27 липня 1943 р. на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова, складеній на основі листів і заяв партизанів, зазначалося, що у з'єднання О. Сабурова були відправлені магнітні міни без капсулів, а замість патронів до автоматів ППШ – патрони до револьверів системи «Наган». Навесні 1943 р. партизанам Сумщини були викинуті гранати РГД без запалів, а іншим загонам

– зимові головні убори та інші непотрібні речі. Мали місце й інші негаразди.

На думку автора згаданої записки М. Гречухи, зазначені вище факти були «результатом безвідповідальності та байдужості, що склалася в штабі»[22]. Звичайно, ці закиди були справедливі, однак при цьому не враховувався той величезний обсяг робіт з постачання партизанів, який був виконаний УШПР.

Разом з тим, в роботі апарату УШПР було чимало недоліків, які, як вже йшлося вище, були результатом укомплектування штабу спеціалістами невисокої кваліфікації, нерідко людьми низького морального стану. Зокрема, в складі УШПР та його підрозділів було недостатньо працівників, знайомих з Україною, особливостями її національного і культурного розвитку. Так, за станом на липень 1943 р. з 125 співробітників штабу був лише 41 українець, а інші: 60 росіян, 13 євреїв, 3 білоруси тощо. У центральному радіовузлі українці теж складали меншість – 30 чоловік, росіяни – 57 та ін. Ще гірше виглядали справи у школі особливого призначення. Тут в складі командно-викладацького штабу рахувалося тільки 12 українців проти 41 росіянина, а серед курсантів – 33 українці і 57 росіян[23].

Не можна обійти увагою й питання стосунків керівництва УШПР з апаратом ЦК КП(б)У, окремі відповідальні працівники якого прагнули втручатися в оперативно-бойову роботу штабу, у питання призначення, переміщення і нагородження кадрів. Зокрема, начальнику УШПР закидалося, що він, користуючись довірою і великими правами, наданими йому ЦК КП(б)У, «став на неправильний шлях відокремленості і самостійності в рішенні всіх, в тому числі також і деяких суто партійних питань з керівництва партизанським рухом». Начальник УШПР звинувачувався й у тому, що нерідко надсилав партизанам радіограми за підписом М. Хрущова, які останнім не візувалися. До провин Т. Строкача відносилось й подання до нагородження «незаслужених людей», а також деякі морально-етичні моменти, пов'язані з особистим життям начальника УШПР.

Однак зазначена вище та інша критика у бік УШПР, його начальника була, на нашу думку, в значній частині малокваліфікована і неконструктивна і саме так розумів її перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов. Він, усвідомлюючи існуючі проблеми в роботі УШПР, ставився з довірою до Т. Строкача і

всіляко підтримував його. Чого варте було, наприклад, звинувачення начальника штабу у створенні технічного відділу, який здійснював керівництво диверсійною діяльністю партизанів на комунікаціях гітлерівців? Саме завдяки цьому відділу влітку 1943 р. удари партизанського формування по транспортних артеріях вермахту досягли найбільших масштабів. Безпідставною була й критика з боку партійних працівників роботи заступника начальника УШПР полковника І. Старінова, знаного спеціаліста з міннопідривної справи в СРСР, конструктора низки нових підривних засобів, автора методик з їх використання, фахівця, котрий підготував сотні кваліфікованих мінерів-підривників.

У цілому ж Т. Строкач, на нашу думку, впорався з обов'язками начальника УШПР. Він мав ґрунтовну оперативну підготовку, користувався авторитетом серед партизанів та їх командно-політичного складу, мав спокійний і урівноважений характер, витримку. Влітку 1943 р., перебуваючи впродовж місяця в партизанських з'єднаннях Правобережної України разом з групою працівників УШПР, встановив особисті контакти з командирами і комісарами провідних партизанських формувань, глибше ознайомився з проблемами партизанського руху. Ось враження від знайомства з начальником УШПР комісара Сумського партизанського з'єднання С. Руднєва: «Зустріч з Строкачем була дуже тепла. Перебуваючи в тилу ворога 22 місяці, я вперше побачив безпосередньо свого начальника. Перше враження Строкач справив добре і, на мою думку, він дуже чула людина. Багато було розмов на різні теми...»[24]. Такою була переважно думка про начальника УШПР й інших командирів і комісарів партизанських формувань України.

Звичайно, не може бути мови про ідеалізацію діяльності УШПР, його керівництва, замовчування недоліків у розвитку і керівництві партизанським рухом в Україні. Однак при цьому не можна перекреслювати ту велику роботу, яка за екстремальних умов, браку людських і матеріальних ресурсів, була здійснена щодо організації і розгортання збройної боротьби в тилу фашистських окупантів в Україні. Ця боротьба в прикінцевому рахунку сприяла розгрому і вигнанню з української землі гітлерівських загарбників.

Якщо ж говорити про людський фактор в діяльності УШПР і взагалі в партизанському русі України, то перш за все доводи-

лося мати справу з тим матеріалом, який був в наявності. Багато талановитих людей загинуло в ході політичних репресій 1930-х років, інші опинилися в лавах Збройних Сил. Треба рахуватись і з тим, що специфіка партизанського руху вимагала людей особливого складу характеру і відповідних моральних якостей, стійких і невибагливих, а вони могли з'явитися лише в ході випробовувань часом, в ході жорстокої і безкомпромісної боротьби.

2.2. Фронтові і територіальні органи керівництва партизанським рухом в системі УШПР

Вже в перші місяці війни у зв'язку з розгортанням партизанського руху в тимчасово окупованих районах України НКВС УРСР створив при військових радах армій Південно-Західного напрямку свої оперативні групи, які мали завдання організовувати перекидання за лінію фронту партизанських загонів і диверсійних груп, підтримувати з ними зв'язок та керувати їхньою діяльністю.

У зв'язку з постановою Державного Комітету Оборони від 30 травня 1942 р. про створення штабів партизанського руху останнім надавалося право мати при військових радах армій фронтів свої оперативні групи для організації взаємодії партизанських загонів з фронтовими частинами. 20 червня 1942 р. УШПР створив оперативні групи при військових радах Південно-Західного і Південного фронтів. З кінця липня і до середини вересня 1942 р. такі групи функціонували при військових радах Брянського, Воронезького, Північнокавказького, Сталінградського і Південно-Західного фронтів. Вони, як правило, складалися з начальника, старшого оперуповноваженого і водія транспортного засобу.

Відповідно до вказівок УШПР оперативні групи штабу до кінця червня 1942 р. перебрали від представників УНКВС по Ворошиловградській, Сталінській, та Харківській областях всі партизанські загони і групи як за лінією фронту, так й ті, що перебували в стадії формування. Водночас були прийняті облікові справи загонів та списки їх особового складу, інші оперативні документи, кур'єри-зв'язківці, озброєння, боєприпаси, спорядження, майно. Однак залишення території України радянськими військами негативно позначилося на роботі

оперативних груп, призвело до розриву їх зв'язків з діючими партизанськими формуваннями.

Досвід, накопичений оперативними групами в 1941–1942 рр., засвідчив, що вони стали важливою ланкою в системі керівництва партизанським рухом, забезпечували взаємодію партизанів з регулярними військами, а тому було необхідно зберегти цю ланку в управлінні партизанськими силами.

В умовах наступу Червоної армії взимку 1942/1943 рр. і звільнення від гітлерівців перших населених пунктів України УШПР за погодженням з ЦК КП(б)У 25 січня 1943 р. створив оперативну групу під командуванням підполковника П. Метельова для керівництва і координації дій українських партизанських формувань в кордонах Воронезького, Південно-Західного і Південного фронтів. У складі цієї групи був 31 співробітник, з радіостанціями РАФ, РСБ, РПО, «Іскра».

У зв'язку з розширенням бойових дій радянських військ на українській території, захопленням ними Харкова Центральний штаб партизанського руху наприкінці лютого 1943 р. передав в оперативне підпорядкування УШПР свої представництва (раніше – фронтові штаби партизанського руху) при військових радах Воронезького, Південно-Західного і Південного фронтів. На початку березня 1943 р. згідно з постановою ДКО згадані представництва ЦШПР були вже повністю введені до системи Українського штабу.

Представництва, як і колишні оперативні групи УШПР, виступали фронтовими органами з керівництва партизанським рухом і були покликані забезпечити оперативно-тактичну взаємодію партизанів з частинами і з'єднаннями Червоної армії у прифронтовій смузі. Представництва безпосередньо підпорядковувались УШПР і в оперативному відношенні – фронтовому командуванню. Їхні керівники нерідко вводилися до складу військових рад, що посилювало можливість їх впливу на розв'язання назрілих питань розвитку партизанського руху, залучення до цього фронтових засобів.

Відповідно до покладених на них завдань структура представництв складалася з таких відділень: оперативного, розвідувального, зв'язку, кадрів, матеріально-технічного забезпечення, фінансового, загальносекретного, шифрувального, а також з пересувного радіовузла, пункту формування й підготовки резерву партизанських кадрів. Влітку 1943 р. розвідувальні відділення

були ліквідовані, а їхні функції передані оперативним відділенням. З часом були розформовані й навчальні пункти представництв, оскільки розширилась підготовка партизанських кадрів в спецшколах УШПР. Штатна чисельність представництв складала в різний час від 44 до 64 працівників.

У середині березня 1943 р. УШПР визначив основні завдання і напрямки діяльності представництв. На них, зокрема, покладались: організація і перекидання партизанських загонів і диверсійно-розвідувальних груп у ворожий тил, встановлення і підтримання зв'язку з ними; забезпечення взаємодії партизанів з частинами Червоної армії, постачання партизанських формувань зброєю, боєприпасами, спорядженням; отримання розвідувальної інформації для передачі її військовим радам фронтів та УШПР; евакуація з окупованої території поранених і хворих партизанів; ведення систематичної роботи з розкладання «добровольчих» формувань гітлерівської армії[25].

При представництвах УШПР створювались оперативні групи, які працювали при військових радах армій, які входили до складу відповідних фронтів. Штат цих груп складався з начальника, двох старших оперуповноважених, двох уповноважених, одного-двох радистів, водіїв. За оцінкою генерал-майора О. Асмолова, котрий в 1943–1944 рр. очолював представництво УШПР при військових радах Південно-Західного і 3-го Українського фронтів, оперативні групи стали добрими помічниками фронтового партизанського штабу і допомагали йому оперативно скеровувати партизанські дії в кордонах фронту[26].

Відповідно до завдань розвитку партизанського руху і змін кордонів фронтів, УШПР перенацілював свої представництва на інші оперативні напрямки. Ця робота проводилася за погодженням з Генеральним штабом Червоної армії і ЦК КП(б)У. Так, на початку 1944 р. з огляду на необхідність забезпечити керівництво партизанським рухом в зоні відповідальності 2-го Українського фронту, туди було передислоковано представництво УШПР з 1-го Українського фронту. Управління партизанськими силами, які діяли на Правобережній Україні, штаб тимчасово взяв на себе. Після розформування 4-го Українського фронту (травень 1944 р.) його представництво було переведене на 1-й Український фронт. Коли ж у серпні 1944 р. в Карпатах був відновлений 4-й Український фронт, то туди перевели представництво УШПР з 2-го Українського фронту, війська якого в цей час діяли за межами України.

У зв'язку з визволенням території України від гітлерівських окупантів восени 1944 р. було розформоване представництво УШПР при Військовій раді 3-го Українського фронту. Діяльність інших представництв продовжувалася на 1-му Українському фронті до лютого 1945 р., а на 4-му Українському фронті – до травня 1945 р.

УШПР здійснював керівництво своїми представництвами на підставі завдань розвитку партизанського руху на окупованій частині території України, які узгоджувались із Ставкою Верховного Головнокомандування і ЦК КП(б)У. Встановлювався чіткий порядок подання до штабу інформації про бойову і розвідувальну діяльність партизанів. Представництва надсилали до УШПР оперативні плани і щомісячні звіти про їх виконання, відомості про дислокацію партизанських загонів і груп, їх чисельність, наявність озброєння, а також оперативні зведення і розвідувальні донесення.

Як фронтові органи управління партизанськими силами, представництва займали важливе місце в загальних заходах УШПР щодо розвитку збройної боротьби в тилу німецько-фашистських військ. У квітні 1943 р. УШПР сформулював основні завдання своїх представництв і включив їх до плану бойових дій партизанів України на весняно-літній період 1943 р. Перед представництвами ставилася вимога організувати і переправити за лінію фронту на територію Дніпропетровської, Київської і Чернігівської областей 31 організаторсько-диверсійну групу для розгортання у ворожому тилу нових партизанських загонів, проведення диверсій на залізничних комунікаціях, в тому числі знищення 18 найбільших залізничних мостів.

Представництва УШПР працювали у тісному контакті з військовими радами фронтів, які затверджували їхні оперативні плани. На цих документах можна побачити підписи відомих воєначальників – маршалів Радянського Союзу Р. Малиновського, І. Конєва та інших. Фронти забезпечували партизанів зброєю, боєприпасами, медикаментами, продовольством, обмундируванням, автотранспортом, виділяли літаки для викидання у ворожий тил людей і вантажів. Відділи кадрів фронтів надавали допомогу представництвам щодо укомплектування штатів, організації партизанських загонів і груп.

Партизани, які входили до складу формувань представництв УШПР, зробили вагомий внесок у розвиток партизансь-

кого руху. Їхня чисельність в роки війни складала на 1-му і 4-му Українських фронтах 21208 бійців, 2-му Українському фронті – 22 136, 3-му Українському фронті – 15 624 особи. За неповними даними, партизани підірвали 654 ворожі ешелони, в тому числі 5 бронепотягів, зруйнували 90 мостів та інших шляхових споруд, розгромили 49 гарнізонів і 25 штабів фашистів, знищили чимало живої сили противника[27].

Представництва УШПР в різний час очолювали відомі фахівці партизанського руху: генерал-майор В. Андреєв (4-й Український фронт), полковник О. Асмолов (Південно-Західний і 3-й Український фронт), підполковник І. Бовкун (4-й і 1-й Українські фронти), підполковник П. Метельов (Воронезький, Південний і 4-й Українські фронти), підполковник Г. Перекальський (Південний фронт), полковник В. С. Погребенко (Воронезький, 1, 2-й і 4-й Українські фронти), полковник І. Старінов (Південний фронт).

Поряд з представництвами при військових радах фронтів УШПР в 1943–1944 рр. створював свої тимчасово діючі оперативні групи для зв'язків з фронтовим командуванням Червоної армії і забезпечення взаємодії партизанів з регулярними військами. Зокрема, такі групи були організовані при військових радах 13, 38 і 60-ї армій 1-го Українського фронту, при військових радах 1-го Українського, 1 і 2-го Білоруських фронтів. Так, оперативна група УШПР при Військовій раді 1-го Білоруського фронту, частина військ якого діяла на Волині–Поліссі, за період з 18 березня по 1 серпня 1944 р. підтримувала зв'язок з 25 партизанськими формуваннями України і організовувала їхню взаємодію з військами фронту.

Як вже зазначалося вище, від часу утворення системи штабів партизанського руху (30 травня 1942 р.) останнім надавалося право створювати оперативні групи при військових радах армій з тим, щоб забезпечити тактичний зв'язок і взаємодію партизанів з регулярними військами у прифронтовій смузі. Однак залишалося відкритим питання наближення керівництва партизанським рухом в глибині окупованої території. Спочатку УШПР вважав доцільним створити за лінією фронту свої обласні резидентури, північний і південний відділи штабу, міжобласні оперативні групи. Пізніше йшлося й про створення філіалів УШПР.

Тим часом досвід, накопичений в 1941–1942 рр., показав, що найбільш доцільною формою територіального керівництва

партизанським рухом в глибині окупованої території України мали б стати обласні штаби. Перший такий орган був створений восени 1941 р. з ініціативи секретаря Чернігівського підпільного обкому КП(б)У О. Федорова. Це був важливий крок щодо централізації керівництва бойовими діями партизанів на території Чернігівщини.

На початку жовтня 1942 р. УШПР отримав дозвіл Державного Комітету Оборони на створення обласних оперативних груп, які мали перекидатися на окуповану територію України для організації збройної боротьби і централізованого керівництва діями партизанських загонів і груп. Однією з перших за лінію фронту перекинули оперативну групу по Житомирській області на чолі з С. Маликовим. І вже невдовзі, наприкінці листопада 1942 р., начальник згаданої групи і командир партизанського з'єднання О. Сабуров звернулися до ЦК КП(б)У і УШПР з пропозицією про створення обласного штабу партизанського руху з метою координації бойової діяльності партизанів Житомирщини.

Після вивчення цих пропозицій нелегальний ЦК КП(б)У створив: 4 грудня 1942 р. штаб з керівництва партизанським рухом у Житомирській області в складі: начальник – О. Сабуров, члени – С. Маликов і Д. Колісников (секретар підпільного обкому партії); 19 грудня 1942 р. – по Київській області (начальник – С. Ковпак, члени – С. Руднєв і І. Сиромолотний); 8 січня 1943 р. – по Сумській області (начальник – Я. Мельник, члени – П. Куманьок і М. Наумов)[28].

Процес створення зазначених органів продовжували й надалі. У зв'язку з перебазуванням на Правобережну Україну частини загонів чернігівських партизанів під командуванням О. Федорова обласний штаб партизанського руху на Чернігівщині очолив М. Попудренко. Впродовж квітня–червня 1943 р. і січня 1944 р. були сформовані Рівненський, Кам'янець-Подільський і Вінницький обласні штаби партизанського руху.

У більшості випадків начальниками обласних штабів були командири базових партизанських з'єднань і секретарі обласних підпільних обкомів КП(б)У. Членами штабів, крім партійних працівників, призначалися також командири і комісари партизанських з'єднань. Начальник обласного штабу, підпорядковуючись ЦК КП(б)У і УШПР, за умов оперативної необхідності погоджував діяльність своїх партизанських

формувань з представництвами УШПР при військових радах фронтів.

У березні 1943 р. УШПР розробив інструкцію начальникам обласних штабів, яка регламентувала їхні права і обов'язки, визначала покладені на них завдання. Головними з них були: виявлення прихованих резервів партизанського руху з числа місцевого населення, колишніх військовополонених і створення нових партизанських загонів і груп; постановка партизанам бойових завдань і організація взаємодії партизанських загонів і з'єднань в зоні відповідальності кожного територіального органу.

Поряд із зазначеним на обласні штаби покладалось: матеріально-технічне забезпечення партизанів за рахунок місцевих ресурсів і трофеїв; підтримання зв'язку з усіма діючими на теренах області партизанськими формуваннями; організація партизанської розвідки і передача отриманої інформації УШПР та його фронтовим представництвам; проведення політико-виховної роботи серед місцевого населення та здійснення заходів щодо розкладу націоналістичних загонів та збройних формувань, пов'язаних з окупаційним режимом.

Як правило, апарат обласного штабу складався з членів оперативної групи ЦК КП(б)У і УШПР, на базі якої він створювався, а також з працівників штабу партизанського з'єднання, коли його командиром був начальник обласного штабу. З огляду на відсутність типових штатів штабів, їхня структура була доволі строката і наближалась до структури штабів партизанських з'єднань. Зокрема, в складі обласних штабів працював політичний відділ чи відділ агітації і пропаганди, при яких перебувала редакція газети з типографією. До числа основних структурних підрозділів належали відділи: оперативний, розвідувальний, диверсійний, зв'язку, матеріально-технічного постачання, медико-санітарний та інші, а також комендантський взвод. Не усталеною була й чисельність обласних штабів. Так, у Рівненському обласному штабі нараховувалось 28 працівників командного і рядового складу, обслуговуючого персоналу. В окремих випадках апарат обласного штабу складав єдине ціле із штабом відповідного партизанського з'єднання.

Склад бойових сил, які перебували в підпорядкуванні обласних штабів, визначався масштабами розгортання партизанського руху в регіоні, чисельністю підготовленого прихова-

ного резерву партизанських кадрів, наявністю озброєння і боєприпасів. Останній фактор був особливо важливим, оскільки людські ресурси, особливо з літа 1943 р., значно перевищували можливості їх забезпечення зброєю і спорядженням.

Ось деякі дані, які характеризують процес становлення обласних штабів та чисельність підпорядкованих їм партизанських сил. Взимку 1943 р. на територію українсько-білоруського Полісся прибула оперативна група ЦК КП(б)У і УШПР на чолі з секретарем Рівненського підпільного обкому партії В. Бегмою. У її розпорядження із Житомирського партизанського з'єднання О. Сабурова був переданий партизанський загін «За Батьківщину» під командуванням І. Федорова чисельністю 450 бійців. На початку березня 1943 р. оперативна група мала у своєму підпорядкуванні 7 партизанських загонів (890 чоловік) та 11 місцевих груп самооборони, кожна чисельністю 20–50 чоловік. 14 квітня 1943 р. на базі згаданих загонів і груп створюється партизанське з'єднання під командуванням І. Федорова.

Влітку 1943 р. зусиллями обласного штабу на території Рівненщини утворюються партизанські загони ім. Ф. Дзержинського, ім. Г. Котовського, ім. В. Молотова, ім. О. Невського, «Смерть фашизму». Незабаром штабу був підпорядкований й польський партизанський загін Р. Сатановського (116 бійців), який прибув із з'єднання О. Сабурова. У зв'язку з помітним зростанням чисельності партизанських сил Рівненщини виникла потреба в їхньому організаційному впорядкуванні.

Відповідно до наказу УШПР від 31 липня та наказу Рівненського обласного штабу партизанського руху від 15 серпня 1943 р. були утворені три формування: партизанське з'єднання Рівненської області № 1 на чолі з начальником обласного штабу і секретарем підпільного обкому партії В. Бегмою в складі 8 загонів, підривної групи і групи автоматників; партизанське з'єднання Рівненської області № 2 «За Батьківщину» під командуванням І. Федорова в складі 8 загонів, підривної групи і артилерійського дивізіону; польське партизанське з'єднання № 3 під командуванням Р. Сатановського в складі загонів ім. Т. Костюшка, ім. В. Василевської, «Смерть фашизму». Загальна чисельність трьох формувань складала понад 2,2 тис. бійців[29]. А всього станом на 1 лютого 1944 р. в лавах партизанів і підпільників Рівненщини нараховувалось понад

8,6 тис. чоловік. У зв'язку із звільненням радянськими військами більшої частини території Рівненської області на підставі постанови ЦК КП(б)У обласний штаб партизанського руху і з'єднання № 1 підлягали розформуванню з 12 лютого 1944 р. Щодо партизанського з'єднання № 2 «За Батьківщину» та польського партизанського з'єднання Р. Сатановського, то вони були виділені для самостійних бойових дій на інших теренах.

15 травня 1943 р. був створений штаб партизанського руху в Кам'янець-Подільській області, який очолив секретар підпільного обкому партії С. Олексенко. У його підпорядкування УШПР передав партизанське з'єднання І. Шитова в складі 5 загонів (579 бійців). Членами обласного штабу стали командир згаданого з'єднання та його комісар І. Скубко. Невдовзі були організовані партизанські загони ім. І. Богуна, ім. Д. Фурманова, ім. Ф. Дзержинського. У вересні 1943 р. із підпорядкування штабу було виведене з'єднання І. Шитова, а на базі існуючих загонів створені два партизанські з'єднання, командирами яких стали А. Одуха та І. Скубко. Із складу останнього в грудні 1943 р. було організоване нове з'єднання, яке очолив начальник обласного штабу С. Олексенко. Його чисельність на 20 січня 1944 р. зросла більш як до 2 тис. чоловік. Ця обставина змусила виділити з нього три загони (760 осіб) і сформувати партизанське з'єднання під командуванням І. Шишка. Станом на 1 березня 1944 р. обласний штаб мав у своєму підпорядкуванні 4 з'єднання в складі 27 загонів, які нараховували 6,4 тис. чоловік. Загальна ж чисельність людей, які брали активну участь у збройній боротьбі і діяли в зоні відповідальності обласного штабу, складала близько 11 тис. чоловік. Відповідно до вказівок ЦК КП(б)У від 11 березня 1944 р. Кам'янець-Подільський обласний штаб партизанського руху підлягав розформуванню[30].

Приступаючи до створення системи обласних штабів партизанського руху на окупованій території України, УШПР розумів, що неминуче виникнуть ускладнення між цими новими органами і діючими на місцях партизанськими формуваннями, командири яких були схильні до самостійної діяльності і важко сприймали будь-який контроль згори. Тому вже 15 грудня 1942 р. УШПР виклав начальнику Житомирського обласного штабу партизанського руху О. Сабурову свою точку зору щодо його прав і обов'язків. Однак останній не був схиль-

ним обмежувати свої повноваження. З огляду на зазначене, на початку січня 1943 р. на адресу О. Сабурова надійшов вже лист за підписами начальника ЦШПР П. Пономаренка, члена Політбюро ЦК КП(б)У Л. Корнійця і начальника УШПР Т. Строкача.

У цьому документі підкреслювалося, що УШПР визначає загальні завдання і райони діяльності партизанських формувань. Щодо конкретних бойових завдань партизанам, то їх повинні ставити обласний штаб і командир з'єднання. При цьому штаб може уточнювати і доповнювати завдання, які ставить перед партизанами вищестоящий керівний орган, складати залежно від оперативних обставин власні плани і проводити їх в життя. Обласним штабам надавалося право самостійно вирішувати питання дислокації партизанських формувань, здійснювати заходи щодо організації їх взаємодії.

У згаданому листі містилися й застереження проти надмірної централізації керівництва партизанським рухом, можливості ретельної опіки з боку обласних штабів за бойовою діяльністю партизанів. У зв'язку з цим підкреслювалося, що дії загонів не можна гальмувати і обмежувати формою плану чи наказу, якщо вони відповідають конкретним обставинам. Партизанський загін повинен виявляти повну ініціативу, бити противника там, де є кращі для цього можливості[31].

Через деякий час згадана вище проблема знову привернула до себе увагу. На підставі отриманих інформацій з окупованої території УШПР 25 травня 1943 р. був змушений роз'яснити начальнику обласного штабу і секретарю Кам'янець-Подільського підпільного обкому КП(б)У С. Олексенку, що йому не слід підмінювати командирів партизанських формувань І. Скубка та І. Шитова, а необхідно здійснювати загальне політичне і оперативне керівництво окремо діючими з'єднаннями і загонами на території Кам'янець-Подільської області. Аналогічні роз'яснення були зроблені й іншим обласним штабам.

Однак повністю зняти напруження в стосунках начальників обласних штабів і командирів партизанських з'єднань, як свідчать документи, все ж не вдалося. Саме з цієї причини фактично малопродуктивною виявилася робота Житомирського обласного штабу, хоч діяльність з'єднань, очолюваних О. Сабуровим і С. Маликовим, була активною і результативною. Постійними були суперечки між командирами партизанських

формувань І. Федорова та І. Шитова з начальниками обласних штабів В. Бегмою та С. Олексенком.

На нашу думку, призначення командирами партизанських формувань начальників обласних штабів і секретарів підпільних обкомів КП(б)У як, наприклад, згадувані В. Бегма і С. Олексенко, було не кращим рішенням. Очолювати діючі партизанські з'єднання мали б насамперед люди з бойовим досвідом, а не партійні функціонери. Останні повинні були б здійснювати загальне політичне керівництво збройною боротьбою у зоні своєї відповідальності і більше опікуватися справами партійно-комсомольського підпілля, на що їх, до речі, постійно орієнтував ЦК КП(б)У.

В ряді випадків діяльність обласних штабів проходила у важких умовах, що обумовлювалось маневреним характером партизанської боротьби, рейдами і стрімкими пересуваннями з'єднань і загонів в суміжних регіонах, постійними протипартизанськими акціями гітлерівців. Це ускладнювало зв'язки штабів з підпорядкованими їм партизанськими формуваннями, які нерідко діяли на відстані 50–100 км, робило проблематичною організацію їх взаємодії. Не зміг, наприклад, розгорнути свою діяльність штаб партизанського руху Київщини на чолі з С. Ковпаком, так як Сумське партизанське з'єднання стало рейдуючим і діяло в інших районах. Хоч УШПР і намагався поліпшити координацію бойової діяльності партизанських формувань Київської області, надіславши туди своїх представників Г. Покровського та І. Чепурного, однак не пішов на затвердження нового складу обласного штабу і відновлення його діяльності.

Внаслідок каральних операцій фашистів у червні–липні 1943 р. була частково паралізована робота штабів партизанського руху на Сумщині та Чернігівщині. Зокрема, у боях загинули начальник Сумського облштабу М. Бойко, член штабу С. Гнибіда, ряд партизанських командирів. На початку липня 1943 р. був вбитий начальник Чернігівського обласного штабу М. Попудренко.

За цих обставин УШПР прагнув якнайшвидше відновити діяльність цих органів, активізувати дії партизанів. Так, вже наприкінці червня 1943 р. на територію Сумської області була направлена оперативна група на чолі з П. Гончаровим, яка мала завдання встановити місцезнаходження партизанських

загонів, наладнати їхній зв'язок з УШПР, домогтися підвищення їхньої боєздатності. Були терміново вирішені й питання доозброєння існуючих формувань. 31 серпня 1943 р. відновилася робота й Чернігівського обласного штабу, начальником якого був призначений командир партизанського з'єднання Ф. Коротков. Вже впродовж серпня штаб створив 4 нових партизанських загони, посилив діяльність партизанів.

Досвід організації і діяльності обласних штабів з керівництва партизанським рухом показав, що ці органи відіграли важливу роль щодо поліпшення оперативного використання партизанських сил, сприяли активізації дій партизанів в глибині окупованої території України. Разом з тим робота зазначених штабів могла б бути більш ефективною і результативною, якби своєчасно і правильно вирішувались організаційно-штатні і кадрові питання, більш чітко розмежовувались повноваження обласних штабів і командирів партизанських з'єднань, послідовно вгамовувались амбіції окремих керівників.

Створення УШПР та системи підпорядкованих йому фронтових і територіальних органів з керівництва партизанським рухом, послідовне вдосконалення їх організаційних форм, структури і штатів мало принципове значення для докорінного поліпшення керівництва збройною боротьбою у тилу німецько-фашистських загарбників на території України. Діяльність представництв УШПР при військових радах фронтів і обласних штабів дозволяла здійснювати більш ефективне управління партизанськими силами, уникати по можливості їх розпилення і скеровувати їх основні зусилля на виконання тих завдань, які безпосередньо чи опосередковано впливали на хід операцій радянських військ.

Наявність системи спеціальних органів і централізація керівництва партизанськими силами дали підставу відомим англійським фахівцям Ч. Діксону і О. Гейльбрунну стверджувати, що «координація дій Червоної армії і партизанів здійснювалась на високому рівні» і що «партизани завжди залучалися до того, щоб сприяти своїми діями досягненню армією її стратегічної мети»[32]. І з цим високофаховим висновком слід погодитись.

2.3. Початок оперативної діяльності УШПР і перебіг партизанської боротьби на окупованій території України (20 червня – 5 жовтня 1942 р.)

Відповідно до рішень, прийнятих в Москві наприкінці травня – на початку червня 1942 р., 20 червня розпочав свою діяльність УШПР. За умов несприятливого перебігу подій на південній ділянці німецько-радянського фронту штабу було необхідно, не завершивши свого формування, приступити до виконання покладених на нього завдань. Головними з них були: активізація бойової і диверсійної діяльності партизанів з метою відволікання сил противника з фронту і порушення їхніх комунікацій; залишення в тих районах України, перед якими стояла загроза окупації, нових партизанських загонів і груп; підготовка до перекидання у ворожий тил груп організаторів партизанського руху з метою розширення масштабів збройної боротьби.

На час розгортання своєї роботи УШПР мав відомості про те, що з 1 серпня по 26 червня 1941 р. було сформовано для дій на окупованій території України 778 партизанських загонів (26 800 чоловік) і 622 винищувальні групи (1983 чоловіки). З них із тилу противника вийшло 74 загони (1936 чоловік) і 7 груп (40 чоловік). Таким чином, на обліку УШПР рахувалися 704 загони (24864 чоловіки) і 615 груп (1943 чоловіки)[33]. Але загальна картина виглядала зовсім іншою, так як з переважною більшістю згаданих формувань штаб не мав зв'язку, не знав достеменно про їхню долю та результати бойової діяльності. Реальною силою можна було вважати лише 22 загони (3310 бійців), з якими підтримувався радіозв'язок. Діяли вони головним чином у північних районах Лівобережної України, на кордоні з Білорусією і Російською Федерацією, і час від часу під ударами гітлерівців були змушені залишати територію України.

Тим часом Центральний штаб партизанського руху, маючи дані про наявність в Україні 238 загонів чисельністю 12133 чоловік, вважав, що можливості для розширення партизанського руху на українських теренах досить великі, але вони використовуються незадовільно. 15 липня 1942 р. від начальника ЦШПР П. Пономаренка на ім'я Т. Строкача надійшла радіограма з критикою роботи УШПР. Зокрема, зазначалося, що

впродовж червня і першої половини липня не було досягнуто поліпшення керівництва партизанським рухом в Україні, нічого не зроблено для розгортання збройної боротьби в тилу фашистів у південній і південно-західній частині УРСР, особливо в районах правобережжя Дніпра. Звичайно, це був несправедливий докір в бік УШПР, але він віддзеркалював ту ситуацію, яка характеризувала стан партизанського руху.

У цей час Український штаб перебував в надзвичайно складному становищі. Через недбальство окремих працівників 4-го Управління НКВС УШПР не отримав всю необхідну облікову документацію по партизанських формуваннях, а також вкрай потрібні шифродокументи для радіозв'язку з партизанами. Продовження наступу німецьких військ і остаточне залишення радянськими військами території України змусило апарат штабу разом із спецшколою, допоміжними підрозділами терміново відходити на схід, що не сприяло налагодженню його роботи. На деякий час був фактично втрачений будь-який зв'язок з партизанами.

Оскільки Москва наполегливо вимагала безумовної активізації бойової діяльності партизанів України, то Т. Строкач 24 липня 1942 р. надіслав партизанським загонам, з якими був зв'язок, радіограму із закликом наносити удари по комунікаціях гітлерівців. Штаб просив також відомих йому командирів довести це завдання до інших загонів, а також інформувати УШПР про свою бойову та диверсійну діяльність[34]. Під тиском подій на фронті, де німецькі війська успішно наступали у напрямках Сталінграда та Північного Кавказу, УШПР 3 і 5 серпня 1943 р. надіслав чергові радіограми партизанським загонам, зобов'язуючи командирів і особовий склад своїми діями допомагати Червоній армії, яка чекає підтримки з боку партизанів. Зазначені радіограми, де не ставилось конкретних бойових завдань діючим партизанським формуванням, мали фактично форму ритуальних закликів і характеризували драматизм становища.

Тим часом невдачі на фронті та відступ Червоної армії з України негативно вплинули на моральний стан певної частини населення. Фашисти каральними акціями проти непокірних, погрозами і посулами намагалися залучити на свій бік найменш стійкі елементи. І це їм частково вдалося досягнути. З цього приводу відомий партизанський командир М. Наумов

говорив: «Бої в той час точилися під Сталінградом. В партизани ніхто не йшов... Коли в місяць прийде до загону одна людина з оточення – це вже добре». А тому, – зазначав він, – доводилося застосовувати примусову мобілізацію в партизани, загрожувати розстрілом»[35].

Але і за цих вкрай несприятливих обставин збройна боротьба на окупованій території України не припинялася. Відступаючи з українських теренів, УШПР в червні–липні 1942 р. залишив на території Ворошиловградської, Сталінської та Харківської областей 216 партизанських загонів та груп, в розпорядження яких було передано 6 радіостанцій. Крім цього, штаб в червні–серпні 1942 р. перекинув через лінію фронту у Ворошиловградську, Дніпропетровську, Запорізьку, Київську, Кіровоградську, Миколаївську, Одеську, Полтавську, Сталінську, Сумську та Харківську області 18 груп (164 чоловіки) організаторів партизанського руху із засобами радіозв'язку. Звичайно, не всі з цих загонів і груп вціліли і зуміли розгорнути свою діяльність, але ті, що залишилися, продовжували спротив нацистам.

На території Донбасу в складних природних умовах успішно діяли загони М. Салова, Я. Сиворонова, В. Потирайла, М. Карнаухова. Впродовж червня–липня 1942 р. провело низку вдалих операцій партизанське з'єднання О. Сабурова. В його активі були напади на ворожі гарнізони в Ямполі (Сумська область) і Гремячі (Чернігівська область), в інших населених пунктах. У Холминському районі Чернігівщини билися з каральними частинами ворога загони О. Федорова. По північних районах Сумщини провели рейд партизани С. Ковпака. В другій половині липня 1942 р. загони С. Ковпака і О. Сабурова відбили потужний наступ гітлерівців на південну частину масиву Брянських лісів, змусили їх залишити лісові населені пункти і відійти. Прояви партизанської боротьби, різні за інтенсивністю і результативністю, мали місце у Вінницькій, Дніпропетровській, Житомирській, Київській, Кіровоградській, Харківській областях, а також на Волині та Рівненщині.

Опір, який чинили окупантам влітку 1942 р. в Україні партизани, добре ілюструється німецькими джерелами. Так, у звіті командування охорони тилу групи армій «Б» за серпень 1942 р. повідомлялося, що у зоні відповідальності була відмічена присутність 5 тис. партизанів. Центрами їхньої

діяльності вважалися райони Льгів–Бахмач–Щорс–Грем'яч, Середина Буда. Було зафіксовано 59 бойових зіткнень німців з партизанами. Відзначалась також активність партизанів на північ від лінії Дніпропетровська, Павлограда, Лисичанська і особливо на південний схід від Харкова[36]. Особливо цікавим є той факт, що за інформацією уповноваженого начальника охоронної поліції у зоні групи армій «Б» (15 серпня 1942 р.) загони С. Ковпака «справили на місцевих жителів враження дуже дисциплінованих військових частин»[37].

Серйозне занепокоєння у окупантів викликали й дії партизанів України на комунікаціях. Так, в розпорядженні начальника СС і поліції України від 1 вересня 1942 р. зазначалося, що останнім часом почастішали напади партизанів на окремі машини з німецькими службовцями. З огляду на зазначене наказувалося «припинити негайно рух одиночних машин всіх систем в райхскомісаріаті «Україна», в областях на північ від залізничної лінії Чернігів–Овруч–Білокоровичі–Олевськ–Сарни–Ковель–Любомль»[38].

За даними поліції безпеки і СД Німеччини, з окупованих східних територій впродовж серпня–вересня 1942 р. були зафіксовані бойові сутички з партизанами в районах Димера, Житомира, Чернігова, Конотопа, Путивля, Глухова, Сталіна, Кременчука[39].

Наведені вище факти, кількість яких можна набагато збільшити, дають підставу стверджувати, що хоч партизанський рух на окупованих теренах ще не поставив фашистських загарбників у критичне становище, проте можливості для цього об'єктивно були. Це розуміли у Москві. Усвідомлював загрозу партизанського руху для своїх планів й Берлін. Отож 18 серпня 1942 р. А. Гітлер підписав директиву № 46 «Основні вказівки про посилення боротьби з партизанським рухом на Сході». У цьому документі констатувалося, що партизанський рух на Сході за останні місяці «набув небувалих розмахів і загрожує перетворитися в серйозну загрозу для постачання фронту і господарського використання країни». З метою усунення цієї загрози фюрер зажадав силами регулярних частин, військ СС і поліції до початку зими 1942–1943 рр. знищити партизанські загони і пацифікувати східні окуповані території. При цьому наголошувалося, що ліквідація партизанського руху вимагає «активних дій і найжорстокіших заходів проти

всіх, хто бере участь в організації партизанських загонів, або винуватий в підтримці партизанів». Зазначена директива була підкріплена й практичними заходами. У райхскомісаріати «Остланд» (Прибалтика і Білорусія) та «Україна» перекидалися 5 резервних дивізій, а також 50-тисячний контингент «польової запасної організації»[40].

Хоч у цей період УШПР ще не контролював у необхідному обсязі ситуацію на окупованій території України, проте його керівництво було оптимістично налаштовано щодо розвитку партизанського руху. Зокрема, 23 серпня 1942 р. Т. Строкач повідомив ЦШПР, що перед українськими партизанами поставлене завдання посилити удари по комунікаціях гітлерівців у районах на південь від Десни та на захід від Дніпра. Виходячи із своїх мінімальних можливостей, УШПР робив все можливе, щоб активізувати дії партизанів в Україні.

Тим часом партизанський рух на окупованій території СРСР, включаючи й Україну, хоч постійно й турбував гітлерівців, проте дії більшості партизанських загонів ще недостатньо узгоджувалися з планами радянського командування, окремі загони не виявляли необхідної ініціативи, повільно поповнювали свої лави патріотами, котрі бажали боротися з фашистами. Епізодичний характер мали дії на залізничних комунікаціях німців. Не задовольнялися у необхідному обсязі потреби партизанів в озброєнні, боєприпасах, засобах зв'язку тощо.

Загострення збройної боротьби на фронтах під Сталінградом і на Північному Кавказі, від результатів якої залежав перебіг подій Другої світової війни, змусило Кремль у черговий раз переглянути своє ставлення до партизанського руху і насамперед кардинально поліпшити його матеріально-технічну базу, оснастити партизанів сучасним озброєнням.

Після відомої зустрічі у Москві 1 вересня 1942 р. Й. Сталіна з групою відомих партизанських командирів Російської Федерації, Білорусії й України справа зрушилась з місця. Як згадував учасник цієї зустрічі О. Сабуров, Голова Державного Комітету Оборони особливо цікавився становищем в Україні, ставленням місцевого населення до окупантів. Він схвалив ідею переведення на Правобережну Україну партизанських загонів з лівого берега Дніпра, пообіцяв забезпечити партизанів автоматичною зброєю, гарматами і мінометами[41].

5 вересня 1942 р. був виданий наказ наркома оборони СРСР «Про завдання партизанського руху». В преамбулі цього документа відзначалося, що ворог «продовжує рватися в глиб нашої країни» і його розгром можливий тільки «одностайними бойовими діями Червоної армії на фронті і могутніми, безперервними ударами партизанських загонів по ворогу з тилу». Хоч в наказі зазначалося, що партизанський рух стає однією з вирішальних умов перемоги над ворогом, однак при цьому підкреслювалося, що цей рух ще не розгорнувся повністю, не став справою кожного, хто опинився під гнітом фашистів.

Наказ вимагав перетворити партизанський рух у всенародний, залучити до нього ширші верстви населення, створювати приховані партизанські резерви. Основними завданнями партизанів визнавалися: «руйнування тилу противника, знищення його штабів та інших військових установ, руйнування залізниць і мостів, підпалення і підрив складів і казарм, знищення живої сили противника, захоплення в полон або знищення представників німецької влади»[42].

Відразу після завершення в Москві наради командирів і комісарів партизанських формувань Російської Федерації, Білорусії та України за участю Й. Сталіна та інших високопосадовців СРСР 4 вересня 1942 р. у Саратові відбулися переговори начальника оперативного відділу ЦШПР полковника В. Соколова з керівним складом УШПР (Т. Строкач, М. Співак, І. Сиромолотний, В. Погребенко, Ф. Коваленко, Л. Дрожжин, С. Маликов). Представник Центрального штабу сформулював основні завдання УШПР на найближчий час: масове закидання у ворожий тил партизанських і диверсійних груп чисельністю 5–7 чоловік, здатних діяти в осінньо-зимових умовах; систематичне руйнування основних комунікацій гітлерівців; встановлення зв'язку з партизанськими формуваннями, які діють вглибині окупованої території України. Була підкреслена також важливість організації розвідувальної діяльності силами українських партизанів[43].

Після призначення головнокомандуючим партизанським рухом К. Ворошилова (обіймав посаду 6 вересня – 19 листопада 1942 р.) УШПР надіслав на його ім'я доповідь про стан партизанського руху в Україні на 1 вересня 1942 р. У ній зазначалося, що українськими партизанами розгромлено 49 штабів і військових установ гітлерівців, підірвано 107 ешелонів,

304 мости, у боях і диверсіях підбито 9 літаків, 174 одиниці бронетехніки, понад 1400 автомашин тощо. Втрати окупантів та їхніх посібників оцінювались в понад 36,5 тис. загиблих. Власні втрати партизанів – 841 особа, в тому числі 283 загиблих.

У згаданому документі характеризувалися заходи УШПР щодо активізації партизанського руху в Україні. Зокрема, планувалося групу партизанських загонів під загальним керівництвом О. Сабурова перевести на правий берег Дніпра для дій на залізницях в районах Овруч–Білокоровичі–Коростень. Партизанським загонам під командуванням С. Ковпака ставилося завдання діяти в районах Бахмач–Конотоп–Кролевець–Ворожба–Суми–Ромни–Лубни. Загони О. Федорова мали розгорнути бойову і диверсійну діяльність на магістралях Київ–Чернігів–Гомель, Київ–Ніжин–Бахмач, Київ–Яготин–Лубни, Чернігів–р. Прип'ять. Передбачалося встановити зв'язок із партизанськими загонами і групами в західних областях УРСР.

Водночас УШПР зазначав, що розгортання роботи з керівництва партизанським рухом гальмується низкою причин: через відсутність у розпорядженні штабу літаків немає можливості закидати через лінію фронту людей і вантажі; відчувається нестача щодо забезпечення новостворюваних загонів і груп озброєнням, медико-санітарним майном, іншим спорядженням[44].

22 вересня 1942 р. ЦК КП(б)У і УШПР передали на розгляд К. Ворошилову оперативний план діяльності штабу на жовтень – листопад 1942 р. У ньому серед інших заходів, зокрема, йшлося про підготовку переведення партизанських з'єднань С. Ковпака і О. Сабурова на Правобережну Україну, на територію Житомирської та Київської областей. Цьому кроку надавалося велике значення не тільки у зв'язку з необхідністю розвитку партизанського руху в глибокому на той час тилу противника, а й з огляду на ту обставину, що правий берег Дніпра розглядався у Москві як важливий стратегічний плацдарм. Передбачалося, що під час війни він буде місцем «жорстоких боїв», а тому активні дії партизанів у цих районах будуть неоціненною допомогою Червоній армії[45].

Тим часом ставало зрозумілим, що УШПР як воєнно-оперативний орган з керівництва партизанським рухом в Україні через віддаленість свого місця перебування від українських

теренів не в змозі нормально виконувати покладені на нього обов'язки. Як вже говорилося вище, ця недоречність була усунута постановою Державного Комітету Оборони від 28 вересня 1942 р., і штаб до 8 жовтня передислокувався до Москви. У цей час по лінії ЦК ВКП(б) і ДКО були вжиті додаткові заходи, спрямовані на вдосконалення керівництва партизанським рухом в Україні та активізацію дій партизанів, поліпшення їхнього матеріально-технічного забезпечення. Таким чином, в середині осені 1942 р. склалися умови, які мали позитивно вплинути на роботу УШПР та бойову діяльність українських партизанів.

2.4. План дій партизанських загонів України на зимовий період 1942/1943 рр. та підсумки його виконання (жовтень 1942 р. – березень 1943 р.)

У зв'язку з ухваленням впродовж вересня 1942 р. Державним Комітетом Оборони і Наркоматом оборони СРСР низки важливих документів, спрямованих на перетворення партизанського руху у важливий фактор перемоги над гітлерівськими загарбниками, у Москві дійшли висновку про необхідність посилити роль ЦК КП(б)У у керівництві збройною боротьбою на окупованій території України і домогтися більш тісної взаємодії партійно-комсомольського підпілля з діями партизанів.

2 жовтня 1942 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову про створення нелегального ЦК КП(б)У, який мав «очолити партизанський рух в Україні і перетворити його у всенародний рух проти німецьких окупантів». До складу цього органу, крім партійних функціонерів, було вирішено включити найвідоміших командирів і комісарів партизанських формувань, а саме: С. Ковпака, С. Руднєва, О. Сабурова, О. Федорова[46].

Хоч, на наш погляд, переоцінювати значення цього кроку не слід, проте він мав мобілізуюче значення для партійно-радянського керівництва, посилення його уваги до питань партизанського руху, безпосередньої участі в збройній боротьбі з окупантами. Водночас включення до складу нелегального ЦК КП(б)У начальника УШПР та групи командирів і комісарів партизанських з'єднань України сприяло зміцненню їхнього авторитету серед особового складу партизанів, давало змогу їм бути більш самостійними у відносинах з партійними функціо-

нерами та іншими високопосадовцями. Крім того, цей крок, а також присвоєння у наступному році групі партизанських керівників генеральських звань вищого командного складу Червоної армії позитивно сприймалося й місцевим населенням на окупованій території України, піднімаючи у його очах значення партизанського руху.

Уже 5 жовтня 1942 р. нелегальний ЦК КП(б)У розглянув питання «Про розвиток народного партизанського руху в Україні». В ухваленій постанові зазначалося, що, окупувавши територію України, фашисти «не змогли покорити український народ» і «тисячі партизанських загонів ведуть боротьбу в тилу німецької армії». Однак існує низка причин, які є «серйозним гальмом в подальшому розвитку партизанської війни в Україні». Ними були: слабке керівництво партизанським рухом з боку партійних організацій; відсутність надійного зв'язку керівних центрів (ЦК і УШПР) з багатьма партизанськими формуваннями; недостатній розвиток партизанської боротьби у великих містах і промислових центрах; слабка політико-масова робота в партизанських загонах і серед населення.

ЦК КП(б)У постановив домогтися поліпшення керівництва партизанським рухом в окупованих областях і районах України й активізувати бойову діяльність партизанів на найважливіших комунікаціях противника. Було вирішено створити обласні оперативні групи ЦК КП(б)У та УШПР для організації і керівництва партизанським рухом у кожному регіоні, включити до їхнього складу досвідчених партійних і радянських працівників. УШПР доручалося підготувати 100 партизанських груп загальною чисельністю 1000 осіб, котрі після перекидання за лінію фронту мали приступити до організації нових партизанських формувань. Штаб мав також встановити постійний зв'язок з партизанськими формуваннями, які діяли на окупованій території України, забезпечити їх озброєнням, боєприпасами, іншим спорядженням та майном[47]. Після прийняття згаданої постанови впродовж жовтня–листопада 1942 р. Державний Комітет Оборони і Наркомат оборони СРСР, як вже говорилося вище, вжили низку заходів стосовно врегулювання організаційно-кадрових і матеріально-технічних питань партизанського руху України.

Уже 20 жовтня 1942 р. УШПР інформував головкома партизанським рухом К. Ворошилова, ЦК КП(б)У і Раднарком УРСР

про вжиті заходи та бойову діяльність партизанів України. Зокрема, повідомлялось, що з 1 по 25 жовтня 1942 р. підірвано 17 ворожих ешелонів, знищено близько 2 тис. солдатів і офіцерів противника. На окуповану територію України було перекинуто 18 груп організаторів партизанського руху (148 чоловік) і 25 груп (260 чоловік) підготовлено для засилання у ворожий тил.

Водночас у згаданому документі містилася критична оцінка деяких вжитих заходів, відзначалися труднощі в роботі УШПР. Насамперед зверталася увага, що обласні оперативні групи комплектуються ЦК КП(б)У у більшості людьми, котрі працювали на низовій партійно-радянській роботі. У складі вже сформованих 12 обласних груп не було жодного секретаря обкому партії чи відповідального працівника ЦК КП(б)У. Апарати ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР ще не переключені повністю на роботу щодо забезпечення партизанського руху в Україні. Підкреслювалось і те, що УШПР та його підрозділи ще не мають належних побутових умов для своєї роботи – брак службових і складських приміщень, незабезпеченість харчуванням новоприбулого контингенту партизанів, які готувалися для перекидання за лінію фронту. Виділені для УШПР три літаки ПС-84 не дають можливість здійснювати у необхідних масштабах перевезення людей і вантажів на окуповану територію України[48].

Порушені у згаданому документі питання були частково вирішені. Зокрема, поліпшились умови роботи штабу, ЦК КП(б)У за вказівкою М. Хрущова включив до складу обласних оперативних груп відомих партійних і радянських працівників (В. Бегма, Д. Бурченко, С. Маликов, С. Олексенко, М. Рудич та ін.). На краще змінилася справа щодо забезпечення УШПР літаками та ін.

Першою на територію окупованої України була перекинута 14 жовтня 1942 р. оперативна група по Сумській області на чолі з Я. Мельником, який до цього працював начальником відділу зв'язку УШПР. До її складу були включені два організатори партизанських загонів, помічник начальника групи з розвідки, два інструктори міннопідривної справи, начальник радіостанції та радист, а також член підпільного обкому партії П. Куманьок. На базі цієї групи, як вже зазначалося вище, був створений Сумський обласний штаб партизанського руху.

Водночас УШПР відрядив на територію Сумщини свого уповноваженого і члена нелегального ЦК КП(б)У І. Сиромолотного. Перед ним було поставлене завдання перевірити готовність до рейдів на Правобережну Україну з'єднань С. Ковпака та О. Сабурова, доукомплектувати їх особовим складом, поповнити озброєнням, надати допомогу в організації переходу за р. Дніпро. Надаючи велике значення згаданим рейдам, штаб постійно контролював хід підготовки. 22 жовтня 1942 р. Т. Строкач повідомив І. Сиромолотного про недоцільність створювати об'єднане керівництво обома з'єднаннями на час рейду, а необхідно, щоб кожне з них рухалось окремо, підтримуючи між собою зв'язок. УШПР також рекомендував С. Ковпаку й О. Сабурову уникати зайвих зіткнень з гітлерівцями, а зберегти сили для активних дій у нових районах[49].

26 жовтня 1942 р. партизанські з'єднання С. Ковпака (1084 бійці) та О. Сабурова (1628 бійців) вийшли у свій історичний рейд, який в ті часи був названий «Сталінським». При штабі Сумського з'єднання перебував й уповноважений УШПР і ЦК КП(б)У І. Сиромолотний, котрий, як показали наступні події, виявився недалекоглядною людиною, інтриганом. Здійснюючи в середньому щодобово по 25 км, партизани 7 листопада 1942 р. підійшли до р. Дніпро в районі білоруського міста Лоєв (55 км на північний захід від Чернігова), пройшовши по тилах ворога понад 300 км. Наступного дня згадані партизанські з'єднання перейшли річку й опинилися на Правобережжі.

Під час рейду до Дніпра партизани розгромили гарнізони поліції в райцентрах Понорниця і Холми (Чернігівська область) та Лоєв (Гомельська область Білорусії), в ряді інших населених пунктів. Було знищено 6 залізничних і 5 шосейних мостів, ряд інших об'єктів, підірвано бронепотяг та ешелон, захоплені трофеї, в тому числі 6 мінометів, 21 кулемет, 108 автоматів і гвинтівок, запаси продовольства. Втрати ворога вбитими і полоненими оцінювались в 117 і 26 чоловік[50].

Поява на берегах Дніпра добре озброєних партизанських формувань виявилася повною несподіванкою для окупантів. Як писав у своєму звіті до ЦК КП(б)У учасник рейду, комісар сабуровського з'єднання З. Богатир, серед населення і окупаційної адміністрації розповсюджувалися чутки, що з'явилися два великі військові з'єднання з танками: одне з яких

(15 тис. чоловік) йде на Київ, інше (20 тис. чоловік) прямує на Львів[51].

Уже перші повідомлення від партизанів, які надійшли до ЦК КП(б)У і УШПР, були доведені до відома Ставки ВГК. 9 листопада 1942 р. Т. Строкач передав по рації О. Сабурову: «Верховне командування з великою увагою слідкує за Вашими діями, дуже раді успіхам... Прошу щоденно доповідати результати маршу»[52]. 10 листопада 1942 р. член Політбюро ЦК КП(б)У Л. Корнієць у спеціальному повідомленні Й. Сталіну так підсумував перші результати рейду партизанів С. Ковпака і О. Сабурова: «1) В глибокому тилу противника немає військових частин, крім гарнізонів поліції, які нездатні чинити серйозний опір партизанам; 2) Боєздатність загонів товаришів Ковпака–Сабурова гарантує успішне виконання поставленого перед ними завдання; 3) Населення окупованої території України дружньо ставиться до партизанського руху і всіляко сприяє в бойових операціях загонів; 4) Необхідно всебічно прискорити виконання намічених заходів з розгортання партизанського руху в Україні і особливо на Правобережжі»[53].

Не перебільшуючи значення згаданих вище рейдів, слід таки визнати, що їхні наслідки перевершили найбільш сміливі передбачення. Глибокий тил противника виявився вразливим для дій добре підготовлених і озброєних партизанських формувань. У звіті оперативного відділу УШПР за 1942–1944 рр. йдеться: «За період рейду, який продовжувався 30 днів, обидва з'єднання, пройшовши по окупованих районах шести областей – Сумської, Чернігівської, Гомельської, Поліської, Київської, Житомирської – і, підіймаючи на своєму шляху широкі маси населення на боротьбу з окупантами, самі ще більше зміцніли, загартувалися і зросли на 1580 чоловік... Вперше в історії партизанської практики такі великі формування пройшли понад 800 кілометрів окупованою територією, насиченою гарнізонами противника, за строго заданим планом, форсувавши при цьому такі водні перешкоди, як Десна, Дніпро, Прип'ять»[54].

Ще в процесі підготовки рейдів з'єднань С. Ковпака і О. Сабурова на Правобережну Україну УШПР приступив до розроблення оперативного плану дій партизанів України на більш тривалий період часу. Необхідність складання такого документа викликалась насамперед потребою більш раціонально вико-

ристати наявні людські та матеріальні ресурси партизанського руху, скерувати дії партизанських формувань проти тих об'єктів у тилу ворога, які мали першочергове завдання для ведення збройної боротьби, тісніше ув'язати дії партизанів з військами Червоної армії. «Загальні завдання партизанським силам, – згадував маршал Г. Жуков, – ставилися ЦК ВКП(б) і Ставкою Верховного Головнокомандування. Відповідно до обставин вони конкретизувалися на місцях парторганізаціями та органами партизанського руху»[55].

Середина осені 1942 р. характеризувалася помітними змінами в становищі на окупованій території України. Безжалісна і грабіжницька політика нацистів викликала все більше невдоволення і спротив більшості українського населення, включаючи й радикально налаштовані націоналістичні сили. Так, в повідомленні поліції безпеки і СД Німеччини з окупованих східних областей від 23 жовтня 1942 р. із занепокоєнням зазначалося, що бандерівські організації ОУН «стосовно більшовицьких банд дотримуються доброзичливого нейтралітету» і що «бандерівський рух зайняв різку позицію проти Німеччини, прагнучи до того, щоб всіма засобами, також шляхом збройної боротьби, домогтися незалежності України»[56].

Били сполох й німецькі військовики. Зокрема, в інформації від 29 жовтня 1942 р. командуючого оперативним тилом групи армій «Б» (до зони відповідальності якого входили північні райони Чернігівщини, Сумщини і Харківщини) наголошувалося, що настрої населення погіршуються через «жорстокість і насильництво при вербуванні робочої сили для відправлення до Німеччини» і це сприяє посиленню активності партизанів, в тому числі в районах Брянських і Хінельських лісів[57].

Антифашистські настрої посилювались й невдалим для Німеччини та її союзників перебігом подій на фронтах світової війни. 23 жовтня 1942 р. атакували німців під Ель-Аламейном англійські війська Б. Монтгомері, а 8 листопада у Північній Америці висадились англо-американські експедиційні сили, очолювані Д. Ейзенхауером. У жорстоких і кривавих боях під Сталінградом і на Кавказі виснажувались війська німецьких груп армій «Б» і «А».

Зазначені вище події створювали сприятливий ґрунт для розгортання збройної боротьби на окупованій частині території СРСР, у тому числі й на Україні. Вже у доповіді батальйону

пропаганди німецьких збройних сил на південній ділянці Східного фронту за жовтень 1942 р. повідомлялося, що наступальні дії більшовиків, особливо тривалі бої під Сталінградом і ширші масштаби діяльності партизанів, розглядаються місцевим населенням України «як слабкість німецького вермахту», а тому «явно відчувається зростаюче негативне ставлення до німців і зневіра до їхніх заходів»[58].

На загрозу з боку партизанів негайно зреагувало й вище німецьке військове командування. 11 листопада 1942 р. начальник штабу оперативного керівництва ОКВ Німеччини генерал А. Йодль затвердив «Бойові вказівки для боротьби з партизанами на Сході». У цьому документі німці були змушені визнати не тільки масштаби збройної боротьби у своєму тилу, а й помітно підвищений якісний рівень керівництва діями партизанів, яке здійснює «за єдиним планом найвище російське військове командування». Відзначалось і те, що у прифронтовій смузі загони партизанів перебувають «у тісному зв'язку з військовим командуванням російських фронтових частин».

У вказівках перераховувались форми і методи партизанської боротьби, а також підкреслювалось, що партизани прагнуть загальмувати господарське використання окупованих теренів, підірвати у населення віру в «німецькі сили», відтягнути як можна більше цих сил від «участі на фронті».

Хоч у згаданому документі містилися рекомендації щодо притягнення до боротьби з партизанами місцевого населення, проте головний акцент робився на жорстоке покарання учасників партизанського руху та осіб, які їм допомагали. Всі вони підлягали розстрілу чи повішенню[59].

Незважаючи на те, що восени 1942 р. дії партизанів в Україні стали більш активними, боєздатність значної частини партизанських формувань була ще невисокою, їхні дії мали розрізнений характер, що помітно впливало на ефективність ударів по окупантах. «Головним недоліком партизанського руху того періоду, – йдеться у звіті оперативного відділу УШПР за 1942–1944 рр., – було те, що діючі загони не вели систематично активних бойових дій, не проводили великих операцій з руйнування залізничних вузлів, промислових підприємств, відновлених німцями»[60]. Крім того, частина партизанських загонів, які діяли у північній частині України, під ударами карателів час від часу відходила на територію Біло-

русії та Російської Федерації. Вимагали суттєвого поліпшення питання постачання партизанів зброєю, боєприпасами, міннопідривними засобами. Зокрема, станом на 1 листопада 1942 р. боєкомплект партизанських загонів для гвинтівок, ручних та станкових кулеметів складав лише 0,7, 0,09 і 0,05 від потрібної кількості, що помітно впливало на їхню боєздатність.

Необхідність посилення боротьби з гітлерівцями, розповсюдження її на нові райони окупованої території України усвідомлювали й партизанські командири. Так, Герой Радянського Союзу М. Наумов, котрий на той час був членом Сумського обласного штабу партизанського руху, писав у своїх спогадах: «Для другого року війни ми робимо все ж небагато. Москва чекає від нас дій на півдні області, на головних комунікаціях ворога»[61].

На усунення вищезазначених недоліків й був спрямований затверджений на засіданні нелегального ЦК КП(б)У 12–13 листопада 1942 р. план дій партизанських загонів України на зимовий період 1942/1943 років*. Передбачені ним заходи мали бути реалізованими включно до березня 1943 р. У цьому документі вперше ставилися конкретні бойові завдання перед партизанськими з'єднаннями та загонами С. Ковпака, С. Маликова, Я. Мельника, О. Федорова, інших командирів. Для посилення керівництва партизанським рухом передбачалося закинути на територію Вінницької, Волинської, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Львівської, Миколаївської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Сталінської та Чернігівської областей обласні оперативні групи ЦК КП(б)У і УШПР. Планувалося перекинути за лінію фронту також 80 груп організаторів партизанських загонів та інструкторів міннопідривної справи з метою охопити партизанським рухом більшу кількість районів. Для перекидання у ворожий тил близько 1,2 тис. осіб і 346 т вантажів необхідно було здійснити 466 літако-вильотів.

У плані зверталася увага на зміцнення керівного складу партизанських загонів, поліпшення їхнього радіозв'язку з

*18 листопада 1943 р. член Політбюро ЦК КП(б)У Л. Корнієць доповів про цей план та питання керівництва партизанським рухом в Україні Голові ДКО Й. Сталіну.

центром, посилення розвідувальної діяльності. УШПР вважав також необхідним для організації контролю за виконанням намічених заходів і бойових завдань практикувати відрядження своїх працівників у діючі партизанські формування. Висувалася також вимога, щоб усі партизанські командири систематично проводили аналіз здійснених бойових операцій[62].

На час затвердження і введення в дію згаданого плану УШПР мав постійний радіозв'язок лише з 38 партизанськими загонами чисельністю понад 5 тис. бійців. Вони мали на озброєнні 13 гармат, 86 мінометів, 48 ПТР, 380 кулеметів, 1 тис. автоматів, 5 тис. гвинтівок. Втім, це були найкраще озброєні та укомплектовані кадрами формування, переважна більшість командного і рядового складу яких мала значний бойовий досвід.

Хоч сьогодні й не можна погодитися з твердженням колишньої радянської історіографії про те, що восени 1942 р. «в Україні вже майже не було жодного району, де б не діяли партизанські загони чи диверсійні групи»[63], однак помітну активізацію партизанського руху на окупованих українських землях не можна, на нашу думку, заперечувати. І справа, звичайно, не тільки в тих 38 загонах, які перебували на той час у підпорядкуванні УШПР, а в діяльності на значній території дрібних загонів і груп членів збройного підпілля, про що не було інформації в керівних центрах. Можна згадати, наприклад, про загони А. Одухи (Кам'янець-Подільська область), А. Кондратюка (Вінницька область), М. Стротилата (Чернігівська область), підпільно-партизанську групу М. Таранущенка (Чернігівська область), які невдовзі перетворилися на боєздатні партизанські з'єднання і увійшли в підпорядкування УШПР.

Про резерви партизанського руху на окупованій території свідчить і таке. За період рейду на Правобережну Україну з'єднання С. Ковпака й О. Сабурова збільшили свою чисельність на 1580 чоловік. А обласна оперативна група під керівництвом С. Маликова, яка 11 листопада 1942 р. прибула на територію Житомирської області, спромоглася до кінця року створити партизанське з'єднання чисельністю 310 бійців. Вже 21 грудня 1942 р. загони цього з'єднання розгромили поліцейський гарнізон в райцентрі Лугини.

Наприкінці 1942 р. нацисти зустрічали спротив своїм заходам майже повсюди. Це мало місце не лише у сфері бойової та

диверсійної діяльності партизанів і підпілля, а й у масових фактах уникнення від трудової повинності, від виїзду на роботу до Німеччини, саботажів на виробництві, зривах постачання продовольства. Окупанти на власні очі бачили, що переважна більшість населення не тільки симпатизує партизанам, але й допомагає їм.

Лють загарбників не знала меж. Наведемо деякі приклади. 15 жовтня 1942 р. сільськогосподарський комендант Баришівського району Київщини попередив населення с. Війтовець, що коли до 31 жовтня не будуть виконані сільськогосподарські роботи, то винуватців покарають за саботаж «військово та господарчо важливих робіт». 17 жовтня 1942 р. за пошкодження військового телефонного кабелю поблизу с. Пилиповичі на Житомирщині було заарештовано 10 заручників, яким загрожував розстріл. Цього ж дня кіровоградський гебітскомісар повідомив, що за порушення телефонного зв'язку між Кіровоградом і Новомиргородом розстріляний заручник з Аврамівки як «людина, вороже налаштована проти німців». 22 жовтня 1942 р. у Проскурові (нині Хмельницький) за допомогу радянському військовополоненому були розстріляні дві жінки, одна засуджена до ув'язнення. І таких фактів не перерахувати.

Однак, як відомо, каральні заходи мали зворотний ефект, вони лише посилювали ненависть до окупантів, створювали сприятливий ґрунт для розгортання збройної боротьби на окупованій території України. І гітлерівці це відчули. Так, в повідомленні поліції безпеки та СД Німеччини з окупованих східних областей за 9 жовтня 1942 р. йшлося про 246 виступів партизанів впродовж тижня в зоні відповідальності Рівненського і Житомирського округів поліції. А наприкінці листопада – на початку грудня 1942 р. на Житомирщині було зареєстровано 150 нападів партизанів, у тому числі значну кількість на залізничному транспорті[64].

Незабаром об'єктом атаки партизанів С. Ковпака й О. Сабурова став важливий залізничний вузол Сарни. У повідомленні Центрального штабу партизанського руху від 11 грудня 1942 р. до Ставки ВГК зазначалося: «З 1 по 9.12.42 р. за розробленим планом, після ретельної розвідки, загони Сабурова і Ковпака завдали удар по вузлу залізниць в районі Сарни. В результаті проведеної операції робота вузла Сарни паралізована

на всіх напрямках не менше ніж на 15 діб»[65]. А в грудні 1942 р. командуючий оперативним тилом групи армій «Б» доповідав оберквартирмейстеру штабу групи армій, що партизанські загони продовжують діяти активно і простежується планомірність керівництва ними[66].

Внаслідок здійснення заходів кількість партизанських загонів, які перебували на зв'язку з УШПР, зросла за період від 1 листопада 1942 р. до 1 січня 1943 р. з 38 до 60 одиниць, а їхня чисельність збільшилась з 5 до 9,2 тис. бійців. Особливе значення мало, як вже згадувалося, переведення в район українсько-білоруського Полісся партизанських з'єднань С. Ковпака та О. Сабурова. 22 січня 1943 р. в повідомленні поліції безпеки та СД Німеччини відзначалося, що в районах генеральних комісаріатів Волинь–Поділля і Житомир відбулося 76 боїв з партизанами. Партизани також здійснили 58 нападів на населені пункти та 39 диверсійних акцій на шляхах. При цьому відзначалась присутність в зоні відповідальності Житомирського округу поліції двох великих партизанських формувань чисельністю в тисячу і дві тисячі чоловік[67]. Це були, як відомо, з'єднання С. Ковпака і О. Сабурова. В наступних повідомленнях ЗІПО і СД за 29 січня і 4 лютого 1943 р. відзначалась активна діяльність партизанів у південно-західній частині Чернігівщини, а також концентрація значних сил партизанських загонів у так званому «Мокрому трикутнику» між Прип'яттю і Дніпром. Німецькі експерти також дійшли висновку, що великі партизанські загони мають єдине керівництво, з яким підтримують постійний зв'язок[68].

Втім, найбільш цікавим, на нашу думку, є свідчення згаданих вище німецьких чинників від 12 лютого 1943 р. про те, що надзвичайна активність партизанів в районі відповідальності поліції безпеки та СД України переконливо свідчить про велику увагу радянського керівництва до питань дезорганізації тилу німецьких військ, зокрема руйнування шляхів сполучень, зриву постачання військових частин на фронті[69].

Січневими днями 1943 р. кілька гучних операцій здійснили загони С. Ковпака й О. Сабурова. Зокрема, ковпаківці раптовим нападом розгромили великий гарнізон гітлерівців в райцентрі Лельчиці (Білорусія), де останні втратили разом з поліцією близько 500 чоловік. Були знищені дві бронемашини, електростанція, три заводи, вузол зв'язку, два мости, захоплена

важлива документація. У свою чергу сабуровці захопили містечко Столин (Білорусія), знищивши при цьому ряд об'єктів, захопивши міномет, 5 кулеметів, понад 100 гвинтівок[70]. Ця операція особливо знервувала фашистів, які кваліфікували її як перший напад на велике місто, що як центр перебування гебітскомісара мало в своєму розпорядженні відносно великі німецькі сили[71].

На початку лютого 1943 р. загони О. Сабурова захопили Морочно, змусивши німецький гарнізон залишити місто. За результатами цієї операції противник констатував наявність у партизанів мінометів і протитанкової артилерії. Непокоїла окупантів і активізація партизанського руху в південно-західній частині Чернігівщини. В інформаційному повідомленні від 12 лютого 1943 р. поліції безпеки та СД Німеччини зі східних окупованих областей зазначалося, що в Новобасанському районі «майже в кожній сім'ї один з її членів був активним бандитом». У цьому ж таки документі міститься зізнання гітлерівців про невдалі спроби розгромити з'єднання С. Ковпака, оскільки він має у своєму розпорядженні «великі сили»[72].

У плані бойових дій партизанів України на зимовий період 1942/1943 рр. важливе значення відводилося організації рейдів партизанських формувань по окупованих теренах. Політичні й оперативні наслідки переведення на Правобережну Україну з'єднань С. Ковпака й О. Сабурова показали УШПР, що рейди є ефективною формою розширення зони бойових операцій партизанів, втягнення у збройну боротьбу з фашистами ширших мас населення. Рейди дозволяли здійснювати раптові напади на важливі військові та господарські об'єкти окупантів, порушувати комунікації в тилу німецько-фашистських військ, залучати до спротиву фашистам активні групи населення. За словами Т. Строкача, «рейди не тільки підвищують бойову діяльність партизанських загонів, але й піднімають політичне значення партизанського руху»[73].

Наприкінці січня 1943 р. за рішенням ЦК КП(б)У і УШПР було вирішено організувати рейд сумських партизанів у південні райони області. З цією метою був створений об'єднаний партизанський загін під командуванням М. Наумова чисельністю 650 бійців. Рейд, який потім був названий «Степовим», розпочався в ніч з 31 січня на 1 лютого 1943 р. і проходив успішно. Сам командир назвав його «тріумфальним про-

ходженням партизанів по Сумщині». Посаджений на коней та сани загін стрімко просувався по тилу гітлерівців. Вже до середини лютого 1943 р. завдання, поставлені перед партизанами, були виконані. Вдалося вивести з ладу на тривалий час ділянки залізниць Суми–Готня, Суми–Харків, знищити низку тилових об'єктів окупантів, звільнити велику групу військовополонених на ст. Ворожба.

Перші повідомлення про наслідки рейду справили велике враження на керівництво УШПР. Після недовгих міркувань було вирішено поставити перед М. Наумовим нове завдання: перейти Дніпро і вийти для розгортання партизанської боротьби у південні райони України, об'єднатися там для спільних дій із кіровоградськими партизанами М. Скирди та І. Діброва. Штаб пообіцяв перекинути повітрям Сумському партизанському загону додаткову зброю, боєприпаси, топографічні карти нових районів.

Однак другий етап рейду сумських партизанів розпочався з ускладнень. Спочатку від об'єднаного загону відокремилися зі своїми бійцями М. Воронцов та М. Семенчук, а потім відірвалися ще чималі групи партизанів. 26 лютого 1943 р., форсувавши р. Дніпро, М. Наумов вийшов у район Чигирина, де так і не зміг розшукати загони кіровоградських партизанів, а також отримати допомогу від УШПР. Затримка на 10 днів в районі Чигирина поставила сумських партизанів у важке становище, дозволила гітлерівцям підтягнути додаткові сили.

Упродовж 11–15 березня 1943 р. загін М. Наумова витримав кілька важких боїв з переважаючими силами противника біля населених пунктів Шляхова (Кіровоградщина) та Станіславчик (Одещина). На цей час чисельність партизанів складала близько 250 осіб. Відчувався брак боєприпасів. За цих обставин було вирішено прориватися з оточення і відходити на північ в район українсько-білоруського Полісся.

Розмістивши залишки особового складу на конях та возах, М. Наумов пішов на прорив, розбиваючи на своєму шляху невеликі гарнізони фашистів і пости поліції. Тим часом рух невеликої, але активної групи партизанів неподалік від Вінницької області, де розміщувалася польова ставка А. Гітлера, змусив німців кинути проти зухвальців додаткові сили. 25 березня 1943 р. в районі Яблунівки партизани відбили сильну атаку карателів з Білої Церкви, а наступного дня раптовим нападом

захопили Городище. В ніч з 28 на 29 березня 1943 р. М. Наумов та його бійці вийшли в район за 6 км від Коростишева (Житомирщина), де біля с. Кодри знову були атаковані значними силами німців (до 2 тис. вояків). Форсувавши р. Тетерів в районі Біла Криниця–Вишневичі, відбиваючись від переслідування, партизани М. Наумова 5 квітня 1943 р. зайняли села Молочки, а потім Старий Радин Поліської області Білорусії, де зустрілися із загонами С. Ковпака.

Під час рейду, який тривав понад 2 місяці (31 січня – 5 квітня 1943 р.), зведений загін, а потім з'єднання під командуванням М. Наумова пройшли 2396 км по окупованій фашистами території Орловської, Курської (Російська Федерація), Сумської, Полтавської, Одеської, Вінницької, Київської, Житомирської та Поліської (Білорусія) областей. Було форсовано 18 річок, перейдено 15 залізниць і 33 шосейні дороги, зайнято 10 райцентрів, містечок і населених пунктів, проведено 47 боїв і сутичок з фашистами. Під час рейду партизани підбили 3 танки, 5 бронемашин, 97 автомашин, підірвали 7 ешелонів, зруйнували 10 залізничних і шосейних мостів, 5 вузлів зв'язку. Серед трофеїв – 5 мінометів, 60 кулеметів, 1276 гвинтівок, 135 тис. патронів. За даними партизанів, було вбито понад 2 тис. ворожих солдатів та офіцерів, поліцейських, старост, бургомістрів. Власні втрати оцінювалися: 114 вбитих, 85 зниклих безвісти і 77 поранених партизанів.

За оцінкою ЦК КП(б)У і УШПР, рейд М. Наумова мав велике політичне значення, бо підняв на боротьбу з окупантами нові сили патріотів, став прикладом успішних дій партизанів у глибокому тилу противника. З оперативної точки зору, згаданий рейд хоч і довів можливість бойової діяльності у степових районах мобільних і рухливих партизанських загонів, проте вказав на необхідність більш ретельної та ґрунтовної підготовки до цієї специфічної форми партизанської діяльності з врахуванням особливостей регіону.

Разом з тим, на нашу думку, ставлячи перед зведеним загоном Сумської області завдання вийти у південні райони України, УШПР перебільшив його бойові можливості, а також не зміг організувати взаємодію партизанів М. Наумова з місцевими партизанськими загонами Кіровоградщини. Штабу не вдалося також розв'язати проблему поповнення повітряним шляхом бойового арсеналу рейдуючого партизанського формування, що значно обмежило його боєздатність.

За оцінками німецьких експертів «Зондерштабу-Р» (Росія), який займався протипартизанською боротьбою, спроби з'єднання М. Наумова пробитися у Кіровоградську та Вінницьку області були зірвані німецькими військами, а його загони розсіяні. Сам командир так говорив про свої плани: «Спочатку я хотів вийти в Молдавію, а потім – в Прикарпаття, а потім, можливо, також і в Закарпатську Україну. Але цей рейд в мене був зірваний, він в мене не вдався: я втратив радіостанцію і втратив зв'язок з Великою землею. Без цього зв'язку не було смислу мені туди йти і гинути»[74].

Коли загони М. Наумова рухалися на південь, війська Воронезького та Південно-Західного фронтів оволоділи Харковом. Німецькі частини відступали на захід і південний захід. За цих обставин УШПР прагнув активізувати дії партизанів, які дислокувалися в північних районах України. В першій декаді лютого 1943 р. штаб надіслав радіограми керівництву сумських партизанських загонів (Я. Мельник, П. Куманьок) М. Попудренку і Д. Рванову (Чернігівське з'єднання О. Федорова), С. Ковпаку. В них містилася вимога посилити удари по комунікаціях противника, зривати перевезення його резервів у бік фронту. УШПР закликав командирів не посилатися на брак зброї і набоїв, а застосовувати підручні засоби: «розстрілюйте паровози із ПТР, знищуйте зв'язок, піднімайте населення на масову боротьбу». У контексті зазначеного характерною була радіограма начальника УШПР від 3 лютого 1943 р. сумським керівникам П. Куманьку та Я. Мельнику та представнику УШПР О. Мартинову: «Відсиджування загонів під приводом відсутності зброї та боєприпасів злочинно, особливо зараз, коли противник безкарно підвозить резерви до фронту, а Червона армія, просуваючись вперед, вимагає і чекає Вашої активної допомоги»[75]. Сьогодні ці закиди можуть здатися упередженими, але тоді такий тон був, мабуть, виправданим.

Уже в ході рейду М. Наумова в південні райони України ЦК КП(б)У і УШПР прийняли рішення про передислокацію на правобережжя Дніпра нових партизанських сил. 22 лютого 1943 р. із с. Фотевіж Глухівського району Сумської області вийшло в рейд новостворене з'єднання сумських партизанів у складі трьох загонів (понад 430 бійців), командиром якого був І. Шушпанов, а комісаром Я. Мельник, колишній начальник

Сумського обласного штабу партизанського руху. Невдовзі до передислокації на Правобережну Україну почали готуватися й загони чернігівських партизанів. 11 березня 1943 р. нове з'єднання під командуванням О. Федорова у складі шести загонів (1,4 тис. бійців) рушило на захід і незабаром зустрілося з сумськими партизанами. Долаючи спротив нечисленних ворожих гарнізонів, обидва формування 14 березня 1943 р. форсували Дніпро і на початку квітня прийшли на терени партизанського краю на Поліссі, де зустрілися з партизанами С. Ковпака й О. Сабурова.

На цей час загальне становище на Східному фронті характеризувалося припиненням активних бойових дій і підготовкою обох воюючих сторін до літньої кампанії 1943 р. Хоч німецьким військам вдалося знову захопити Харків, однак воєнно-економічні можливості Третього райху поступово виснажувались. За цих обставин слід було очікувати посилення грабіжницької політики нацистів стосовно окупованих територій і насамперед України. А це створювало сприятливі умови для розширення і поглиблення всіх форм антифашистського спротиву.

Наприкінці березня – на початку квітня 1943 р. ЦК КП(б)У і УШПР підбили підсумки виконання плану бойових дій партизанів на зимовий період 1942/1943 рр. За час від 1 жовтня 1942 р. до 1 квітня 1943 р. на окуповану територію України було перекинуто 29 груп організаторів партизанського руху (355 осіб), а також понад 950 радистів, мінерів-підривників, інших спеціалістів. Бойовий арсенал партизанів поповнили 3 гармати, 62 міномети, 67 кулеметів, 109 ПТР, понад 1800 автоматів і гвинтівок, понад 2 млн патронів і 15 т вибухівки[76].

Хоч зазначені вище обсяги централізованого постачання партизанів не можна, на нашу думку, визнати достатніми з огляду на реальні потреби, але загальна ситуація в цілому сприяла помітному зростанню партизанських сил. Так, обласна оперативна група по Житомирській області, очолювана С. Маликовим, домоглася створення партизанського з'єднання у складі 5 загонів чисельністю понад 730 бійців. Така ж група по Рівненській області на чолі з В. Бегмою об'єднала під своїм керівництвом 6 загонів (понад 1 тис. чоловік). З 12 до 200 чоловік збільшила свою чисельність група уповноваженого УШПР М. Салая (Чернігівщина)[77].

Порівняно з 1 листопада 1942 р. чисельність особового складу партизанських формувань, які перебували в підпорядкуванні УШПР, збільшилася станом на 1 квітня 1943 р. втричі. У лавах 74 загонів і з'єднань налічувалося 15 тис. бійців[78]. Ударну силу партизанського руху на правобережжі Дніпра становили 6 партизанських формувань (С. Ковпака, С. Маликова, О. Сабурова, О. Федорова, М. Наумова, І. Шушпанова – Я. Мельника), які за рівнем озброєння і бойовим досвідом кадрів були здатні виконувати широкі оперативно-тактичні, а часом й стратегічні завдання щодо руйнування тилу німецько-фашистських військ. За неповними даними, резерв кадрів партизанського руху становив 50 тис. чоловік.

Зростання бойових можливостей радянських партизанів був змушений визнати й противник. Так, у «Звіті про службову поїздку для обстеження охорони залізниці на ділянці Ковель–Сарни–Коростень–Тетерів», надісланій на початку квітня 1943 р. командуючому німецькими окупаційними військами в Україні, зазначалося, що партизани «добре озброєні і мають перевагу над німецькими військами у важкій зброї»[79].

А у доповіді райхскомісара України про становище в регіоні за березень–квітень 1943 р. (14 травня 1943 р.) містилася констатація, що завдяки постачанню партизанів зброєю, боєприпасами і вибухівкою із радянського тилу їхня діяльність в північній частині Волинської, Житомирської і Київської областей помітно активізувалась[80].

В процесі виконання плану дій партизанів на зимовий період 1942/1943 рр. відбулися позитивні зрушення і в керівництві партизанським рухом. Завдяки створенню системи фронтових і обласних штабів партизанського руху, про що йшлося вище, вдалося не тільки централізувати управління бойовими силами партизанів в межах конкретних регіонів, але й організувати взаємодію окремих партизанських загонів, скеровувати їхні дії проти найбільш важливих об'єктів в тилу гітлерівців. І з цією важливою обставиною мали рахуватися гітлерівці. Впродовж лютого 1943 р. джерела поліції безпеки і СД Німеччини з окупованих східних областей неодноразово відзначали постійний зв'язок партизанських формувань зі своїми керівними центрами і між собою, їхнє вміння взаємодіяти в ході бойових дій[81]..

На зламі 1942/1943 рр. УШПР, виходячи з накопиченого досвіду, посилив увагу до створення на базі дрібних партизанських загонів більш потужних бойових одиниць у формі партизанських з'єднань. Перші з них, створені з ініціативи С. Ковпака, О. Сабурова та О. Федорова, довели свою перевагу в боях з фашистами. «Об'єднання окремих партизанських загонів в з'єднання під єдиним керівництвом, – говориться у звіті оперативного відділу УШПР за 1942–1944 рр., – зміцнило партизанський рух і активізувало його»[82].

Разом з тим УШПР усвідомлював, що нерегульоване зростання складу і чисельності з'єднань може негативно вплинути на їхню маневреність, позначитись на боєздатності. З огляду на це, штаб постійно нагадував партизанським командирам, що основною організаційною та бойовою одиницею є самостійно діючий загін, чисельність якого, залежно від умов місцевості, може бути різною. Однак ця чисельність ніколи не повинна робити загін малорухомим, погано керованим. За словами С. Ковпака, партизанське формування має досягти такої чисельності, яка б давала можливість відбити напад великої частини противника і зберегти при цьому свою маневреність[83].

І таку думку поділяло багато партизанських командирів. У ній був акумульований історичний досвід. Ще на початку XIX ст. видатний військовий мислитель і теоретик Карл Клаузевіц, аналізуючи партизанську війну доби Наполеона, дійшов висновку, що партизанські загони мають так організовуватися, щоб була можливість об'єднання кількох загонів для виконання найбільш важливих завдань[84].

Всього, за даними УШПР, на території України в 1941–1944 рр. діяло 48 партизанських з'єднань, дивізій, бригад, які об'єднували 227 загонів. Хоч питома вага цих формувань складала лише 11% від загальної кількості бойових одиниць, які стояли на обліку в штабі, проте в їх лавах нараховувалось понад 51% всіх облікованих партизанів[85].

Разом з тим слід відмітити і таке. Хоч УШПР й висував застереження проти створення громіздких партизанських з'єднань чисельністю понад 1 тис. бійців, однак на місцях з цим мало рахувалися. Окремі партизанські командири, збільшуючи чисельність свого особового складу, намагалися у такий спосіб добитися від УШПР відповідного збільшення обсягів матеріально-технічного постачання своїх загонів. І тому

нерідко в складі таких формувань рахувалося до 30 % і більше неозброєних людей.

У ході виконання плану дій партизанів України на зимовий період 1942/1943 рр. лише партизанськими формуваннями, які діяли на території Сумської, Чернігівської, Київської, Житомирської, Рівненської та Кіровоградської областей, в боях і під час диверсій було знищено і поранено близько 35 тис. ворожих солдатів і офіцерів та 3,5 тис. посібників нацистів з числа місцевого населення, підірвано 130 ешелонів. До рук партизанів потрапили 33 гармати, 24 міномети, 303 кулемети, близько 4 тис. гвинтівок[86]. Чималі втрати несли окупанти й від дій дрібних партизанських загонів і підпільно-диверсійних груп, які не мали зв'язків з керівними центрами і чисельність яких важко встановити й у наш час.

Разом з тим слід відмітити, що в повному обсязі виконати заходи, передбачені вищезгаданим планом, все ж не вдалося. Зокрема, через нестачу літаків не було можливості перекинути на окуповану територію заплановану кількість груп організаторів партизанського руху та вантажів для поповнення матеріальних ресурсів партизанів. Затягнулось укомплектування кадрами деяких обласних оперативних груп ЦК КП(б)У і УШПР. Внаслідок активної протидії гітлерівців окремі партизанські формування, які діяли в північних районах України, були змушені відійти у суміжні області Білорусії і Російської Федерації. Малопомітною була діяльність партизанів у західній та південно-західній частинах окупованих територій України. Не набула пріоритетного значення у бойових діях партизанів й диверсійна діяльність на основних комунікаціях німецько-фашистських військ в Україні.

Тим часом ЦК КП(б)У досить оптимістично розцінював підсумки бойової і диверсійної діяльності партизанів України за період з осені 1942 р. по весну 1943 р. В інформації на ім'я Й. Сталіна про стан партизанського руху на 30 березня 1943 р. перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов зазначав, що гітлерівці «з кожним днем зустрічають все більший опір з боку українського населення» і що «масовим партизанським рухом охоплені 12 північних областей України». Вважаючи, що партизанський рух «розгорнувся до небувалих розмірів», М. Хрущов разом з тим наголошував, що цей рух «затримується з причини відсутності зброї і боєприпасів»[87].

З оцінками ЦК КП(б)У погоджувався й ЦШПР при Ставці ВГК. Доповідаючи Й. Сталіну про партизанський рух в Україні, П. Пономаренко підкреслив, що його розвиток стримується й деякими об'єктивними факторами. **Перше.** В центральних і південних областях республіки були відсутні великі лісові масиви, що ускладнювало маневр партизанських загонів. **Друге.** Наявність суцільної мережі залізниць і шосейних шляхів дозволяла гітлерівцям швидко перекидати у райони, де була загроза, свої каральні частини для боротьби з партизанами. **Третє.** В попередні роки не була закладена у необхідних розмірах мережа партизанських баз, що не дозволяє стрімко нарощувати партизанські сили.

Крім того, начальник ЦШПР звертав увагу вищого керівництва на ту обставину, що гітлерівці, враховуючи значення України, кидають великі сили для ліквідації партизанського руху. Пономаренко також наголосив, що зростання кількості і чисельності «партизанських загонів обмежується нестачею озброєння, а бойова діяльність – недостатньою кількістю боєприпасів»[88].

Таким чином, хоч партизанський рух в Україні за час з осені 1942 р. по весну 1943 р. й не переріс, як це вимагав Й. Сталін, у «всенародний рух проти німецьких окупантів», проте бойова і диверсійна діяльність українських партизанів стала серйозною перешкодою для німецько-фашистських загарбників у реалізації їхніх планів експлуатації людських і матеріальних ресурсів України. Загрозливого характеру набувала й діяльність партизанських формувань щодо паралізування комунікаційних ліній вермахту на українських землях. І наступні події це підтвердили.

Разом з тим у контексті зазначеного вважаємо можливим стверджувати, що вище керівництво СРСР недооцінило стратегічне значення партизанського руху в Україні у порівнянні з іншими регіонами, хоч об'єктивні фактори мали б підштовхнути Кремль до усвідомлення цієї необхідності. В 1941–1942 рр. і пізніше німецький тил на окупованих українських землях мав найбільш розгалужену і розвинену інфраструктуру: тут проводився середній та дрібний ремонт бойової техніки, відпочивали і переформовувались фронтові частини, інтенсивно використовувались продовольчі та інші сировинні, а також людські ресурси для потреб Третього райху.

По українській території в період кривавих боїв під Сталінградом і на Північному Кавказі (а пізніше й на Курській дузі) проходили основні комунікації німецько-фашистської армії. Цю важливу обставину ще у квітні 1942 р. відмітив А. Гітлер, згадуючи, зокрема, Донбас[89].

З огляду на сказане, ми, звичайно, далекі від того, щоб брати під сумнів стратегічні здібності вищого керівництва СРСР. Недооцінка значення території України для розгортання потужного партизанського руху пояснюється, на нашу думку, двома основними причинами. По-перше, загальновідомо, що Й. Сталін в 1941–1943 рр. постійно очікував наступу німецьких військ на московському напрямку і під Ленінградом. А тому він надавав пріоритетне значення розвитку партизанської боротьби в тилу вермахту саме на московському та ленінградському напрямках, включаючи Білорусію, де проходили основні комунікації групи армій «Центр». По-друге, на наш погляд, Й. Сталін побоювався того, щоб за певних політичних обставин партизанський рух в Україні не відійшов від впливу і контролю комуністичної партії, а припаси зброї і набоїв не потрапили до ворогів радянської влади, особливо українських націоналістів.

2.5. Реалізація оперативного плану бойових дій партизанських загонів на весняно-літній період 1943 р.

Другий місяць весни 1943 р. був часом ґрунтовного осмислення обома воюючими сторонами планів літньої кампанії, яка мала дати відповідь принаймні на два принципових питання: чи зможе вермахт стабілізувати Східний фронт і зберегти ініціативу або ж чи вдасться Червоній армії розвинути свої успіхи і остаточно схилити шальки терезів на свій бік. При цьому важливо відмітити, що і Берлін, і Москва звертали увагу у своїх розрахунках на партизанський фактор.

Якщо радянська сторона прагнула всіляко активізувати бойову і диверсійну діяльність партизанів на окупованій території, то німецьке керівництво ставило перед собою завдання всіма можливими засобами придушити партизанський рух, захистити тил і комунікації своєї армії. У цьому контексті ареною жорстокого протиборства мали стати терени України, воєнно-економічну значимість якої усвідомлювали обидві сторони.

Вже у звіті оперативного відділу ЦШПР при Ставці ВГК «Про роботу українського напрямку з 1.06.42 по 10.3.43» зазначалося, що противник, враховуючи стратегічне значення України, «прикладає максимальні зусилля для її освоєння» і намагається «ліквідацією партизанського руху на Україні залишити найбільш важливі комунікації Півдня поза впливом на них партизанських загонів»[90]. Зі свого боку, радянська сторона, виходячи із посилення антифашистських настроїв серед ширших мас населення на окупованих теренах і зрослих можливостей партизанських сил, готувалася використати партизанський фактор для дезорганізації тилу і комунікацій німецької армії в Україні.

3 квітня 1943 р. Політбюро ЦК КП(б)У за участю начальника УШПР Т. Строкача розглянуло основні завдання і напрямки розвитку партизанського руху та схвалило пропозиції з цього питання, які виносилися на розгляд союзних органів. В процесі обміну думками М. Хрущов звернув увагу на велике значення рейдів в житті і діяльності партизанів, зробив кілька цікавих зауважень. Зокрема, він зазначив, що рейди загартовують особовий склад загонів, дозволяють подолати бездіяльність і розкладання окремих бійців, які часто-густо породжуються довгим сидінням в одному місці. Перебуваючи у постійному русі, партизани не обтяжують місцеве населення, а навпаки, за рахунок трофеїв продовольства допомагають населенню, викликаючи повагу до себе[91].

Водночас із зазначеним ЦК КП(б)У звернувся до Й. Сталіна з проханням присвоїти військове звання генерал-майора командирам і комісарам партизанських загонів України С. Ковпаку, О. Сабурову, О. Федорову, М. Наумову, С. Руднєву, В. Бегмі. Ця пропозиція обґрунтовувалась наступним. Командири великих партизанських з'єднань провели низку блискучих рейдів і операцій в тилу ворога і довели вміння розробляти і реалізовувати заходи щодо розвитку партизанського руху, нові прийоми і тактику партизанської боротьби. ЦК КП(б)У вважав, що згаданий вище крок «надихатиме всіх командирів і партизанів на нові подвиги, на ще більш активну боротьбу з фашистськими загарбниками». Невдовзі Раднарком СРСР ухвалив відповідну постанову.

Хоч зазначена акція й сприяла піднесенню авторитету партизанських командирів, однак не всі з них в морально-етичному

плані виявилися на висоті своїх нових військових звань. Між командирами партизанських формувань мали місце постійні суперечки, нерідко сварки, скарги один на одного до ЦК КП(б)У і УШПР. Такий характер взаємин між партизанськими ватажками не міг не впливати негативно на хід бойової діяльності партизанів.

Про самовпевненість окремих командирів, їх зневажливе і зверхнє ставлення до своїх колег свідчить, наприклад, фрагмент з листа М. Наумова від 6 січня 1944 р. на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова: «На мій погляд, до цього часу в Україні воювали лише Ковпак, Андреєв, Мельник, Федоров і якийсь Наумов»[92]. У даному випадку за порадою М. Хрущова Т. Строкач зробив М. Наумову відповідні роз'яснення, закликаючи до більш зваженої поведінки. Та й сам начальник УШПР неодноразово звертав увагу партизанських командирів на необхідність бути більш толерантними в стосунках між собою.

Слабким, на нашу думку, був й корпус комісарів, насамперед провідних партизанських формувань. Взірцем партизанського комісара був по-справжньому лише С. Руднєв, який в повній мірі користувався своїми правами і повноваженнями, ставши улюбленцем партизанів Сумського з'єднання. В інших формуваннях комісари в переважній більшості поступалися командирам і не відіграли тої ролі, яка випливала з їх статусу. Так, відомий український письменник М. Шеремет, який чотири місяці (грудень 1942 р. – квітень 1943 р.) провів в партизанських формуваннях на Поліссі, в доповідній записці на ім'я М. Хрущова писав: «О.Ф. Федорову потрібен сильний і авторитетний комісар, який би міг на нього впливати в кращий бік. На жаль, теперішній комісар т. Дружинін – людина без власного обличчя і в усьому підкорений волі Федорова. Дружинін неавторитетний серед бійців і командирів, все вирішує і всім керує властолюбний Федоров»[93]. А який був результат: за поданням О. Федорова В. Дружиніну було присвоєне високе звання Героя Радянського Союзу!

У контексті зазначеного ми впевнені, що коли б комісари провідних партизанських з'єднань України затверджувались рішеннями ЦК КП(б)У і наділялися владними повноваженнями, їхній вплив на розвиток партизанського руху, бойову діяльність і морально-політичний стан партизанських формувань був би значно помітнішим і більш вагомим.

7 квітня 1943 р. ЦК КП(б)У затвердив оперативний план бойових дій партизанських загонів України на весняно-літній період 1943 р. В ухваленій постанові поряд з іншими питаннями містилося прохання до Державного Комітету Оборони поліпшити забезпечення потреб партизанського руху авіатранспортними засобами[94]. Підготовлені матеріали були передані на розгляд вищому партійно-радянському керівництву СРСР.

26 квітня 1943 р. Політбюро ЦК ВКП(б) погодилося з вищезазначеним планом, а Державний Комітет Оборони ухвалив постанову «Про забезпечення заходів щодо розвитку партизанського руху в Україні». Крім інших адресатів, останній документ був надісланий заступнику Верховного Головнокомандувача радянськими Збройними Силами маршалу Г. Жукову[95]. Важливе значення у заходах, схвалених Москвою, надавалося виділенню УШПР матеріальних ресурсів загальною масою 260 т, що в 1,5 раза перевищувало заплановані цифри (170 т). В оперативне підпорядкування штабу передавалися три літаки «Лі-2», обладнані додатковими баками з пальним для збільшення дальності польотів. Водночас командування авіації дальньої дії отримало вказівки здійснити 250 літако-вильотів в інтересах партизанів України[96].

Центральне місце в оперативному плані відводилося «нанесенню противнику більш відчутних ударів по його комунікаціях в західній і південно-західній частині України, посиленню партизанського руху в цих областях...». З цією метою передбачалося: здійснити передислокацію у згадані вище регіони партизанських формувань, які частково базувалися на Поліссі; направити у Вінницьку, Дрогобицьку, Кам'янець-Подільську, Львівську, Станіславську і Чернівецьку області оперативні групи ЦК КП(б) і УШПР для розгортання партизанського руху і активізації діяльності партизанів. Поряд з цим командири партизанських з'єднань С. Ковпак, М. Наумов, О. Сабуров, О. Федоров, М. Попудренко, В. Бегма зобов'язувалися направити 29 груп організаторів партизанського руху на територію Волинської, Ізмаїльської, Дрогобицької, Полтавської, Станіславської, Тернопільської областей, а також в район Замостя (Польща) і на територію Молдавії для створення там нових бойових одиниць.

Перед представниками УШПР при військових радах Воронезького, Південно-Західного і Південних фронтів ставилось

завдання закинути 31 організаторсько-диверсійну групу в Дніпропетровську, Київську, Кіровоградську, Полтавську, Сумську, Сталінську, Харківську і Чернігівську області для дезорганізації тилу німецько-фашистських військ.

Особлива увага в плані відводилася організації диверсійної діяльності на найважливіших комунікаціях вермахту в Україні. Передбачалося вивести з ладу 26 залізничних вузлів, в першу чергу Ніжин, Фастів, Шепетівку, Коростень, Рівне, Здолбунів, Ковель, Сарни, Білокоровичі, Козятин, підірвати 97 великих залізничних і 22 шосейних мостів, розгромити 24 залізничні станції тощо.

У контексті активізації агентурно-розвідувальної діяльності партизанів планувалося насамперед забезпечити збирання інформації про пересування бойової техніки і живої сили противника по найважливіших комунікаціях, організувати постійне спостереження за всіма перевезеннями у бік фронту. У плані були також визначені бойові завдання базовим партизанським з'єднанням і окремо діючим загонам, а також намічено провести рейди партизанів у західну та південно-західну частини України[97].

Відзначаючи масштаби заходів щодо розгортання і активізації партизанського руху на весняно-літній період 1943 р., слід разом з тим, на нашу думку, відмітити, що людські і матеріальні ресурси ЦК КП(б)У і УШПР не були на той час адекватні тим завданням, які ставилися перед партизанами щодо дезорганізації тилу противника в Україні. Перебільшувались реальні можливості окремих партизанських формувань, недооцінювались труднощі проведення, зокрема, рейдів на далекі відстані. Не було ясного розуміння становища в західних областях України, де сильні позиції займали українські націоналісти. Орієнтуючи партизанів на активізацію диверсійної діяльності на ворожих комунікаціях, ЦК КП(б)У і УШПР не змогли розраховувати потребу в міннопідривних засобах і можливості систематичного забезпечення ними з'єднань і загонів.

Тим часом радянське Верховне Головнокомандування, готуючись до вирішальних боїв на фронті, закликало партизанів «наносити могутні удари по ворожим тилам, шляхам сполучень, військовим складам, штабам і підприємствам, руйнувати лінії зв'язку противника». Ставилось також завдання більше

залучати населення на окупованій території в «активну визвольну боротьбу», безпощадно мститися фашистам за їхні злодіяння, всіма силами допомагати Червоній армії «в її боротьбі з підлими гітлерівськими поневолювачами»[98].

Після затвердження оперативного плану бойових дій партизанських загонів України на весняно-літній період 1943 р. УШПР, не гаючи часу, приступив до його реалізації. Впродовж 20–29 квітня 1943 р. до партизанських формувань були надіслані радіограми з детальним викладенням їхніх завдань. Водночас за лінію фронту вилетіли відповідальні працівники і офіцери зв'язку штабу для надання допомоги партизанським командирам в розробленні і проведенні бойових і диверсійних операцій.

Проте, як свідчать документи, не всі партизанські командири були налаштовані виконувати поставлені перед ними завдання. Так, 15 травня 1943 р. Т. Строкач отримав від помічника начальника оперативного відділу УШПР П. Горлача інформацію про стан партизанських формувань О. Федорова, І. Шушпанова – Я. Мельника, О. Сабурова. Загони останнього характеризувалися як добре підготовлені і здатні виконувати «серйозні бойові завдання». Але при цьому П. Горлач підкреслив, що командир з'єднання О. Сабуров не бажає виконувати поставлені йому завдання згідно з планом бойових дій на весняно-літній період 1943 р., бо мова йшла про вихід в рейд на територію Станіславської області![99] І штаб не зміг вплинути на О. Сабурова. В Прикарпаття пішов, як відомо, С. Ковпак. І таких фактів було чимало. 1 червня 1943 р., наприклад, УШПР був змушений зауважити М. Попудренку, що його загони, не дивлячись на матеріально-технічне забезпечення озброєнням і боєприпасами, ще не приступили до виконання весняно-літнього плану 1943 р.[100]

Однак реалізація заходів, передбачених згаданим планом, раптово загальмувалась через затримку із забезпеченням УШПР авіатранспортом і перекиданням вантажу на окуповану територію. Особливо це стосувалось тих партизанських формувань, які дислокувалися на Поліссі. За цих обставин ЦК КП(б)У і УШПР вирішили провести поблизу білоруського с. Картеничі (Лельчицький район) на базі з'єднання О. Сабурова нараду членів нелегального ЦК КП(б)У, командирів і комісарів 7 партизанських з'єднань України (С. Ковпака,

С. Маликова, М. Наумова, О. Сабурова, О. Федорова, В. Бегми – І. Федорова, І. Шушпанова – Я. Мельника). В ній взяла також участь група відповідальних працівників ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ і УШПР. Проводив нараду, яка відбулася 28–29 травня 1943 р., секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко, який ще 5 квітня 1943 р. прибув в партизанський край на Поліссі.

Мета наради полягала в тому, щоб відверто обговорити стан справ у партизанському русі і з'ясувати готовність партизанів до дій згідно із затвердженим оперативним планом. Командири з'єднань О. Федоров, О. Сабуров, С. Маликов висловили критичні зауваження на адресу УШПР стосовно матеріально-технічного забезпечення партизанів. Зокрема, С. Маликов наголосив, що штаб завдання по диверсійній діяльності поставив, але вибухівкою його загони до цього часу не забезпечив. Їм заперечували партійні функціонери Д. Бурченко і В. Бегма. Останній підкреслив, що УШПР працює багато і більшого зробити не може. У виступах піднімались також питання укомплектування загонів і з'єднань кваліфікованими кадрами (командири, розвідники, спеціалісти зв'язку і міннопідривної справи), організації скоординованих ударів кількох формувань по важливих комунікаціях гітлерівців, необхідності узгодження дій партизанів з операціями радянських військ, застосування тактики постійного маневрування загонів, щоб не дати можливості окупантам блокувати райони дислокації.

Під час наради увагу її учасників привернуло й питання поповнення лав партизанів за рахунок патріотично налаштованого місцевого населення. В ході обговорення висловлювались різні думки. В цілому настрої населення щодо радянської влади і партизанів оцінювалися позитивно. Цікавим в цьому контексті був виступ комісара Сумського з'єднання С. Руднєва. Він, зокрема, сказав: «Багато ідеалізують тил. Звичайно, народ змінився в порівнянні з 1941–1942 рр. Він став ближче до радянської влади, але сам зброю не бере і не піднімається на активну боротьбу з німцями».

С. Руднєв також виступив проти деяких пропозицій стосовно масової мобілізації населення до партизанських загонів. Свою позицію він обґрунтував наступним: «По-перше, цей народ буде погано битися. По-друге, розрослі загони втратять здатність легко маневрувати. По-третє, ворог отримає можливість засилати до нас шпигунів». Разом з тим комісар

Сумського з'єднання вважав, що мобілізація стане доцільною, коли активізується фронт. На відміну від С. Руднєва, О. Федоров стверджував, що «народ охоче піднімається на боротьбу. Дати зброю і можна формувати цілі армії»[101].

У заключному виступі секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко високо оцінив зрослу майстерність партизанських командирів, більшість з яких грамотно ставить бойові завдання, вправно і тактично домагається їх виконання. Він підкреслив, що партизанський рух перебуває на такій стадії розвитку, коли відкривається можливість стати на шлях «постійних і тривалих рейдів», в тому числі у південні степові райони України.

В контексті обговорених питань і обміну думками нарада ухвалила резолюцію, спрямовану на виконання оперативного плану бойових дій партизанів України на весняно-літній період 1943 р. Зокрема, партизанським з'єднанням О. Сабурова, С. Ковпака, О. Федорова, В. Бегми–І. Федорова, М. Наумова, С. Маликова, І. Шушпанова–Я. Мельника було запропоновано негайно приступити до виконання поставлених перед ними завдань. Зверталась увага партизанських командирів на ретельну підготовку рейдів. Пропонувалося створювати мобільні і рухомі загони автоматників (100–150 бійців) і засилати їх в глибокі рейди в степову частину України. Рекомендувалося звернути увагу «на посилення розвідки у всіх з'єднаннях», на створення «широкої сітки агентурної розвідки», на проведення командирських занять «з командним і політичним складом у вигляді детального розбору проведених бойових операцій». Заборонялося будь-яке вилучення продовольства у населення, крім заготівлі через «існуючі господарські команди». Мали викорінюватися всякого роду прояви мародерства і насильства.

Командно-політичний склад орієнтувався на посилення роботи з розкладу «гарнізонів і резервних частин противника, особливо угорських, чехословацьких, румунських, козачих частин, поліцейських і націоналістичних формувань», на активне перешкоджання вивозу населення на роботи до Німеччини, на залучення «здатних носити зброю чоловіків» до місцевих партизанських загонів і груп резерву партизанських кадрів[102].

Невдовзі, після закінчення згаданої наради, 5 червня 1943 р., у партизанський край на Поліссі прибув з групою офіцерів начальник УШПР Т. Строкач, який мав приєднатися

до секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка і надати партизанському командуванню кваліфіковану допомогу і поради стосовно оперативного планування бойової діяльності, організації агентурно-розвідувальної роботи, тактики і техніки здійснення диверсій на комунікаціях противника та з інших питань. Начальник УШПР привіз з собою уточнення до бойових завдань з'єднань С. Ковпака, О. Сабурова, С. Маликова, М. Наумова, Я. Мельника. З такою ж метою група відповідальних працівників оперативного і розвідувального відділів УШПР була з часом направлена на Лівобережну Україну, в партизанські формування І. Бовкуна, М. Салая, М. Таранущенка.

Інформуючи ЦК КП(б)У про роботу, проведену з командно-політичним складом партизанських формувань України, Д. Коротченко писав: «На цей час бойові дії партизанських формувань стали більш цілеспрямованими. Тепер немає жодного великого партизанського загону, який би не мав конкретних бойових завдань. Всі з'єднання виконують план бойових операцій, затверджений ЦК КП(б)У на весняно-літній період 1943 р.»[103].

Разом з тим слід зазначити, що УШПР не зміг в повному обсязі виконати план забезпечення партизанських формувань озброєнням, боєприпасами і вибухівкою на той час, коли вони приступили до виконання завдань на весняно-літній період 1943 р. Зокрема, станом на 10 червня 1943 р. партизанам України було перекинуто літаками лише 100 т вантажів, замість запланованих 179 тонн. Це пояснювалось насамперед нестачею авіатранспортних засобів[104]. З цієї причини окремі партизанські формування, зокрема С. Ковпака, вийшли в рейд не до кінця оснащеними. Як згадував учасник тих подій І. Старінов, комісар Сумського з'єднання С. Руднєв сказав йому: «Мене хвилює, що в рейді не вистачить мін та вибухівки»[105]. І надалі затримки з постачанням дратували партизанських командирів, викликали невдоволення роботою УШПР, хоч провина у цій справі була за союзними органами.

Найбільш підготовленими для виконання поставлених бойових завдань вважалися партизанські формування на Правобережній Україні, однак при цьому УШПР визнавав, що «не всі формування однаково боєздатні, не всі зміцніли і в політико-моральному відношенні, є ще окремі загони, які не мають бойового досвіду, з недостатньою організованістю і дисциплінованістю...». Але загальний висновок був такий: «...пе-

реважна більшість є міцними, добре організованими бойовими одиницями, здатними виконувати складні бойові завдання»[106].

Як вже говорилося вище, від уваги німецького керівництва не сховалося прагнення радянської сторони як можна ширше використати партизанський фактор у майбутній літній кампанії 1943 р. на Східному фронті. Тому невипадково 27 квітня 1943 р. Ставка фюрера видала наказ про протипартизанську боротьбу. Відзначаючи розвій партизанської війни на окупованій території СРСР, у тому числі й в Україні, наголошуючи, що вона створює серйозні перешкоди залізничним комунікаціям вермахту, А. Гітлер наказав прирівняти по значимості боротьбу з партизанами до «бойових дій на фронтах». Керівництво протипартизанськими операціями покладалось на оперативні відділи армій[107].

Уже на початку травня 1943 р. гітлерівці розпочали каральні операції проти партизанів в районах Брянська, Вітебська, Бобруйська і Могильова. 13 травня УШПР повідомив командирів партизанських формувань, які діяли в північних районах України, що слід очікувати нападів німців. У зв'язку з цим рекомендувалося за допомогою розвідки посилити спостереження за всіма приготуваннями противника.

У першій половині травня 1943 р. фашисти атакували Сумське партизанське з'єднання, яке в цей час перебувало у південних районах Білорусії, на північ від р. Прип'ять, намагаючись оточити і знищити партизанів. Упродовж 16–18 травня 1943 р. тривали вперті бої, в яких німці втратили близько 1130 вояків. Було підбито 7 танків, одну танкетку, три бронемашини, 17 автомашин. Партизани захопили одну гармату, один міномет, 11 кулеметів, понад 180 гвинтівок, 20 тис. патронів тощо. Коментуючи спроби німецького командування розгромити з'єднання, комісар С. Руднєв записав у своєму щоденнику: «Воно може розгромити окремі загони, але знищити партизанський рух йому не вдалося»[108].

На початку червня 1943 р. навколо партизанських баз в чотирикутнику Сарни–Столин–Мозир–Коростень гітлерівці зосередили, за різними даними, від 20 до 60 тис. солдатів і офіцерів. У вказаному районі в цей час знаходилася переважна більшість формувань Правобережної України, які прибули за вантажами зброї і боєприпасів, що доставлялися літаками на

аеродром з'єднання О. Сабурова. За цих обставин УШПР намагався як можна швидше вивести партизанів з-під очікуваного удару переважаючих сил ворога. Зокрема, першими вийшли із загрожуваного району загони В. Бегми – І. Федорова, з'єднання С. Ковпака і О. Федорова, які рушили на виконання поставлених перед ними завдань.

Починаючи з 24 червня 1943 р. ворожі частини (переважно – угорці) перейшли в наступ. Бої носили впертий характер, противник, особливо німці, як ніколи раніше, діяв енергійно. Німецькі автоматники йшли у повний зріст і вели шалений вогонь з автоматів. Ворог зумів просунутися в розташування партизанів. Однак останні перебудували свою оборону і щільним рушнично-кулеметним вогнем зупинили фашистів, а потім, вміло маневруючи, відійшли у безпечні райони. 2 липня 1943 р. Д. Коротченко і Т. Строкач, котрі перебували в цей час серед партизанів, доповідали по радіо М. Хрущову, що німці широко застосовують авіацію у небаченій до цього кількості, ведуть масований наступ на партизанів.

Однак в цілому протипартизанська операція не досягла поставленої мети. 4 липня 1943 р. у перехопленій партизанами радіограмі німецького командування повідомлялось, що пошуки партизанів в районі р. Уборть не дали жодних результатів, останні відійшли на Локницю і місце їхнього перебуванню невідоме[109].

Коментуючи повідомлення німців, що їм начебто вдалося захопити під час свого наступу до 10 тис. полонених, командир партизанського з'єднання О. Сабуров назвав це суцільною вигадкою. Тільки його партизанами було знищено в оборонних боях понад 1,2 тис. солдатів і офіцерів противника, підбито 12 танків, 87 автомашин, 3 мотоцикли. Разом з тим О. Сабуров визнав, що партизанське командування не організувало своєчасно засідок в районі дислокації гарнізонів противника з тим, щоб попередити його наступ; не продуманою до кінця виявилась система бойової охорони партизанських баз. Були серед партизанів й випадки паніки, дезертирства[110].

Складнішою для партизанів виявилася ситуація на Сумщині і Чернігівщині. Особливо загрозливим виглядало становище в районі Брянських лісів, де поряд з російськими базувались загони українських партизанів. Тут противник зосередив 50 тис. солдатів і офіцерів з танками і артилерією. Вже впро-

довж 28–29 травня 1943 р. на позиції партизанів німці здійснювали щоденно до 300 літако-вильотів. Ціною значних зусиль гітлерівці просунулися в південну частину Брянських лісів, де їм чинили опір до 10 тис. партизанів. В інформації ЦШПР від 1 червня 1943 р. на ім'я Й. Сталіна та Г. Маленкова повідомлялось, що становище партизанів з огляду на значну перевагу ворога «продовжує залишатися важким»[111].

Тим часом німцям вдалося ізолювати від основної маси партизанів українські загони і примусити їх відійти з лісових масивів у степову місцевість. В ході жорстоких боїв сумські партизанські загони М. Бойка, С. Гнибіди, П. Логвина, К. Горюнова та інших були розбиті, багато командирів загинуло, нерідко кінчаючи життя самогубством, щоб не потрапити у фашистський полон. За деякими даними, втрати партизанів склали до 4,5 тис. чоловік[112]. Коли УШПР повідомив першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова про трагічну загибель відомих командирів, то він був дуже схвильований і засмучений, вважаючи, що німці спеціально заслали своїх агентів, щоб ліквідувати партизанських ватажків.

Наприкінці червня 1943 р. об'єктом атаки карателів стало Чернігівське партизанське з'єднання під командуванням М. Попудренка. Відбиваючись від переважаючих сил ворога, партизани були змушені відступити з України до Злинківських лісів Орловської області Російської Федерації, де були оточені частинами легкопіхотної угорської дивізії, яку підтримували 9 літаків, 8 танків, 16 гармат. Протягом 4–7 липня 1943 р. партизани відбивали неодноразові напади ворога і намагалися вирватись з оточення. 6 липня в бою біля с. Софіївки загинув секретар Чернігівського підпільного обкому партії і командир з'єднання М. Попудренко. 8 липня від комісара з'єднання С. Новікова до ЦК КП(б)У і УШПР надійшла радіограма про важке становище партизанів і прохання організувати удари радянської авіації по тих селах, в яких концентрувалися сили противника. Але 10 липня загонам вдалося прорвати укріплені позиції угорців на шляху Росово–Дубровка і відійти у безпечний район[113].

Узагальнюючи досвід боротьби з контрпартизанськими акціями противника, УШПР дійшов висновку, що фашисти стали застосовувати тактику умисного виснаження партизанських сил в обороні, лишаючи загони їхньої основної пере-

ваги – швидкого маневру. У зв'язку з цим штаб в радіограмах на ім'я партизанських командирів рекомендував не встрявати у відкриті бої з великими силами ворога, а бути постійно готовими до маневрених дій з тим, щоб своєчасно вивести загони з-під удару і самим раптово атакувати карателів з тилу.

Не дивлячись на значні зусилля, німецькому командуванню не вдалося знищити основні сили партизанів напередодні вирішальних боїв на Східному фронті. Це стосувалося, звичайно, й України. Інформуючи ЦК КП(б)У про стан партизанського руху, начальник УШПР писав, що партизанські з'єднання і загони «встигли розгорнути бойові дії в нових заданих їм районах і в цей час наносять могутні удари по противнику там, де він цього зовсім не чекав, з глибокого тилу, відтягуючи на себе великі сили ворога, які призначалися для використання на основному радянсько-німецькому фронті»[114].

Провал своїх планів щодо паралізування партизанського руху були змушені визнати й німці. 7 липня 1943 р. у звіті командуючого оперативним тиловим районом групи армій «Південь» зазначалося, що у північній частині зони відповідальності (Харківська, Сумська, Чернігівська області) створюються під єдиним керівництвом «дрібні і середні партизанські загони, завдання яких полягає в здійсненні диверсійних актів на залізниці та інших шляхах, в пошкодженні ліній зв'язку, а також в створенні перепон при заготівлі сільськогосподарських продуктів». При цьому автор згаданого документа підкреслював, що партизани переслідують мету паралізувати підвезення і постачання німецьких військ у зв'язку з наступом Червоної армії[115].

А 8 липня 1943 р. штаб оперативного керівництва ОКВ Німеччини був змушений констатувати, що у зв'язку з неможливістю подальшого збільшення сил для боротьби з партизанами «замирення східних районів в результаті наступних заходів не може бути досягнуто»[116].

В оперативному плані бойових дій партизанів на весняно-літній період важливе місце відводилося рейдам по глибоких тилах противника. В ході підготовки до реалізації цього заходу УШПР висловив низку рекомендацій партизанським командирам. Зокрема, йшлося про необхідність організації розвідки по маршрутах просування партизанів, а також про висилання диверсійних груп для пошкодження ворожих

комунікацій. 12 червня 1943 р. вийшло у свій легендарний Карпатський рейд Сумське партизанське з'єднання С. Ковпака. Швидко минувши терени Житомирської і Рівненської областей, ковпаківці вже в ніч з 6 на 7 липня перетнули кордон між райхскомісаріатом України і дистриктом «Галичина», який входив до Польського генерал-губернаторства Третього райху. Здивуванню місцевої адміністрації не було меж, адже ніхто не очікував появи радянських партизанів у цьому тиловому регіоні. 24 липня 1943 р. С. Ковпак і С. Руднєв в радіограмі на ім'я Верховного Головнокомандуючого радянськими Збройними Силами повідомляли: «Поява нашого з'єднання, особливо в Галичині, викликала паніку й розгубленість серед німців. Після виведення з ладу залізниці Тернопіль–Проскурів і шосейних шляхів вони нас вважають великим радянським десантом»[117].

Аналогічно характеризували ситуацію у вказаному регіоні й джерела, опозиційно налаштовані до партизанів. Так, в політичному звіті Дрогобицького обласного проводу ОУН(Б) за липень 1943 р. зазначалося: «Народ перестрашений удачним рейдом більшовицьких партизанів, з цього витягає прямий висновок та віщує скорий прихід більшовицької влади... Рейд більшовицької партизанки викликав серед них (німців. – *Авт.*) велику паніку...». Більш того, розповсюджувались чутки, що начебто на угорському кордоні з'явилося 2 тис. червоних партизанів і диверсантів-американців»[118].

Через деякий час німецька влада оговталась і в Прикарпаття почали стягуватися резервні частини. Насамперед фашисти намагалися не пропустити партизанів в гори. 11 разів німці оточували загони Сумського з'єднання, але ковпаківці стрімкими ударами проривали кільце і рухались на південь. Нарешті партизани увійшли в гірський район і приступили до нищення нафтовидобувних об'єктів. Проте невдовзі гітлерівці, зосередивши значні сили, заблокували партизанів, їхні позиції піддавались постійним ударам з повітря. За цих обставин командування Сумського з'єднання організувало прорив блокади. Вранці 4 серпня 1943 р. 1,5 тис. партизанів раптово атакували гарнізон противника у Делятині. Після короткого бою загони з'єднання вирвались з оточення. А потім, розбившись на сім груп, партизани почали відходити із Станіславщини.

Розстрілявши всі боєприпаси, знищивши в горах важку зброю, маючи відчутні втрати в людях, Сумське з'єднання не

мало реальної можливості утриматись в Прикарпатті. До 1 жовтня 1943 р. основна маса ковпаківців, рухаючись окремими групами і уникаючи великих боїв, прибула на хутір Конотоп Житомирської області.

Рейд в Карпати, який тривав майже сто днів, був розцінений ЦК КП(б)У і УШПР як найблискучіший із всіх рейдів, які здійснювались партизанами України. Загони Сумського з'єднання пройшли по окупованій території понад 4 тис. км. У боях і диверсіях було підбито 2 літаки, 4 танки, 5 гармат, 333 автомашини. Партизани зруйнували 40 нафтових веж, 13 нафтосховищ, 3 нафтопереробні заводи, підірвали 19 ешелонів, 47 залізничних і шосейних мостів. Втрати противника оцінювались в 3,6 тис. ворожих солдатів і офіцерів[119].

Не перебільшуючи оперативно-бойових наслідків Карпатського рейду, слід відмітити його велике політичне значення. Це, зокрема, деморалізація місцевої німецької адміністрації, збудження антинімецьких настроїв серед українського населення, підштовхування ОУН(Б) до опору німцям в Галичині, активізація комуністичного підпілля.

Хоч рейд Сумського з'єднання підтвердив високі бойові якості радянських партизанів, проте не варто було очікувати, що одне, нехай і найбільш боєздатне формування, в змозі сприяти розширенню партизанського руху в Прикарпатському краї. Це був один з прорахунків ЦК КП(б)У і УШПР, які не зуміли спрямувати у згаданий регіон інші партизанські з'єднання.

В ході рейду було вбито і пропало безвісти близько 600 ковпаківців (одна третина від загальної кількості), у бою загинув комісар з'єднання С. Руднєв, один з найвидатніших партизанських ватажків. Не дивлячись на понесені втрати, Сумське партизанське з'єднання дуже швидко відновило свою боєздатність. 30 жовтня 1943 р. заступник начальника УШПР В. Соколов, інформуючи Т. Строкача про інспектування 2-го батальйону ковпаківців, доповідав: «Враження гарне. Бійці відпочили і привели себе до ладу. Настрій бадьорий, готові знову йти в Карпати»[120]. Сам С. Ковпак, підводячи підсумки рейду, писав, що хоч «противнику вдалося нанести нам серйозні втрати, але основні сили наші він не розбив і бойового духу не зламав»[121].

Цікава і така обставина, пов'язана з Карпатським рейдом. Коли групи ковпаківців, виходячи з оточення, пробивались на

Полісся, УШПР намагався зібрати розпорошені сили Сумського з'єднання і поставити йому завдання діяти у північній частині Тернопільської області та на кордоні з Кам'янець-Подільщиною. Але реалізувати цей задум не вдалося через значну моральну і фізичну втому особового складу, понесені втрати.

Що стосується С. Ковпака, то він в той час вважав можливим прорив партизанів на терени Галичини. Ця точка зору була викладена ним 26 вересня 1943 р. в радіограмі на адресу М. Хрущова і Т. Строкача. При цьому С. Ковпак пропонував: «...Потрібно застосувати тактику коротких блискавичних рейдів, якими можна нанести по противнику відчутні удари, разом з тим навчити слабкі загони воювати». Водночас він звернув увагу УШПР, що частина партизанських загонів «в районі Шепетівка–Олевськ», маючи достатню кількість озброєння, не виявляє необхідної активності[122].

На наш погляд, ідея організації короткочасних і блискавичних рейдів невеликих і мобільних партизанських формувань була дуже слушною, бо відповідала духові партизанської війни. Довготривале перебування великих за чисельністю з'єднань у певних районах привертала до них увагу противника і викликала протипартизанські акції, вело до втрат і виснаження сил. Це особливо стосувалося лісостепової та степової місцевості, а також тих регіонів, де населення не надавало партизанам необхідної підтримки.

Велике значення для розвитку партизанського руху і поширення антифашистських настроїв серед населення мали рейди в західні і південно-західні райони України інших партизанських формувань. Так, на територію Волинської області було передислоковано партизанське з'єднання під командуванням О. Федорова, яке мало завданням паралізувати роботу залізниць Ковельського вузла, якому належало важливе місце в системі стратегічних перевезень вермахту. З 19 червня по 18 серпня 1943 р. тривав рейд на територію Вінницької області партизанського з'єднання під командуванням Я. Мельника (668 бійців), який дав багато зразків героїзму і мужності партизанів. Однак рейд проходив дуже важко, адже загони просувалися в той оперативний район, де була розміщена польова ставка А. Гітлера «Вервольф». Противник вів повітряну розвідку маршрутів руху партизанів і місць їхнього розташування, часто бомбардував лісові масиви. Хоч з'єднанню і вдалося проби-

тися на територію Вінниччини, але утриматись там воно не змогло. За цих обставин було прийнято рішення відійти на північ. Але ворог настирливо переслідував партизанів. На початку серпня 1943 р., розбившись на три групи, з'єднання вирвалось з оточення і відійшло на Полісся.

Партизани пройшли 1,5 тис. км по території 35 районів Поліської (Білорусія), Житомирської, Вінницької, Кам'янець-Подільської і Рівненської областей, через 219 населених пунктів, форсували 8 річок, перетнули 11 залізниць і 19 шосейних шляхів. Загони провели 16 боїв з противником, з них 7 – у повному оточенні, 22 рази зазнавали нальоту фашистської авіації. Було підірвано 12 ешелонів з живою силою і технікою, зруйновано 15 мостів, знищено 2 літаки, 30 автомашин, 79 сільськогосподарських агрегатів, 129 сепараторних пунктів, 3 млини, 4 спирто- і цукрозаводи, взяті трофеї.

У жорстоких боях і сутичках і партизани, і німці несли втрати. Помста чекала й тих, хто співпрацював з окупантами. Так, у звіті командування Вінницького з'єднання до ЦК КП(б)У і УШПР від 30 серпня 1943 р. зазначалося: «Жорстокість нашої розправи із зрадниками і німецькими фашистами населенням одностайно схвалювалась». Такою була логіка безкомпромісної боротьби.

За час рейду втрати Вінницького партизанського з'єднання становили: вбитими – 31, пораненими – 81, пропалими безвісти – 51, дезертирами – 56 партизанів. Понад 200 чоловік вважалися такими, що відірвалися від з'єднання, а потім повернулися до бойових лав. У звіті до ЦК КП(б)У командування партизанів хоч і визнавалося, що загонам не вдалося утриматись на території Кам'янець-Подільської і Вінницької областей, проте вважалося, що дії з'єднання завдали чимало клопоту окупантам[123]. І з цим, на нашу думку, слід погодитись. Адже кожний рейд, кожна велика операція партизанів розпилювали сили окупантів, відволікали їх, наприклад, від захисту власних комунікацій, які влітку 1943 р. стали об'єктом масованих атак партизанських загонів і з'єднань.

Наприкінці липня 1943 р. вийшло в рейд кавалерійське партизанське з'єднання під командуванням М. Наумова (340 бійців). Перед ним було поставлене завдання організувати бойову і диверсійну діяльність у південній частині Житомирської і Київської областей, а також на півночі Кіровоград-

щини, паралізувати пароплавство на р. Дніпро. Однак у порівнянні зі «Степовим», другий рейд з'єднання проходив більш повільно, його загони через сильний опір фашистів не змогли пробитися на південь Київщини і до Кіровоградщини. До середини вересня 1943 р. загони М. Наумова, збільшивши свою чисельність до понад 1 тис. бійців, діяли на території Коростенського, Чеповицького, Малинського, Потіївського, Радомишльського, Іванківського, Розважівського, Базарського, Кагановицького районів Житомирської та Київської областей, відволікаючи на себе значні сили гітлерівців. У активі з'єднання були розгроми ворожих гарнізонів в с. Злобичі Коростенського району та райцентрі Потіївка Житомирської області. В останньому бою на бік партизанів перейшла з повним озброєнням 2-а вірменська рота 814-го батальйону німецько-фашистської армії, яка утворила загін ім. А. Мікояна.

Труднощі ведення бойових дій партизанів у степовій місцевості, з якими зіткнулися з'єднання Я. Мельника та М. Наумова, впливали на поведінку командирів й інших формувань. Зокрема, в листі від 9 вересня 1943 р. на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка комісар партизанського з'єднання ім. В. Молотова М. Негреєв писав, що командування з'єднання, «лякаючись труднощів і під приводом недоозброєння» не наважилось вийти в рейд з Чернігівщини на територію Полтавської області до кінця липня 1943 р., бо усвідомило, що «в степових районах працювати складніше, загрозливіше і тривожніше»[124].

Поряд з проведенням рейдів партизанські формування в ході виконання весняно-літнього плану здійснили низку операцій проти гарнізонів противника і центрів перебування окупаційної адміністрації, інших важливих об'єктів в тилу ворога. 7 квітня 1943 р. загони С. Ковпака за участю партизанів О. Федорова та І. Шушпанова – Я. Мельника вступили в бій з німецькою річковою флотилією на р. Прип'яті в районі с. Аревичі (140 км на північний захід від Києва), яка заважала переправі партизанів через згадану річку. Фашисти втратили 330 вбитими, були потоплені 3 пароплави, 8 бронекатерів, 5 барж тощо. 9 квітня до УШПР надійшла радіограма: «Зустрілись чотири українських з'єднання – Ковпак, Федоров, Мельник, Наумов. Зустріч ознаменувалась розгромом німецької річкової флотилії на Прип'яті, розгромом і знищенням батальйону словаків, взяті великі трофеї». 11 квітня 1943 р.

цими ж загонами був розбитий великий гарнізон противника в м. Брагін (Білорусь).

У ніч з 24 на 25 травня 1943 р. бойова група чернігівських партизанів загону ім. Й. Сталіна несподіваним нападом захопила залізничну ст. Хоробичі, де підірвала стрілки і зруйнувала водокачку і залізничний міст. 29 травня загони ім. В. Боженка та ім. С. Кірова Чернігівського з'єднання М. Попудренка розбили фашистський гарнізон в райцентрі Тупичеве, захопивши велику кількість продовольства, заготовленого гітлерівцями для відправки до Німеччини[125].

Як вже зазначалося вище, в оперативному плані бойових дій на весняно-літній період важливе значення надавалося організації масових диверсій на комунікаціях німецько-фашистських військ. 3 червня 1943 р. УШПР надіслав всім командирам партизанських формувань, начальникам обласних штабів партизанського руху вказівки про розгортання диверсійних дій. Штаб зазначав, що такі дії «полишать ворога можливості підвезення на фронт підкріплень і всіх видів постачання, змусять його відтягнути значні сили для захисту комунікацій і важливих об'єктів тилу». Пропонувалося також залучати до диверсій місцеве населення[126].

У зв'язку з початком битви на Курській дузі (5 липня 1943 р.) УШПР і ЦК КП(б)У постійно закликали командирів партизанських формувань до всебічної активізації всіх форм бойової діяльності. Так, за даними штабу, лише впродовж липня було підірвано 148 ешелонів і 4 бронепотяги гітлерівців, у той час коли за квітень–червень 1943 р. ця цифра сягала 197.

В середині серпня 1943 р. були підведені деякі підсумки виконання оперативного плану бойових дій партизанів України на весняно-літній період 1943 р. За цей час втрати фашистів в боях і диверсіях оцінювались в понад 25 тис. солдатів і офіцерів. Було підірвано 344 ешелони (понад 4 тис. вагонів і платформ), не кажучи про знищену бойову техніку, інші види озброєння, зруйновані об'єкти військового і господарського призначення.

УШПР вважав, що «партизанські загони України, виконуючи весняно-літній план, своїми бойовими діями, особливо на Правобережжі, з 1.04 по 1.08.43 р. не тільки нанесли противнику великі втрати, але й відтягнули на себе великі військові частини з танками і авіацією, які призначалися для використання на радянсько-німецькому фронті».

У вказаному періоді значно збільшилась чисельність організованих учасників партизанського руху. Станом на 1 серпня 1943 р. УШПР мав на постійному зв'язку 116 загонів і 31 партизанську групу, які нараховували понад 25 тис. бійців. При цьому 42 загони було створено за рахунок притоку добровольців. З метою укомплектування кадрів партизанських формувань на окуповану територію було перекинуто 380 чоловік, в тому числі 122 особи на командно-штабні посади, 67 спеціалістів міннопідривної справи, 87 радистів і шифрувальників, 34 медичних працівники та ін. Для поповнення бойового арсеналу партизанів у ворожий тил здійснено 338 літако-вильотів замість 250, передбачених планом, перекинуто 260 т вантажів озброєння, набоїв, вибухівки тощо[127].

В процесі аналізу даних, які надходили від партизанів, УШПР намагався конкретизувати бойові завдання окремих загонів і з'єднань, визначати їм оперативні райони дій, рекомендувати партизанському командуванню перевірені досвідом форми і способи партизанської боротьби, націлювати його на ті об'єкти у ворожому тилу, функціонування яких впливало на перебіг фронтових подій.

Штаб прагнув всіляко підштовхувати партизанські загони до активних дій, закликав командирів менше посилатися на труднощі з постачанням. У цьому контексті характерною може бути радіограма Т. Строкача від 27 липня 1943 р. до командира з'єднання ім. І. Боровика (Київська область) В. Ушакова. «За роз'ясненнями Головного Командування, – говорилося в цьому документі, – той, хто думає, що партизанський рух повинен постачатись з центра, той нічого не розуміє в партизанському русі. З цього робіть висновок і не чекайте з Москви, а добувайте на місці». УШПР також постійно нагадував партизанському командуванню про необхідність надсилання до центру перевірених і правдивих даних про результати бойової діяльності. В радіограмі від 30 липня зазначалося: «Попереджую під особисту відповідальність командирів і комісарів з'єднань, загонів, що відомості повинні бути перевірені і об'єктивні. Винуватих за неправдиві донесення суворо наказувати»[128].

Улітку 1943 р. прагнули до активної бойової і диверсійної діяльності загони і групи представництв УШПР при військових радах Воронезького, Південно-Західного і Південного фронтів, які дислокувалися на Лівобережній Україні, в Дон-

басі, Придніпров'ї та в південних районах. Однак за умов переважно степової місцевості, їхні дії були надзвичайно ускладнені. Так, тільки представництва УШПР при військових радах Південно-Західного і Південного фронтів втратили вбитими і пропалими безвісти 25 і 45 відсотків від особового складу своїх партизанських загонів, диверсійних і розвідувальних груп.

У контексті зазначеного варто зауважити, що однією з причин невдачі партизанів, які перекидалися для дій в степовій місцевості, було те, що нерідко загони і групи викидалися літаками з відхиленням від 100 до 300 км від визначених районів. Зокрема, мав місце факт, коли одна група в 10–12 чоловік була десантована у денний час на ст. Знам'янка, де стояли німецькі ешелони, всі десантники були розстріляні в повітрі і лише дівчина-радистка важкопораненою потрапила в полон.

Разом з тим вже влітку 1943 р. УШПР переконався в недоцільності викидання організаторських партизанських груп в незнайому для них місцевість, де вони, не маючи зв'язків з підпіллям, були не в змозі розгорнути свою діяльність і несли втрати. На початку червня 1943 р., перебуваючи в партизанському краї на Поліссі, Т. Строкач надіслав радіограми до ЦК КП(б)У і свого заступника полковника В. Соколова, в яких пропонував припинити десантування груп організаторів партизанського руху в незнайому місцевість і викидати зазначені групи лише на базу діючих партизанських формувань.

Не перебільшуючи результатів бойової діяльності партизанів у квітні–серпні 1943 р., слід визнати, що розвій партизанського руху влітку 1943 р. в Україні був досить значним. І цей факт підтверджують німецькі джерела. Так, за даними командування оперативного тилу групи армій «Південь», за червень 1943 р. було зафіксовано 135 випадків появи партизанських загонів, 11 диверсій на залізницях, 11 випадків пошкодження ліній зв'язку. Відбулося 49 бойових зіткнень партизанів з німецькими військами. Ще більш вражаючою була аналогічна інформація за серпень 1943 р. У ній вже йдеться про 204 факти присутності партизанів і 941 бій між ними і німцями, про 34 диверсії на залізницях, в тому числі на території Чернігівської, Київської, Дніпропетровської, Кіровоградської областей[129].

Занепокоєння гітлерівців викликали й дії радянських партизанів в районах Ніжин–Чернігів і далі до р. Дніпро. З цього

приводу в огляді командування корпусу охоронних військ групи армій «Центр» за серпень 1943 р. відзначалось безсилля окупаційної влади, зростаюча ворожість населення до німців, неблагонадійність місцевих «добровольчих» формувань[130].

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що влітку 1943 р. бойова і диверсійна діяльність партизанів України стала фактором оперативно-стратегічного значення, який впливав на хід збройної боротьби на фронті. Якщо в 1941–1942 рр. діяльність партизанів проходила переважно у формі засад і нападів на дрібні підрозділи фашистів, епізодичних підривів ворожих ешелонів, партизанських рейдів по території кількох районів, то вже у 1943 р. партизанські загони і з'єднання широко практикують нанесення ударів, нерідко спільними силами, по великих гарнізонах військ і поліції, по центрах перебування окупаційної адміністрації, по найважливіших комунікаціях вермахту. Довготривалі рейди на далеку відстань по території кількох і більше областей розширили зону активних дій партизанів, підривали авторитет окупаційної влади і відштовхували від неї раніше прихильні елементи з місцевого населення, втягували у боротьбу з окупантами тисячі патріотів. За період з 1 квітня по 1 жовтня 1943 р. було підірвано 1230 ешелонів, знищено і пошкоджено 1150 паровозів, 11 080 вагонів, платформ, цистерн. Особливо відчутними були удари по комунікаціях противника в період Курської битви.

Разом з тим у повному обсязі завдання плану бойових дій партизанів України на весну–літо 1943 р. виконати не вдалося. І в цьому не було нічого дивного, адже в історії воєн ледве можна знайти випадок, коли б узгоджувались наявні засоби з поставленою метою. Бойові завдання часто-густо перевищують можливості військ. І це безпосередньо стосується й партизанського руху в Україні.

Тому коли йдеться про невиконання окремих заходів, передбачених оперативним планом на весняно-літній період 1943 р., то треба говорити лише про реальні речі, про те, що можна було передбачити і прорахувати. Насамперед треба зупинитися на питаннях матеріально-технічного забезпечення партизанського руху озброєнням, боєприпасами, вибухівкою. Передбачені для цього спочатку 190 т, а потім й доставлені у ворожий тил 260 т вантажів не задовольнили потреб партизанських формувань, що й було основним гальмом для

збільшення чисельності учасників партизанського руху. Вже 6 червня 1943 р. начальник Кам'янець-Подільського обласного партизанського штабу доповідав УШПР, що молодь щоденно десятками йде до партизанів, але поповнення немає чим озброювати, загони мають 30–60 % неозброєних. 6 серпня 1943 р. командир одного з кам'янець-подільських з'єднань І. Скубко інформував, що має озброєними лише 50 % бійців і просив «організувати викидання необхідних для бойової роботи вантажів». А за повідомленням уповноваженого ЦК КП(б)У по Київщині І.Чепурного від 16 серпня 1943 р. до партизанських загонів області при наявності зброї можна було б прийняти до 5 тис. чоловік[131].

Однак питання постачання партизанів не залежали від УШПР, а були прерогативою відповідних союзних органів. Зокрема, в ЦШПР при Ставці ВГК ще 18 серпня 1942 р. зробив роз'яснення, що партизани мають можливість забезпечуватися всім необхідним за рахунок ворога. Штаб брав на себе лише постачання радіомайном та міннопідривними засобами. Пізніше було заявлено, що централізованим постачанням забезпечуються лише ті формування, які перебувають в оточенні або виконують спеціальні завдання Верховного Головнокомандування.

ЦК КП(б)У і УШПР дещо поверхово підійшли до питання організації збройної боротьби в західних областях України. Зокрема, стверджувалось, що в районах Прикарпатської і Закарпатської України існують сприятливі умови для розгортання партизанського руху. При цьому, як вже зазначалося, була проігнорована присутність в цьому регіоні значних сил ОУН–УПА і підтримка їх переважною більшістю місцевого українського населення. УПА, як буде йтися нижче, виявила себе фактором, який помітно впливав на перебіг подій на Волині–Поліссі, а потім і в Галичині.

Саме ця обставина не дозволила вивести на територію Дрогобицької, Львівської, Станіславської і Чернівецької областей оперативні групи уповноважених ЦК КП(б)У і УШПР. А уповноважений по Дрогобицькій області Д. Хижняк зі своїм загоном був розбитий німцями на Волині, потрапив в полон до бульбівців, де й загинув. Не були реалізовані передбачені планом заходи щодо виведення партизанських загонів на територію Ізмаїльської області та Молдавії, в південні райони України. Це ж стосується й Польщі, в прикордонних районах

якої з Україною передбачалося активізувати партизанський рух. Хоч польське населення на Волині–Поліссі та в Галичині прихильно ставилося до радянських партизанів, але втягнути його в активну боротьбу з фашистами не вдалося, там відчувався вплив організації Армії Крайової (АК).

Виникали труднощі щодо керівництва бойовою діяльністю тих загонів, з якими УШПР встановив зв'язки лише навесні 1943 р. Їхні командири не завжди рахувалися з вказівками штабу, нерідко ухилялися від активних дій. Так, наприклад, командир з'єднання ім. І. Боровика В. Ушаков 28 червня 1943 р. доповідав УШПР про партизанів на півночі Київщини: «Всі ці сімейні загони не боєздатні, займаються пияцтвом, вилученням майна у населення... Більшість командирів не користується авторитетом у бійців загонів... Населення в загони не йде»[132]. 14 липня 1943 р. уповноважений ЦК КП(б)У по Полтавській області і командир з'єднання М. Салай інформував УШПР, що загони І. Бовкуна, М. Таранущенка, В. Чепіги не бажають взаємодіяти з ним для посилення ударів по комунікаціях ворога[133].

Хоч у наведених вище радіограмах можливо й проглядається певна тенденційність, але стосунки між партизанськими командирами та з УШПР, як свідчать документи, були дуже не простими. А це, на нашу думку, негативно впливало на бойову діяльність, на виконання завдань, які випливали з оперативного плану. Звичайно, штаб прагнув контролювати стан виконання своїх доручень шляхом відрядження співробітників безпосередньо в партизанські з'єднання, але охопити цією формою роботи всі формування було неможливо.

ЦК КП(б)У і УШПР доводилося неодноразово лагодити стосунки між О. Сабуровим і С. Маликовим, між Я. Мельником і Д. Бурченком, між І. Чепурним та І. Хитриченком та ін. Красномовною, на наш погляд, може бути радіограма від 1 липня 1943 р. С. Олексенка, І. Скубка та І. Шитова на ім'я М. Хрущова: «Недомовленості перших днів після зустрічі врегульовані, зараз поміж нас взаємовідносини самі справжні, більшовицькі і нехай не думають, що ми будемо битися між собою, а не з німцями»[134]. Не варто казати, що писали один на одного відомі партизанські ватажки до ЦК КП(б)У і УШПР. І тут нам здаються слушними думки вже згадуваного К. Клаузевіца про те, як важко домогтися об'єднання для спільних дій кількох пар-

тизанських загонів, коли на перешкоді цього стоять «честолюбство і самодурство окремих вождів».

Вже вище говорилося, що в середині серпня 1943 р. УШПР підсумував результати виконання оперативного плану бойових дій партизанів України на весняно-літній період 1943 р. і вважав, що удари, нанесені ворогу партизанами в квітні–липні 1943 р., в цілому «виправдали затрачені сили і засоби». Для подальшого розгортання партизанського руху в серпні–вересні 1943 р. пропонував додатково перекинути партизанам 150 т вантажів, виділити для цього 9 літаків типу «Дуглас», збільшити штати оперативного відділу та поповнити його «добре підготовленими штабними командирами, які знають Україну», доукомплектувати кадрами центральний радіовузол та відділ зв'язку штабу.

Поряд із зазначеним УШПР просив ЦК КП(б)У погодитися із проведенням до життя наступних рішень: 1) Вважати основним видом збройної боротьби партизанів диверсії на залізничних, шосейних і водних магістралях шляхом підриву ешелонів, інших транспортних засобів, руйнування мостів і залізничної колії; закріпити за кожним загоном постійний район дій. 2) Для підготовки кваліфікованих кадрів диверсантів і мінерів створити у всіх великих з'єднаннях спеціальні школи. 3) Вказати командирам і комісарам, що загони мають прагнути здобувати зброю і боєприпаси у ворога. 4) Переформувати великі за чисельністю і громіздкі партизанські з'єднання О. Сабурова, С. Маликова, В. Бегми, С. Олексенка, О. Федорова, М. Таранущенка, І. Бовкуна у маневрені загони і з'єднання[135].

2.6. Бойова діяльність партизанів у ході битви за Дніпро та під час боїв на Правобережній Україні (вересень–грудень 1943 р.)

Наприкінці серпня – в першій половині вересня 1943 р. радянські війська, завершивши в основному звільнення Лівобережної України і Донбасу, вийшли на рубіж р. Дніпро і готувалися до захоплення плацдармів на правому березі. Наближення лінії фронту до правобережних районів України, де були зосереджені найбільш боєздатні партизанські з'єднання, відкривало можливості для їх оперативно-тактичної взаємодії з частинами Червоної армії. З метою посилення керівництва парти-

занським рухом було ухвалене рішення про передислокацію УШПР на Україну. Невдовзі у Харків прибула передова група працівників УШПР на чолі з І. Старіновим, а Т. Строкач вилетів у штаб Воронезького фронту.

У цей час УШПР працював над заходами щодо використання партизанських сил як в битві за Дніпро, так і для активізації їхньої бойової і диверсійної діяльності на Правобережній Україні. Так, вже 9 вересня 1943 р. штаб дав вказівки своїм представництвам при військових радах Воронезького, Південно-Західного і Південного фронтів передбачити переведення їхніх партизанських загонів на правий берег Дніпра. Аналогічні завдання ставилися й перед партизанськими з'єднаннями Чернігівщини (І. Бовкун, М. Салай, М. Таранущенко).

15 вересня 1943 р. Військова рада Воронезького фронту затвердила розроблений УШПР план захоплення партизанськими загонами переправ через Десну, Прип'ять, Дніпро і надання допомоги військам Червоної армії щодо оволодіння Києвом. Всього для участі в намічених бойових діях передбачалося залучити 11 партизанських формувань загальною чисельністю понад 17 тис. бійців, котрі мали на озброєнні 120 гармат і мінометів, 50 ПТР, 500 кулеметів тощо. Всім загонам і з'єднанням штаб надіслав радіограми з детальним викладом їхніх завдань. 22 вересня УШПР проінформував командування Центрального фронту (К. Рокоссовський), що українські партизанські загони отримали вказівки взаємодіяти з його військами.

Відповідно до згаданого плану створювалися дві ударні групи партизанів. Перша, чисельністю 2,5 тис. чоловік, під загальним керівництвом О. Сабурова (з'єднання О. Сабурова, Л. Іванова, В. Ушакова, Г. Покровського) мала наступати на столицю України з району Іванків, ст. Тетерів, Бородянка, вздовж залізниць Коростень–Київ, шосе Іванків–Димер–Київ. Друга ударна група, очолювана М. Наумовим, чисельністю 2300 партизанів (з'єднання М. Наумова, І. Шитова, І. Скубка і А. Одухи), повинна була наносити удар з рубежа ст. Тетерів, Радомишль, Макарів уздовж залізниці Коростень – Київ і шосе Житомир – Київ. Водночас інші загони і з'єднання мали завдання допомагати радянським військам у форсуванні рр. Десна, Прип'ять, Дніпро.

Як вже зазначалося, в цей час начальник УШПР з оперативною групою працівників перебував у розташуванні штабу

Воронезького фронту і прагнув якнайкраще забезпечити взаємодію партизанів і радянських військ. 24 вересня 1943 р. із Нової Басані (Чернігівщина) Т. Строкач зажадав від своїх заступників В. Соколова та І. Табулевича, які перебували ще в Москві, встановити постійний оперативний зв'язок з партизанськими формуваннями і домогтися, щоб вони згідно з планом до 26 вересня 1943 р. вийшли в райони поблизу Києва. Начальник УШПР наголосив, що основне і найважливіше завдання партизанів, поряд із забезпеченням переправ через Дніпро, – «увірватися до Києва раніше Червоної армії»[136]. Водночас він попередив свого заступника І. Старінова (Харків), щоб він поліпшив роботу харківської групи штабу, примусив працювати всіх нероб і наказував їх за пасивне ставлення до справи[137].

25 вересня 1943 р. УШПР поставив перед своїми представництвами при військових радах Воронезького, Південно-Західного і Південного фронтів завдання активізувати диверсійну діяльність підпорядкованих їм партизанських формувань, а також залучити їх до сприяння військам у форсуванні Дніпра на ділянках Кременчук, Канів, Черкаси.

Тим часом з огляду на бойові обставини з'ясувалося, що наступ з'єднань Воронезького фронту на Київ затягується. Захопивши низку плацдармів на північ і південь від столиці України, радянські війська через впертий опір противника виявилися не в змозі прорвати його оборону. Водночас частина партизанських з'єднань, яка перебувала на відстані від 160 до 250 км від Києва, теж не змогла своєчасно вийти у відведені їм райони. З іншого боку, німці помітно зміцнили свою оборону на підступах до столиці України і активізували боротьбу з партизанами. За цих умов ЦК КП(б)У і УШПР внесли певні корективи до плану бойових операцій партизанів. Замість наступу на Київ частина з'єднань і загонів мала розгорнути широку диверсійну діяльність на комунікаціях противника і водночас сприяти Червоній армії у подоланні водних рубежів.

Одними з перших почали взаємодіяти з радянськими військами загони чернігівських партизанів. Уже 19 вересня 1943 р. з'єднання «За Батьківщину» підготувало три переправи через Дніпро в районах Теремці і Домонтово і одну через Прип'ять, у 14 км на південний схід від Чорнобиля. Командир з'єднання І. Бовкун повідомив УШПР: «20 вересня почали переправу через Дніпро частини 79-ї гвардійської і 322-ї стрілецької

дивізії». 24 вересня 1943 р. Ю. Збанацький доповів, що його з'єднання організувало дві переправи в районах Окуніново і Великі Навози і надійно забезпечило їх охорону[138].

25 вересня 1943 р. спільними діями партизанських з'єднань Київщини В. Ушакова та І. Хитриченка був захоплений районний центр Новошепеличі і організована переправа частин 15-го стрілецького корпусу. Партизани спільно з військами з 1 по 6 жовтня 1943 р. утримували захоплений плацдарм, відбили низку атак фашистів, знищивши до 100 солдатів і офіцерів і захопивши 3 кулемети, 38 автоматів і гвинтівок, 40 тис. патронів[139]. 30 вересня 1943 р. командир 8-ї стрілецької дивізії полковник Ґудзь інформував ЦК КП(б)У і УШПР, що загони М. Таранущенка допомогли його частинам форсувати ріки Десна, Дніпро, Прип'ять, вели розвідку намірів гітлерівців. Він також просив доручити партизанам і надалі взаємодіяти з його бійцями і допомагати їм. Варто зауважити, що згадане з'єднання підготувало 10 переправ.

Активно взаємодіяли партизани з радянськими військами і на південь від Києва. Так, впродовж 22–23 вересня 1943 р. з'єднання І. Примака і група партизанів О. Тканка разом з підрозділами 51-ї гвардійської танкової бригади 6-го гвардійського танкового корпусу форсували Дніпро в районі . Григорівка, звідки почалося утворення відомого Букринського плацдарму. Впродовж 12–19 листопада 1943 р. загони Д. Гарячого, С. Палехи, Г. Прокіна, виконуючи вказівки командування 52-ї армії 2-го Українського фронту, спільно з армійськими частинами і десантниками захопили плацдарм в районі с. Свидівок поблизу Черкас і сприяли його розширенню і зміцненню.

Всього ж партизани України захопили, організували і утримували 25 переправ, в тому числі 3 – на Десні, 12 – на Дніпрі, 10 – на Прип'яті. Всі вони за визнанням фронтових командирів відіграли важливу роль в захопленні плацдармів і в подальших діях радянських військ. При цьому партизани спільно з регулярними частинами брали участь в обороні захоплених плацдармів. Отож не випадково багато командирів і бійців партизанських загонів були нагороджені за ці бої орденами і медалями, а І. Бовкун, Ю. Збанацький, О. Тканко та інші отримали «Золоті Зірки» Героїв Радянського Союзу.

Військова рада Воронезького фронту в спеціальному наказі від 10 жовтня 1943 р. зазначала, що партизанські формування

І. Бовкуна, М. Таранущенка, В. Ушакова, Ю. Збанацького, І. Хитриченка та Г. Покровського «поставлене їм бойове завдання щодо захоплення і утримання до підходу частин Червоної армії переправ на ріках Десна, Дніпро і Прип'ять виконали успішно»[140].

Важкий перебіг боїв в районі Києва змушував УШПР постійно корегувати бойові завдання тим партизанським формуванням, які діяли на Правобережній Україні. Особливо це стосувалося кавалерійського з'єднання М. Наумова, яке 24–25 вересня 1943 р. вийшло в район 5 км на південь від ст. Спартак (50 км на північний захід від Києва). Однак німці кинули проти партизанів великі сили й змусили їх відійти. Проте штаб неодноразово нагадував М. Наумову, що його з'єднання має бути готовим для спільних дій з Червоною армією для звільнення столиці України. 21 жовтня 1943 р. УШПР поставив таке завдання також перед загонами О. Сабурова та Л. Іванова. Між тим партизани М. Наумова 22 жовтня 1943 р. зосередилися у Козинському лісі (2 км на південь від Клавдієва), де їх знову атакував противник. Після низки боїв і маневрування кавалерійське з'єднання 2 листопада 1943 р. було змушене відійти від Києва.

У жовтні 1943 р. партизани здійснили кілька вдалих акцій щодо допомоги радянським військам, окремі підрозділи і частини яких опинялися у важкому становищі. Так, на північ від Києва з'єднання М. Наумова, О. Сабурова і М. Салая допомогли вийти з оточення частинам 8-ї і 148-ї стрілецьких дивізій 13-ї армії 1-го Українського фронту (близько 2 тис. бійців). На південь від столиці України в районах Миронівка, Канів, Черкаси партизани надали допомогу підрозділам 3-ї і 5-ї повітрянодесантних бригад, які після невдалого десантування опинилися в оточенні переважаючих сил ворога. Більше того, Військова рада 1-го Українського фронту тимчасово підпорядкувала згадані підрозділи партизанському командуванню.

Загострення боротьби за дніпровський рубіж і Київ змусило німецьке керівництво посилити увагу до боротьби з партизанами. Зокрема, гітлерівці були занепокоєні прагненням радянської сторони перевести партизанські формування з лівого на правий берег Дніпра. У доповненні до місячного донесення від 9 жовтня 1943 р. коменданта 585-го армійського тилового району (4-а танкова армія) повідомлялось, що партизани,

отримуючи постачання повітрям, готуються для нанесення ударів по німецьких військах на захід від Києва[141]. У зв'язку з цим перед частинами 42-го армійського корпусу були поставлені такі завдання: активними діями знищити усіх партизанів у зоні своєї відповідальності (частина Житомирської та Київська області) і забезпечити охорону залізниць і шосейних шляхів, установ окупаційної адміністрації. При цьому особливо підкреслювалось, що «будь-яка жалість щодо противника є грубою помилкою»[142].

У свою чергу УШПР вимагав від підпорядкованих йому формувань активізації бойової і диверсійної діяльності. 13 жовтня 1943 р. штаб закликав командирів з'єднань і загонів Правобережної України «примусити всіх партизанів воювати всіма можливими засобами», не розраховувати тільки на отримання припасів зброї і набоїв з радянського тилу. У цей час УШПР отримав повідомлення, що в другий рейд на Вінниччину вийшло партизанське з'єднання Я. Мельника (400 бійців, 3 ПТР, 12 кулеметів, 208 автоматів). У зв'язку з цим перед з'єднанням було поставлене завдання під час рейду організувати диверсії на лініях Шепетівського залізничного вузла і шосе Рівне–Корець.

6 листопада 1943 р. війська 1-го Українського фронту звільнили столицю України і невдовзі очистили від гітлерівців значну територію Житомирської і Київської областей. У зв'язку з цим чимало партизанських формувань згаданих областей, а також Чернігівщини опинилось в радянському тилу або ж зустрілося з частинами Червоної армії. Ця обставина суттєво вплинула на бойовий потенціал партизанського руху. Ще 1 жовтня 1943 р. УШПР повідомив І. Бовкуна, Г. Покровського, В. Ушакова та І. Хитриченка, що їх з'єднання підлягало розформуванню. З числа лівобережних партизанів на правий берег Дніпра перейшли лише з'єднання М. Салая – П. Коротченка, В. Макарова та М. Шукаєва. Водночас штаб попередив інших партизанських командирів, щоб вони після зустрічі з наступаючими радянськими військами не залишалися на лінії фронту, а відходили зі своїми загонами на захід для дій у ворожому тилу.

Тим часом, з огляду на успішні дії Червоної армії, в партизанському середовищі відчувалась втомленість особового складу від тривалого перебування на окупованій території. Окремі

командири виявляли бажання перейти на службу до Червоної армії, інші – просилися у відпустку за станом здоров'я. Впродовж 13 жовтня – 13 листопада 1943 р. із становищем в з'єднаннях на Волині–Поліссі ознайомилися представники УШПР О. Кушнарьов та І. Череваш. У доповідній записці на ім'я Т. Строкача вони відмітили високу боєздатність з'єднань С. Ковпака, О. Сабурова та М. Рудича і зазначили серйозні недоліки в загонах Р. Сатановського та В. Бегми. Стосовно останнього підкреслювалось, що його з'єднання займає одне з останніх місць у бойовій діяльності, в ньому «слабка дисципліна, політико-масова робота»[143].

І це були, на жаль, непоодинокі випадки. Так, ще 2 листопада 1943 р. УШПР звернув увагу командира 1-го Молдавського з'єднання В. Андреєва на помітне зниження активності його партизанів і зажадав посилити бойову діяльність загонів. 12 листопада УШПР отримав радіограму від С. Ковпака. В ній повідомлялось, що деякі партизанські формування, забезпечені зброєю і боєприпасами, відсиджуються біля своїх аеродромів, посилаючись на необхідність доозброєння. Ковпак вважав, що ЦК КП(б)У і УШПР повинні активізувати дії партизанів, спрямувати їх удари проти німців, надати допомогу Червоній армії[144].

Тим часом ситуація в районі Києва раптово погіршилась. 13 листопада 1943 р. танкові і моторизовані з'єднання 4-ї танкової армії групи армій «Південь» перейшли в контрнаступ. Захопивши Житомир, німці рушили у бік столиці України. До середини грудня 1943 р. на київському напрямку тривали вперті бої, в яких активну участь взяли партизани. Вони не тільки наносили удари по тилах противника, але й в ряді випадків уміло взаємодіяли з військами Червоної армії.

Уже в середині листопада 1943 р. кавалерійське з'єднання М. Наумова здійснило напад на райцентр Емільчине. Майже п'ятитисячний гарнізон гітлерівців, панічно сприйнявши чутку про наближення великих сил партизанів, відступив без бою у напрямку Новоград-Волинський. До рук партизанів потрапили значні трофеї: 15 кулеметів, 120 гвинтівок, багато набоїв та іншого майна, 500 тис. пудів зерна. З'єднання утримувало місто впродовж двох тижнів. В ніч з 16 на 17 листопада 1943 р. після багаточасового бою з сильним гарнізоном гітлерівців загони О. Сабурова оволоділи містом і залізничною станцією

Овруч і утримували їх до підходу 4-ї гвардійської дивізії 13-ї армії 1-го Українського фронту. Партизани знищили понад 900 гітлерівців та поліцаїв, підбили і спалили до 100 автомашин, захопили 10 складів з боєприпасами, продовольством та іншим майном, 60 автомашин. Указом Президії Верховної Ради СРСР 168 бійців і командирів з'єднання були нагороджені орденами і медалями, а командиру чехословацького загону Яну Налєпці посмертно присвоєне звання Героя Радянського Союзу.

19 листопада 1943 р. загони ім. М. Кутузова та ім. О. Суворова з'єднання С. Маликова, допомагаючи радянським військам, оволоділи населеним пунктом і залізничною станцією Ігнатпіль Житомирської області. Всі спроби гітлерівців повернути втрачене місто були відбиті. 28 листопада УШПР повідомив партизанських командирів С. Маликова, М. Салая і О. Сабурова, що вони мають надати допомогу частинам 60-ї армії в обороні утримуваних рубежів. Аналогічне завдання було поставлене перед з'єднанням О. Сабурова й командуванням 13-ї армії. Партизани мали закріпитися на позиції Рудня Нова – Кузьмичі–Скородне і не допустити можливого прориву гітлерівців до Овруча.

Наприкінці листопада – на початку грудня 1943 р. партизанські загони І. Діброва, М. Кришталя, інших командирів надали допомогу частинам 5-ї гвардійської танкової армії 2-го Українського фронту в захопленні залізничної станції і міста Знам'янка (Кіровоградська область). При цьому варто зазначити, що бої за цей населений пункт тривали з 4 грудня 1943 р. Як писала 11 грудня 1943 р. газета «Правда», партизани «ударами з тилу дезорганізували німецьку оборону і підготували нашим частинам плацдарм для удару на залізничний вузол».

Тим часом з'єднання Я. Мельника, йдучи рейдом на Вінниччину, 19 грудня 1941 р. захопило райцентр Мархлевськ (Житомирська область). Наприкінці місяця загони С. Маликова, реорганізовані в партизанську дивізію ім. М. Щорса, стрімким ударом оволоділи населеним пунктом Рудня і райцентром Лугини, які утримували до підходу радянських частин. У цих боях партизани знищили до 200 гітлерівців, підбили 6 танків.

Захоплення населених пунктів на окупованій території не було безпосередньою метою партизанів, адже про утримання їх тривалий час не могло бути мови. Необхідність в таких опе-

раціях обумовлювалась кількома причинами. **Перше.** Зірвати функціонування апаратів місцевої окупаційної адміністрації. **Друге.** Захопити запаси продовольства і майна, боєприпасів. **Третє.** Деморалізувати противника і підняти настрої населення на окупованій території. **Четверте.** Продемонструвати бойові можливості партизанів і відволікати сили окупантів від охорони комунікацій.

Разом з тим, як засвідчив досвід, операції по захопленню населених пунктів відносилися до однієї з найбільш складних форм бойової діяльності партизанів. Вони вимагали, щоб партизанські загони мали в своєму розпорядженні важку зброю – гармати, міномети, ПТР, достатню кількість снарядів і мін, фахово підготовлених командирів. Штурм міст і містечок тягнув за собою часто-густо й втрати особового складу.

З огляду на зазначене, УШПР хоч і не заперечував проти бойових дій, спрямованих на захоплення населених пунктів, але завжди орієнтував партизанське командування на ретельну і всебічну підготовку таких операцій, врахування своїх сил і можливостей противника. Якщо в 1941–1942 рр. охорона населених пунктів в сільській місцевості з боку німців не завжди була належним чином організована, то вже з весни 1943 р. противник посилив увагу до цього питання. Особливо це стосувалося населених пунктів, розташованих на основних комунікаціях окупантів.

Ставлення УШПР до згаданої вище проблеми, на нашу думку, добре ілюструється радіограмою Т. Строкача від 26 жовтня 1943 р. командиру з'єднання С. Маликову. «Для уникнення великої кількості вбитих і поранених і втрати маневреності з'єднання в зв'язку з цим, – говорилося в цьому документі, – подальших великих бойових операцій проводити не рекомендую, вважаю доцільним організувати систематичну диверсійну діяльність по об'єктах»[145].

В останні місяці 1943 р. партизани прагнули активно діяти й на комунікаціях гітлерівців, намагаючись в такий спосіб надати допомогу військам Червоної армії, які вели важку боротьбу з противником на київському плацдармі. Однак, як свідчать документи, поміж факторів суб'єктивного порядку, про що вже говорилося, бойова і диверсійна діяльність партизанських формувань стримувалась нестачею боєприпасів і вибухівки. Ще 16 вересня 1943 р. командир загону ім. Й. Сталіна Г. Ба-

лицький (з'єднання О. Федорова) повідомив УШПР про відсутність вибухівки і боєприпасів. 18 жовтня про це йшлося і в радіограмі О. Федорова на ім'я М. Хрущова і Т. Строкача. Наприкінці грудня 1943 р. командири з'єднань М. Таратута та І. Федоров інформували штаб, що через брак набоїв і вибухівки змушені відмовитись від активних дій. А І. Шитов доповідав УШПР, що він обіцяв М. Хрущову довести чисельність з'єднання до 1,5 тис. бійців, але його стримує нестача озброєння.

І дійсно, ситуація з постачанням партизанів України восени–взимку 1943 р. значно ускладнилась. З одного боку, це пояснювалось несприятливими погодними умовами, з іншого – відсутністю необхідних авіатранспортних засобів у розпорядженні УШПР. У цей час основні сили авіації були задіяні для допомоги військам Червоної армії. Так, 9 листопада 1943 р. начальник штабу авіації дальньої дії генерал Шевелєв повідомив Т. Строкача, що 5-й авіакорпус АДД виконує вказівки «тов. Іванова» (псевдонім Й. Сталіна. – *Авт.*) і після повернення на аеродром приступить до постачання партизанів України[146].

Але поряд з цим у розв'язанні вказаних питань мали місце й факти недбальства як з боку окремих працівників УШПР, так і військових льотчиків, про що буде вестися нижче. Проте наприкінці 1943 р. штаб все ж знайшов можливість поліпшити забезпечення партизанських формувань через так званий «Овруцький коридор», який проходив через лінію фронту теренами Волині–Полісся, контрольованими партизанами.

Не дивлячись на певні труднощі, партизанський рух на окупованій частині території України у вересні–грудні 1943 р. залишався вагомим фактором, який впливав на перебіг бойових дій на фронті, особливо під час прориву радянськими військами «Східного валу» на Дніпрі, в операції по звільненню від нацистів Києва та в боях за утримання плацдармів на Правобережній Україні. У цей період діяльність партизанів носила різнобічний характер: диверсії на комунікаціях гітлерівців, допомога військам у форсуванні водних рубежів, взаємодія з регулярними частинами в обороні, напади на фашистські гарнізони з метою відволікання сил противника та ін. Командуючий військами 1-го Українського фронту М. Ватутін особливо відзначав зрослу бойову міць партизанських формувань, «їх здатність самостійно і разом з частинами Червоної армії

здійснювати серйозні і великі за масштабами військові операції»[147]. Високо цінував партизанів командуючий 13-ю армією 1УФ М. Пухов, інші армійські командири.

За даними ЦК КП(б)У і УШПР, за період з 1 жовтня 1943 р. по 1 січня 1944 р. партизанські формування в боях і диверсіях вивели з ладу 38 тис. солдатів і офіцерів противника, підірвали 884 ешелони, розбивши і знищивши 882 паровози, 7965 вагонів, платформ, цистерн, зруйнували 47 залізничних і 115 шосейних мостів. Ворог втратив 229 танків і бронемашин, 1017 автомашин та ін. Партизани відбили у німців 6 районних центрів, захопили 23 склади. В інформації до ЦК ВКП(б) перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов писав: «На 1 січня 1944 р. райони Житомирської, Рівненської і Волинської областей в квадраті Овруч–Єльськ–Столин–Сарни–Білокоровичі і Столин–Брест–Ковель–Сарни повністю перебувають під впливом і контролем українських партизанів»[148]. В останньому випадку варто зауважити, що на півдні Волинської та Рівненської областей господарями почували себе ОУН–УПА.

У партизанському русі України 1943 р. був часом найбільших успіхів в бойовій і диверсійній діяльності партизанських загонів і з'єднань, які не тільки активно діяли на тактичному рівні, але й провели низку рейдів, які мали оперативно-стратегічне значення. Партизани здійснили 292 напади на гарнізони, комендатури і кущі поліції, 24 – на штаби військових і тилових підрозділів і частин противника, 19 – на залізничні станції, оволоділи 21 районним центром. Було підірвано 3688 ворожих ешелонів. Це найвищі показники результативності за весь період збройної боротьби в тилу німецьких окупантів в Україні[149].

Не дивлячись на те, що в жовтні–грудні 1943 р. було розформовано 76 загонів (15,5 тис. чоловік), станом на 1 січня 1944 р. у підпорядкуванні УШПР налічувалося 29 з'єднань (170 загонів) і 41 окремо діючий партизанський загін чисельністю 43 тис. бійців (за іншими даними – 47 789).

Виходячи з оцінки ситуації, ЦК КП(б)У і УШПР вважали своїм основним завданням у зв'язку з наступальними діями Червоної армії забезпечити вихід найбільш боєздатних партизанських формувань в західні і південно-західні райони України, а саме: у Волинську, Львівську, Дрогобицьку, Тернопільську, Станіславську і Чернівецьку області та на територію

Молдавії для організації бойових і диверсійних дій на залізничних і шосейних комунікаціях гітлерівських військ.

2.7. Партизанський рух на завершальному етапі визволення території України від фашистських загарбників (січень–серпень 1944 р.)

Відбивши контрнаступ німецько-фашистських військ на київському напрямку, війська 1-го Українського фронту 24 грудня 1943 р. – 14 січня 1944 р. провели Житомирсько-Бердичівську наступальну операцію і вступили на територію західних областей України. В районі Корсунь-Шевченківський були оточені значні сили противника. Радянські війська готувалися для продовження наступу і повного звільнення від ворога районів Правобережної України. Лінія фронту невпинно наближалася й до теренів Галичини.

У своїх стратегічних планах радянське військове командування приділяло велике значення активізації бойової і диверсійної діяльності партизанських формувань в тилу німецько-фашистських військ. Ставка Верховного Головнокомандування вимагала від партизанів «посилити допомогу Червоній армії, нападати на штаби і гарнізони противника, громити його тили, руйнувати комунікації і зв'язок, позбавити його можливості підтягувати резерви»[150].

Тим часом оперативна ситуація на Правобережній Україні і в західних районах УРСР, які мали стати зоною дій партизанських формувань, характеризувалася низкою особливостей. По-перше, у зв'язку із скороченням довжини лінії фронту і зменшенням глибини оперативного тилу своїх військ противник отримав можливість створити в обороні високі тактичні щільності, зміцнити гарнізони навколо місць дислокації партизанів, посилити охорону комунікацій. По-друге, в західних областях України, особливо на Волині–Поліссі, реальною бойовою силою виступали загони УПА-Північ, які ще в 1943 р. створили чимало перешкод бойовій і диверсійній діяльності партизанів і поступово відходили від боротьби з німцями, готуючись активно протидіяти поверненню в західний регіон радянської влади.

Однак ЦК КП(б)У і УШПР, аналізуючи перспективи бойової і диверсійної діяльності партизанів в 1944 р., на нашу думку,

не врахували у повному обсязі зазначені вище особливості ситуації у згаданому регіоні. Недооцінювались наявні труднощі і перебільшувались можливості партизанських формувань, які мали діяти в складних бойових і політичних умовах.

17 січня 1944 р. ЦК КП(б)У схвалив оперативний план бойових дій партизанів України на січень–березень 1944 р. В цьому документі ставились завдання всебічно розвивати і активізувати партизанський рух в нових районах і насамперед в західних областях, залучати до боротьби з окупантами ширші маси населення, посилити удари по комунікаціях противника і домогтися повного зриву оперативно-стратегічних перевезень, здійснювати напади на вузлові залізничні станції, на адміністративні центри, на аеродроми, промислові та інші об'єкти ворога, вести розкладницьку роботу серед особового складу антирадянських військових формувань гітлерівської армії. У плані зверталась також увага партизанського командування на необхідність боротьби з ОУН–УПА.

У відповідності з накопиченим бойовим досвідом партизанів України основними формами оперативного використання партизанських сил в 1944 р. мали стати рейди в західному і південно-західному напрямках до кордонів УРСР, операції проти гарнізонів противника у тих містах, які цементували оборону ворога, взаємодія з наступаючими частинами Червоної армії, диверсії на залізничних комунікаціях гітлерівців. Бойові і диверсійні дії партизанів в січні–липні 1944 р., як ніколи раніше, тісно ув'язувалися з операціями Червоної армії і були суттєвою допомогою її військам.

Наприкінці 1943 р. – на початку 1944 р. відбулися певні зміни в організаційній структурі деяких партизанських формувань. Так, ще 3 грудня 1943 р. з метою виконання бойових завдань взаємодії з регулярними військами в партизанському з'єднанні Житомирської області (С. Маликов) партизанські загони реорганізувались в батальйони, а 14 грудня саме з'єднання було переформоване в Житомирську партизанську дивізію ім. М. Щорса в складі трьох стрілецьких і артилерійського полків. Через деякий час надійшла пропозиція від командира Сумського з'єднання П. Вершигори про створення на базі з'єднання легкої і рухливої дивізії армійського типу. За згодою ЦК КП(б)У і наказом УШПР від 25 лютого 1944 р. була створена 1-а Українська партизанська дивізія ім. двічі Героя Радян-

ського Союзу, генерал-майора С. Ковпака. До її складу увійшли три стрілецькі полки двохбатальйонного складу, кавалерійський дивізіон, артилерійські і мінометні підрозділи.

Хоч пристосування окремих елементів армійської організації (відділення – взвод – рота – батальйон) до умов партизанського руху, започатковане ще в 1942 р. С. Ковпаком і О. Сабуровим, позитивно впливало на стан дисципліни і підвищення боєздатності партизанських формувань, але створення громіздких партизанських дивізій було, на нашу думку, невиправданим. Такі формування, не маючи достатньої кількості важкої зброї і засобів пересування, були здатні лише для нападів на стаціонарні гарнізони противника, але й вони не завжди були вдалими, бо самі партизани ставали об'єктом дій ворожої артилерії і авіації, втрачали рухливість і маневреність – головну свою зброю.

Уже вище зазначалося, що в оперативному плані бойових дій партизанів на січень–березень 1944 р. найважливіше значення надавалося рейдам партизанських формувань в західні та Чернівецьку області України. Зокрема, в Дрогобицьку область мали вийти з'єднання М. Наумова та В. Чепіги, загін П. Назарька і у Львівську – з'єднання О. Сабурова, І. Федорова, А. Грабчака, М. Рудича, окремі загони з'єднань С. Маликова, загони І. Нирка, І. Савицького; у Станіславську – з'єднання П. Вершигори, І. Скубка, С. Олексенка, А. Одухи, загін М. Яремчука; в Тернопільську – окремі загони з'єднання І. Шитова; в Чернівецьку – з'єднання Я. Мельника, Л. Іванова; у Волинській області мали діяти загони О. Федорова[151].

Однак, як показали наступні події, виконати цей план виявилося практично неможливо. Вже 4 січня 1944 р. командир з'єднання І. Скубко доповів ЦК КП(б)У і УШПР, що його загонам пробитися з Городницького району Житомирської області на захід не дають німці, які круглодобово патрулюють всі лісові шляхи. 1 лютого І. Скубко знову доповів, що він немає змоги вийти й у південні райони через спротив німців та українських націоналістів. 16 січня 1944 р. надійшла інформація від командира з'єднання С. Олексенка, що його загони не можуть пробитися на південь, а тому він змушений обходити з півночі Рівне і Дубно, щоб вийти у визначений район[152].

30 січня 1944 р. до ЦК КП(б)У і УШПР надійшла радіограма від С. Маликова, І. Скубка та І. Шитова. В цьому документі

зазначалося, що бойові дії партизанів в умовах прифронтової смуги, насиченої живою силою і технікою противника, перетворюються на фронтальні зіткнення, а тому вихід з'єднань на захід, в тил противника, без великих втрат неможливий. В радіограмі також підкреслювалось, що без засобів посилення (важка зброя – гармати, міномети), партизани несуть великі втрати і внаслідок фронтального характеру бойових операцій втрачається сенс партизанських дій. У зв'язку з викладеним висувалася пропозиція переформувати всі з'єднання в партизанські дивізії і передати їх в підпорядкування армійському командуванню[153]. Однак ця пропозиція була відхилена, про що М. Хрущов 10 лютого 1944 р. проінформував згаданих командирів.

Коли було прийнято рішення про організацію рейдів партизанських формувань у західні області України, то, за словами М. Наумова, багато партизанських командирів «не хотіли йти туди», бо розуміли, що зіткнуться з багатьма труднощами[154]. Не оминули ці вагання й особовий склад Сумського партизанського з'єднання, яке після відкликання С. Ковпака до Києва очолив П. Вершигора. Частина командирів і бійців, особливо з числа старих кадрів, виявила небажання йти в новий рейд. Було подано багато рапортів і заяв про відпустку за станом здоров'я. Чимало бійців і командирів довелося звільнити, але П. Вершигора, посилаючись на вказівки ЦК КП(б)У і УШПР, зумів навести порядок і вгамував особовий склад[155].

5 січня 1944 р. партизани П. Вершигори таки рушили на виконання нового бойового завдання. Вони мали до 10 лютого вийти в тилу противника на територію Станіславської області і паралізувати комунікації гітлерівців на залізницях Станіслав–Калуш, Станіслав–Чортків, Станіслав–Коломия[156]. Тим часом П. Вершигора пішов у свій оперативний район не коротким південним, а більш довшим, північним маршрутом через Рівненську, Волинську і Львівську області. Рухаючись в напрямку Собачин–Стадин–Колодня–Маневичі–Кримне–Володимир-Волинський–Турійськ–Порицьк–Горохів, з'єднання вийшло в район Рави-Руської (Львівщина), але, зіткнувшись із спротивом німців і націоналістів, було змушене форсувати р. Західний Буг і перейти на польську територію. 4 березня 1944 р. П. Вершигора в радіограмі на адресу ЦК КП(б)У і УШПР розтлумачив причини, які змусили його змінити маршрут рейду і ухилитись від виходу в Станіславську область: це велика кон-

центрація військ противника вздовж лінії Львів–Краків і нестача власних сил; відсутність великих лісових масивів; неприхильне ставлення українського населення Галичини до радянських партизанів[157].

Упродовж 20 лютого – 23 березня 1944 р. 1-а Українська партизанська дивізія ім. С. Ковпака, ведучи важкі бої, пройшла біля Любліна, Холма, Варшави, кордону Східної Пруссії, перейшла на східний берег Західного Бугу і вийшла в район Кобрина (Білорусія). Звідси П. Вершигора надіслав кілька радіограм до ЦК КП(б)У і УШПР. В одній з них говорилось: «За час Львівсько-Варшавського рейду з лав дивізії вибуло понад 400 бійців і командирів, є багато поранених... Вибули з лав і загинули від поранень переважно старі бійці і командири... В санітарних частинах немає жодного бинта, немає пакетів і медикаментів... Просимо вислати все необхідне, бо буквально нічого немає»[158].

Рейд, який проходив за екстремальних обставин, у безперервних бойових сутичках з противником (німці і націоналісти), сильно виснажив морально і фізично більшу частину особового складу партизанів, нервував і сам командир. 2 квітня 1944 р. П. Вершигора отримав радіограму від начальника УШПР. «Ваш рейд, – писав Т. Строкач, – заслуговує особливої подяки. Все йшло добре, але кілька Ваших радіограм з легкими висновками, грубими нападками на інші з'єднання, наполягання на виході в наш тил негативно впливає на Ваш авторитет. Дуже прошу це врахувати...»[159].

Після тривалого перебування в Білорусії (квітень–липень), відпочинку і відновлення сил, доозброєння 1-а Українська партизанська дивізія ім. С. Ковпака в серпні 1944 р. була передислокована в Україну і передана органам НКВС для боротьби з ОУН–УПА. Перед цим Вершигора відхилив пропозицію УШПР, щоб його дивізія вийшла в новий рейд на територію Польщі та Чехословаччини[160].

Не дивлячись на важкі умови бойових дій і на те, що 1-а Українська партизанська дивізія ім. С. Ковпака не зуміла вийти в Станіславську область, рейд партизанів П. Вершигори приніс в цілому вагомі результати. Було пройдено понад 2 тис. км по території Рівненської, Волинської, Львівської областей, Люблінського і Варшавського воєводств Польщі, Брестської і Пінської областей Білорусії, форсовано 7 рік, перетнуто 16

залізничних і 29 шосейних шляхів. У ході рейду партизани звели 139 боїв з противником, зайняли 9 великих населених пунктів, завдали ворогу втрат в живій силі і техніці: вбили понад 5 тис. чоловік, підірвали 24 ешелони, знищили 78 танків і бронемашин, 196 автомашин, зруйнували 9 залізничних і 57 шосейних мостів, 3 електростанції, 2 лісо- і 13 спиртозаводів. До рук партизанів потрапили 1 гармата, 15 мінометів, 91 кулемет, 48 автоматів, 674 гвинтівки[161].

Згаданий рейд отримав високу оцінку радянських владних чинників. 7 серпня 1944 р. М. Хрущов повідомив П. Вершигору, що йому та групі його командирів (Д. Бакрадзе, В. Войцехович, П. Брайко, С. Тутученко, Л. Кульбака, О. Ленкін) присвоєно звання Героїв Радянського Союзу, 786 партизанів нагороджено орденами і медалями СРСР. Командир дивізії також отримав військове звання генерал-майора.

Упродовж 25 січня – 22 березня 1944 р. проходив рейд по західних областях України з'єднання кавалерійських загонів М. Наумова (близько 1,5 тис. бійців), який мав завдання вийти на територію Дрогобицької області та діяти на комунікаціях противника Самбір–Комарно, Самбір–Хирів. М. Наумов зі своїми загонами досить швидко просувався на захід по теренах Рівненщини і Волині, долаючи опір націоналістів, і вже 10 лютого форсував р. Західний Буг. Наступного дня партизани розбили фашистський гарнізон в Магереві. Однак поява партизанів у безпосередній близькості від Львівського залізничного вузла викликала серйозне занепокоєння німецького командування, і проти них були кинуті великі сили. Значний опір зустріли наумовці й від загонів УПА-Захід.

14 лютого 1944 р. у важкому бою в районі переїзду Мазури, біля населених пунктів Воля Лацька і Остря Гура, загони з'єднання з гармат, мінометів і ПТР розстріляли три ворожих ешелони, а потім розбили гарнізон в Острій Гурі. Перетнувши шлях Львів–Перемишль і вийшовши в район Руставечка (5 км на південний захід від Мостицької), партизани зайняли кругову оборону і відбили 7 атак ворога. 18 лютого 1944 р. М. Наумов повідомив УШПР про вперті бої з переважаючими силами противника, підкресливши, що особовий склад «проявив зразки героїзму і стійкості». Тим часом німці посилили тиск на партизанів і змусили їх 21 лютого відійти на північ від шляху Львів–Перемишль, в район 20 км на північний захід від Рави-

Руської. Маючи до 150 поранених, кавалерійське з'єднання 23 лютого відійшло на територію Люблінського воєводства Польщі, плануючи обхідним шляхом, із заходу, пробитися на терени Дрогобиччини. В одній з радіограм до УШПР М. Наумов зазначав, що з'єднання впродовж місяця веде вперті бої і робить переходи, противник не дає часу для відпочинку, особовий склад перевтомлений, всі «відчайдушні спроби прорватися любою ціною в Дрогобицьку область невдалі». Командир також підкреслив, що танення снігу обмежує маневреність загонів, а ріки стають «неподоланною перешкодою» на їх шляху. За цих обставин було прийнято рішення пробитися в район Рава-Руських лісів. 27 лютого 1944 р. командування з'єднання звернулося до ЦК КП(б)У і УШПР з проханням змінити бойове завдання і замість виходу в Дрогобицьку область дозволити загонам діяти на лінії Люблін–Тернопіль, дислокуючись в районі Горай-Мжиглоди (7 км на північний захід від Рави-Руської). Сам М. Наумов вважав, що нові спроби пробитися на Дрогобиччину «можуть завершитись розгромом з'єднання».

Незабаром німці знову оточили партизанів, які в ніч з 1 на 2 березня 1944 р. пішли на прорив і зуміли переправитися на східний берег Західного Бугу (2 км на північний захід від Завоне). Впродовж 5–22 березня 1944 р. загони М. Наумова, перебуваючи на північ від Броди, тримали оборону в селах Турзе, Монастирок, Станіславчик, Бордуляки, Войновичі, відбиваючи постійні атаки гітлерівців, укриваючись від ударів авіації. Невдовзі з'єднання зустрілося з наступаючими радянськими військами[162].

Рейд партизанів М. Наумова в західні області України, який тривав 45 діб, став помітною подією у збройній боротьбі у ворожому тилу. Загони кавалерійського з'єднання пройшли 2241 км по окупованій фашистами території Рівненської, Волинської, Львівської, частини Дрогобицької областей і Люблінського воєводства Польщі. В ході 72 боїв з противником (німці і націоналісти) і під час підриву 21 ворожого ешелону підбито 10 і знищено 6 танків, 2 бронемашини, 102 автомашини, зруйновано 38 мостів, 2 електростанції, 5 вузлів зв'язку, 7 спиртозаводів тощо. Захоплено у ворога 6 мінометів, 22 кулемети, понад 650 гвинтівок і автоматів, 58 тис. патронів тощо. Втрати противника оцінювались в майже 5 тис. вбитих, що було, звичайно, явним перебільшенням. У партизанів 96 бійців пропали

безвісти або ж були вбиті, близько 300 було поранено, загинуло кілька командирів і начальників штабів загонів.

У висновках УШПР «на рейд, здійснений в Дрогобицьку область з'єднанням кавалерійських загонів тов. Наумова» (3 серпня 1944 р.) зазначалося, що цей рейд, який проходив за виключно несприятливих кліматичних умов і складних бойових обставин, «є чудовим прикладом героїчної боротьби українських партизанів проти німецьких загарбників»[163].

Важливе значення рейдів з'єднань П. Вершигори і М. Наумова визнавав й противник. Вже 1 березня 1944 р. у доповідній записці відділу «Іноземні армії Сходу» Генерального штабу ОКВ Німеччини підкреслювалося, що в північно-західній частині тилу групи армій «Південь» добре озброєні радянські партизанські формування вступили на територію Польського генерал-губернаторства і здійснюють численні диверсійні дії, загрожуючи залізничним лініям Перемишль–Люблін, Львів–Люблін та деяким військовим і промисловим об'єктам[164].

Уже в повоєнний час відомий німецький військовий історик В. Герліц назвав рейд з'єднання М. Наумова «чудовим прикладом ведення оперативної партизанської війни». За його словами, радянські партизани тривалий час наносили удари з лісових районів у витоках рік Західний Буг і Стрий по важливих залізничних комунікаціях, і німецьким військам не вдалося їх розбити[165].

Не менш яскравою сторінкою партизанської боротьби став рейд на захід з'єднання ім. Й. Сталіна під командуванням М. Шукаєва, яке перебувало у підпорядкуванні представництва УШПР при Військовій раді 2-го Українського фронту. Зазначене вище формування отримало завдання вийти для бойових дій в район Первомайська Одеської області. З 6 січня по 22 березня 1944 р. партизани, діючи в лісостеповій місцевості, намагалися пробитися на південь, але наштовхувались на великі сили противника, в тому числі його фронтових частин. У районах, прилеглих до Тернополя і Кам'янця-Подільського, загони М. Шукаєва провели 18 боїв проти гітлерівців та 15 – з формуваннями УПА і були змушені 5 квітня 1944 р. відійти в тил Червоної армії. 23 квітня, отримавши нове завдання вийти в район Борислав–Дрогобич, з'єднання (900 бійців) рушило у визначеному напрямку. Просуваючись по території Станіславської, Чернівецької і Дрогобицької областей по гірській місце-

вості, 22 травня 1944 р. партизани М. Шукаєва досягли оперативного району. До 9 липня 1944 р., перебуваючи в районах Борислав–Дрогобич–Стрий, Сколе–Воловець, Турка–Самбір–Санок, партизани провели 9 боїв з німцями і 2 – з УПА, організували 16 засад на шосейних дорогах, підірвали 21 ворожий ешелон, 6 залізничних і шосейних мостів. Було також знищено 22 резервуари з пальним, один нафтопереробний і три лісопильних заводи. Виконуючи нові вказівки ЦК КП(б)У і УШПР, загони М. Шукаєва перетнули польський кордон і 26 серпня 1944 р. вийшли на територію Словаччини[166].

На початку січня 1944 р. вийшло на територію Вінницької області партизанське з'єднання Я. Мельника, де встановило зв'язок з місцевими партизанськими загонами, на базі яких була створена кавалерійська партизанська бригада ім. В. Леніна (М. Владимиров). 4 лютого обидва формування були оточені в лісі біля с. Левківці, але зуміли прорватися і відійти до с. Василівка (10 км на захід від Ладижина), звідки просунулись на південь у ліс за 12 км на південний схід від Тростянця. 22 лютого 1944 р. у районі за 12 км на південний схід від Бара партизани були атаковані німцями. У короткому бою фашисти були розбиті, втративши 150 вояків вбитими і пораненими, залишивши партизанам 2 кулемети, 6 автоматів, 51 гвинтівку тощо. В наступні дні партизани діяли в південній частині Вінницької області в районах Бара, Жмеринки, Копай-Города, Шаргорода, Томашпіля, Шпикова, здійснюючи напади на відступаючі колони ворожих військ, організовуючи диверсії на залізничних і шосейних шляхах Проскурів–Жмеринка, Жмеринка–Одеса, Жмеринка–Могилів-Подільський. 17 березня 1944 р. з'єднання Я. Мельника зустрілось з радянськими військами й було розформоване.

У порівнянні із згаданими партизанськими з'єднаннями, рейди інших формувань в переважній більшості не досягли мети, поставленої перед ними оперативним планом бойових дій партизанів на січень–березень 1944 р. Це пояснюється, на нашу думку, кількома причинами. **Перше**. Не були враховані особливості німецької оборони, сильно насиченої живою силою і технікою. **Друге**. Розгалужена мережа залізниць і шосейних шляхів у Галичині давала можливість німцям швидко перекидати війська для протидії партизанам. **Третє**. Виявилися вкрай несприятливими кліматичні умови, коли зима швидко пере-

йшла у весну, а танення снігів і розлив рік сильно обмежив рухливість загонів і з'єднань. **Четверте.** Партизанські формування виявилися недостатньо оснащені важкою зброєю (гармати, міномети, ПТР) і під час рейдів було важко здійснювати їх доозброєння, поповнення припасами. **П'яте.** Була недооцінена фізична і моральна втома особового складу партизанів, кадрова частина яких воювала у ворожому тилу з 1941–1942 рр. **Шосте.** Частина партизанських формувань за кількістю загонів та чисельністю бійців була громіздкою і малорухливою. **Сьоме.** Партизани зустріли неочікувано сильний спротив з боку ОУН–УПА.

Однак, з огляду на зазначене, не варто думати, що партизанські формування, які не зуміли вийти в Галичину і в південні райони (Молдавія, Одеська та Ізмаїльська області), знизили свою бойову і диверсійну діяльність. Цього не сталося, і ареною партизанської боротьби стали терени Рівненської і Волинської областей, частини Тернопільської області, Кам'янець-Подільщина та Вінниччина.

Особливо високою була концентрація партизанських сил на суміжній території Рівненської, Житомирської і Кам'янець-Подільської областей, в зоні відповідальності 13-ї і 60-ї армій 1-го Українського фронту, де перебувало 18 з'єднань у складі 115 загонів чисельністю близько 30 тис. партизанів. І ця обставина була використана радянським командуванням, яке, плануючи Рівненсько-Луцьку наступальну операцію (27 січня – 11 лютого 1944 р.), відводило в ній помітну роль українським партизанам.

За погодженням з фронтовим командуванням УШПР 12 січня 1944 р. поставив перед начальником Рівненського обласного штабу партизанського руху В. Бегмою завдання спільно із з'єднаннями І. Федорова та М. Таратути висунутися на позиції в Цуманські ліси і бути готовими в період з 20 по 25 січня раптовим ударом захопити Рівне і утримувати місто до підходу регулярних частин. Водночас загони О. Федорова отримали вказівку в період з 1 по 10 лютого здійснити напад на Костопіль[167].

Крім зазначених вище з'єднань, до участі у Рівненсько-Луцькій наступальній операції мали взяти участь й інші партизанські формування, які висувалися у визначені їм оперативні райони. Ще до початку операції 1-го УФ партизани організували збирання і передачу армійському командуванню

розвідувальних даних про характер оборонних рубежів гітлерівців, дислокацію їх частин і з'єднань, штабів, аеродромів, вузлів зв'язку, складів і баз. Водночас загони і з'єднання посилили диверсійну діяльність на комунікаціях, атакували ворожі гарнізони, відволікаючи сили противника з лінії фронту.

Уже 9 січня 1944 р. з'єднання О. Сабурова у взаємодії з частинами Червоної армії визволили залізничну станцію і райцентр Дубровицю, а також населені пункти Колки, Березне, Левки, Залужжя, Висоцьк, завадили гітлерівцям підірвати залізничний міст через р. Случ на залізниці Сарни–Лунинець.

Упродовж 14 січня 1944 р. партизанська дивізія С. Маликова (4,4 тис. бійців) провела операцію по захопленню міста і залізничної станції Костопіль. Відбивши 8–10 січня спроби гітлерівців розбити партизанів, батальйони дивізії 11 січня перейшли в наступ і через три дні досягли поставленої мети. У ході боїв було вбито і поранено понад 500 вояків противника, знищено 5 танків, 3 бронемашини, 30 автомашин, 1 склад з боєприпасами, розбито 4 міномети і 23 кулемети, захоплено трофеї: 2 гармати, понад 300 гвинтівок і автоматів, 100 тис. патронів та ін. Втрати партизанів становили 32 вбитих і понад 100 поранених[168]. Як свідчить радіограма С. Маликова від 14 січня 1944 р. до УШПР, у захопленні Костополя партизанам сприяли два батальйони 21 гвардійської стрілецької дивізії[169].

24 січня 1944 р. УШПР інформував командуючого 1-м Українським фронтом генерала армії М. Ватутіна про готовність партизанських формувань Рівненщини (близько 5 тис. бійців) наступати на Рівне. Штаб також повідомив, що загони С. Олексенка і А. Одухи захопили і утримують до підходу радянських військ районні центри Острог, Плужне, Ляховці.

27 січня 1944 р. основні сили 13-ї і 60-ї армій 1УФ перейшли в наступ і до 11 лютого, вийшовши на рубіж Млинів, Дубно, Обгув, завершили Рівненсько-Луцьку наступальну операцію. В ході наступу радянських військ УШПР, керівники партизанських формувань підтримували постійний зв'язок з армійським командуванням, погоджували з ним бойові завдання партизанам, передавали йому розвідувальну інформацію. Командуючий 13-ю армією генерал-полковник М. Пухов у своїх спогадах високо оцінював дії партизанів на Волині–Поліссі, називаючи їх «грізною силою в боротьбі з окупантами»[170].

Інформуючи Голову ДКО Й. Сталіна про бойову діяльність партизанів України за час з 1 січня по 1 лютого 1944 р., ЦК КП(б)У повідомляв, що партизанськими загонами і з'єднаннями розбито 12 великих гарнізонів противника у райцентрах і на залізничних станціях, захоплено і утримано до підходу радянських військ в Рівненській області райцентри Костопіль, Березне, Дубровиця, Острог, Рафалівка; у Волинській області – райцентри Цумань, Камінь-Каширський, Колки; в Кам'янець-Подільській області – Ляхівці, Плужне; в Житомирській області – райцентр Городниця і залізнична станція Щербаківка[171].

У контексті зазначеного варто також зауважити, що, на нашу думку, УШПР не зумів організувати належним чином рух великої кількості з'єднань і загонів із вже звільненої радянської території за лінію фронту, в тил гітлерівців. При цьому валки партизанських формувань нерідко переміщувались між собою або ж з тиловими підрозділами Червоної армії, загромаджуючи шляхи, по яких рухались війська.

Так, вже 12 січня 1944 р. на адресу М. Хрущова та начальника Головного політуправління Червоної армії О. Щербакова надійшла радіограма від начальника штабу 76-го стрілецького корпусу 13-ї армії 1УФ полковника Епіна. В ній повідомлялося, що на захід від Корця та Новоград-Волинського в бойових порядках військ рухаються великі валки партизанських загонів з гуртами худоби. Вони «нагадують купців дикої країни»: подекуди грабують населення, обмінюють у військових на харчі зброю та боєприпаси. 23 січня в листі до М. Хрущова командуючий 13-ю армією М. Пухов вибачився за різкий тон радіограми, але визнав, що «окремі випадки незаконних дій партизанів в смузі армії дійсно мали місце, і по них вжиті заходи». 29 січня 1944 р. М. Хрущова та Т. Строкача інформував командир з'єднання М. Наумов про те, що загони Маликова, Шитова, Грабчака, Скубка, безладно втікаючи на схід, в тил Червоної армії, загромадили своїми валками шляхи і переправи»[172]. Хоч, можливо, в цьому повідомленні є перебільшення, але ситуація була охарактеризована правильно.

В середині лютого 1944 р. внаслідок наступальних дій Червоної армії частина партизанських загонів і з'єднань опинилася в радянському тилу. Враховуючи досвід попередніх боїв та рейдів, УШПР усвідомив необхідність розукрупнення великих

за чисельністю формувань та створення на їх базі рухомих і маневрених бойових одиниць, здатних перейти лінію фронту й успішно діяти у ворожому тилу. Відповідно до вказівок ЦК КП(б)У на базі з'єднань В. Бегми, О. Сабурова, М. Таратути, І. Шитова були створені нові формування під командуванням І. Артюхова, О. Міщенка, Д. Ніколайчика, С. Чижова, а також загони І. Вєтрова, Г. Ковальова, М. Куницького, М. Надєліна, С. Санкова, І. Яковлєва. Були також реорганізовані з'єднання І. Федорова, І. Шишка. 16 лютого у Рівному начальник УШПР Т. Строкач провів нараду з командирами і комісарами вказаних формувань. Було підкреслено, що головним завданням партизанів залишаються диверсійні дії на комунікаціях противника. Увага командно-політичного складу зверталась на посилення політико-виховної роботи серед партизанів і місцевого населення.

Тим часом боротьба на фронті не припинялася, і партизани продовжували всіляко сприяти військам Червоної армії. 15–16 лютого 1944 р. з'єднання кам'янець-подільських партизанів під командуванням С. Олексенка, Ф. Кота і А. Одухи (12 загонів, 2300 бійців) атакували м. Ізяславль, де перебував великий гарнізон гітлерівців (1,3 тис. вояків, дивізіон самохідних гармат, 8 танків, 2 бронемашини), і оволоділи ним. Було вбито понад 1,1 тис. ворожих вояків і 260 захоплено в полон, підбито 6 танків, 2 гармати, 25 автомашин. Власні втрати партизанів склали: 71 вбитий, 168 поранених, 44 пропалих безвісти[173].

23–28 лютого об'єктом нападу партизанських формувань С. Маликова і О. Федорова став Ковель. Проте відсутність раптовості і велика перевага німців у важкій зброї зірвали план партизанів захопити цей важливий залізничний вузол. У ході п'ятиденних боїв гітлерівці втратили вбитими і пораненими понад 2,5 тис. солдатів та офіцерів, 2 танки і 58 автомашин. Серед трофеїв партизанів – 1 гармата, 7 мінометів, 27 кулеметів, близько 300 гвинтівок і автоматів, 56 тис. патронів та ін.[174]

Урахувавши невдачу партизанів, ЦК КП(б)У і УШПР 1 березня 1944 р. запропонували їхнім командирам перейти до диверсійної діяльності на залізницях Ковельського вузла. 22 березня О. Федоров, а 24 березня С. Маликов доповіли штабу, що їхні загони ведуть операції щодо виведення з ладу залізниць Холм–Любомль, Ковель–Холм, щоб у такий спосіб допомогти наступаючим радянським військам. Водночас партизанське

з'єднання І. Федорова за погодженням з командуванням 47-ї армії 2-го Білоруського фронту розгорнуло диверсійні дії на ділянках залізниць Брест–Ковель, Любомль–Ковель, прагнучи припинити по ним рух ворожих ешелонів.

У середині лютого 1944 р. УШПР отримав низку інформацій від 3-го польового відділу 5-го Управління НКДБ СРСР про діяльність партизанів у південній частині Вінниччини та в Одеській області. У згаданих документах на підставі перехоплених матеріалів румунської «Сігуранци» повідомлялося, що противник дуже занепокоєний активізацією партизанської боротьби, зростанням чисельності партизанів, їхніми безперервними нападами на військові та жандармські частини[175].

Уже невдовзі після завершення Рівненсько-Луцької наступальної операції військ 1УФ УШПР, аналізуючи бойову діяльність партизанів, відчував певний спад їхньої активності. Тому за погодженням з ЦК КП(б)У штаб 4 березня 1944 р. повідомив всіх партизанських командирів, що всі загони, які вийдуть в радянський тил, будуть передаватися Червоній армії, а їхні командири і комісари притягатимуться до відповідальності за невиконання поставлених бойових завдань. Заборонялось під будь-яким приводом відходити за лінію фронту і висувалась вимога йти негайно в глибокий тил противника і бити його до повного звільнення радянської території. Водночас УШПР дав вказівки своїм представництвам при військових радах 2, 3 і 4-го Українських фронтів спрямовувати свої партизанські загони для дій на територію Молдавії та Ізмаїльської області. 31 березня 1944 р. ЦК КП(б)У і УШПР поставили завдання партизанським з'єднанням С. Маликова, Л. Іванова, А. Одухи, Ф. Кота та О. Сніжинського вийти в лісові масиви на південь від Рави-Руської і на північ від Перемишля для диверсій на залізничних і шосейних комунікаціях німців. Проте домогтися цього не вдалося.

У ході бойових і диверсійних дій партизанів України за січень–березень 1944 р. було вбито і поранено понад 30 тис. ворожих вояків, підірвано 501 ешелон (472 паровози, 3916 вагонів, платформ, цистерн), 7 бронепоїздів, 87 залізничних і шосейних мостів, знищено 90 одиниць бронетехніки, 14 літаків, 569 автомашин та ін. Хоч станом на 1 квітня 1944 р. у загонах і з'єднаннях, підпорядкованих УШПР, нараховувалося понад 31 тис. партизанів, але з них лише близько 9 тис. діяли

у ворожому тилу. Інші перебували на радянській території, готуючись до переходу лінії фронту[176].

Тим часом пробиватися через лінію фронту ставало все важче і важче, бо в цей час припинилися бойові дії і обидві сторони перейшли до оборони. В першій половині квітня 1944 р. УШПР за погодженням з ЦК КП(б)У здійснив низку організаційних заходів, які мали б поліпшити маневреність партизанських формувань. Штаб, зокрема, запропонував А. Одусі, О. Міщенку, І. Федорову, іншим командирам скоротити чисельність загонів, які входили до їх з'єднань, до 150–200 бійців, позбутися громіздких обозів, організувати транспортування вантажів переважно в'юками.

Відповідно до «Плану виходу партизанських з'єднань в нові райони дій», розробленого УШПР, передбачалося на базі формувань С. Маликова, А. Одухи, Д. Рванова (колишнє О. Федорова), Ф. Кота, І. Федорова сформувати 14 маневрених загонів для виходу їх на територію Дрогобицької і Львівської областей та за р. Західний Буг. Внаслідок здійснених заходів було реорганізовано 8 з'єднань (48 загонів) і 5 окремих загонів чисельністю 15,5 тис. бійців.

Однак виконати вищезгаданий план виявилося в черговий раз важко. Німці, утримуючи західні райони Волинської, а також Дрогобицьку та Львівську, частково Станіславську і Тернопільську області, за рахунок ущільнення лінії фронту створили надзвичайно серйозні перешкоди на шляху радянських партизанів. Будь-яка спроба прориву тягла за собою втрати, виснаження бойових арсеналів. Загонам і з'єднанням доводилося долати сильний опір ОУН–УПА, які, користуючись прекрасним знанням місцевості і підтримкою місцевого українського населення, контролювали найліпші маршрути просування партизанів.

Невдалі спроби пробитися на територію Галичини в лютому–березні 1944 р. деморалізуюче вплинули на окремих командирів партизанських формувань. Це добре ілюструється на прикладі з'єднання ім. В. Леніна, яким командував Л. Іванов, один з найдосвідченіших партизанських ватажків. Упродовж січня–червня 1944 р. працівники радіовузла з'єднання О. Хабло та М. Вовчик-Блакитна неодноразово інформували Т. Строкача про бойову діяльність і моральний стан партизанів. У цьому контексті характерною була радіограма до УШПР від

26 квітня 1944 р.: «За час свого існування з'єднання Іванова жодного Вашого наказу не виконало, тому що командування відтягує час до тих пір, поки виконання їх стане неможливим, і з'єднання продовжує бездіяльність». Далі радисти повідомляли, що, отримавши наказ УШПР про вихід на територію Львівської області, командування з'єднання замість його виконання зайнялося пошуком баз і складів націоналістів і втратило можливість прориву у заданий оперативний район. У згаданому донесенні також негативно характеризувався й моральний стан особового складу[177].

І цей факт не був поодиноким. Так, П. Вершигора і М. Наумов, з'єднання яких швидше за інших прорвалися у ворожий тил, в лютому–березні 1944 р. неодноразово звертали увагу УШПР на те, що інші партизанські з'єднання повільно рухаються у визначені їм оперативні райони. Та ЦК КП(б)У і сам штаб постійно підштовхували партизанських командирів до активних дій. Так, ще 4 січня 1944 р. Т. Строкач зажадав щоденно повідомляти про місце перебування загонів і з'єднань, з частинами Червоної армії не з'єднуватись, відходити на захід. А в радіограмі від 16 лютого 1944 р. УШПР зазначав: «ЦК КП(б)У вимагає щоденно у ваших донесеннях вказувати місцезнаходження загонів, з'єднань».

Незважаючи на несприятливі оперативні обставини, партизанські формування продовжували пробиватися у визначені їм райони. Успішно діяло з'єднання В. Чепіги (520 бійців), яке впродовж 16 квітня – 5 травня 1944 р. чотирма групами форсувало Західний Буг і рушило в район Яновських лісів (Польща) для дій на комунікаціях Люблін–Демблін, Люблін–Розвадив, Люблін–Рава-Руська. Вперто йшли на захід загони Д. Ніколайчика (понад 1 тис. бійців). Наприкінці березня – на початку квітня 1944 р. німці оточили партизанів в районі Кам'янка-Струмилівського лісу (Львівщина). Після 5-денних боїв загін ім. М. Хрущова та спецпідрозділи з'єднання пробилися на південний захід від Бродів, де зустрілися з радянськими військами. А загони ім. О. Суворова та ім. М. Щорса під командуванням комісара Б. Шангіна зуміли перейти Західний Буг, оформились у нове з'єднання і продовжували діяти на польській території. Після тривалих боїв з гітлерівцями та націоналістами вийшло на терени Польщі в район Білгорайських лісів й з'єднання С. Чижова.

Наприкінці квітня 1944 р., виходячи з оперативних обставин, зацікавленість у виході партизанів на територію Львівської і Дрогобицької областей виявив командуючий 1-м Українським фронтом маршал Г. Жуков. Зокрема, у зазначені райони мали вийти з'єднання І. Артюхова, С. Чижова, М. Наумова[178]. Проте не всі з них домоглися виконання поставленого завдання. Лише загони І. Артюхова і С. Чижова пізніше пробилися на польську територію.

Тим часом партизанська боротьба продовжувалась, німці чинили впертий опір спробам партизанів активізувати бойову і диверсійну діяльність. 19 квітня 1944 р. командир з'єднання А. Одуха повідомив: «Перебуваю у важких умовах. 7-й день тримаю оборону в оточенні, боєприпасів немає... 7-й батальйон переправився за Буг, але після добового бою повернувся звідти. По той бік Бугу суцільна оборона»[179]. 28 квітня 1944 р. надійшла радіограма від І. Артюхова (з'єднання ім. С. Будьонного): «Противник сильними гарнізонами перетнув нам шлях на південь і захід»[180]. 9 травня 1944 р. командир загону С. Ксензов доповів штабу, що у зв'язку із стабілізацією фронту і діями націоналістів не може вийти у заданий район[181]. І таких повідомлень надходило до ЦК КП(б)У і УШПР чимало.

У зв'язку із стабілізацією лінії фронту в особливо загрозливому становищі опинилися ті партизанські з'єднання, які не зуміли перейти через Західний Буг і залишилися між річкою і німецькими позиціями. Гітлерівці, укріплюючи свою оборону, готувалися завдати ряд сильних ударів по партизанах. Один з них був нанесений по з'єднанню Л. Іванова. 4 травня 1944 р. німці атакували партизанів і змусили їх відійти в Шацькі ліси. Тут ворог заблокував лісовий масив, а 18 травня перейшов у наступ. Відбивши ряд атак противника, партизани були змушені піти на прорив. Готуючись до нього, загони залишили в лісі весь обоз, коней, все зайве майно, заховали важку зброю. У ніч з 20 на 21 травня 1944 р. з'єднання пробилося з оточення і відійшло на територію Брестської області Білорусії. В ході боїв з 18 по 23 травня 1944 р. партизани завдали втрат фашистам, знищили 3 танки і самохідні установки, 2 бронемашини, 13 автомашин, 6 складів з боєприпасами. В числі загиблих партизанів були командир загону ім. М. Щорса В. Бобир, редактор газети «Партизани України» А. Бродський, інші командири[182].

27 квітня 1944 р. великі сили німців атакували села Деречин та Завидув (Волинська область), де базувалося з'єднання І. Артюхова. Вже 3 травня командир з'єднання інформував УШПР, що внаслідок наступу противника опинився в оточенні, має великі втрати живої сили і зброї, відчуває брак набоїв, просить допомогу з боку Червоної армії. До 10 травня тривали важкі бої, поки загони не відійшли в лісовий масив за 15 км на схід від Кам'янки-Струмилівської. Але вже 14 травня противник організував черговий наступ, провівши 6 атак проти партизанів. У наступні дні, маючи обмежену кількість набоїв, з'єднання уникало відкритих бойових зіткнень і в ніч з 1 на 2 червня 1944 р. зуміло переправитись через Західний Буг в районі с. Тадань[183].

З великими труднощами в цей час зіткнувся УШПР і в спробі вивести низку партизанських формувань на територію Молдавії. Ще в кінці 1942 р. штаб отримав доручення спільно з ЦК КП(б) Молдавії вивчити питання про можливість розвитку партизанського руху на молдавських теренах і здійснити необхідні заходи. Впродовж весни–літа 1943 р. на Чернігівщині та Поліссі на базі 7 організаторських груп (130 чоловік), викинутих на окуповану територію УШПР і ЦК КП(б) Молдавії, розпочалося формування молдавських загонів. Було сформовано три з'єднання і один загін, всього 2375 бійців, для їх потреб доставлено 62 т вантажів.

Як відзначалося у довідці про роботу Молдавського відділу УШПР за 1943 р., станом на 6 лютого 1944 р. «жодне з'єднання чи загін в Молдавію до цього часу не прийшов». Причинами цього вважалася відсутність в цих формуваннях молдаванів та небажання командування йти в Молдавію[184]. На нашу думку, була ще й інша вагома причина, а саме: неможливість пройти у вказаний район через степові райони України великим партизанським формуванням без втрат особового складу і озброєння. Тільки 18 березня 1944 р. кінній групі партизанів (понад 20 бійців) під командуванням Я. Мухіна (колишнє 3-є Молдавське з'єднання) вдалося вийти на кордон України і Молдавії, в район на південь від Томашполя, де вона з'єдналася з наступаючими частинами Червоної армії. Не досягли помітних успіхів у згаданому питанні й представництва УШПР при військових радах фронтів. Так, з 8 партизанських загонів і груп, перекинутих в січні–квітні 1944 р. в Молдавію, 5 розбито противником.

Однак УШПР і ЦК КП(б)У продовжували згадану вище роботу. Впродовж травня–червня 1944 р. представництвом УШПР при Військовій раді 2-го Українського штабу та оперативною групою Молдавського відділу УШПР було переправлено в Молдавію 11 загонів (543 особи), 12 організаторських і розвідувальних груп (72 чоловіки). При цьому з 11 загонів 6 були повністю укомплектовані молдаванами[185]. Однак їхні бойові здобутки виявилися незначними, румунська окупаційна влада досить ефективно боролася з партизанами.

Навесні 1944 р. за вказівкою союзних центрів ЦК КП(б)У і УШПР почали здійснювати заходи щодо надання допомоги антифашистським силам в Польщі, Чехословаччині, Румунії та Угорщині в розгортанні партизанського руху. Хоч згадана проблема не є темою нашої роботи, але про неї треба сказати кілька слів, бо до завершення звільнення України від фашистів УШПР приділяв багато уваги перекиданню партизанських з'єднань, загонів і груп за межі України. Особливо це стосується польської території, куди вже в лютому 1944 р. вийшли з'єднання П. Вершигори і М. Наумова, а потім прямували й інші формування. Бойова і диверсійна діяльність радянських партизанів в Польщі, яка сприяла дезорганізації глибокого тилу німецько-фашистських військ, була тісно зв'язана з діями партизанських формувань України, впливала на остаточне вигнання з її території гітлерівських окупантів.

Командир 1-ї Української партизанської дивізії ім. С. Ковпака П. Вершигора вважав, що «Польща є благодатним ґрунтом для партизанського руху», а польське населення прекрасно ставиться до партизанів, допомагає їм, а також ховає полонених червоноармійців, незважаючи на німецькі репресії. Отримавши перші повідомлення про поляків від П. Вершигори, М. Хрущов 17 лютого 1944 р. передав йому такі поради: радянсько-польський кордон поки не переходити, засилати лише розвідувальні групи, організовувати спільні польсько-радянські партизанські загони. Проте незабаром згадана заборона була знята. 22 лютого П. Вершигора отримав рекомендації: в стосунках з польськими націоналістичними загонами (Армія Крайова та ін.) поводитись обережно, уникати провокацій, намагатися всіляко спрямовувати «польські формування на активну боротьбу з німцями»[186].

Уже в березні–червні 1944 р. на територію Польщі вийшли партизанські формування Г. Ковальова, М. Надєліна, С. Сан-

кова, В. Чепіги, С. Чижова, Б. Шангіна, І. Яковлєва, В. Яремчука та ін., всього 15 бойових одиниць (4,4 тис. бійців). У цей регіон було також перекинуто 12 організаторських партизанських груп (296 осіб). Зі свого боку німці намагалися не допустити перекидання радянських партизанів на польську територію і всіляко переслідували ті формування, які перейшли у вказаний регіон.

Уже 7 травня 1944 р. в донесенні командира поста Білгорай начальнику поліції безпеки і СД дистрикту Люблін повідомлялось, що в районі Білгорай внаслідок дій радянських партизанів (Б. Шангін та ще два з'єднання) становище помітно погіршилось, підривається німецький авторитет, нищаться адміністративні установи, червоні прагнуть уладнати польсько-українські суперечності і спрямувати всі сили проти німців[187].

У травні–червні 1944 р. у зв'язку із звільненням більшої частини території України від гітлерівських окупантів, розформуванням основної маси партизанських з'єднань і загонів головна увага УШПР все більше зосереджувалась на керівництві тими бойовими одиницями, які діяли за межами України. З огляду на неможливість виведення на територію Дрогобицької і Львівської областей великих партизанських формувань, УШПР згідно з розробленим планом перекинув на ці терени в червні–липні 10 загонів і груп (176 осіб).

Зі свого боку німці, очікуючи літнього наступу Червоної армії, здійснили низку каральних операцій проти радянських партизанів, які діяли в південній частині Польщі. 6 червня 1944 р. УШПР по радіо повідомив І. Яковлєва, М. Куницького, С. Санкова, Б. Шангіна, Г. Ковальова, В. Яремчука та М. Надєліна, що німці приступають до блокади Білгорайських лісів. З метою запобігання зайвих втрат штаб рекомендував перейти в інші райони, уникати відкритих боїв, вести ретельну розвідку намірів німців.

Упродовж 13–24 травня 1944 р. близько 20 тис. солдатів і офіцерів противника (німці і калмики) атакували позиції партизанів, серед яких були й польські загони, в районі Білгорая. Першими вступили в бій загони з'єднання В. Чепіги, які на схід від с. Шклярня відбили перші напади гітлерівців. Останні втратили до 120 вбитими і пораненими, залишили на полі бою 2 кулемети, 18 гвинтівок і автоматів. Наступного дня бойові дії продовжились. На окремих ділянках оборони партизани відби-

ли до 28 атак фашистів. 15–16 червня загони почали прориватися з оточення, відбиваючись від переслідування і відходячи в різні боки, що до певної міри дезорієнтувало ворога. В оперативному зведенні УШПР від 5 липня 1944 р. стосовно згаданих боїв зазначалося, що партизани прорвали потрійне кільце оточення і з незначними втратами вийшли з масиву Білгорайських лісів. Ворожі втрати оцінювались в понад 730 вояків вбитими і пораненими, в 6 підбитих автомашин. Партизани захопили одну гармату, 5 мінометів, 15 кулеметів, 110 гвинтівок, 23,6 тис. патронів, 86 коней із сідлами[188].

16 липня 1944 р. УШПР, переоцінюючи можливості партизанів, дав вказівку І. Артюхову, Г. Ковальову, С. Чижову, Б. Шангіну, І. Яковлєву, В. Яремчуку та іншим командирам (понад 8 тис. бійців) у зв'язку з наступом Червоної армії, яка вступила на польську територію, відходити за рр. Сан та Вісла. Однак невдовзі це рішення було відмінено. 24 липня загони Б. Шангіна та Г. Ковальова допомогли радянським частинам в захопленні населених пунктів Майдан, Громада, Наджече, Білгорай. 2 серпня 1944 р. в оперативному зведенні УШПР повідомлялось: «Партизани України в районах на захід від Білгорай і на південний захід від Дрогобича наносили удари по відступаючих частинах противника, спільно з регулярними частинами оволоділи містом Білгорай і, організовуючи диверсії на залізницях Люблін–Розвадув, Стрий–Мукачеве, Санок–Гуменне, Ужгород–Самбір, перешкоджали нормальному підвезенню резервів і евакуації німців, які відходили під ударами Червоної армії»[189].

У середині серпня 1944 р., коли після завершення Львівсько-Сандомирської наступальної операції 1-го Українського фронту було в основному закінчено вигнання фашистів з території західних областей України (крім Закарпаття), більшість діючих партизанських формувань опинилася в тилу Червоної армії. УШПР, запропонувавши своєму представництву при Військовій раді 1-го Українського фронту перекинути найбільш боєздатні загони до Словаччини, приступив до розформування залишків з'єднань і загонів. Упродовж 1–15 серпня 1944 р. близько 3,7 тис. чоловік були звільнені з партизанських лав, в тому числі 1,3 тис. передавалися військовим частинам.

Зазначеним актом була фактично закінчена бойова діяльність партизанів України, яка розпочалася влітку 1941 р.

Окремі партизанські формування продовжували діяти за межами кордонів тогочасної УРСР в Закарпатті (Угорщина) та у східній частині Словаччини. На завершальному етапі визволення української території в січні–серпні 1944 р. партизанські загони і з'єднання підірвали 1015 ешелонів противника, зруйнували 464 залізничних і шосейних мостів, розгромили 52 гарнізони і штаби, знищили 638 одиниць бронетехніки, 4647 автомашин, захопили багато трофеїв. Втрати противника в живій силі оцінювались в понад 120 тис. вбитих і поранених[190].

Партизани України активно взаємодіяли з радянськими військами в боях за населені пункти, за переправи через водні перешкоди, наносили постійні удари по комунікаціях гітлерівців. Оцінюючи діяльність українських партизанських загонів і з'єднань в січні–серпні 1944 р., можна, на нашу думку, послатися на твердження відомого німецького воєначальника, генерал-полковника Г. Гудеріана. «...Дії партизанів наприкінці війни, – писав він, – особливо активізувалися і охоплювали всі райони бойових дій. Це примушувало використовувати для боротьби з партизанами цілі з'єднання, які були вкрай необхідні на фронті»[191].

Разом з тим слід визнати, що в січні–серпні 1944 р. бойова і диверсійна діяльність партизанів проходила за більш складних оперативних обставин, ніж в 1942–1943 рр. Це пояснювалось принаймні двома причинами. **Перша.** Внаслідок скорочення лінії фронту і зменшення глибини свого тилу на окупованих українських теренах німцям вдалося залучити до оборони своїх тилових об'єктів, включаючи комунікації, значні сили і постійно атакувати партизанів. **Друга.** Серйозною перешкодою для дій партизанів були формування УПА і підпільні осередки ОУН, які контролювали більшу частину території на Волині–Поліссі та в Галичині. Саме цей фактор не дозволив ЦК КП(б)У і УШПР вивести на територію Львівської, Дрогобицької, Станіславської і Тернопільської областей необхідну кількість партизанських формувань. Крім зазначеного, на діяльність партизанів вплинула велика фізична і моральна втома особового складу, і це особливо проявилося під час рейдів, які вимагали високих фізичних кондицій від командирів і бійців.

ПРИМІТКИ

1. ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 353. – Арк. 19.
2. Партизанское движение. По опыту Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – С. 57.
3. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – С. 114–115.
4. Там само. – С. 115–116.
5. Там само. – С. 116.
6. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. В двух томах. – М., 1974. – Т. 1. – С. 339.
7. Итоги Второй мировой войны. Сборник статей. Перевод с немецкого. – М., 1957. – С. 147.
8. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – С. 116–117.
9. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 20.
10. Строкач Т. Згадана праця. – С. 192.
11. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – С. 121–122.
12. Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 550. – Арк. 26–27.
13. Там само. – Спр. 550. – Арк. 28.
14. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 23.
15. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – С. 156–157.
16. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 25.
17. Там само. – С. 56–57.
18. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1275. – Арк. 152.
19. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 30.
20. Там само. – С. 31.
21. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 129.
22. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 3–13, 16.
23. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 66. – Арк. 11–21; Спр. 93. – Арк. 3–13.
24. Руднєв С. Щоденник про Карпатський рейд. Друге видання. – К., 1949. – С. 39.
25. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 35.
26. Асмолов А.Н. Фронт в тылу вермахта. – М., 1977. – С. 121.
27. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 37.
28. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 19. – Спр. 10. – Арк. 46, 96, 145.
29. ЦДАГО України. – Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 115.
30. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1475. – Арк. 139.
31. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 503. – Арк. 80–87.

32. Диксон Ч.О., Гейльбрунн О. Коммунистические партизанские действия. Сокращенный перевод с английского. – М., 1957. – С. 112, 115.
33. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 48.
34. Там само. – С. 48–49.
35. ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 70. – Арк. 178.
36. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 218. – Арк. 108.
37. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 475. – Арк. 30.
38. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 32. – Арк. 76.
39. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 172. – Арк. 45–46, 80–81.
40. Военно-исторический журнал. – 1988. – № 3. – С. 84–85.
41. Сабуров О.М. Відвойована весна. – К., 1975. – С. 417–420.
42. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – С. 132–135.
43. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 3 (ст.). – Спр. 4 (ст.). – Арк. 159–161 (ст.).
44. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1 (ст.). – Спр. 11 (ст.). – Арк. 27–37 (ст.).
45. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – С. 139–140.
46. Там само. – С. 149.
47. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Том 2. 1941–1976. – К., 1977. – С. 8–10.
48. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1 (ст.). – Спр. 11 (ст.). – Арк. 69–72 (ст.).
49. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 10 (ст.). – Спр. 1 (ст.). – Арк. 258 (ст.).
50. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1 (ст.). – Спр. 11 (ст.). – Арк. 77–80 (ст.).
51. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 55. – Арк. 28.
52. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 61.
53. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1 (ст.). – Спр. 11 (ст.). – Арк. 77–80.
54. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 61–62.
55. Жуков Г.К. Згадана праця. – Т. 1. – С. 339.
56. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 77. – Арк. 120–122.
57. Кентій А.В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів в 1941–1942 рр. – К., 1999. – С. 141.
58. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 480. – Арк. 18–19.
59. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 218. – Арк. 157–169.
60. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1 (ст.). – Спр. 1 (ст.). – Арк. 35–38 (ст.).

61. Наумов М.И. Хинельские походы. – М., 1954. – С. 379.
62. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – С. 213–221.
63. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. – Том 1. – К., 1975. – С. 508.
64. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 77. – Арк. 90, 98; Спр. 81. – Арк. 11.
65. Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 151.
66. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 65.
67. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 79. – Арк. 5.
68. Там само. – Арк. 9–10, 16.
69. Там само. – Арк. 26–27, 29.
70. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 11–12.
71. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 79. – Арк. 19.
72. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 79. – Арк. 31; Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К., 1999. – С. 4.
73. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 17. – Арк. 25.
74. ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 70. – Арк. 220.
75. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1275. – Арк. 41, 97.
76. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1–6.
77. Там само.
78. Там само.
79. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 72–73.
80. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 294. – Арк. 32.
81. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 79. – Арк. 10, 47.
82. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 69.
83. ЦДАГО України. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 65.
84. Клаузевиц К. О войне. Перевод с немецкого. – Т. 2, изд. 3-е. – М., 1936. – С. 174.
85. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 69.
86. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 9.
87. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1 (ст.). – Спр. 104 (ст.). – Арк. 94–99 (ст.).
88. Там само. – С. 30–34.
89. Тревор-Ропер Хью. Застольные беседы Гитлера 1941–1944. Перевод с английского. – М., 2004. – С. 417.
90. Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 784. – Арк. 9–23.
91. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 19. – Спр. 12. – Арк. 97.
92. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 2.
93. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 61. – Арк. 10.

94. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 19. – Спр. 7. – Арк. 115; Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 79–82.
95. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1, 38.
96. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – С. 285.
97. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 39–59.
98. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. Издание пятое. – М., 1946. – С. 91.
99. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 183.
100. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 10 (ст.). – Спр. 19 (ст.). – Арк. 431 (ст.).
101. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 19. – Спр. 14. – Арк. 3, 15–16.
102. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2. 1941–1976. – К., 1977. – С. 32–35.
103. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 55. – Арк. 75.
104. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – С. 371.
105. Старинов Илья. Записки диверсанта. – М., 1997. – С. 383.
106. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1 (ст.). – Спр. 104 (ст.). – Арк. 186 (ст.).
107. Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические почерки, документы и материалы. – М., 1973. – Т. 2. – С. 446.
108. Руднєв С. Щоденник Карпатського рейду. Друге видання. – К., 1949. – С. 31.
109. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 96.
110. ЦДАГО України. – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 109–112.
111. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – С. 291–292.
112. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 96.
113. Україна партизанська. – С. 79.
114. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 55. – Арк. 75.
115. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 486. – Арк. 42.
116. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 97.
117. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1333. – Арк. 17.
118. Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К., 1999. – С. 145.
119. ЦДАГО України. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 92–101.
120. ЦДАГО України. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 213.
121. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1358. – Арк. 76.
122. Там само.
123. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 163–182.
124. ЦДАГО України. – Ф. 240. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 75.

125. Україна партизанська. – С. 79.
126. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 101.
127. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 104 (ст.). – Арк. 135–161 (ст.).
128. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1289. – Арк. 136, 160.
129. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 494. – Арк. 18; спр. 496. – Арк. 42.
130. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 32. – Арк. 170–172.
131. Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1367. – Арк. 16, 62; Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 103.
132. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1330. – Арк. 78.
133. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1331. – Арк. 195.
134. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1330. – Арк. 113.
135. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1 (ст.). – Спр. 104 (ст.). – Арк. 135–161 (ст.).
136. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1296. – Арк. 103.
137. Там само. – Арк. 177.
138. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1427. – Арк. 35.
139. ЦДАГО України. – Ф. 72. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 115–116.
140. Уткин Г.М. Штурм Восточного вала. – М., 1967. – С. 82–83.
141. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 516. – Арк. 69– 70.
142. Історія застерігає. – С. 119.
143. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 200.
144. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 10 (ст.). – Спр. 25 (ст.). – Арк. 548 (ст.).
145. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1301. – Арк. 130.
146. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1301. – Арк. 238.
147. Правда Украины. – 23 февраля 1944 г.
148. Україна партизанська. – С. 292–294.
149. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 49–50, 66–68.
150. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. Издание пятое. – М.,1946. – С.125.
151. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 15–16.
152. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1543. – Арк. 48, 136, 163.
153. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1536. – Арк. 30.
154. ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр. 256. – Арк. 161–162.
155. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 12.
156. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1469. – Арк. 10.
157. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1521. – Арк. 202–203.
158. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1522. – Арк. 28.

159. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1469. – Арк. 104.
160. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1470. – Арк. 84.
161. ЦДАГО України. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 182–189.
162. Україна партизанська. – С. 66–68.
163. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 141. – Арк. 57–58.
164. Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. Мовою документів. – Очима істориків). – К., 1994. – С. 135–136.
165. Война в тылу врага. О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. – Выпуск 1. – М., 1974. – С. 164.
166. Україна партизанська. – С. 108.
167. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1470. – Арк. 8; Спр. 1477. – Арк. 46.
168. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 141. – Арк. 72–74.
169. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1536. – Арк. 14.
170. Пухов Н.П. Годы испытаний. – М., 1959. – С. 45–46.
171. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 4–5.
172. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1538. – Арк. 70; Спр. 69. – Арк. 67–68.
173. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 100–101.
174. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1548. – Арк. 84.
175. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 16.
176. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 159. – Арк. 63, 69.
177. Україна партизанська. – С. 18.
178. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1483. – Арк. 94.
179. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1542. – Арк. 75.
180. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1515. – Арк. 40, 61.
181. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1516. – Арк. 55.
182. Україна партизанська. – С. 104–105.
183. Там само. – С. 130–131.
184. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 227–230.
185. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 131–132.
186. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1469. – Арк. 49, 57.
187. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 272. – Арк. 66.
188. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 30.
189. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 130.
190. Там само. – С. 132.
191. Гудериан Г. Танки – вперед. Перевод с немецкого. – М., 1957. – С. 169.

3.1. Роль і місце диверсійних дій у партизанському русі. Створення технічного відділу УШПР та спецслужб у загонах і з'єднаннях

Уперше в новій історії усвідомлення значення діяльності партизанів в тилу ворожих військ сталося після кампанії Наполеона в Іспанії в 1808 р. та невдалого і катастрофічного походу французької армії в Росію в 1812 р. Об'єктом дій окремих військових підрозділів були залізниці і в громадянській війні в США у 1861–1865 рр. Помітне місце зайняли диверсійні дії на залізничних лініях британських військ під час англо-бурської війни 1899–1902 рр.

Значну діяльність щодо порушення транспортної системи гітлерівців на окупованих теренах Бельгії, Нідерландів і Франції починаючи з літа 1940 р. розгорнули агенти британського управління спеціальних операцій і учасники антифашистського руху Опору в Західній Європі.

Однак апогеєм боротьби на ворожих комунікаціях стали дії радянських партизанів у роки Великої Вітчизняної війни. Проте сталося це не відразу. В перших директивних документах ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР (червень–липень 1941 р.) йшлося лише про загальні вказівки щодо пошкодження мостів, шляхів, дезорганізації транспорту противника в контексті основних завдань партизанської боротьби, але не ставилося завдання систематично зривати стратегічні перевезення противника.

Уже вище говорилося, що внаслідок відомих прорахунків вище партійно-радянське керівництво виявилося неготовим до розгортання широкомасштабної збройної боротьби в тилу фашистських військ. Особливо це стосувалося диверсійних дій на комунікаціях, де була потрібна спецтехніка і добре підготовлені кадри спеціалістів. За словами І. Старінова, на пропозиції щодо створення спеціальних диверсійних бригад для ударів по комунікаціях окупантів «в 1941 році Сталін не відреагував»[1]. Як стверджується у звіті технічного відділу УШПР за 1942–1944 р., на початку війни у партизанських загонах не було «ні кадрів, ні техніки, ні перевіреної тактики. Були тільки окремі спеціалісти різних родів військ...»[2].

У складі перших партизанських загонів, які створювалися в Україні, траплялись в ряді випадків один-два мінери з числа тих, хто закінчив короткотермінові партизанські курси або ж з колишніх військовослужбовців. Так, у загоні С. Ковпака першим мінером став начальник штабу загону М. Курс, який отримав первинні знання з міннопідривної справи на курсах при Сумському обкомі партії. Мінерами-підривниками, наприклад, стали майбутні Герої Радянського Союзу В. Квітинський (з'єднання А. Грабчака) та В. Клоков (з'єднання О. Федорова), військовослужбовці-артилеристи.

Разом з тим, незважаючи на несприятливі обставини, партизани в силу своїх можливостей, ризикуючи життям, почали наносити удари по тилових комунікаціях гітлерівців. Уже 25 липня 1941 р. начальник Генерального штабу ОКГ Німеччини Ф. Гальдер був змушений визнати необхідність приділити особливу увагу питанням захисту шляхів і засобів перевезень німецької армії на Східному фронті і потребу залучати до цього у випадку необхідності польові війська[3].

Тим часом транспортна система німецько-фашистських військ на окупованій території СРСР була ідеальним об'єктом для дій партизанів. Великий розмах операцій, які вели обидві воюючі сторони, вимагав постійного збільшення обсягів оперативно-стратегічних перевезень живої сили і техніки, бойових припасів і поповнень тощо. В системі комунікацій німців до 60 % всіх перевезень здійснювали залізниці. За словами начальника штабу ОКВ Німеччини В. Кейтеля, тільки для потреб сухопутних військ треба було подавати щоденно 120 ешелонів різних вантажів[4].

За даними 4-го відділу Політуправління Південно-Західного фронту і 4-го Управління НКВС УРСР, за серпень 1941 р. – березень 1942 р. партизанами України було підірвано 35 ворожих ешелонів і зруйновано 143 мости[5]. А за перше півріччя 1942 р. – 85 ешелонів і 223 мости[6].

Незважаючи на загрозу своїм комунікаціям з боку партизанів, німці в той час були впевнені, що з нею справляться. Хоч у звіті за травень 1942 р. начальника транспортної служби при командуючому німецькими окупаційними військами в Україні відмічалась активізація дій партизанів на залізничних комунікаціях, проте підкреслювалось, що ці дії ще не мають впливу на організацію транспортних перевезень[7].

Але вже в червні 1942 р. згаданий німецький урядовець захвилювався. У його звіті відзначалося, що майже щоденно здійснюються напади партизанів на залізницю Брест–Гомель. А в липні була відмічена активізація партизанських дій на залізницях Житомир–Коростень–Овруч, Брест–Рівне, на схід від Фастова і далі до Дніпропетровська[8].

Як писав відомий історик і ветеран партизанського руху В. Клоков, перший підрив ворожого ешелону здійснили партизани Городянського загону Чернігівської області 1 жовтня 1941 р. Восени 1941 р. низку диверсійних дій на залізницях та шосейних шляхах здійснили загони С. Ковпака (Сумська область), С. Масалигіна і В. Шахневича (Дніпропетровська область), партизани Житомирської і Київської областей. В першій половині 1942 р. найбільш активно вели диверсійну роботу на комунікаціях гітлерівців партизани О. Федорова та О. Сабурова. Так, за період з 21 травня по 26 червня 1942 р. Чернігівський і Злинківський партизанські загони підірвали 21 ворожий ешелон, три залізничні мости і акведук. А за першу половину 1942 р. об'єднані партизанські загони О. Сабурова знищили 32 ешелони противника[9].

Однак влітку 1941 р. – навесні 1942 р., незважаючи на героїзм партизанів, їхня діяльність на комунікаціях фашистів носила переважно епізодичний характер. Відсутність централізованого керівництва партизанським рухом, недостатня увага до диверсійної діяльності партизанів вищого військового командування, брак кадрів і технічних засобів знижували силу ударів по оперативно-стратегічних перевезеннях гітлерівців. Крім того, у складі партизанських загонів, за деяким винятком, не було спеціальних міннопідривних підрозділів.

Після постанови Державного Комітету Оборони від 30 травня 1942 р. про створення системи штабів партизанського руху одним з першочергових завдань партизанів було визнано «руйнування комунікаційних ліній противника (підрив мостів, псування залізничних шляхів, влаштування аварій поїздів, напади на автомобільний і гужовий транспорт противника)»[10]. Так було зроблено вирішальний крок для розгортання війни «на рейках» в тилу німецько-фашистських військ.

Більш детально завдання партизанських формувань щодо порушення руху на залізницях і зривання регулярних перевезень в тилу ворога були сформульовані в наказі наркома оборони СРСР Й. Сталіна від 5 вересня 1942 р. «Про завдання партизанського руху». Ними вважалися: влаштування залізничних катастроф (тобто підрив ешелонів), руйнування мостів, станційних споруд, розстріл з гармат і ПТР паровозів, вагонів, цистерн на станціях і роз'їздах, а також тих, що вціліли після підривів; нищення всіх споруд на шосейних та ґрунтових шляхах; розгром транспорту, який підвозить боєприпаси і пальне[11].

Отож, нещодавно створеному УШПР довелося відразу, ще в процесі організаційного становлення, зосередити свою увагу на диверсійній діяльності партизанів України. Аналізуючи досвід першого року збройної боротьби в тилу ворога і повідомлення, які надходили від партизанів, штаб дійшов висновку, що ефективність ударів по ворожих комунікаціях залежить від наявності в складі загонів спеціальних підрозділів, від рівня керівництва ними та від систематичності і послідовності дій. В серпні 1942 р. УШПР схвалив заходи командира з'єднання О. Сабурова, який створив 25 диверсійних відділень і груп, перед кожною з яких ставилось завдання систематично проводити диверсії на закріплених за ними ділянках залізниць[12].

У радіограмі, надісланій М. Воронцову, С. Ковпаку і О. Федорову, штаб позитивно оцінив діяльність О. Сабурова і пропонував згаданим командирам створити такі ж підрозділи у власних з'єднаннях. Уже 16 серпня 1942 р. надійшло повідомлення від С. Ковпака, що ним створено 12 диверсійних груп. Кожна з них була зобов'язана підірвати по три ворожих ешелони на залізничних ділянках Конотоп–Ворожба–Курськ. Про аналогічну роботу звітував невдовзі й О. Федоров.

Однак восени 1942 р. боротьба на ворожих комунікаціях, які проходили по окупованій території України, ще не набула тих масштабів, як цього вимагав згаданий наказ наркома оборони СРСР від 5 вересня 1942 р. і перебіг подій на фронті, де в районі Сталінграда точилися запеклі бої між німецькими і радянськими військами. І цьому було кілька поважних причин. По-перше, в складі УШПР на цей час не було спеціального відділу для аналізу і узагальнення досвіду диверсійних дій партизанів, для розроблення тактики і техніки мінно-вибухової діяльності, контролю за виконанням поставлених завдань; по-друге, штаб не мав у своєму розпорядженні в достатній кількості сучасних технічних засобів і не міг своєчасно забезпечити ними партизанів; по-третє, спецшкола УШПР у Саратові не мала можливості підготувати необхідну кількість мінерів-підривників та інструкторів мінно-вибухової справи для потреб партизанського руху; по-четверте, окремі партизанські командири недооцінювали значення диверсійної діяльності на ворожих комунікаціях.

Після розгрому німецько-фашистських військ на Волзі та у зв'язку з початком визволення від загарбників території України роль партизанського руху в завершальному розгромі гітлерівців та їх вигнанні за межі СРСР значно зросла. У плані бойових дій партизанських загонів України на весняно-літній період 1943 р. пріоритетне значення відводилося виведенню з ладу найважливіших залізничних вузлів, великих залізничних і шосейних мостів та інших споруд, що мало дезорганізувати всю систему перевезень противника.

З огляду на зазначене, по лінії вищого керівництва СРСР і УРСР було здійснено низку організаційних і кадрових заходів, помітно поліпшилось матеріально-технічне забезпечення партизанського руху. У квітні 1943 р. у складі УШПР було створено технічний (диверсійний) відділ. Водночас до штатного розпису штабу вводилася посада заступника начальника УШПР з диверсійних дій, на яку було призначено вже неодноразово згадуваного полковника І. Старінова, одного з провідних фахівців мінно-вибухової справи в СРСР.

31 травня 1943 р. начальник УШПР затвердив положення про технічний (диверсійний) відділ. На нього покладались завдання розроблення диверсійних операцій, форм і методів їх проведення; боротьба з протидією противника стосовно прове-

дення диверсійних актів; конструювання і вдосконалення технічних засобів; розроблення інструкцій, настанов і вказівок по всіх видах диверсій; контроль за зберіганням мінно-вибухового майна на складах і базах. Відділ розробляв програми та навчальні посібники для школи особливого призначення (ШОП), яка готувала мінерів, здійснював контроль за навчальним процесом в ній, вивчав і узагальнював досвід мінно-вибухової діяльності партизанських формувань, спільно з оперативним відділом робив розрахунки і заявки на спецмайно для партизанів[13].

У підпорядкуванні технічного відділу перебували контрольно-технічна група на складах мінно-вибухового майна УШПР і навчально-дослідна майстерня ШОП[14]. У ній здійснювалось конструювання нових зразків мін і пристосувань до них, складання інструкцій користування ними, ремонт і виготовлення окремих зразків. У складі майстерні були конструкторська і експериментальна групи, лабораторія і ремонтний цех. Очолив відділ підполковник І. Кондрашов, який прибув до УШПР з посади начальника штабу 42-ї окремої бригади спецпризначення Воронезького фронту, який мав значний досвід організації і проведення диверсійних операцій. Відділ працював під особистим керівництвом заступника начальника УШПР І. Старінова.

Поряд з розгортанням технічного відділу штаб приступив до створення в партизанських формуваннях спеціальних диверсійних служб. До кожної з них входив начальник і 3–10 інструкторів мінно-вибухової справи. На цих людей покладалося розроблення планів диверсійних дій партизанів та організація їх виконання, підготовка масових кадрів мінерів з числа партизанів, забезпечення їх спецтехнікою та ін. У розпорядженні служб перебували диверсійні підрозділи загонів і з'єднань. Наказом УШПР від 28 травня 1943 р. були призначені начальники диверсійних спецслужб провідних партизанських формувань (О. Федоров – ст. лейтенант О. Єгоров, О. Сабуров – капітан С. Мінєєв, С. Маликов – лейтенант К. Соколов, В. Андреєв – капітан П. М'ясніков, В. Бегма – ст. лейтенант Прокоф'єв, М. Попудренко – ст. лейтенант Рамірес, М. Наумов – ст. лейтенант Георгієвський, С. Ковпак – Я. Давидович, Я. Мельник – лейтенант Буцанець та ін.)[15].

Щодо структури спецслужб та диверсійних підрозділів, то вона в кожному партизанському формуванні мала свої особли-

вості. Так, у Чернігівсько-Волинському з'єднанні начальник спецслужби О. Єгоров був заступником командира з диверсійної діяльності. В кожному батальйоні (загоні) були також заступники командирів по диверсіях. Бойові дії проводилися спеціальними диверсійними групами, кожна з яких мала різну чисельність. Так, у складі групи 6-го батальйону, яку очолював Д. Резуто, рахувалося 92 бійці, в тому числі 16 мінерів.

У партизанському з'єднанні ім. Л. Берії (А. Грабчак) безпосередньо при штабі було 12 диверсійних груп, а також окремий диверсійний батальйон. Аналогічний батальйон був й у з'єднанні ім. Ф. Михайлова (А. Одуха). Його чисельність становила 200 бійців. У з'єднанні С. Маликова діяла диверсійна рота, а в кожному батальйоні (загоні) – диверсійні взводи.

3 червня 1943 р. УШПР надіслав партизанським формуванням вказівки «Про посилення диверсійної роботи на комунікаціях противника», де були вперше викладені рекомендації щодо розширення масштабів і підвищення ефективності боротьби на комунікаціях противника. Штаб пропонував командирам загонів і з'єднань скеровувати на залізниці численні, але дрібні групи диверсантів, закріплювати за ними окремі ділянки залізниць, систематично організовувати на них підриви ешелонів, ширше залучати до цих операцій місцеве населення.

У зазначеному документі зверталась увага на більш ефективне використання наявних технічних засобів. Зокрема, підкреслювалась доцільність мінування залізничної колії на найбільш складних за профілем ділянках: у низинах, болотистій місцевості, на високих насипах, щоб у такий спосіб ускладнити ворогу проведення ремонтно-відновлювальних робіт. Невеликі залізничні мости пропонувалося підривати тільки разом з ешелонами, а дерев'яні – спалювати.

Водночас штаб з метою отримання достовірної інформації про хід і результати диверсійної діяльності партизанів зобов'язав їхнє командування упорядкувати звітність, вести чіткий облік проведених операцій, складати на кожну з них окремий акт, ширше практикувати фотографування підривів ворожих ешелонів. Про кожен факт підриву необхідно було повідомляти УШПР по радіо, більш детально висвітлювати це в підсумкових місячних звітах. У радіограмах рекомендувалося зазначати місце підриву, між якими станціями це сталося,

вказувати тип міни і спосіб її підриву, результати диверсії (скільки знищено паровозів, вагонів, цистерн, платформ тощо), довжину пошкодженої колії, характер вантажів, час затримки руху, прізвища виконавців.

Аналіз і узагальнення досвіду диверсійної діяльності партизанів знаходили відображення в інструктивно-методичних документах УШПР. Зокрема, в липні 1943 р. – жовтні 1944 р. технічний відділ підготував 11 технічних листків. У них, зокрема, знайшли відображення питання, пов'язані з правильною установкою мін у зимових умовах, організацією диверсій на автошляхах, руйнуванням станційного господарства залізничних вузлів. У згаданих листках було поміщено 16 інструкцій та інших документів, які фактично охоплювали всі основні сторони диверсійної діяльності партизанських формувань.

У зв'язку з активізацією диверсійної діяльності і повідомленнями про помітне збільшення витрат вибухівки УШПР провів низку дослідів з метою встановити оптимальну величину заряду протипоїзних мін. Отримані результати дозволили розробити спеціальний заряд спрямованої дії вагою до 5 кг, ефект якого був вищим від дій стандартного заряду в 7,2 кг вибухівки. 10 липня 1943 р. спеціальною радіограмою штаб запропонував командирам партизанських формувань використовувати в протипоїзних мінах зменшені заряди вибухівки.

У цей час увагу УШПР привернули повідомлення від партизанів, що фашисти за допомогою спеціально підготовлених собак виявляють місця знаходження мін уповільненої дії (МЗД). З цією метою була негайно підготовлена інструкція, яка орієнтувала партизанів на можливі способи маскування мін, встановлення поруч з ними мін-сюрпризів, дезорієнтації службових собак шляхом розкидання невеликих шматків вибухівки та інше.

Співробітники технічного відділу займалися також питаннями вдосконалення конструкцій чи окремих вузлів мінно-вибухових засобів. Зокрема, в навчально-дослідній майстерні ШОП була проведена робота щодо пристосування підривних засобів типів МУВ, ВПФ, МВ-5 до швидкісних мін, мін ПМС та інших, що помітно підвищило ефективність їх застосування. Так, зазначені пристрої примушували міну підриватися під другим ешелоном, пропускаючи перший, який нерідко завантажувався баластом.

Як показав досвід першого року війни, результати боротьби на ворожих комунікаціях залежали від наявності в складі партизанських формувань підготовлених мінерів-підривників і також від забезпечення партизанів достатньою кількістю міннопідривних засобів. Уже в другій половині 1942 р. УШПР перекинув за лінію фронту 8 т вибухівки і близько 3,5 тис. армійських табельних мін. Упродовж січня–квітня 1943 р. партизанам було доставлено вже 16 т вибухівки[16]. Однак ця кількість не забезпечувала потреб партизанського руху відповідно до завдань диверсійної діяльності. Недостатньо було в розпорядженні партизанів й сучасних технічних засобів, пристосованих до умов партизанської дійсності.

Становище було помітно виправлене у зв'язку з розробленням оперативного плану бойових дій партизанських загонів України на весняно-літній період 1943 р. Готуючись до широкомасштабної диверсійної діяльності, УШПР здійснив низку заходів, спрямованих на упорядкування роботи щодо забезпечення партизанів міннопідривним майном і організацією його перекидання на окуповану територію. Відповідно до наказу начальника УШПР від 12 травня 1943 р. заявки загонів і з'єднань на міни та вибухівку попередньо розглядалися оперативним і технічним відділами, а потім визначалися їх конкретні обсяги, залежно від виділених фондів.

Співробітники технічного відділу перевірили комплектність і справність мінно-вибухових засобів, які зберігалися на складах і базах УШПР, контролювали режим їх зберігання, організовували поточний ремонт. Безпосередня організація перекидання мін і вибухівки в партизанські загони і з'єднання здійснювалася відділом матеріально-технічного забезпечення УШПР після перевірки їх працівниками контрольно-технічної служби. Хоч зазначені заходи в цілому забезпечили контроль за обліком потреб партизанського руху в мінно-вибухових засобах, дозволили своєчасно усувати виявлені дефекти і технічні несправності, однак прикрих випадків поставки некомплектних, а то й пошкоджених технічних пристроїв уникнути не вдалося через недбалість окремих працівників.

У липні 1943 р. з метою оперативного постачання партизанів мінами та вибухівкою було розроблено кілька типових комплектів мінно-вибухового майна вагою від 70 до 90 кг. Вони, як правило, переправлялися тим партизанським форму-

ванням, які вели активні диверсійні дії і відчували гостру потребу в поновленні своїх бойових припасів, а також загонам і з'єднанням, які встановили зв'язок з УШПР і діяли згідно з його вказівками.

Починаючи з травня 1943 р. обсяги постачання діючих партизанських формувань вибухівкою почали різко зростати: травень – 12 т, червень – 13,9 т, вересень – 15,3 т. Водночас за лінію фронту почали вперше перекидатися спеціально сконструйовані протипоїзні міни. Всього за 1943 р. партизанам України було переправлено 96,5 т вибухівки, 16 870 мін, у тому числі 7920 мін уповільненої дії та 8950 мін миттєвої дії, а також інше майно загальною вагою 128 т, що становило 25 % від усіх вантажів, перекинутих за лінію фронту[17]. При цьому в ряді випадків питома вага міннопідривної техніки серед вантажів складала 70 %.

Поряд із забезпеченням партизанів України спеціальними технічними засобами навесні 1943 р. за допомогою союзних органів було вирішено питання підготовки кадрів висококваліфікованих мінерів-підривників. За наказом Народного комісаріату оборони СРСР на базі Вищої оперативної школи особливого призначення ЦШПР була створена школа особливого призначення УШПР. Уже в травні–червні 1943 р. її закінчили 10 начальників спецслужб і 57 інструкторів мінно-вибухової справи, а невдовзі ще 137 висококваліфікованих спеціалістів. Завдяки цим кадрам впродовж 1943 р. у партизанських загонах і з'єднаннях було навчено 2,6 тис. мінерів-підривників, що склало більше як 50 % від загальної кількості таких спеціалістів, підготовлених в Україні в 1941–1944 рр.[18] При цьому 265, 312 і 750 мінерів-підривників було підготовлено в школах партизанських з'єднань О. Сабурова, О. Федорова та рівненських партизанів (В. Бегма – І. Федоров).

3.2. Диверсійна діяльність партизанських формувань України в липні 1942 р. – серпні 1944 р.

Загрозливе становище на південній ділянці німецько-радянського фронту, коли дивізії вермахту стрімко просувалися до Сталінграда і в напрямку Кавказу, змусило вище радянське керівництво зажадати від органів партизанського руху посилення всіх форм бойової діяльності підпорядкованих їм загонів

і з'єднань. На підставі вказівок ЦШПР Український ШПР 24 липня 1942 р. надіслав командирам партизанських загонів, які перебували на зв'язку з ним, коротку, але виразну радіограму: «Червона армія чинить впертий опір ворогу, який наступає. Обставини вимагають негайної активізації бойової діяльності партизанів на комунікаціях противника. Прошу передати це завдання всім загонам. Про прийняті заходи повідомляйте»[19]. 5 серпня 1942 р. УШПР надіслав чергову радіограму аналогічного змісту, в якій наголошувалося, що треба покінчити з сидінням загонів та бездіяльністю партизанів, не рахуючись ні з якими труднощами скерувати всі сили на життєво важливі об'єкти в тилу німецьких загарбників[20].

Звичайно, наведені вище вказівки носили характер закликів, були образливими для партизанів, не враховували їхні матеріальні можливості. Та й сам УШПР на той час не мав об'єктивної інформації про чисельність і стан партизанських формувань. Але військове становище на фронті спонукало до рішучих дій. 13 серпня 1942 р. у передовій статті газети «Правда» партизанів було закликано бити ворога на його комунікаціях як на підходах до лінії фронту, так і в глибокому тилу.

Однак можливості українських партизанів, які в цей період були фактично позбавлені постачання озброєнням і мінно-вибуховими засобами з радянського тилу, були обмежені стосовно активізації диверсійної діяльності. Мало що міг зробити й УШПР. Так, з 1 по 5 серпня 1942 р. у розташування партизанських з'єднань С. Ковпака і О. Сабурова штабом було організовано 4 рейси літаків, але вони не змогли доставити вантажі, через те що не знайшли вказані їм райони і не побачили потрібні сигнальні знаки. І таких випадків було чимало. Проте партизани, ризикуючи життям, несучи втрати, прагнули все ж наносити удари по комунікаціях гітлерівців. За даними УШПР, на 1 вересня 1942 р. у ворожому тилу було підірвано 107 ешелонів, знищено і пошкоджено 2000 паровозів, вагонів, цистерн, платформ, підірвано 307 мостів[21]. Але це були надто незначні результати на фоні величезних масштабів перевезень, які здійснювали німці на території України.

Після згадуваного наказу наркома оборони СРСР від 5 вересня 1942 р. про завдання партизанського руху та рішення Кремля суттєво поліпшити матеріально-технічне постачання партизанів справа почала потроху виправлятися. Бойові зав-

дання перед загонами і з'єднаннями все частіше почали ставитися з урахуванням їх можливостей і забезпечення відповідними ресурсами.

На початку листопада 1942 р. був затверджений план бойових дій партизанів України на зимовий період 1942/1943 рр., в якому вперше було зроблено спробу надати диверсійній діяльності загонів і з'єднань плановий і систематичний характер. Йшлося не про те, щоб прагнути підірвати будь-який ешелон противника, а розгорнути регулярну диверсійну діяльність на конкретних магістралях і ділянках, у чітко визначених районах, там, де рух ворожих ешелонів був найбільш інтенсивним.

Зокрема, перед загонами С. Ковпака ставилось завдання паралізувати залізничні магістралі Малин–Київ, Житомир–Фастів–Київ, Фастів–Канів, підготувати підрив чи знищення мостів через Дніпро; з'єднання О. Сабурова мало організувати систематичне руйнування залізниць Сарни–Білокоровичі, Рівне–Бердичів, Коростень–Шепетівка, організувати диверсії на аеродромах і паровозних депо в Білокоровичах, Новограді-Волинському, Шепетівці; партизани О. Федорова мали діяти на лініях залізниць Гомель–Ніжин, Гомель–Бахмач, Київ–Ніжин–Бахмач. Перед окремо діючими загонами Харківщини висувалась вимога перешкоджати руху ешелонів гітлерівців на магістралях Білгород–Куп'янськ, Богодухів–Харків, Харків–Красноград. Планувалося також викинути диверсійні групи для діяльності на лінії Фастів–Миронівка–Сміла–Знам'янка[22].

Однак виконати зазначений план було дуже складно, бо поставлені перед партизанами завдання все ж перевищували наявні можливості, не враховували готовності німців до активної протипартизанської боротьби. Тим часом у ході рейду на Правобережну Україну в жовтні–листопаді 1942 р. з'єднання С. Ковпака і О. Сабурова підірвали 2 ешелони, зруйнували 26 залізничних і шосейних мостів[23]. Великий резонанс мала здійснена ковпаківцями в ніч на 30 листопада операція по виведенню з ладу Сарненського залізничного вузла. Підірвавши 5 мостів довжиною від 20 м до 270 м, партизани паралізували рух ворожих ешелонів. «Цією операцією, – відмічається в підсумковому звіті технічного відділу УШПР за 1942–1944 рр., – суцільний рух поїздів через Сарненський вузол по 2 головних

дорогах був припинений на 2 тижні»[24]. Всього ж за листопад–грудень 1942 р. партизанами України було підірвано 34 ешелони на 65 ділянках залізниць[25].

У першому кварталі 1943 р. диверсійна діяльність партизанських формувань помітно поліпшилась. 1 січня 1943 р. ЦШПР при Ставці Верховного Головнокомандування в своєму наказі про активізацію всіх форм бойової діяльності партизанів зажадав від останніх всіма наявними засобами руйнувати комунікації гітлерівців, організовувати диверсії на залізницях, нападати на автомобільний транспорт та обози противника. 3 лютого УШПР вказав Сумському обласному штабу партизанського руху на необхідність добитися припинення руху ешелонів гітлерівців по залізницях Конотоп–Ворожба, Ворожба–Суми–Бахмач–Ромни–Конотоп–Хутір Михайлівський. Вже незабаром об'єднаний загін М. Наумова, рухаючись на південь Сумщини, вивів з ладу на тривалий час залізничні ділянки Суми–Готня, Суми–Харків. 1 березня 1943 р. партизани загону «За Батьківщину» підірвали на залізниці Суми–Білгород міст і ешелон противника. А всього до 25 квітня 1943 р. сумські партизани здійснили підрив 14 ешелонів[26].

Успішно діяли в цей період загони О. Сабурова, які підірвали 26 ешелонів, знищили мости на ділянці Білокоровичі–Дров'яний пост, між ст. Рокитно–ст. Мачулянівка здійснили напад на ст. Дубровиця. З'єднання С. Ковпака підірвало 9 ешелонів, зруйнувало 5 станцій з шляховим господарством, знищивши при цьому 24 паровози і 158 вагонів. Особливо гучним був напад ковпаківців у ніч на 14 березня 1943 р. на ст. Тетерів, де вони знищили 1 паровоз, 26 платформ, 82 цистерни з пальним, підірвали міст довжиною 225 м.

У зв'язку з важкими боями в районі Харкова перед партизанами ставилось завдання всіляко посилити удари по транспортній системі окупантів. У середині березня 1943 р. начальник УШПР передав по радіо В. Бегмі і О. Федорову: «Головне командування і військові ради фронтів вимагають активізації партизанських загонів на залізничних і шосейних магістралях з метою зриву підвезень противником до лінії фронту людських резервів, техніки і боєприпасів. Прошу про це передати всім партизанським загонам, з якими маєте зв'язок». Водночас штаб рекомендував партизанам у випадку відсутності ви-

бухівки ширше застосовувати підручні засоби, спрямовані на руйнування шляхів, залучати до цього місцеве населення, розстрілювати з протитанкових рушниць паровози[27].

Зосереджуючи увагу на активізації диверсійної діяльності, УШПР пропонував партизанським командирам не відволікати у зв'язку з цим сили на інші операції. 26 березня 1943 р. штаб зауважив командиру нещодавно створеного загону А. Грабчаку, що зараз його головне завдання не нищення дрібних гарнізонів противника, а організація диверсій на залізничному транспорті.

Тим часом противник з огляду на активні дії партизанів значно поліпшив охорону своїх комунікацій. В «Огляді про розвиток партизанського руху в Україні за березень 1943 р.» наголошувалося на посиленні «охорони шляхів сполучень – залізничних, шосейних шляхів і мостів». На шосе Київ–Новоград-Волинський німці по обидва боки вирубали на 300 м ліс, на всіх мостах виставили охорону. На залізниці Коростень – Олевськ були взяті під охорону всі переїзди, біля них вириті глибокі рови і встановлені загородження з металевого дроту. Ділянка шосе Народиче – Довгляди систематично контролювалася моторизованими патрулями та літаками. Було встановлено перекидання в район Олевська угорських частин (до 6 тис. вояків) для охорони залізничної магістралі Білокоровичі – Рокитно[28].

Усього ж за січень–березень 1943 р. партизани здійснили 96 бойових операцій і диверсійних акцій, з яких 41 на лінії Люблін–Ковель–Коростень–Київ. 24 операції і диверсії були проведені проти об'єктів на лінії Брест–Лунинець–Гомель, Ковель–Шепетівка–Козятин. У підсумковому звіті оперативного відділу УШПР за 1942–1944 рр. зазначається, що на 183 ділянках залізниць у першому кварталі 1943 р. було підірвано 155 ешелонів[29].

Хоч наведені вище цифри можуть здатися й не дуже великими, але вони віддзеркалюють лише результати дій тільки тих партизанських формувань, які підпорядковувались УШПР. У цей же час транспортна система гітлерівців була об'єктом нападу спецгруп НКО, НКВС, НКДБ, дрібних партизанських загонів і груп місцевого формування, членів збройного підпілля. І як свідчать німецькі документи, ворог був надзвичайно стурбований станом своїх комунікацій. Так, у

зведеннях поліції безпеки і СД Німеччини з окупованих східних територій повідомлялося, що в кінці лютого 1943 р. на залізничній станції Божедарівка (Дніпропетровська область) здійснено багато диверсійних актів, а на залізниці Божедарівка–Верховцево, Божедарівка–Кринична неодноразово порушувався телефонний зв'язок, підпилювались стовпи[30].

Зазначені джерела відзначили також, що впродовж січня–березня 1943 р. на залізничних магістралях Ковель–Сарни – Коростень–Київ, Брест–Ковель–Шепетівка–Київ здійснено відповідно 110 і 35 диверсій. Крім того, було зруйновано багато мостів та інших шляхових споруд у районах Ковель, Овруч–Мозир, Чернігів–Ніжин, Пінськ, Речиця, Коростень–Житомир, Овруч–Єльськ, Столин, Іванків, Київ–Чернігів. При цьому німці підкреслювали, що зазначеними діями «нанесені колосальні матеріальні збитки з великою кількістю людських жертв»[31].

Бив на сполох й намісник фюрера в Україні Е. Кох. У звіті його райхскомісаріату до Берліна підкреслювалось, що кількість диверсій на залізницях Ковель–Київ, Брест–Козятин–Київ за період з січня по квітень 1943 р. становила відповідно 110 та 56[32].

Критично оцінював становище на транспорті й представник командуючого окупаційними військами в Україні генерал-майор Ноймаєр, який знайомився із станом охорони залізничних ділянок Ковель–Сарни–Коростень–Тетерів. У своєму звіті від 8 квітня 1943 р. генералу авіації Кіцінгеру він зазначав, що партизани «ведуть постійне спостереження за дорогою», «точно поінформовані про час проходження патрулів», «добре знають міждільнкові стики» і в залежності від цього діють то в одному, то в іншому місці, уникають переслідування. Зазначений німецький урядовець також відмітив повний контроль з боку партизанів над шосе Коростень–Олевськ, а також їхні постійні удари по залізниці на схід від Олевська[33].

Оцінюючи диверсійні дії радянських партизанів і підпільників, гітлерівці дійшли висновку, що у такий спосіб радянське керівництво прагне дезорганізувати тил німецьких військ і перешкодити перевезенням у бік фронту. Зі свого боку УШПР у цілому позитивно оцінював результати бойової та диверсійної діяльності партизанів України за жовтень 1942 р. – березень 1943 р., але вважав, що можливості зростання чисельності

учасників партизанського руху в північних та північно-західних районах УРСР, а також посилення бойової і диверсійної діяльності партизанів гальмується «відсутністю озброєння і боєприпасів».

Як вже зазначалося, у квітні 1943 р. УШПР розробив оперативний план бойових дій партизанських загонів на весняно-літній період 1943 р., в якому пріоритетне значення відводилося диверсійним діям партизанів на ворожих комунікаціях, визначались конкретні бойові завдання партизанським формуванням, які були підпорядковані УШПР і ЦК КП(б)У. План було погоджено з ЦК ВКП(б) і Державним Комітетом Оборони. Останній виділив необхідні матеріальні ресурси і дав вказівки військово-повітряним силам організувати перекидання вантажів за лінію фронту.

У цей період, у зв'язку з підготовкою обох воюючих сторін до літньої кампанії 1943 р. на Східному фронті, тільки на магістралях Ковель–Сарни–Коростень, Ковель–Рівне–Шепетівка–Київ, Львів–Тернопіль–Вінниця щодобово у бік фронту проходило до 90 ворожих ешелонів. Про те, що противник у повній мірі усвідомлював загрозу своїм комунікаціям з боку партизанів, свідчать затверджені 15 квітня 1943 р. начальником Генерального штабу сухопутної армії Німеччини К. Цейцлером «Тимчасові вказівки щодо охорони військових ешелонів та поїздів з відпускниками в районах дій партизанів». У них наголошувалось, що «одним із завдань партизанського руху є нанесення німцям збитків щодо підвозу людей та всіх інших матеріалів через планомірне порушення залізничного руху»[34].

Готуючись до «війни на рейках», УШПР завдання нанесення ударів по ворожих комунікаціях на Правобережній та у північній частині Лівобережної України поклав на загони і з'єднання, котрі безпосередньо підпорядковувались штабу. В інших районах на лівому березі Дніпра та в південних областях УРСР мали діяти формування представництв УШПР при військових радах Воронезького, Південно-Західного та Південного фронтів. Чималі надії покладалися й на те, що в диверсійну роботу активно включаться й місцеві партизанські загони і підпільно-диверсійні групи, які не мали зв'язку з керівними центрами.

Окупантів у цей час турбувала й та обставина, що дії партизанів схвально сприйматимуться населенням, яке за певних

умов буде їм допомагати. «У зв'язку з наближенням Червоної армії, – говориться в інформаційному повідомленні поліції безпеки і СД Німеччини від 14 травня 1943 р., – населення виявляє зовсім інші настрої. Одна частина населення відверто заявляє про свої більшовицькі настрої, інша частина намагається виказати своє дружнє ставлення до більшовиків. Це явище спостерігається в широких масштабах в Західній Україні, а також і в Східній Україні»[35].

Впродовж травня–червня 1943 р. УШПР організував забезпечення партизанських формувань міннопідривним майном, надіслав за лінію фахово підготовлених керівників спецслужб, інструкторів та мінерів. Водночас значна увага приділялася інструктуванню по радіо командирів загонів і з'єднань з питань тактики і техніки диверсій, про найбільш доцільні способи мінування залізниць, економію мін і вибухівки. Тим формуванням, які готувалися до рейдів, рекомендувалося висилати по маршрутах пересування диверсійні групи для дій на ворожих комунікаціях.

Зазначені вище заходи не оминула увагою й німецька сторона. Так, у звіті райхскомісара України від 14 травня 1943 р. повідомлялося, що постачання партизанів зброєю, боєприпасами та вибухівкою з радянського тилу значно активізувало їхні дії в північній частині Волині–Полісся, в Житомирській та Київській областях. Велика активність радянської авіації щодо забезпечення партизанів відмічалась і у вказівках від 17 травня 1943 р. коменданта армійського тилового району 580 (2-а армія групи армій «Центр»), до зони відповідальності якого входили північні райони Чернігівщини та Сумщини[36].

Хоч УШПР з огляду на несприятливі умови погоди і недостатню кількість літаків не зміг в повному обсязі виконати плани матеріального забезпечення партизанів, проте вже в червні 1943 р. загони і з'єднання приступили до виконання бойових завдань. 3 червня УШПР надіслав партизанським формуванням вказівки про розгортання активних операцій на комунікаціях гітлерівців. «Досвід боротьби з ворогом, – говорилося в цьому документі, – показав, що виключно великі втрати ворогу партизани наносять підривами поїздів, затримуючи рух

і знищуючи паровози, пересувний склад, склади, значну кількість живої сили і бойової техніки ворога». Штаб вимагав, щоб зміст цих вказівок був доведений до відома всього керівництва партизанів, до командирів відділень включно[37].

У контексті зазначених заходів важливо відмітити, що на початку червня 1943 р. у партизанський край на українсько-білоруському Поліссі прибув разом з начальником УШПР Т. Строкачем його заступник з диверсій І. Старінов. Останній провів теоретичні і практичні заняття з міннопідривної справи з командним складом спецслужб і диверсійних підрозділів з'єднань С. Ковпака, О. Сабурова та О. Федорова (всього понад 300 осіб), ознайомив їх з новими зразками мін, правилами їх використання та ін. Полковник І. Старінов особливо відмітив високий рівень підготовки мінерів-підривників у з'єднанні О. Федорова[38].

Одним з перших до активних дій на комунікаціях приступило Чернігівсько-Волинське з'єднання (О. Федоров), яке вже 3 липня 1943 р. вийшло в свій оперативний район і розпочало організацію диверсій з метою виведення з ладу дуже важливого Ковельського залізничного вузла. Цього ж дня командир з'єднання повідомив УШПР, що всім 5 загонам виділені конкретні ділянки для диверсійної діяльності. Так, партизанський загін ім. Й. Сталіна під командуванням Г. Балицького (411 бійців) мав дислокуватися в районі 15 км на північ від Цумані (Волинська область) і паралізувати ворожі перевезення на залізничній ділянці Ківерці–Клевань[39].

У зв'язку з наступом німецьких військ на Курській дузі УШПР 6 липня 1943 р. поставив перед з'єднаннями М. Попудренка, М. Таранущенка, І. Бовкуна та М. Салая (Чернігівська область) завдання негайно організувати диверсії на залізницях Київ–Гребінка–Лубни. До активних дій на ворожих комунікаціях штаб закликав формування В. Бегми, А. Грабчака, С. Ковпака, О. Федорова та інших командирів. Водночас УШПР зажадав від своїх представництв при військових радах фронтів (Воронезький, Південно-Західний, Південний) зосередити всі зусилля їхніх загонів і груп на диверсійній діяльності і не відволікатися для нападів на окремі гарнізони противника.

10 липня 1943 р. штаб передав начальникам обласних штабів партизанського руху, командирам і комісарам партизанських формувань радіограму ЦК КП(б)У про необхідність подальшої активізації боротьби на комунікаціях, зривання всіма доступними засобами залізничних і шосейних перевезень гітлерівців у район Курського виступу, де точились жорстокі і криваві бої. Вже до кінця липня УШПР отримав повідомлення, що партизанами В. Бегми, І. Федорова, С. Ковпака, О. Сабурова та І. Шитова підірвано 96 ешелонів. А за підсумковими даними УШПР за 1942–1944 рр., у липні 1943 р. українські загони і з'єднання знищили 359 ворожих ешелонів[40].

У контексті здійснених диверсійних акцій велике значення для порушення перевезень гітлерівців мало знищення партизанами С. Ковпака в ході рейду в Прикарпаття 8 липня 1943 р. залізничного мосту через р. Гніздечна, по якому щодобово проходило до 70 ешелонів. Як зазначається в підсумковому звіті технічного відділу УШПР за 1942–1944 рр., «підрив моста на дорозі Тернопіль–Гречани на 2 тижні затримав дуже важливі вантажі, які йшли на фронт якраз в період підготовки Орловсько-Курської битви»[41].

Треба визнати, що диверсійні дії на комунікаціях були однією з найбільш складних і ризикованих для особового складу форм бойової діяльності партизанів, враховуючи, що гітлерівці в 1943 р. помітно посилили охорону об'єктів своєї транспортної системи. Диверсійні групи партизанів чисельністю переважно 10–20 бійців виходили на завдання із бази своїх загонів на відстань 30–40 км і діяли впродовж 8–10 діб. При цьому, крім зброї, бійці несли міни і вибухівку, продовольство. В районах західних областей України диверсійні групи мали не тільки стерегтися від нападів німців і поліції, але й вести боротьбу з українськими націоналістами. Такий характер бойової діяльності вимагав від партизанів високої фізичної і моральної загартованості, і це було під силу лише небагатьом.

Виходячи з вказівок керівних центрів, штаб намагався не тільки активізувати диверсійну діяльність, але й добитися підвищення коефіцієнта корисної дії кожного мінера-підривника. Впродовж липня–серпня 1943 р. УШПР настирливо домагався від командирів загонів і з'єднань, щоб на кожні 20 бійців було підірвано в місяць не менше одного ешелону.

За даними штабу, у формуваннях В. Андреєва, А. Грабчака, А. Одухи, В. Чепіги, В. Яремчука впродовж кількох місяців 1943 р. підривався в середньому один ешелон на 4–14 бійців особового складу[42].

У середині липня 1943 р. УШПР отримав наказ ЦШПР при Ставці ВГК «Про партизанську рейкову війну на комунікаціях ворога». Зміст цього документа полягав у тому, що вагу диверсійної діяльності партизанів пропонувалося перенести не на підрив ешелонів, а на руйнування водночас, в будь-який спосіб, залізничної колії і якомога на більшій площі. Однак цей спосіб диверсій викликав критичне ставлення в УШПР. «Масових операцій з підривання рейок на зразок операцій, проведених білоруськими партизанами, – говориться в підсумковому звіті технічного відділу УШПР за 1942–1944 рр., – партизани України не проводили»[43].

Позиція українських партизанів у згаданому питанні обґрунтовувалась наступним. По-перше, залізничні комунікації німців в Україні не були достатньо розгалужені і проходили в більшості по лісостеповій та степовій зонах, де було важко створити біля залізничних магістралей таку концентрацію диверсійних сил, яка б забезпечила потрібний ефект від одночасного підриву рейок. По-друге, «рейкова війна» вимагала значних витрат вибухівки, в якій партизани України відчували постійний дефіцит. По-третє, багато командирів партизанських формувань і керівників диверсійних підрозділів вважали знищення рейок без підриву ешелонів недостатньо ефективним засобом в боротьбі на комунікаціях. Категоричним противником цього був двічі Герой Радянського Союзу О. Федоров. А заступник командира 1-го Молдавського з'єднання по диверсіях П. М'ясніков писав: «Підриви рейок зовсім не практикувались, так як це не мало ніякого сенсу. На ділянці Шепетівка – Славута німці дуже швидко відновлювали рух вже після підриву поїздів, а підриви рейок вони відновлювали ще швидше. Тому витрачати тол на підриви рейок було жалко і витрачали його тільки на підрив ешелонів»[44].

За даними ЦШПР при Ставці ВГК, у ході виконання операції «Рейкова війна» станом на 15 серпня 1943 р. партизани України підірвали лише 7 тис. рейок, а їхні білоруські колеги – 75 227 рейок.

У ході «війни на рейках» за період з 1 квітня по 1 серпня 1943 р. партизани України підірвали 713 поїздів, внаслідок чо-

го було знищено або пошкоджено 788 паровозів, 8030 платформ, цистерн, вагонів. Було зруйновано 108 залізничних та 283 шосейних мости, розібрано або підірвано 57,5 км рейок. Здійснено 8 нальотів на залізничні станції[45]. Під ударом українських партизанських формувань у вказаний період перебувало 40 залізничних напрямків і ділянок загальною довжиною близько 4 тис. км.

Тим часом, виконуючи вказівки вищого керівництва, УШПР знову зажадав від партизанів посилення ударів по оперативно-стратегічним перевезенням гітлерівців. 14 серпня 1943 р. у радіограмі командирам загонів і з'єднань ставилось завдання «всі свої бойові дії зосередити на комунікаціях ворога, особливо на залізницях, не допускаючи підвезення підкріплень, евакуації». Штаб вимагав, щоб на кожну сотню бійців організовувалось в місяць не менше 5 підривів поїздів, і рекомендував у донесення про диверсійну діяльність включати факти про підриви «лише після ретельної перевірки»[46].

У повідомленні ЦК КП(б)У від 19 серпня 1943 р. Державному Комітету Оборони про хід виконання плану на весняно-літній період зазначалося: «Партизанські загони України, які діють на комунікаціях, змусили противника не тільки посилити охорону і захист залізниць, але й відтягти на себе понад 100 тисяч регулярних військ, які призначалися для використання на радянсько-німецькому фронті... Зараз партизани України систематично діють на залізницях, які підходять до вузлів: Коростень, Сарни, Ковель, Рівне, Здолбунів, Шепетівка, Новоград-Волинський, Київ, Фастів, Житомир, Козятин, Знам'янка, Ніжин, Бахмач»[47].

Особливо ефективним виявилося масове застосування протипоїзних мін уповільненої дії. Найбільш успішно ними користувалися мінери-підривники з'єднання О. Федорова, де спецслужбу очолював один з кращих організаторів диверсійних операцій О. Єгоров. 20 липня 1943 р. командир з'єднання передав радіограмою УШПР: «Від 7 по 16 липня 1943 р. залізниця Ковель – Сарни не працює 8 діб. МЗД діють добре». За період з 7 липня по 10 серпня 1943 р. мінери згаданого з'єднання підірвали МЗД 123 ворожі ешелони, паралізувавши на тривалий час роботу Ковельського залізничного вузла. Всього ж за роки війни мінери Чернігівсько-Волинського з'єднання підірвали 683 ешелони противника, в тому числі 436 мінами уповільненої дії[48].

Діяльність партизанського з'єднання О. Федорова на комунікаціях гітлерівців в районі Ковеля високо оцінювалась в УШПР. У листі на ім'я командира заступник начальника УШПР І. Старінов писав: «В розгромі ворога і вигнанні його з Лівобережжя України, безумовно, одним з важливих факторів є майже фактичне закриття Вами таких найважливіших магістралей, як: Брест–Рівне, Рівне–Мінськ, Ковель–Сарни. Вже тепер з показань полонених ясно, що для перекидання військ з Гамбурга до Харкова доводилося користуватися румунською дорогою, тобто збільшувало дорогу ще на тисячу кілометрів»[49].

Активно діяли на комунікаціях гітлерівців й інші партизанські формування. В липні 1943 р. постійно зривали перевезення окупантів на лінії Коростень–Новоград-Волинський з'єднання С. Маликова і О. Сабурова. 112 ешелонів у районі Шепетівського залізничного вузла підірвали мінери І. Скубка та І. Шитова. На теренах Київщини впродовж червня–серпня 1943 р. знищили 79 поїздів партизани І. Хитриченка та В. Ушакова.

У північних районах Лівобережної України в травні–серпні 1943 р. диверсанти з'єднань і загонів Ф. Головача, Ю. Збанацького, П. Дудки, С. Науменка, М. Таранущенка, Ф. Лисенка підірвали 40 ешелонів. Таку ж кількість поїздів (40) пустили під укіс за залізницях Новозибків–Новгород-Сіверський, Гомель–Бахмач, Київ–Ніжин з'єднання М. Попудренка – Ф. Короткова, загін О. Ярового[50].

За даними представництва УШПР при Військовій раді Воронезького фронту його диверсійні групи, які діяли на залізничних ділянках Бахмач–Київ, Київ–Полтава, Гомель–Прилуки, впродовж червня–липня 1943 р. підірвали 25 ешелонів, 6 бронепоїздів, зруйнували 7 залізничних і 13 шосейних мостів[51].

У ході боротьби на комунікаціях, аналізуючи повідомлення партизанських командирів, УШПР дійшов до розуміння того факту, що для зривання перевезень противника першочергове значення має не підрив окремого ешелону чи пошкодження певної ділянки шляху, а така організація диверсійних дій, яка б сприяли максимальній затримці руху. Тому штаб рекомендував партизанам не захоплюватися самим фактом підриву ешелонів, а добиватися насамперед закриття певних ділянок на тривалий час руху.

За даними технічного відділу УШПР, середня затримка часу руху поїздів в результаті підриву одного ешелону коливалася від 12 до 18 годин. В окремих випадках цей показник був більш високим. Наприклад, залізниці Ковель–Сарни, Ковель–Брест, Пінськ–Брест закривалися на строк від 10 до 45 днів. У шість разів була знижена пропускна здатність магістралі Ковель–Сарни–Київ, по якій відбувалося постачання німецько-фашистських військ у районах Харкова і Києва[52].

Перерва у русі ворожих перевезень досягалася й шляхом виведення з ладу засобів тяги. Зокрема, УШПР вимагав від партизанів широкого застосування для обстрілу паровозів протитанкових рушниць, організації диверсій в депо і на станціях. За даними німецької дирекції «Київ», втрати локомотивів влітку 1943 р. були дуже високими, а у вересні 32 % їх перебували на ремонті. За цих обставин гітлерівці пішли на такий крок, як перепрофілювання машинобудівного заводу в Бранденбурзі з виробництва танків на випуск паровозів. При цьому варто врахувати, що матеріальні затрати на один локомотив були еквівалентні будівництву трьох танків[53].

Унаслідок диверсійних операцій українських партизанів до кінця серпня 1943 р. пропускна здатність основних залізничних магістралей в окупованій території України знизилася в середньому на 70 %. Тільки впродовж липня–серпня 1943 р., коли збройна боротьба на Східному фронті досягла свого апогею, партизанські загони і з'єднання підірвали 1023 ешелони[54].

26 серпня 1943 р. командуючий оперативним тиловим районом групи «Південь» був змушений доповісти в Берлін, що «постійно зростаюча кількість диверсій, які здійснюються на залізничних магістралях, призводить до надзвичайного стану всіх транспортних обставин і до катастрофічного становища з постачанням військ»[55].

Незважаючи на помітні результати диверсійної діяльності партизанів України, про що говорить й вище цитований німецький документ, боротьба на ворожих комунікаціях складалася нелегко. Особливо відчутно давалися взнаки нестача вибухівки та іншого мінно-вибухового майна. З одного боку, це пояснювалося тим, що кількість виділених УШПР матеріальних ресурсів, хоч і була більшою, ніж у 1941–1942 рр., але все ж не відповідала тим завданням, які були поставлені перед

партизанськими формуваннями України. Поряд з цим УШПР постійно мав проблему з отриманням авіатранспортних засобів для перекидання вантажів за лінію фронту, впливала на перевезення й погода.

«Партизани, – згадував заст. начальника УШПР І. Старінов, – вимагали вибухівку постійно! Особливо настирливим був О.Ф. Федоров. Його тогочасні радіограми – справжній відчай душі». І далі І. Старінов пише: «А вибухівки і мін мало закидали і Ковпаку, і Бегмі, і Грабчаку, і Мельнику, і Наумову...»[56].

Відчуваючи брак міннопідривних засобів та вибухівки, командування загонів і з'єднань прагнуло вишукати додаткові можливості їх отримання. Поряд із можливістю захоплення в якості трофею толу одним з головних джерел здобування його було вилучення з авіабомб і снарядів. За деякими даними, у такий спосіб вдалося добути до 60 т вибухівки, в тому числі в загонах В. Бегми та І. Федорова – 15 т, у з'єднанні С. Маликова – 27 т. Водночас практикувалося виготовлення власноруч міннопідривних пристроїв. Так, в майстерні Рівненського обласного штабу партизанського руху виготовлювались корпуси спрощених підривних пристроїв, міни-сюрпризи тощо[57].

Аналізуючи стан диверсійної діяльності радянських партизанів влітку 1943 р., І. Старінов уже у післявоєнний період дійшов висновку, що коли б Й. Сталін, його оточення та командування Червоної армії приділили більше уваги розумному і ретельному плануванню партизанських операцій та належному забезпеченню партизанів матеріальними ресурсами, то вже «влітку 43-го можна було б відрізати ворожі війська від джерел постачання, поставити противника в катастрофічне становище»[58].

Однак з такою оцінкою, на нашу думку, можна погодитися лише частково. Безумовно, брак вибухівки і міннопідривних засобів, несвоєчасне забезпечення ними партизанських формувань помітно впливали на результативність і ефективність диверсійних операцій. Однак на цей фактор, з іншого боку, впливала й протипартизанська боротьба противника. Останній в 1943–1944 рр. значно посилив охорону своїх комунікацій, особливо найважливіших залізниць, у тому числі й в Україні, залучив до цього пособницькі елементи з місцевого населення.

Починаючи з травня 1943 р. німці почали виділяти на найбільш важливі ділянки залізниць до 20–25 солдатів на

кожний кілометр шляху, не кажучи вже про систему бункерів і блокгаузів з гарнізонами вздовж колій, на переїздах, біля мостів. Фашисти практикували також організацію засідок проти диверсійних груп. І слід погодитись з думкою спеціалістів технічного відділу УШПР, що за таких умов успіхів могли досягти лише досвідчені і відважні підривники, озброєні сучасною технікою. Але й вони несли втрати.

Полковник І. Старінов, як і деякі інші активні учасники партизанського руху, на наш погляд, нерідко перебільшують реальні можливості загонів і з'єднань, надмірно героїзують партизанів. Масовий героїзм, про який так багато говорилося в колишній радянській історіографії, був явищем, притаманним воякам на фронті, коли під шаленим вогнем противника піднімаються в атаку сотні і тисячі солдатів і офіцерів і коли практично немає можливості уникнути участі в смертельному двобої.

Щодо партизанського руху, то нерідкими були випадки, коли загони і з'єднання ухилялися від виконання поставлених перед ними бойових завдань з огляду на ризик великих втрат. І це, на нашу думку, було цілком нормально, бо в партизанів завжди була можливість перенацілитись на інші ворожі об'єкти. І в цьому є докорінна відмінність партизанів від фронтових вояків, які в бою не мали альтернатив і йшли назустріч смерті.

У порівнянні з основною масою партизанів, особливо ризикованою була діяльність мінерів-підривників, котрі діяли на далекій відстані від своїх загонів і з'єднань, часто на малознайомій території. Як вже говорилося, в західних областях України велику загрозу для диверсійних груп становили загони українських націоналістів. Надзвичайно важко було діяти партизанам-диверсантам на тих ділянках залізниць, де особливо інтенсивним був рух ворожих ешелонів і які найбільш ретельно охоронялися противником. І в таких випадках партизани приймали альтернативні рішення. Нерідко на одній і тій самій ділянці залізниці, де німці були менш пильними, скупчувались диверсійні групи кількох партизанських формувань.

Уже вище зазначалося, що заохочуючи партизанів до підвищення ефективності диверсійних дій, УШПР разом з тим зустрівся з деякими малоприємними фактами «суперництва» між командирами. До штабу надходили повідомлення про те,

що в ряді випадків він отримує не перевірені, а то й завищені дані про результати диверсій на залізницях. При цьому окремі командири беруть на облік ешелони, підірвані іншими загонами. Траплялося й так, що диверсійні групи партизанів перехоплювали і забирали до себе командири спецзагонів НКДБ-НКВС. У цих випадках УШПР намагався припинити такі ганебні дії, апелював до вищих структур в Москві, а від партизанських командирів вимагав ведення ретельного обліку диверсій, складання спеціальних актів, попереджав про особисту відповідальність. Сказане є лише констатацією маловідомих фактів, які трапляються в документах, і не впливає на високу оцінку диверсійної діяльності партизанів України, героїзм відомих мінерів-підривників.

Крім залізниць, об'єктами диверсійних дій партизанів України були шосейні комунікації та річковий транспорт противника. І тут час від часу досягалися непогані результати. Про це свідчать й німецькі документи. Вже вище згадувалося, що ще 1 вересня 1942 р. командуючий СС і поліцією, з огляду на дії партизанів, наказав «припинити негайно поїздки в одиночку на машинах всіх систем в райхскомісаріат України, в областях на північ від залізничної лінії Чернігів–Овруч–Білокоровичі–Олевськ–Сарни–Ковель–Любомль»[59].

З весни 1943 р., у контексті виконання плану бойових дій партизанів на весняно-літній період, діяльність партизанів на шосейних шляхах помітно активізувалась. Щоб підвищити ефективність цієї форми дій, УШПР підготував спеціальний технічний листок, в якому докладно висвітлювались питання тактики і техніки диверсій на дорогах. Під ударами партизанських загонів перебували такі важливі автошляхи як Київ–Житомир–Рівне, Львів–Рівне, Чернігів–Київ, Житомир–Коростень та ін. Уже в першій половині 1943 р. було знищено на шляхах близько 3 тис. автомашин, підірвано 387 мостів[60].

Упродовж липня–грудня 1943 р. зазначені вище показники збільшились удвічі. З 11 червня по 8 серпня на шосейних і ґрунтових дорогах в районі Мозиря групами партизанів загону ім. 25-ї річниці РСЧА (з'єднання О. Сабурова) шляхом засад і мінування було знищено 25 вантажних і 2 легкові автомашини, 2 танки. Загін ім. В. Чкалова із з'єднання С. Маликова за період з 15 по 25 жовтня 1943 р. на шосе Овруч–Догляди на Прип'яті підбив 2 вантажні і одну легкову автомашини, убив-

ши і поранивши при цьому 85 фашистів. 26 жовтня партизани загону ім. В. Чапаєва (з'єднання І. Шитова) між населеними пунктами Родичі і Єкатеринівка на шосе Коростень–Новоград-Волинський мінами і вогнем з ПТР підбили і знищили 6 вантажних і одну легкову автомашину, понад 40 фашистів[61].

У жовтні–листопаді 1943 р. загони М. Таратути на шляху Овруч – Мозир біля населених пунктів Прилуки і Мостиська із засідок підбили 2 танки, 39 автомашин. 15 листопада біля с. Жабориця партизани загону ім. О. Суворова (з'єднання А. Андреєва) здійснили напад на обоз німецького автополку, вбили і поранили 40 гітлерівців, захопили 5 кулеметів, 15 автоматів, 111 гвинтівок[62].

За даними технічного відділу УШПР, за 1941–1944 рр. партизани шляхом диверсій на автотранспортних комунікаціях противника в Україні знищили або ж пошкодили 1475 тракторів, 1762 одиниці бронетехніки, понад 14 тис. автомашин. При цьому більшість з них була підірвана за допомогою шляхових мін. Спеціалісти штабу вважали, що при наявності «необмеженої кількості толу» зазначені вище бойові результати можна було б легко значно підвищити, бо «мінування в тилу противника дуже ефективне»[63]. І з такою точкою зору слід погодитись, бо досвід локальних збройних конфліктів другої половини XX ст., повстанська боротьба в Афганістані та Чечні (Росія) це переконливо підтвердили.

Партизани заохочувалися й до дій проти водних перевезень противника. Вже згадувався відомий бій з'єднань С. Ковпака, О. Федорова, Я. Мельника проти німецької флотилії на Прип'яті. УШПР вважав відповідальним завданням загонів і з'єднань, які дислокувалися поблизу річних басейнів, нищення суден, руйнування пристаней та інші диверсії, які б сприяли перешкоджанню перевезень противника водними шляхами.

До речі, зацікавленість у цьому виявляв і Генеральний штаб Червоної армії. Зокрема, отримавши інформацію від УШПР про очікуваний рух з Пінська у напрямку Києва каравану суден (60 барж і 30 катерів) з боєприпасами, начальник ГШЧА О. Василевський 15 серпня 1943 р. запропонував здійснити напад на цей караван. Проте невдовзі з'ясувалося, що через загрозу партизанів цей караван повернувся до Пінська[64].

Треба сказати, що і противник виявляв занепокоєність такими діями партизанів. У квітні 1943 р. райхскомісар України в телеграмі командуючому військами групи армій «Південь» доповідав, що вище Чорнобиля внаслідок посилення диверсійної діяльності партизанів рух суден по Прип'яті, Десні та Дніпру довелося припинити[65].

Крім вищезгаданого бою на Прип'яті, був здійснений ряд інших цікавих акцій. Так, партизани Ю. Збанацького в 1943 р. знищили на Десні 8 пароплавів і барж, загони М. Таранущенка на Десні і Дніпрі – 6 пароходів і барж, з'єднання І. Бовкуна на рр. Прип'ять і Гнідуша потопило 6 пароплавів і барж. У вересні 1943 р. група партизанів під командуванням О. Тканка раптовим нападом захопила на пристані Андруші (Дніпро) 6 барж із зерном, які були потім знищені. Переважна більшість плаваючих засобів знищувалась, як правило, вогнем ПТР і важких кулеметів, а в ряді випадків встановленням на них мін[66].

За підсумковими даними оперативного відділу УШПР вважається, що в 1941–1944 рр. партизанами України було знищено 105 пароплавів, барж, катерів, у тому числі 67 у квітні–жовтні 1943 р.[67] Підсумовуючи ці результати, технічний відділ УШПР вважав, що коли б своєчасно були розроблені спеціальні річкові міни, то невеликі диверсійні групи партизанів «зробили б ріки непрохідними»[68].

Наприкінці серпня – на початку вересня 1943 р., коли лінія фронту наблизилася до Дніпра, основна боротьба на ворожих комунікаціях мала переноситися на Правобережну Україну та суміжні з нею західні та південні області УРСР. 25 серпня штаб вивів із підпорядкування О. Сабурова загін ім. В. Леніна (Л. Іванов) і створив на його базі нове партизанське з'єднання. Перед ним було поставлене завдання: «шляхом всіх видів диверсій паралізувати рух на залізничних ділянках: Бердичів–Шепетівка, Шепетівка–Новоград-Волинський, Новоград-Волинський–Житомир, Житомир–Бердичів».

25 вересня 1943 р. УШПР зажадав від своїх представництв при військових радах Воронезького, Південно-Західного і Південного фронтів активізувати диверсійні дії партизанів на залізницях і шосейних шляхах Кременчук–Знам'янка, Сміла–Біла Церква–Фастів, Кіровоград–Миколаїв, Сміла–Новоукраїнка–Одеса. 2 листопада штаб звернув увагу командира

1-го Молдавського з'єднання В. Андреєва на помітне зниження кількості бойових операцій і вказав на необхідність збільшення числа підірваних ешелонів[69].

Спонукаючи партизанів до активних дій на комунікаціях, УШПР прагнув водночас поліпшити їх забезпечення міннопідривним майном. Так, 3 вересня 1943 р. у радіограмі до свого представника на аеродромі в Липецьку Т. Строкач наголошував: «Вантажте 70 % толу, 30 % боєприпасів – всім загонам»[70]. Згадуючи цей час, І. Старінов пише, що відповідальні працівники УШПР зв'язувалися «з Москвою, з генеральним штабом, з командуванням Військово-Повітряних Сил, пояснювали, просили...»[71].

У вересні 1943 р., долаючи всі труднощі, партизанам України було доставлено 15,3 т вибухівки, що було максимальною місячною нормою за весь 1943 р. Це значно посилило бойові можливості партизанських формувань у боротьбі на комунікаціях. У жовтні 1943 р., пише В. Клоков, загони О. Федорова, В. Бегми, І. Скубка та Ф. Кота на залізничних ділянках Ковель – Сарни – Київ підірвали 210 ешелонів[72].

Зазначений перебіг подій були змушені визнати й німці. У місячному донесенні коменданта охорони тилового району 4-ї танкової армії від 9 жовтня 1943 р. особливо відзначалось посилення диверсійної діяльності на залізничних ділянках Коростень–Сарни, Коростень–Ігнатпіль–Овруч, Фастів–Біла Церква і при цьому підкреслювалось, що в партизанів на першому місці стоїть «рейкова війна» (а точніше – «війна на рейках»). Затримка руху поїздів на вказаних вище ділянках становила 5–6 годин[73].

Загострення становища на київському напрямку, де танкові і моторизовані дивізії 4-ї німецької танкової армії, перейшовши в контрнаступ, намагалися повернути собі столицю України, вимагало від партизанів подальшої активізації боротьби на комунікаціях гітлерівців. 15 листопада 1943 р. УШПР надіслав командирам загонів і з'єднань таку радіограму: «Настав момент посилення бойових дій. Не можна втрачати жодної хвилини. Всіма засобами паралізуйте рух на залізничних і шосейних дорогах».

Хоч несприятливі погодні умови знову ускладнили постачання партизанів, але загони і з'єднання, виходячи з наявних можливостей, намагалися не знижувати бойової активності.

При цьому мінери-підривники демонстрували виняткову винахідливість, застосовуючи різні тактичні способи мінування, застосовуючи 17 типів різних пристроїв, ставлячи кожний раз ворога перед несподіванкою.

У середині листопада 1943 р. загони С. Ковпака здійснили вдалий напад на залізничні станції Олевськ і Сновидовичі. Партизани зруйнували шляхове господарство, знищили 7 ешелонів з різним військовим майном, у тому числі 266 вагонів авіабомб і снарядів, один ешелон з бойовою технікою[74]. Водночас партизани С. Маликова та Я. Мельника атакували Рокитне і Білокоровичі.

22 листопада 1943 р. ЦК КП(б)У і УШПР, позитивно оцінивши успіх С. Ковпака, закликали командування інших загонів і з'єднань наслідувати цей приклад, сміливіше нападати на ворога, допомагати радянським військам. 30 листопада ЦК КП(б)У знову зажадав від партизанів активізувати бойову і диверсійну роботу з метою перешкоджати перевезенням противника. «Я намагався, – говорив командир з'єднання ім. Ф. Михайлова А. Одуха, – всіх зробити диверсантами. ...Всі напади, госпоперації – вважав другорядними і допоміжними... Залізницю Шепетівка–Тернопіль через Ізяславль зовсім закрили, спочатку підривами, а потім руйнуванням мостів»[75].

Унаслідок активних дій партизанів німецьке командування зіткнулося із значними труднощами в справі організації оперативно-стратегічних перевезень в окупованій території України в жовтні–грудні 1943 р. За цей період, зокрема, в 10 разів зменшилась пропускна здатність залізниці Ковель–Рівне–Шепетівка–Бердичів, фактично була виведена з ладу магістраль Ковель–Сарни–Київ. З великою напругою здійснювався рух по лініях Корсунь–Сміла, Сміла–Знам'янка, Сміла–Тальне, Запоріжжя–Мелітополь[76]. На залізничному відтинку Коростень – Сарни впродовж жовтня–грудня 1943 р. німці зуміли провести не більше 200 поїздів, при пропускній здатності 1500–2000[77].

У жовтні–листопаді 1943 р. технічний відділ УШПР спільно із штабом інженерних військ 1-го Українського фронту обстежили результати диверсійної діяльності партизанів на залізниці Бахмач–Гомель. У складеному підсумковому звіті відзначалось, що «партизанські загони, які діяли на магістралі Бахмач–Гомель, добре впоралися з поставленим завданням –

не давати спокою противнику, порушувати його комунікації, зривати перевезення і знищувати живу силу і техніку»[78].

Таким чином, 1943 р. був найрезультативнішим у боротьбі партизанів України на комунікаціях гітлерівців. Загони і з'єднання своїми активними діями суттєво обмежили перевезення противника як до лінії фронту, так і на захід, завдали йому значних втрат. У ході диверсій було підірвано 3688 ешелонів, знищено і пошкоджено 3893 паровози, 37 856 вагонів, платформ, цистерн, зруйновано 382 залізничні та 1087 шосейних мостів, 193,6 км залізничної колії, 20 башт водопостачання[79].

Найбільш активно в цей період виявили себе у війні «на рейках» партизанські з'єднання В. Андреєва, В. Бегми, А. Грабчака, С. Маликова, А. Одухи, О. Сабурова, О. Федорова, І. Шитова, кожне з яких до кінця 1943 р. мало на своєму рахунку від 103 до 365 підірваних ешелонів. Герой Радянського Союзу В. Клоков зазначає, що партизани України з честю виконали поставлені перед ними завдання. «Починаючи з Курської битви, – пише він, – не слабішали їхні могутні удари по ворожих комунікаціях»[80].

На завершальному етапі визволення України від фашистських загарбників, який розпочався наступом на зламі 1943/1944 рр. усіх чотирьох Українських фронтів, вимагав від партизанських формувань виходу в райони західних областей України для дій на комунікаціях німецько-фашистських військ. У плані бойових дій на січень–березень 1944 р., затвердженому ЦК КП(б)У, зазначене завдання було визнане пріоритетним. Однак його виконання було ускладнене деякими обставинами. Внаслідок скорочення лінії фронту німці ще більше посилили охорону своїх комунікацій. Водночас партизанам довелося вступити в боротьбу із загонами УПА.

Готуючись до нових операцій, УШПР за період з 18 грудня 1943 р. по 7 січня 1944 р. зумів перекинути партизанам гужовим транспортом через лінію фронту 31,8 т вибухівки. З 1 січня по 1 квітня 1944 р., партизанські загони і з'єднання отримали літаками ще 37,8 т вибухівки, 30 тис. мін і запалювальних снарядів, 1680 підривних пристроїв[81].

Завершивши доукомплектування особового складу і поповнивши бойові припаси, партизанські формування вже в січні 1944 р. приступили до виконання бойових завдань. За січень–

квітень 1944 р. було підірвано 586 ешелонів, знищено і пошкоджено 672 паровози, 6127 вагонів, цистерн, платформ, зруйновано 57 залізничних і 257 шосейних мостів[82]. За цей період 202 поїзди противника підірвали мінери з'єднань О. Федорова і М. Таратути. «За 20 днів січня місяця, – повідомив в УШПР начальник спецслужби Чернігівсько-Волинського з'єднання О. Єгоров, – наші диверсійні групи на залізниці Ковель–Сарни не пропустили на схід жодного ешелону»[83]. За період з березня по травень 1943 р. на лінії Львів–Володимир-Волинський–Луцьк диверсанти з'єднання І. Артюхова знищили 25 ешелонів і зруйнували два залізничних мости. В ході рейдів у Західну Україну в січні–березні 1944 р. з'єднання П. Вершигори та М. Наумова підірвали відповідно 24 і 21 ворожі ешелони[84].

У квітні 1944 р., виконуючи вказівки керівних центрів, окремі українські загони і з'єднання почали переходити на польську територію для дій на комунікаціях німецько-фашистських військ, які ще утримували частину районів західних областей України. Вже 20 квітня загони Б. Шангіна, підірвавши на ділянці Рава-Руська – Звяжинець мости, майже на півтора місяці припинили тут рух поїздів. Очолюваний відомим мінером-підривником В. Яремчуком партизанський загін на тривалий час паралізував діяльність залізничної ділянки Перемишль – Жешув у суміжних районах Польщі й України.

За період з 27 квітня по 3 травня 1944 р. було відмічено 33 підриви ешелонів, розбито і пошкоджено 36 паровозів, 246 вагонів, платформ і цистерн. Упродовж 23–31 травня партизани підірвали 34 поїзди (34 паровози, 297 вагонів, платформ, цистерн), у тому числі – 8 на лінії Люблін–Замостя та 11 на ділянці Люблін–Ярослав[85].

Радянські партизанські загони та польські партизани, які діяли в районі Білгорайських і Яновських лісів, наносили постійні удари по ділянках залізниць Львів–Люблін, Люблін – Перемишль. Тільки в травні–червні 1944 р. тут було підірвано 229 ешелонів. У донесенні начальника залізниць Польського генерал-губернаторства зазначалося, що партизани здійснюють у середньому 10–11 нападів на добу. Відмічалося також, що на лінії Луків–Люблін рух поїздів можливий лише в денний час і при наявності посиленої охорони. Це стосувалося й ділянки Завадув–Рава-Руська[86].

Активно діяли українські партизани на комунікаціях гітлерівців під час Львівсько-Сандомирської наступальної операції військ 1-го Українського фронту (13 липня – 29 серпня 1944 р.). За період з 20 липня по 1 серпня 1944 р. втрати противника склали 94 ешелони, в тому числі розбито і пошкоджено 100 паровозів, 968 вагонів, платформ, цистерн[87]. Зазначена вище операція фактично завершила визволення західних областей України і підвела риску під бойовою і диверсійною діяльністю українських партизанських загонів і з'єднань.

На завершальному етапі визволення території України від фашистських загарбників партизани підірвали 1015 ворожих ешелонів, знищили і пошкодили 1167 паровозів, понад 11 120 вагонів, платформ, цистерн. Було також зруйновано 99 залізничних і 365 шосейних мостів, 100 км залізничної колії, здійснено напади на 16 залізничних станцій[88].

Радянське військове командування надавало великого значення диверсійній діяльності українських партизанів. Особливо цікавився цим питанням маршал Г. Жуков, який у зв'язку з пораненням і смертю М. Ватутіна прийняв командування військами 1-го Українського фронту. Отримавши від УШПР шифротелеграму про деякі результати бойової і диверсійної діяльності партизанів, Г. Жуков 17 березня 1944 р. запропонував Т. Строкачу передати йому карту із зазначенням місць підірваних загонами і з'єднаннями мостів і поїздів[89].

28 березня 1944 р. начальник УШПР проінформував Г. Жукова та ЦК КП(б)У, що внаслідок проведеного обстеження встановлено таке. На 11 ділянках залізниць Коростень – Сарни, Сарни – Ковель, Сарни – Лунинець, Житомир – Новоград-Волинський, Київ – Коростень фактично підірвано 1322 ешелони, в той час як за даними партизанів, які отримав штаб, рахувалися 827 ешелонів[90].

Ефективність диверсійних дій партизанів України підтвердили також експерти технічної розвідки інженерних військ 1-го Українського фронту. Зокрема, за їхніми даними, 63 випадки підривів залізничних мостів довжиною від 4 до 10 м на ділянці Коростень – Сарни спричинили затримку руху по кожному з мостів до 28 годин[91]. Це був досить високий показник.

Досвід боротьби на ворожих комунікаціях партизанів України високо оцінювали Управління інженерних військ Головного управління військово-відновлюваних робіт Наркомату

оборони СРСР та Інженерний комітет штабу інженерних військ Червоної армії. Вже навесні 1944 р. зазначені установи звернулися до УШПР із проханням переслати на їхню адресу деякі аналітичні матеріали. Йшлося про дані щодо застосування і результатів використання міннопідривних засобів українськими партизанами, щоб врахувати їхній досвід з огляду розроблення тактики і техніки мінної війни на комунікаціях у майбутньому.

Боротьба на ворожих комунікаціях в Україні у 1941–1944 рр. стала важливою складовою партизанського руху в роки війни. Систематичні порушення оперативно-стратегічних перевезень німецько-фашистських військ по українській території були вагомим внеском партизанів у розгром фашистів та вигнання їх з теренів України. Підсумкові результати «війни на рейках», яку вели партизанські формування України в 1941–1944 рр., були досить значними. Зокрема, підірвано 4958 ешелонів, унаслідок чого розбито і пошкоджено 5294 паровози та майже 52 тис. одиниць пересувного складу залізничного транспорту фашистів. У боях і диверсіях зруйновано 2206 залізничних і шосейних мостів, 309 км залізничної колії. Партизани розгромили 44 залізничні станції[92], знищивши при цьому майно, системи регулювання руху і водопостачання.

Якщо в 1941–1942 рр. диверсійні групи партизанів діяли на 65 залізничних ділянках, то в 1943–1944 рр. – на 183. Об'єктами найпотужніших ударів загонів і з'єднань України були ділянки залізниць Сарни–Коростень, Шепетівка–Бердичів, Шепетівка–Здолбунів, Ковель–Брест, Лунинець–Брест, Шепетівка–Новоград-Волинський, Сарни–Ковель. На кожній з них було підірвано від 192 до 484 ворожих ешелонів[93].

Вагомі результати диверсійно-підривної діяльності радянських партизанів на комунікаціях вермахту, які інколи беруть під сумнів деякі сучасні дослідники, підтверджуються такими ж ефективними діями інших учасників антифашистського руху Опору. Зокрема, лише в червні 1943 р. – травні 1944 р. агенти британських спецслужб і французькі партизани знищили і пошкодили 1822 локомотиви і 1700 вагонів, які використовувались німцями для військових перевезень. А за словами генерала Д. Ейзенхауера, диверсійні акції організованих груп французького Опору «відіграли значну роль в нашій пере-

мозі...»[94]. Ці слова видатного військового діяча в повному обсязі можна віднести й на адресу українських партизанів, адже перемога над фашизмом була справою всіх країн – учасниць антигітлерівської коаліції.

Радянський уряд високо оцінив бойову діяльність мінерів-підривників партизанських формувань України, сотні з них були нагороджені орденами і медалями СРСР. Звання Герой Радянського Союзу отримали К. Ареф'єв (з'єднання С. Маликова), Г. Балицький, В. Клоков, В. Павлов, Д. Резуто (з'єднання О. Федорова), В. Тимощук і М. Фролов (з'єднання В. Андреєва), командири загонів В. Квітинський та В. Яремчук, інші. Двічі Героєм Радянського Союзу став командир Чернігівсько-Волинського з'єднання О. Федоров, підривники якого знищили 683 ешелони противника, що є найбільшим показником серед інших партизанських формувань України. У 1945 р. Героєм Радянського Союзу став колишній начальник диверсійної служби федорівського з'єднання О. Єгоров, який в 1944–1945 рр. командував партизанською бригадою в Словаччині.

Як свідчать документи партизанського руху, спогади його активних учасників, результати диверсійної діяльності партизанів, у тому числі й українських, були б набагато більшими, якби вище керівництво у Москві забезпечило загони і з'єднання необхідною кількістю вибухівки, сучасними міннопідривними засобами і організувало систематичне перекидання цього майна за лінію фронту. Однак цього не сталося. За словами вже згадуваного І. Старінова, «плани з матеріального забезпечення партизанів за рідкісним винятком не виконувались». Він також вважає, що Верховний Головнокомандуючий Збройними Силами СРСР Й. Сталін «не визначив стратегічну мету партизанської війни – відрізати ворожі війська на фронті від джерел їх постачання...»[95].

З огляду на зазначене, слід, на нашу думку, сказати таке. По-перше, дійсно обсяги забезпечення партизанів України міннопідривним майном не відповідали тим бойовим завданням, які перед ними ставилися щодо паралізування діяльності ворожих комунікацій. І в цьому, безумовно, можна побачити прорахунок Ставки ВГК і Генерального штабу Червоної армії, адже диверсії партизанів проти транспортної системи німців, на думку фахівців, були більш ефективні, ніж дії авіації.

Зокрема, на підрив одного залізничного мосту партизани витрачали 100–200 кг вибухівки, бомбардувальна авіація – 20 т.

По-друге, як показала практика, перекидання партизанам вантажів повітрям було дуже непростою справою. На це впливало кілька факторів: наявність авіатранспортних засобів, їх технічний стан, погодні умови, здатність розшукати партизанів і правильно здійснити викидання їм вантажів (або ж організувати приземлення літаків). Тим часом радянська сторона не мала в своєму розпорядженні достатньої кількості транспортних літаків, несприятливі погодні умови часто зривали рейси в тил ворога, нерідко пілоти не знаходили партизанів, не завжди була можливість здійснювати приземлення літаків на партизанській території, викидання вантажів на парашутах часто не досягало своєї мети. І це були реальні, а не вигадані факти.

По-третє, важко погодитись з І. Старіновим, що Верховний головнокомандуючий не розумів пріоритетності «війни на рейках». У наказі наркома оборони від 5 вересня 1942 р. про завдання партизанського руху на першому місці стояли саме диверсійні дії на комунікаціях ворога. Інша справа, позиція Генерального штабу та відповідних військових інстанцій.

Уже вище говорилося, що ще в період бойових дій різні німецькі інстанції висловлювали глибоке занепокоєння діями партизанів на комунікаціях. Не обійшла увагою німецька сторона це питання і в післявоєнний період. «Дії російських партизанів, – писав колишній генерал-майор вермахту Е. Міддельдорф, – під час проведення великих наступальних і відступальних операцій сильно ускладнювали постачання німецьких військ і проведення оперативного маневру»[96]. Його колега, генерал-майор фон Бутлар теж визнав, що партизани своїми діями створювали багато перешкод на шляху перекидання військ та постачання, змушували зосереджувати в тилових районах «велику кількість поліцейських та охоронних військ»[97].

Разом з тим слід відмітити, що в працях інших західних авторів, у тому числі й німецьких, часто проводилася думка про те, що радянські партизани все ж не змогли повністю паралізувати оперативно-стратегічні перевезення вермахту на Східному фронті, хоч теоретично можливості для цього начебто малися. В реальній дійсності, на нашу думку, завжди є багато різних можливостей, але реалізуються, зрозуміло, далеко не

всі. Якими б не були зусилля партизанів у боротьбі на комунікаціях, але повністю вивести їх з ладу вони практично були не в змозі. Німецька сторона у справі захисту свого тилу виявила багато винахідливості і вміння. І з цим незаперечним фактом треба рахуватися, коли оцінювати масштаби і результати диверсійних дій партизанів на комунікаціях вермахту, в тому числі й в Україні.

ПРИМІТКИ

1. Старинов И. Мины замедленного действия: размышления партизана-диверсанта. Книга вторая. – М., 1999. – С. 142.
2. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1251. – Арк. 73.
3. Гальдер Ф. Военный дневник. – Перевод с немецкого. – Т. 3. Книга первая. – М., 1971. – С. 190.
4. Кейтель Вильгельм. Размышления перед казнью. Воспоминания, письма и документы начальника штаба Верховного главнокомандования вермахта. Перевод с немецкого. – М., 1998. – С. 276.
5. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 870. – Арк. 111, 122–123.
6. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 134.
7. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 333. – Арк. 23.
8. Там само. – Арк. 31.
9. Клоков В.И. Действия партизан Украины на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск 1941–1944. – К., 1984. – С. 41–42, 55–57.
10. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – С. 114.
11. Там само. – С. 133.
12. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 135.
13. Там само. – С. 136–137.
14. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1251. – Арк. 19.
15. Там само. – С. 22–33.
16. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1251. – Арк. 152.
17. Там само. – Арк. 153–154.
18. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 142.
19. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 10 (ст.). – Спр. 114 (ст.). – Арк. 2 (ст.).
20. Там само. – С. 27 (ст.).
21. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 148.
22. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – С. 214–217.
23. Клоков В. І. Згадана праця. – С. 75.

24. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1251. – Арк. 327.
25. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 56.
26. Клоков В.І. Згадана праця. – С. 102.
27. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 150.
28. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 104 (ст.). – Арк. 105–115 (ст.).
29. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 104 (ст.). – Арк. 35–38 (ст.); Спр. 131. – Арк. 57–63.
30. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 22. – Спр. 82. – Арк. 69.
31. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 22. – Спр. 82. – Арк. 119.
32. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 294. – Арк. 32.
33. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 9 (ст.). – Спр. 10 (ст.). – Арк. 165–169 (ст.).
34. ЦДАГО України. – Ф. 2. – Оп. 22. – Спр. 32. – Арк. 168–169.
35. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 82. – Арк. 75.
36. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 230. – Арк. 32; Оп. 2. – Спр. 616. – Арк. 101.
37. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 152–153.
38. Старинов И. Записки диверсанта. – М., 1997. – С. 385.
39. Клоков В. І. Згадана праця. – С. 128.
40. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 63.
41. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1251. – Арк. 331.
42. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 155.
43. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1251. – Арк. 369.
44. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 156.
45. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 49–50.
46. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 10 (ст.). – Спр. 22 (ст.). – Арк. 265 (ст.).
47. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – С. 397–398.
48. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 156–157.
49. Клоков В.І. Згадана праця. – С. 130.
50.Там само. – С. 135.
51. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – С. 430.
52. Война в тылу врага. Выпуск 1. – С. 193.
53. Там само.
54. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 63.
55. Старинов И. Записки диверсанта. – М., 1997. – С. 393.
56. Там само. – С. 408–409.
57. Курас І. Ф., Кентій А. В. Згадана праця. – С. 141.
58. Старинов И. Записки диверсанта. – М., 1997. – С. 408.
59. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 32. – Арк. 76.
60. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 160.

61. Там само.
62. Україна партизанська. – С. 90, 120.
63. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1251. – Арк. 382.
64. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1335. – Арк. 34.
65. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 486. – Арк. 11.
66. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1251. – Арк. 389–392.
67. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 48–50.
68. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1251. – Арк. 392.
69. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1296. – Арк. 164; Оп. 10 (ст.). – Спр. 25 (ст.). – Арк. 357.
70. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 10 (ст.). – Спр. 23 (ст.). – Арк. 24 (ст.).
71. Старинов И. Записки диверсанта. – М., 1997. – С. 409.
72. Клоков В.І. Згадана праця. – С. 144.
73. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 516. – Арк. 70, 74.
74. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 165.
75. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 9 (ст.). – Спр. 4 (ст.). – Арк. 157, 170.
76. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 165.
77. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1251. – Арк. 102–103.
78. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 9 (ст.). – Спр. 3 (ст.). – Арк. 88.
79. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 49–50.
80. Клоков В.І. Згадана праця. – С. 146.
81. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 166.
82. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 49–50.
83. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 167.
84. Клоков В.І. Згадана праця. – С. 150, 154.
85. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 150, 170.
86. Клоков В.І. Згадана праця. – С. 155.
87. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 168.
88. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 49–50.
89. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1457. – Арк. 10.
90. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 53.
91. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 146.
92. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 50.
93. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 54–63.
94. Кукридж Эдвард. Европа в огне. Диверсии и шпионаж британских спецслужб на оккупированной территории. Перевод с английского. – М., 2003. – С. 258, 312.
95. Старинов Илья. Мины замедленного действия: размышления партизана-диверсанта. Книга вторая. – М., 1999. – С. 169.
96. Миддельдорф Э. Тактика в русской кампании. Перевод с немецкого. – М., 1958. – С. 344.
97. Мировая война 1939–1945 гг. Сборник статей. Перевод с немецкого. – М., 1957. – С. 236.

4.1. Партизанська розвідка

Вже на початку розгортання партизанського руху і створення перших партизанських загонів України на всіх щаблях керівництва відчувалася потреба організації розвідки. Вона, з одного боку, мала стати запорукою успішних дій партизанів і забезпечити їм захист від раптових нападів противника, з іншого – стати ефективним джерелом надходження інформації про ворога для потреб військового командування.

«... Командиру партизанського загону, – пишуть англійські дослідники Ч. Діксон і О. Гейльбрунн, – потрібна відмінна розвідка. Успіх його дій практично залежить від якості розвідувальної служби». А в інструкції Головного командування сухопутної армії Німеччини від 25 жовтня 1941 р. «Про основні положення щодо боротьби з партизанами» зазначалося, що «ніяких дій без попередньої розвідки партизани не ведуть»[1].

Однак в умовах швидкого просування ворожих військ в глибину радянської території і потреби створення великої кількості партизанських загонів і груп, забезпечити їх спеціально підготовленими кадрами розвідників було практично неможливо. Короткотермінові (7–14 днів) курси підготовки майбутніх партизанів не дозволяли прищепити слухачам основні знання з ведення розвідки, особливо агентурної. Як зазначається у «Звіті про роботу розвідувального відділу Українського штабу партизанського руху за 1942–1944 рр.», у діючих

партизанських загонах, за рідким виключенням, «не було кваліфікованих працівників служби розвідки і контррозвідки». Краще виглядали справи в тих загонах, які формувалися органами НКВС, розвідувальними відділами і політвідділами фронтів і армій. Негативний вплив на партизанську розвідку, особливо в 1941–1942 рр., справляла й та обставина, що партизанські загони не мали в своєму розпорядженні достатньої кількості радіостанцій, а також необхідних технічних засобів для виготовлення документів, які б дозволили легалізувати перебування розвідників на окупованій території.

Зазначені вище недоліки помітно впливали на результативність партизанської розвідки, не дозволили створити у ворожому тилу активно діючу розвідувальну мережу із залученням місцевого населення і своєчасно передавати до керівних центрів отриману інформацію, яка до того ж нерідко містила дрібні і розрізнені факти, без їх ретельного узагальнення. Як стверджує відомий радянсько-російський дослідник В. Андріанов, в першому періоді війни (22 червня 1941 р. – 19 листопада 1942 р.) в багатьох партизанських загонах «мало уваги приділялося розвідувальній роботі в інтересах Радянської армії, переважно велася розвідка "на себе"»[2]. Так, в звіті партизанського з'єднання ім. В.І. Леніна (Л. Іванов) зазначається, що під час перебування партизанів у Брянському і Хінельському лісах в 1942 р. «розвідка велася лише в місці дислокації загону і на невеликому просторі оточуючих районів»[3].

Разом з тим, незважаючи на всілякі негаразди, партизанська розвідка вже у період її становлення стала цінним джерелом як для керівництва партизанськими загонами, так і для радянського військового командування. Сотні партизанів-розвідників, ризикуючи своїм життям, добували важливу інформацію і передавали її в різний спосіб до відповідних інстанцій.

Так, в серпні–жовтні 1941 р. партизанські загони України, які підтримували зв'язок з частинами Південно-Західного фронту, передали відповідним розвідувальним органам 36 донесень про дислокацію фашистських військ, про їхні оборонні позиції, наявність вогневих засобів. У січні 1942 р. командування ПЗФ отримало від партизанів 13 повідомлень з інформацією про дислокацію ворожих гарнізонів та їхні оборонні рубежі. За період з 5 серпня 1941 р. по 8 січня 1942 р. від НКВС УРСР на адресу ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР, фронтового

командування Червоної армії надійшло 123 спеціальні повідомлення і тематичні довідки, складені на підставі даних, зібраних партизанами і підпільниками[4].

Тим часом в партизанських загонах, які створилися по лінії партійно-радянських органів і складали основу партизанського руху України, становлення розвідки проходило важко, нерідко носило характер імпровізацій. Так, в Путивльському партизанському загоні С. Ковпака вже наказом від 22 вересня 1941 р. був призначений начальник розвідки і два його співробітники. Перед цим нечисельним розвідувальним апаратом ставилося завдання охопити діяльністю не лише міста Путивль, Кролевець, Глухів, Конотоп, але й низку оточуючих сіл, зібрати інформацію про пересування фашистських військ, охорону їхніх комунікацій. Не маючи власних засобів радіозв'язку, ковпаківці до квітня 1942 р. передавали зібрані дані через радіостанцію 1-го Харківського партизанського загону під командуванням М. Воронцова[5].

Більш успішно просувалася справа в партизанському загоні О. Сабурова, який вже в грудні 1941 р. передав НКВС УРСР перші відомості про рух військ і техніки гітлерівців по шляху Почеп–Брянськ. Від січня 1942 р. загін розпочав вести дальню розвідку противника, а вже з літа приступив до створення розвідувальних груп[6]. Як правило, в цей період партизанські розвідники підпорядковувалися начальникам штабів партизанських загонів.

Постанова Державного Комітету Оборони (ДКО) від 30 травня 1942 р. про створення Центрального штабу партизанського руху при Ставці Верховного Головнокомандування Збройних Сил СРСР, фронтових та республіканських штабів партизанського руху мала принципове значення для докорінного поліпшення керівництва збройною боротьбою на окупованій території СРСР. Вона усунула паралелізм в управлінні партизанськими силами і передала основну масу партизанських формувань у підпорядкування спеціально створеним штабам, які взаємодіяли з партійними органами і військовими радами фронтів. Щодо НКВС, то в його розпорядженні залишилися лише ті партизанські загони, диверсійні і розвідувальні групи, які виконували спеціальні завдання цього відомства.

Серед завдань, які ДКО поставив перед ЦШПР і підпорядкованими йому органами, важливе місце відводилося «інформу-

ванню частин Червоної армії про розташування, чисельність і пересування військ противника»[7], тобто розвідувальній діяльності партизанів в інтересах діючої армії.

20 червня 1942 р. розгорнув роботу Український штаб партизанського руху (УШПР), у складі якого був створений розвідувальний відділ з відділеннями: розвідувальним, спеціальним, технічним та інформаційним. На відділ покладались: організація партизанської розвідки, отримання і узагальнення даних про окупаційний режим, політичне і економічне становище у ворожому тилу, стосунки окупантів з релігійними конфесіями, політичні настрої населення і його ставлення до гітлерівців, про створення фашистами так званих антирадянських «добровольчих» військових формувань та ін. Важливим завданням було збирання і опрацювання інформацій про дислокацію і стан військ, розташування штабів, аеродромів, баз і складів ворога, пересування його частин і передача отриманих відомостей радянському військовому командуванню. Впродовж 1942–1944 рр. розвідувальний відділ послідовно очолювали І. Уралов, Ф. Коваленко, О. Мартинов, В. Храпко[8].

На початку своєї діяльності УШПР отримав від НКВС УРСР відомості, що за період з 1 серпня 1941 р. по 26 червня 1942 р. на окупованій території України було залишено, а потім додатково заслано 778 партизанських загонів і 622 винищувальні групи чисельністю 26 800 і 1983 чоловіки. З цієї кількості в радянський тил з різних причин повернулися 74 загони (1936 осіб) і 7 груп (40 осіб). Таким чином, на обліку в штабі стояли 704 загони (24 864 особи) і 615 груп (1943 особи). Але постійний радіозв'язок УШПР мав лише з 22 загонами (3310 бійців)[9].

Тим часом про долю багатьох інших загонів і груп майже нічого не було відомо, і лише з окремими з них штаб підтримував епізодичний зв'язок з допомогою кур'єрів-зв'язківців, що практично обмежувало можливості надходження від них розвідувальної інформації. Так, в одній з доповідних записок ЦК КП(б)У і УШПР до ЦК ВКП(б) відзначалося, що цей канал зв'язку себе не виправдав, бо кур'єри-зв'язківці поверталися «через кілька місяців, були випадки, що через рік, внаслідок чого відомості, які вони доставляли, втрачали свою цінність»[10].

Несприятливий перебіг подій на південній ділянці німецько-радянського фронту, де вермахт прорвав оборону Червоної

армії і стрімко просувався в напрямках Сталінграда і Північного Кавказу, спонукав ЦШПР зажадати від підпорядкованих йому органів керівництва партизанським рухом всебічного посилення збройної боротьби в тилу німецько-фашистських військ, особливо в Україні, де проходили на той час основні комунікації вермахту, розташовувались його склади і бази, аеродроми, резерви. При цьому важливе значення надавалося вдосконаленню партизанської розвідки, виведенню її на новий рівень діяльності.

Отже, 14 липня 1942 р. ЦШПР надіслав УШПР розпорядження про поліпшення розвідувальної діяльності партизанів України. В ньому наголошувалося, що успіх бойової діяльності партизанських загонів багато в чому залежить від правильно організованої розвідки, від ретельного вивчення об'єктів нападів і диверсій. Водночас добре поставлена агентурно-розвідувальна робота підвищує ступінь захисту партизанів від ударів ворога, дає можливість зібрати вичерпну інформацію про його сили. Центральний штаб пропонував: ввести в партизанських загонах посади заступника командира з військової і агентурної розвідки, виділити для цієї роботи спеціальні групи здібних до розвідувальної діяльності партизанів, забезпечити систематичне надходження від партизанських загонів агентурних і розвідувальних даних; при підготовці в глибокому тилу ворога великих операцій практикувати надсилання туди попередньо спеціальних партизанських загонів, розвідувальних груп із засобами радіозв'язку; проводити інструктування керівного складу партизанських загонів і груп, які готуються для засилання в тил противника з питань агентурно-розвідувальної роботи і конспірації[11].

На підставі згаданого розпорядження, УШПР 27 липня 1942 р. надіслав командирам партизанських формувань радіограму, в якій пропонував ввести посади заступників командирів з розвідки і виділити в їх розпорядження групи досвідчених партизанів-розвідників, з допомогою яких організувати розвідувальну діяльність, посилити збирання інформації військового, політичного та економічного характеру[12].

Відповідно до вказівок ЦШПР і УШПР партизанська розвідка ділилась на військову і агентурну. Щодо військової розвідки, то вона переважно орієнтувалася на обслуговування партизанських формувань, на збирання інформації тактичного

значення, яка в окремих випадках становила інтерес для радянського військового командування. Тим часом завданням агентурної розвідки було насамперед отримання відомостей оперативно-стратегічного характеру для військово-політичного керівництва СРСР. За шириною і глибиною охоплення ворожого тилу партизанська розвідка ділилася на ближню і дальню. Через брак необхідних засобів не набула поширення в партизанському русі технічна розвідка.

Впродовж 20 червня – 1 жовтня 1942 р. розвідувальний відділ УШПР завершив укомплектування своїх відділень, підібрав, підготував і перекинув у партизанські загони 11 осіб на посади заступників командирів з розвідки, розробив схему організації розвідувальної і контррозвідувальної служби УШПР в тилу противника, направив у ворожий тил 3 диверсійно-розвідувальні групи (28 чол.) в Чернігівську, Харківську та Сталінську (нині Донецьку) області, а також 28 розвідників і кур'єрів для виконання спецзавдань і зв'язків з партизанськими формуваннями на окупованій території[13].

Восени 1942 р. у зв'язку з наказом народного комісара оборони СРСР № 00189 про завдання партизанського руху та на підставі аналізу документів, які надійшли з партизанських загонів, розвідувальний відділ УШПР здійснив заходи щодо вдосконалення агентурно-розвідувальної діяльності партизанського руху. При цьому, зокрема, були враховані вказівки нелегального ЦК КП(б)У про необхідність того, щоб дії партизанської розвідки носили не епізодичний, а систематичний характер. Серед основних завдань пріоритетне значення надавалося створенню в партизанських формуваннях України оперативних частин, які мали вести військову й агентурну розвідку, а також займатися контррозвідувальною роботою. Пізніше за погодженням з ЦШПР і розвідувальними органами Червоної армії був розроблений спеціальний перелік питань, які підлягали вивченню по лінії партизанської розвідки. Цей перелік включав 25 тем, як, наприклад: адміністративне управління і режим на окупованій території, звірства і грабунки фашистів, політичний і економічний стан, ставлення німців до релігійних конфесій, діяльність гестапо і поліції, антирадянські військові формування, включаючи й націоналістичні організації, стан армії противника, її гарнізони, штаби, склади і

бази, аеродроми, транспортні комунікації, тактика гітлерівців у боротьбі з партизанським рухом та ін.[14]

У середині квітня 1943 р. УШПР надіслав командирам 12 партизанських з'єднань і найбільших загонів директивний лист про вдосконалення організації і ведення розвідки. У цьому документі констатувалося, що недооцінка розвідувальної роботи знижує ефективність бойових дій партизанів, не дає їм можливості нанести противнику максимальних збитків, може поставити загін під удар ворога. УШПР підкреслював неприпустимість обмеження розвідки лише завданнями партизанів, а вказував на необхідність її поширення в інтересах командування Червоної армії. Штаб вимагав від партизанських командирів скласти план створення розвідувальної мережі у великих містах, на важливих залізничних станціях, у місцях дислокації ворожих гарнізонів, органів гестапо і поліції. Зверталася увага на встановлення постійного спостереження за роботою залізничних магістралей, збирання інформації про створення німцями оборонних рубежів.

Розпочаті розвідувальним відділом УШПР заходи щодо створення в партизанських загонах і з'єднаннях оперативних частин були завершені в березні–квітні 1943 р. З метою забезпечення кадрами партизанські розвідки УШПР вже в червні–грудні 1942 р. підготував в Саратовській спецшколі штабу 670 спеціалістів з розвідувальної роботи. А всього в 1942–1944 рр. УШПР направив до партизанських формувань 68 заступників командирів з розвідки[15], що стало однією з важливих передумов поліпшення розвідувальної діяльності партизанів.

Поряд із укомплектуванням розвідувальної мережі партизанського руху кваліфікованими кадрами важливе значення мало забезпечення партизанських формувань засобами радіозв'язку, які були найбільш оперативною формою передавання інформації, зібраної партизанською розвідкою. Коли, наприклад, УШПР станом на 12 вересня 1942 р. підтримував зв'язок лише з 9 радіостанціями у ворожому тилу, то вже у січні 1943 р. з 25, а на 1 серпня 1943 р. штаб мав 75 діючих ліній зв'язку з партизанськими загонами і з'єднаннями. У жовтні 1943 р. кількість зовнішніх ліній зв'язку партизанського руху України досягла максимальної цифри – 110[16].

Хоч УШПР прагнув уніфікувати розвідувальні апарати партизанських загонів і з'єднань, але, як свідчать документи пар-

тизанського руху, цього не вдалося досягти. Центральною постаттю в системі партизанської розвідки був заступник командира з розвідки, котрий здійснював керівництво оперативною частиною. Посади заступників були введені практично у всіх партизанських формуваннях України. Що стосується побудови вертикалі партизанської розвідки згори до низу, то вона була досить строкатою

У Житомирському партизанському з'єднанні (О. Сабуров) керівництво розвідувальною діяльністю здійснювала оперативна частина, яку послідовно очолювали К. Петрусенко, І. Нирко та В. Храпко. Останній згодом став начальником розвідувального відділу УШПР. У розпорядженні заступника командира з розвідки був взвод розвідників, а в загонах – спеціальні розвідувальні групи. Важливе значення в з'єднанні надавалося агентурній розвідці. На підставі отриманої інформації штаб з'єднання два рази на місяць складав розвідувальні зведення, які передавалися по радіо або при нагоді пересилалися літаками до УШПР. Розвідувальна інформація особливого значення передавалася по радіо негайно до відповідних користувачів. Активний характер носила військова розвідка. У звіті з'єднання підкреслювалося, що проводячи «безперервну розвідувальну роботу, штаб з'єднання і загони завжди були в курсі заходів, намічених противником, знали чисельність і озброєння гарнізонів, пересування військових частин противника»[17].

У Вінницькому партизанському з'єднанні (Я. Мельник) керівництво військовою і агентурною розвідкою здійснювалося окремими працівниками, котрі обіймали посади помічників командирів з'єднання. У складі військової розвідки перебувала рота кінної розвідки (40 чол.) при штабі з'єднання, а також п'ять взводів кінної розвідки при загонах[18].

Свої особливості мала організація розвідувальної діяльності у кавалерійському партизанському з'єднанні М. Наумова, якою керували начальник штабу з'єднання і заступник командира. В загонах ці завдання покладалися на начальників штабів, які мали помічників з агентурної розвідки. Військова розвідка велася кінними відділеннями[19].

В Чернігівсько-Волинському партизанському з'єднанні (О. Федоров) загальне керівництво розвідувальною роботою здійснював заступник командира з розвідки, його помічниками були начальник військової розвідки і начальник особливо-

го відділу, два політруки і командир взводу розвідки. В загонах з'єднання вводилися посади заступників командирів з розвідки, в розпорядженні котрих були взводи військової розвідки[20]. Зовнішня агентурна мережа з'єднання була переважно зорієнтована на боротьбу з українськими націоналістами, формування яких дислокувалися в районах бойової діяльності партизанів.

Вже вище зазначалося, що поряд з військовою розвідкою в партизанських формуваннях велике значення надавалося агентурно-оперативній роботі на окупованій території, керівництво якою здійснювали заступники командирів з розвідки. Агентурна мережа, як правило, складалася з резидентів, яким підпорядковувались агенти-розвідники, а також з агентів, завербованих серед місцевого населення і працівників окупаційних установ. Так, наприклад, у партизанському з'єднанні О. Сабурова поряд з 42 агентами дальньої розвідки, які перебували в містах Вінниця, Житомир, Київ, Ковель, Овруч, Брест, Єльськ, Мінськ, Мозир, було ще 47 агентів в інших населених пунктах. Близько 80 осіб нараховувала агентурна мережа Вінницького партизанського з'єднання (Я. Мельник). У кавалерійському партизанському з'єднанні М. Наумова в складі агентурної розвідки було 60 осіб на території Житомирської, Київської, Рівненської областей та м. Львова.

Про напрямки діяльності агентурної розвідки свідчать, наприклад, дані по партизанських з'єднаннях Рівненської області (В. Бегма, І. Федоров). Їхні агенти були в апараті райхскомісара України в Рівному, в адміністративних апаратах Рафалівської і Володимирецької районних управ, у фінансовому відділі Луцької управи, в гарнізоні Морочно, в друкованих органах Сарн, серед польської громади в Рівному, в середовищі українських націоналістів, в поліцейських підрозділах, на залізничних станціях тощо. Всього ж за даними розвідувального відділу УШПР в системі партизанського руху згадана мережа нараховувала 1182 агенти[21].

Вербування агентури здійснювалося переважно з тих прошарків населення, які в довоєнні часи належали до членів комуністичної партії і комсомолу, були пов'язані з радянською владою або ж симпатизували їй. Водночас до агентурної роботи нерідко залучалися й ті особи, які формально відносилися до так званого «антирадянського елементу», але під примусом бу-

ли змушені погоджуватися на співпрацю з партизанами. Так, в партизанському з'єднанні ім. С. Будьонного (І. Артюхов) з 16 завербованих агентів з числа західноукраїнського населення, 14 дали підписку про згоду працювати з партизанами. На нашу думку, елементи примусу в тій чи іншій формі були притаманні всій роботі, пов'язаній з вербуванням агентури партизанського руху.

Партизанська агентурна розвідка, яка складалася із спеціально підготовлених розвідників-резидентів і агентури з числа місцевого населення, стала одним з основних постачальників розвідувальної інформації. Англійські дослідники Ч. Діксон і О. Гейльбрунн зазначали, що «радянські партизани насаджували своїх розвідників в потрібних місцях» і ці розвідники «перебували в постійному контакті з німецькими солдатами і офіцерами». За їх словами, німецька окупаційна армія опинилася в такому становищі, що ні на хвилину не могла розраховувати на те, що «їй вдасться приховати від розвідки противника основні пересування своїх військ»[22]. А колишній генерал-майор вермахту Е. Міддельдорф писав, що «переміщення німецьких військ або інші дані негайно ставали надбанням місцевого населення»[23]. Активність радянської агентури відмічав й командуючий німецькими окупаційними військами в Україні. В «Повідомленні про противника № 5» від 27 вересня 1942 р. зазначалося, що радянські агенти застосовують найхитріші способи, щоб увійти у довіру німецьких службових інстанцій, поліцейських і громадських установ, пролізти на посади співробітників, старост, сільських писарів, голів колгоспів тощо»[24].

Навесні 1943 р. в основному завершився процес становлення і розвитку розвідувальної служби партизанського руху України, перетворення її в упорядковану систему спеціальних органів, діяльність яких забезпечувала необхідною інформацією партизанські формування і командування Червоної армії. Вдосконаленню партизанської розвідки сприяли постанова нелегального ЦК КП(б)У від 25 січня 1943 р. «Про посилення розвідувальної роботи партизанських загонів та підпільних парторганізацій України в інтересах Червоної армії» та наказ народного комісара оборони СРСР від 19 квітня 1943 р. «Про поліпшення розвідувальної роботи партизанських загонів»[25]. У цих документах були намічені заходи щодо укомплектуван-

ня партизанських загонів досвідченими кадрами розвідників, забезпечення більш тісної взаємодії партизанської і армійської розвідок, підвищення відповідальності партизанського командування за якість розвідувальної інформації.

Система розвідувальної служби партизанського руху України включала розвідувальний відділ УШПР, розвідувальні органи представництв УШПР при військових радах фронтів, оперативні частини партизанських загонів і з'єднань, окремі розвідувальні загони і групи, підпорядковані УШПР, розвідників-одинаків, які засилалися у ворожий тил із спеціальними завданнями УШПР. Керівним і координуючим центром партизанської розвідки був розвідувальний відділ УШПР, який вів свою роботу відповідно до завдань, що випливали з постанов Державного Комітету Оборони, наказів Наркомату оборони СРСР, а також вказівок ЦШПР, УШПР, ЦК КП(б)У. Після першого розформування ЦШПР у березні 1943 р. УШПР координував свою розвідувальну діяльність з Головним розвідувальним управлінням НКО СРСР, Розвідувальним управлінням Генштабу Червоної армії, управліннями і відділами НКДБ і НКВС, розвідувальними органами фронтів.

Завдання з розвідки, які отримував УШПР, попередньо вивчалися розвідувальним відділом штабу, а потім у вигляді конкретних доручень надсилалися шифротелеграмами відповідним виконавцям – партизанським формуванням. Від партизанів розвідувальна інформація, як правило, надходила по радіо у вигляді окремих донесень або ж розвідувальних зведень, які аналізувалися і узагальнювалися в спеціальних повідомленнях, зведеннях, доповідних записках і тематичних довідках. Ці документи підписував начальник УШПР і керівник розвідувального відділу штабу, а потім вони за спеціально затвердженим переліком надсилалися ДКО, Ставці Верховного Головнокомандування, Генеральному штабу і розвідувальним органам Червоної армії, ЦШПР, ЦК КП(б)У, НКДБ і НКВС, іншим зацікавленим відомствам.

Одним з перших кроків УШПР стосовно організації керівництва партизанською розвідкою слід вважати радіограму від 24 липня 1942 р. на адресу командирів партизанських загонів, у якій перед ними ставилося завдання передавати штабу дані розвідки[26]. 15 серпня УШПР зажадав від партизанського командування активізувати розвідувальну роботу, зосередити

головну увагу на отриманні відомостей про дислокацію військ і штабів противника, просування його мотомеханізованих частин, про окупаційний режим, стан сільського господарства і промисловості, організацію постачання вермахту пальним, боєприпасами, продовольством, про автоперевезення, мережу заправних станцій і бензоколонок[27].

У серпні–вересні 1942 р. згідно з вимогами ЦШПР Український штаб поставив перед партизанською розвідкою завдання зібрати інформацію про стан тилу вермахту на окупованій території України, у тому числі про наявність стратегічних резервів гітлерівців у районах Києва і Полтави, місцерозташування Ставки Верховного Головнокомандування в районі Вінниці тощо.

У зв'язку з контрнаступом радянських військ під Сталінградом і на Північному Кавказі увага партизанської розвідки зосереджувалась на отриманні розвідувальних даних про характер перегрупувань і пересування живої сили і бойової техніки фашистів, особливо в напрямку Воронезького і Сталінградського фронтів, про наявність і стан оборонних рубежів гітлерівців на рр. Оскол, Сіверський Донець, Десна, про укріплення навколо Білгорода, Харкова, Ворошиловграда (нині Луганськ), Сталіно (нині Донецьк), Сум, Полтави, Києва, Дніпропетровська та інших міст.

Зокрема, перед партизанським з'єднанням О. Сабурова було поставлене завдання організувати широку мережу розвідувальної агентури у напрямках залізничних і шосейних доріг Сарни–Білокоровичі–Коростень–Малин з виходом на Київ, по рокадах Овруч–Коростень–Житомир–Козятин з виходом на Вінницю і Фастів та ін. У вказаних населених пунктах необхідно було організувати безперервне спостереження за оперативними і стратегічними перевезеннями, рухом військ і бойової техніки противника[28].

У перші місяці 1943 р., коли Червона армія розпочала визволення території України, УШПР зобов'язав партизанські формування щодобово інформувати центр про рух і кількість ешелонів гітлерівців, які пересувалися в бік фронту по ділянках Ковель–Київ, Козятин–Київ, Сарни–Коростень, Гомель–Бахмач, Гомель–Чернігів, Київ–Полтава, Ворожба–Курськ. Особливе завдання з розвідки було поставлене перед партизанським з'єднанням М. Наумова: обстежити характер укріп-

лень німців на рубежі р. Дніпро, в районах Кременчук і Крюково[29]. Водночас УШПР 10 березня 1943 р. запропонував командирам партизанських з'єднань В. Бегмі, С. Ковпаку, С. Маликову, О. Сабурову та О. Федорову створити по три розвідувальні групи у кількості 3–5 чоловік кожна для ведення дальньої розвідки[30].

У наступний час дальня розвідка велася й іншими партизанськими формуваннями. Зокрема, партизанське з'єднання ім. В. Леніна (Л. Іванов) впродовж травня–листопада 1943 р. тричі посилало кінні розвідувальні групи чисельністю від 30 до 60 бійців для збирання розвідувальної інформації в районах Шепетівка–Славута, Шепетівка–Новоград-Волинський, Іванків (Київська область), Сарни–Дубровиця. Інколи такі пошуки тривали до 10 днів, під час їх нерідко проводилася й диверсійна роботах на залізницях. Глибина дальньої розвідки в середньому складала 50–100 км.

За період з жовтня 1942 р. по квітень 1943 р. УШПР отримав від партизанів понад 800 розвідувальних донесень, що було майже в п'ять разів більше, ніж за січень–вересень 1942 р. Серед них: про оборонні рубежі і споруди – 57, про роботу залізниць та інших комунікацій – 59, про пересування військ і бойової техніки, про дислокацію і заходи німецьких репресивно-каральних органів – 95 та ін.[31]

Накопичений УШПР досвід організації партизанської розвідки знайшов широке відображення в заходах щодо виконання затвердженого вищими керівними органами плану бойових дій партизанів України на весняно-літній період 1943 р. При цьому особлива увага надавалася забезпеченню постійного спостереження за всіма пересуваннями німецько-фашистських військ по основних залізничних та шосейних магістралях. З цією метою партизанським формуванням пропонувалося створити на вузлових залізничних станціях розвідувальні групи з раціями для негайної передачі в центр отриманих даних про характер перевезень гітлерівців.

Підготовка до вирішальних боїв на Східному фронті, які розгорнулися влітку 1943 р., вимагала активізації всіх форм партизанської розвідки, незважаючи на постійну протидію німецьких контррозвідувальних органів. Як згадував маршал Г. Жуков, начальник Генерального штабу Червоної армії маршал О. Василевський дав вказівки Розвідувальному уп-

равлінню Генштабу і ЦШПР «з'ясувати наявність і розташування резервів у глибині військ противника, хід перегрупувань і зосередження військ, які перекидалися з Франції, Німеччини та інших країн»[32].

По заявках розвідувальних органів Червоної армії УШПР впродовж квітня–липня 1943 р. неодноразово вимагав від командирів партизанських загонів і з'єднань передачі даних про дислокацію частин і з'єднань вермахту, їх пересування у бік фронту та з багатьох інших питань. Так, 16 квітня 1943 р. з'єднання С. Маликова отримало вказівку зібрати інформацію про переформування німецько-фашистських військ в районі Новоград-Волинського: які частини, їх нумерацію, чисельність і бойовий склад, ступінь і строки готовності. 19 червня перед партизанськими формуваннями було поставлено завдання встановити дислокацію 143-ї і 147-ї резервних, 381, 382, 388-ї і 390-ї навчальних дивізій вермахту, а 10 червня 1943 р. до партизанів надійшов запит з проханням зібрати відомості про конструкцію і тактико-технічні характеристики нового німецького танка «Т–V» («Пантера»), про дислокацію заводів та їх виробничі потужності стосовно згаданого танка[33].

Перед партизанами ставили також завдання по лінії Розвідувального управління Головного морського штабу ВМФ СРСР про вивчення становища на рр. Дніпро, Прип'ять, Піна, Західний Буг; по лінії штабу залізничних військ, Головного управління воєнно-відбудовних робіт Наркомату оборони СРСР – про роботу залізниць, організацію і структуру залізничних військ фашистів.

Партизанська розвідка охоплювала своєю діяльністю значну частину окупованої території України, а також південні райони Білорусії та Російської Федерації. За період з 1 квітня по 20 липня 1943 р. УШПР отримав 620 розвідувальних повідомлень, в яких містилася інформація про гарнізони, аеродроми, склади й укріплення гітлерівців по 180 об'єктах, у тому числі по містах Вінниця, Дніпропетровськ, Житомир, Запоріжжя, Київ, Луцьк, Миколаїв, Сталіно (нині – Донецьк), Чернігів та ін.[34]

Великий інтерес для радянського командування становили повідомлення про пересування військ і бойової техніки противника. 24 квітня 1943 р. УШПР повідомляв: «Із матеріалів, які відносяться до цього часу, заслуговують на увагу розвіду-

вальні дані, з яких видно, що з 1 по 5 квітня 1943 р. з Гомеля через Сновськ до Бахмача пройшло 40 ешелонів з німецькими військами і технікою. Кожний з вказаних ешелонів складається з 60–65 вагонів, з них 25 вагонів з живою силою і близько 40 вагонів з танками і автомашинами. Солдати у віці 23–24 роки, озброєні гвинтівками і автоматами». У розвідувальному зведенні УШПР від 15 червня 1943 р. особливо підкреслювалося, що «залізничні лінії Новоград-Волинський–Житомир і Шепетівка – Козятин працюють дуже інтенсивно. В денний час по цих лініях проходить до 100 ешелонів». 21 червня штаб інформував розвідувальні органи Червоної армії про те, що «противник посилено перекидає війська автотранспортом через Перещепино (40 км північніше Новомосковська) у бік Харкова»[35].

Зазначені вище повідомлення мали важливе значення, вони були суттєвим доказом стратегічного характеру переміщення німецько-фашистських військ територією України в райони на південь від Курського виступу і погоджувалися з висновками радянської розвідки про підготовку гітлерівцями великого літнього наступу, відомого як операція «Цитадель».

Значний інтерес для радянського командування становили повідомлення партизанської розвідки про політико-моральний стан військ противника, особливо союзників фашистської Німеччини. В розвідувальному зведенні УШПР за 10 квітня 1943 р., наприклад, зазначалося: «За даними на 4.4.43 р. у м. Олевську 150 мадяр, які прибули 1-го березня для боротьби з партизанами, відмовилися від виступу проти партизанів, за що всі вони німцями роззброєні і направлені до концентраційного табору». На початку травня 1943 р. УШПР повідомив: «Моральний стан італійців пригнічений. Італійські війська позбавлені продовольчого постачання, солдати і молодший начсклад жебракують, обмінюють зброю на продукти харчування. У Злинці відмічені випадки публічного побиття німецькими солдатами італійських офіцерів». У донесеннях партизанських загонів неодноразово відмічалися факти відмови воювати на боці гітлерівців словацьких солдатів і офіцерів, котрі зі зброєю в руках переходили до партизанів[36].

Партизанська розвідка також орієнтувалась на висвітлення заходів нацистів щодо економічного використання ресурсів на тимчасово захоплених територіях. У доповідній записці УШПР від 4 січня 1943 р. «Про організацію управління і режим на

окупованій території України» зазначалося: «Якщо восени 1941 р. вперше виявився провал розрахунків на хлібні і продовольчі ресурси окупованих районів, то посів 1942 р. показав, що всі наміри німецьких фашистів відновити і розширити сільське господарство України ні до чого не привели». Небагато домоглися німці і в площині відновлення промисловості. «Німецько-фашистським загарбникам, – повідомлялося в розвідувальному зведенні УШПР від 6 липня 1943 р., – незважаючи на всі старання, не вдається в скільки-небудь значній мірі відновити шахти і підприємства Донбасу»[37].

На початку червня 1943 р. УШПР перекинув на базу з'єднання О. Сабурова розвідувальну групу під командуванням В. Шпіци для ведення з допомогою технічних засобів розвідки на лініях зв'язку противника в районах залізниць Ковель–Сарни, Київ–Коростень, Луцьк–Рівне, Рівне–Шепетівка, Бердичів–Житомир. Члени цієї групи, періодично підключаючись до ліній зв'язку німців, за час з липня по жовтень 1943 р. передали УШПР 11 радіограм з детальними відомостями про плани перевезень німецького командування, способи їх маскування та іншу важливу інформацію. Однак у цілому зазначена форма технічної розвідки не набула поширення в партизанських формуваннях України.

Поразка німецько-фашистських військ у битві на Курській дузі і наступальні дії Червоної армії на Лівобережній Україні і в Донбасі вимагали інтенсифікації бойової діяльності партизанів. 15 липня 1943 р. це питання спеціально розглянув ЦК КП(б)У. В прийнятій постанові, зокрема, ставилось також завдання: «Кількісно і якісно посилити розвідувальні розділи, доукомплектувати їх кращими бійцями і командирами, забезпечити кращою зброєю...». Поряд з цим кожний партизанський загін зобов'язувався створити широку мережу агентурної розвідки[38].

Виконуючи зазначену постанову, УШПР зобов'язав командирів партизанських з'єднань В. Бегму, С. Олексенка, І. Хитриченка, О. Федорова та І. Шитова створити спеціальні групи і організувати дальню розвідку на території Волинської, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Київської та Рівненської областей. З метою закріплення в партизанських формуваннях керівних кадрів розвідки було заборонено проводити будь-які

переміщення або призначення заступників командирів з розвідки без погодження з УШПР.

У цей період головна увага партизанської розвідки концентрувалася на висвітленні питань, пов'язаних з дислокацією німецько-фашистських військ та формувань їхніх союзників, перегрупуванням та перекиданням їх в нові райони та до лінії фронту. Поряд з цим штаб ставив перед партизанами завдання систематично інформувати про характер перевезень із заходу на схід і в зворотному напрямку. В розвідувальних зведеннях УШПР в цей час на підставі узагальнення даних партизанської розвідки неодноразово повідомлялося: «Противник перекидає на схід ешелони з живою силою, технікою, боєприпасами й частину порожняком, на захід йдуть ешелони з хлібом, пошкодженою технікою, награбованим майном».

В умовах наступу Червоної армії важливого значення набувала інформація партизанів про стан і будівництво гітлерівцями оборонних споруд. Так, в доповідній записці УШПР від 27 липня 1943 р., надісланій ЦК КП(б)У, на основі конкретних фактів характеризувались заходи противника щодо спорудження укріплень на території Дніпропетровської, Полтавської, Сталінської, Сумської, Харківської та Чернігівської областей, в районах Вінниці, Києва, Миколаєва, Одеси та інших міст України. «В Київському укріпвузлі, – відмічалося в документі, – всі укріплення зводяться в основному на правому березі р. Дніпро. Навесні ц.р. проводилося риття окопів, протитанкових ровів, будувалися залізобетонні доти. Розмах будівництва інженерних споруд дуже значний... Великі роботи щодо укріплення правого берегу р. Дніпро (особливо будівництво вогневих пунктів) проводилися в районі Черкаси–Кременчук»[39].

Після виходу радянських військ на дніпровський рубіж УШПР поставив перед своїми представництвами при військових радах Воронезького, Південно-Західного і Південного фронтів, партизанськими загонами і з'єднаннями України завдання активізувати розвідку, спрямувати її дії на висвітлення всіх заходів гітлерівців стосовно оборони так званого «Східного валу». 17 вересня 1943 р. штаб зажадав від партизанських командирів М. Таранущенка, І. Бовкуна, І. Хитриченка, В. Ушакова, М. Рудича, Ю. Збанацького і М. Салая зібрати інформацію про місця концентрації військ і техніки противни-

ка, їх чисельність та кількість, місця переправ через річки, рух резервів, характер укріплень і заходи щодо евакуації[40].

Особливу увагу партизанська розвідка звертала на виявлення діючих та зведення нових переправ через Дніпро і Десну в районах Чернігова, Києва, Черкас, Кременчука та інформувала керівні центри, що в районі Черкаси–Канів німцями підготовлено для наведення 12 понтонних переправ.

Після форсування радянськими військами Дніпра і в ході боїв за Київ партизани пильно стежили за дислокацією штабів, корпусів і армій групи армій «Південь», за перегрупуваннями німецько-фашистських військ на Правобережжі, їх просуванням в райони активних бойових дій. На підставі отриманих даних УШПР систематично інформував командування і розвідувальні органи Червоної армії. На початку жовтня 1943 р. штаб доповідав, зокрема, про інтенсивний рух гітлерівських військ і бойової техніки через Новоград-Волинський на Шепетівку, Житомир, Вінницю, у бік Києва, про прибуття і розвантаження на ст. Тетерів 8 ешелонів з танками.

Під час контрнаступу фашистів на Київському напрямку в другій половині листопада 1943 р. партизанська розвідка зафіксувала пересування по залізничним магістралям через Житомир, Бердичів, Вінницю танкових частин вермахту, які направлялися на посилення ударного угруповання 4-ї німецької танкової армії, яка намагалася прорватися до столиці України. Партизани встановили також перекидання ворожих резервів у цей район. Зокрема, УШПР надіслав термінове повідомлення Розвідувальному управлінню Генштабу Червоної армії і командуванню військами 1-го Українського фронту радіограми такого змісту: «Повідомляю, що за донесенням командира з'єднання партизанських загонів тов. Бегми від 25.11.43 із Сарн і Ковеля на Рівне безперервно йдуть ешелони з живою силою і технікою противника. У вказаному напрямку ешелони проходять через кожні 20 хвилин»[41].

Зазначене та інші повідомлення партизанської розвідки свідчили про широкомасштабний характер перекидання німецько-фашистських військ на Київський напрямок і дозволяли радянському командуванню приймати відповідні рішення і здійснювати необхідні контрзаходи. На початку 20-х чисел грудня 1943 р. ударні танкові частини вермахту були остаточно зупинені на підступах до Києва.

1943 рік був часом широкого розгортання партизанської розвідки. Порівняно з попереднім роком в 1943 році загальний обсяг розвідувальної інформації, яка надійшла від партизанів, виріс в 4 рази. Впродовж року від партизанських формувань надійшло до УШПР 1260 донесень, в яких було зафіксовано 2011 фактів розвідувального характеру, в тому числі 557 – про дислокацію гарнізонів і штабів противника, 302 – про діяльність транспорту, 212 – про перегрупування ворожих військ, 192 – про наявність укріплень, 103 – про аеродроми, 100 – про склади і бази. Зазначені відомості були узагальнені розвідувальним відділом УШПР у вигляді 128 розвідувальних зведень, 18 спецповідомлень, 14 доповідних записок[42].

Оцінюючи розвідувальну діяльність партизанів України в 1943 р., необхідно насамперед відмітити її помітно зрослий організаційний і оперативний рівень. Завершення створення оперативних частин партизанських загонів і з'єднань, укомплектування їх кадрами, орієнтування партизанів щодо завдань і об'єктів розвідки, вироблення механізму передавання зібраних даних із тилу ворога до відповідних керівних центрів суттєво підвищили ефективність партизанської розвідки.

Звільнення Червоною армією правобережних районів України наблизило час остаточного вигнання з її території фашистських загарбників. У розроблених УШПР планах бойових дій партизанських загонів і з'єднань України на 1944 р. поряд з організацією рейдів на терени західних областей, особливо в Галичину, важливе місце відводилося розвідувальній діяльності, яка мала охоплювати не лише українські землі, а й прикордонні території Польщі, Чехословаччини, Угорщини й Румунії.

У середині березня 1944 р. розвідувальні органи Червоної армії звернулися до УШПР з проханням зосередити увагу партизанів на збиранні інформації про дислокацію гарнізонів і штабів, аеродромів, баз і складів противника, концентрацію його живої сили і бойової техніки, про режим роботи залізничного транспорту, характер оборонних споруд тощо. В контексті отриманих запитів УШПР поставив відповідні завдання перед партизанськими формуваннями і своїми представництвами при військових радах фронтів. Зокрема, штаб зобов'язав командирів партизанських з'єднань П. Вершигору, А. Грабчака, Л. Іванова, І. Федорова, Б. Шангіна, Г. Ковальова встановити

характер зосередження військ противника в західних районах Волині та в Галичині, практикувати напади на штаби фашистів з метою захоплення оперативних документів, штабних офіцерів тощо[43].

Водночас УШПР сформував на базі партизанських з'єднань П. Вершигори, М. Наумова, О. Федорова і Б. Шангіна 6 рухомих розвідувальних загонів загальною чисельністю 385 бійців. Вони підпорядковувались безпосередньо розвідувальному відділу штаба, підтримували з ним постійний радіозв'язок і діяли в західних областях України і в суміжних районах Польщі. Особовий склад загонів коливався від 25 до 150 чоловік, був на 50–80 % озброєний автоматами і кулеметами, пересувався переважно верхи на конях. Діяльність цих загонів тривала з березня по серпень 1944 р., ними було передано 101 розвідувальне донесення[44].

Особливу цінність для радянського командування становили відомості партизанської розвідки про перегрупування і перекидання німецько-фашистських військ. У розвідувальному зведенні УШПР від 8 квітня 1944 р. зазначалося, що «німці продовжують перекидати війська і техніку із вузлових пунктів Білорусії в район на північний захід від Ковеля», де вже на той час було зосереджено 15 дивізій, в тому числі 3 танкових. 14 квітня штаб інформував розвідувальні органи Червоної армії і командування 1-го Українського фронту, що згідно з повідомленнями П. Вершигори впродовж 10–11 квітня спостерігався цілодобовий рух автоколон гітлерівців на Брест[45].

Зазначені вище повідомлення підтверджували дані радянської розвідки про те, що німці продовжують зосереджувати великі сили на фронті групи армій «Північна Україна», де вони очікували основного удару Червоної армії в літній кампанії 1944 р. Однак в цей час Ставка ВГК готувала великий наступ в Білорусії, мета якого полягала в розгромі групи армій «Центр». Перекидання гітлерівських військ, особливо танкових дивізій, з Білорусії на Україну свідчили, що німецьке командування введене в оману щодо стратегічних планів радянської сторони, і операція «Багратіон» (23 червня – 29 серпня 1944 р.) завершилася повним розгромом військ групи армій «Центр», що наблизило й час остаточного вигнання фашистів з української землі.

Перемога в Білорусії створила передумови для переходу Червоної армії в наступ на території Західної України, більша

частина якої була ще окупована нацистами. У зв'язку з підготовкою Львівсько-Сандомирської наступальної операції військ 1-го Українського фронту, яка розпочалася ще в травні 1944 р., УШПР дав вказівки партизанським загонам і з'єднанням В. Чепіги, Б. Шангіна, М. Надєліна, С. Санкова, Г. Ковальова встановити місцезнаходження штабу групи армій «Північна Україна» та штабів армій, які входили до цього угруповання. Перед партизанами було поставлене також завдання посилити розвідку в напрямках на Пінськ, Кобрин, Брест, Лунинець, а також районів Люблін, Сандомир, Ярослав, Рава-Руська, Львів, Сокаль, Броди.

Впродовж червня–липня 1944 р. до УШПР надійшла від партизанів інформація про зведення гітлерівцями захисних рубежів в Карпатах, по берегах рр. Західний Буг, Стрий, Дністер, Серет. У розвідувальному зведенні УШПР від 24 червня 1944 р. повідомлялося, що, за даними командира партизанського з'єднання І. Артюхова, «продовжується форсування оборонних робіт навколо Львова і Жовкви. Відриваються окопи, споруджуються дзоти. На ці роботи німцями мобілізовано все чоловіче населення зі Львова від 14 до 60 років». В інших розвідувальних зведеннях УШПР відмічалися інтенсивні залізничні перевезення на ділянці Львів–Перемишль, містилися цінні відомості про заміну на окремих ділянках фронту німецьких військ угорськими частинами тощо.

Розвідувальні дані партизанів свідчили, що поразка групи армій «Центр» помітно впливала на моральний стан противника на всіх ділянках фронту. «На шляхах відходу і перегрупування німецьких військ, – говорилося в розвідувальному зведенні УШПР за 5 липня 1944 р., – відмічаються панічні настрої дрібних гарнізонів у стані ворога». Відзначалося також посилення розбіжностей між німцями та їх союзниками. В одному з повідомлень УШПР зазначалося: «В розмовах румунські офіцери заявляють, що при відступі німецька армія на територію Румунії пропущена не буде». Повідомлялося також про численні факти дезертирства солдатів і старшого командного складу румунської армії.

Важливе місце в роботі партизанської розвідки відводилося збиранню інформації про результати ударів радянської авіації по тилових об'єктах гітлерівців на території України. Якщо в 1942 р. від партизанів надійшло два повідомлення про ефек-

тивність дій Військово-повітряних сил Червоної армії, то в 1943–1944 рр. – 31. «Після повітряного бомбардування Львова в ніч на 27.4.44 р., – говорилося в одному з розвідувальних зведень УШПР, – припинили функціонувати ряд аеродромів противника, розташованих в безпосередній близькості до міста. Залізничні лінії Львів–Перемишль і Львів–Яворів вийшли з ладу. Гарнізон противника у Львові піддався паніці»[46].

На початку червня 1944 р. до УШПР надійшли дані розвідки партизанського з'єднання М. Шукаєва про те, що «в ніч на 30 травня 1944 р. масованим нападом авіації на нафтовий промисел у районі Борислава підірвано і спалено 15 нафтових вишок, 8 бензинових резервуарів і один нафтозавод». Ця інформація була негайно передана в штаб авіації дальної дії (АДД). 20 червня 1944 р. штаб повідомив командуючого АДД О. Голованова про результати бомбардування великих залізничних станцій Барановичі і Тимковичі. При цьому йшлося про те, що удари авіації по аеродрому противника в районі Барановичі не мали відчутних наслідків, оскільки гітлерівці імітували вогнища пожеж шляхом підпалювання бочок із смолою. На підставі цих даних радянські льотчики здійснили ще два повітряні напади на вказаний об'єкт, у результаті яких були зафіксовані сильні пошкодження на аеродромі і втрати авіаційної техніки[47].

Завершення Львівсько-Сандомирської наступальної операції військами 1-го Українського фронту (13 липня – 29 серпня 1944 р.) привело до звільнення в основному території України від фашистських окупантів. Червона армія вступила на територію Польщі, а також наблизилась до кордонів Угорщини і Чехословаччини. На теренах цих країн розпочали бойові дії й партизанські формування України, отримавши також завдання щодо активізації розвідувальної діяльності в нових оперативних районах. Впродовж липня–серпня 1944 р. УШПР надіслав на території Польщі і Словаччини спеціальні розвідувальні загони під командуванням П. Величка, Є. Волянського, А. Краснорудського. Зокрема, вже незабаром П. Величко передав низку цінних повідомлень про військово-політичне становище в Словаччині. Розвідувальна інформація надійшла також від партизанських загонів, які діяли на польській території.

На підставі даних партизанської розвідки УШПР в серпні–вересні 1944 р. підготував і передав Ставці ВГК, Генеральному

штабу і розвідувальним органам Червоної армії, ЦК КП(б)У низку спецповідомлень, доповідних записок і тематичних довідок, зокрема: «Про становище в Закарпатській Україні», «Про становище в Чехословаччині», «Про становище в Карпатах» та з інших важливих питань.

13 вересня 1944 р. УШПР надіслав партизанським загонам, які діяли за межами України, радіограму, де говорилося що радянське військове командування високо оцінює розвідувальну інформацію партизанів. Штаб пропонував і далі регулярно передавати детальні дані про ворога, в першу чергу повідомляти про перекидання військ і бойової техніки по основних залізничних і автомобільних магістралях. Наприкінці жовтня 1944 р. після повного звільнення території України від фашистів та у зв'язку з фактичним згортанням діяльності УШПР всі партизанські формування, які діяли на території Угорщини та Чехословаччини, були передані в оперативне підпорядкування представництвам УШПР при військових радах 1-го та 4-го Українських фронтів. За цих обставин розвідувальна інформація партизанів передавалася представництвам штабу, а від них надсилалася фронтовому командуванню.

Всього в 1944 р. до УШПР надійшло від партизанських загонів і з'єднань 1157 розвідувальних даних, на підставі яких штаб склав 74 зведення, 16 спецповідомлень, 9 доповідних записок, 12 тематичних довідок. За цей період 121 розвідувальне зведення підготували представництва штабу при військових радах фронтів[48].

У діяльності партизанської розвідки в 1941–1944 рр. важливе значення надавалося збиранню трофейних документів. Це завдання виконувалося під час розгрому гарнізонів і штабів противника, в ході влаштування засідок на шосейних магістралях, шляхом залучення за допомогою агентурно-розвідувальної мережі окремих осіб з військових, адміністративно-господарських та інших установ окупантів. Розвідувальним відділом УШПР було надіслано для оперативного використання відповідним управлінням Наркомату оборони СРСР і НКДБ–НКВС 9 тис. аркушів німецьких директив, наказів, інструкцій, інших документів; 1200 зразків паспортів, посвідчень, перепусток німецькою та українською мовами; близько 5 тис. солдатських та офіцерських книжок різних родів військ вермахту та його союзників; понад 500 листів німе-

цьких солдатів і офіцерів; 230 примірників штампів і печаток німецькою мовою (армійських, поліцейських, цивільних установ); до 200 різних фотознімків[49].

Найбільшого успіху у справі добування трофейних документів домоглися партизанські з'єднання С. Ковпака – П. Вершигори, О. Федорова, О. Сабурова, С. Маликова, Л. Іванова, А. Одухи, С. Олексенка, В. Бегми. Зокрема, цінні документи потрапили до рук партизанів при розгромі ворожих гарнізонів в містах Брагін, Столін, Ізяслав, Овруч. У січні 1944 р. партизанське з'єднання О. Сабурова під час бою за Дубровицю (Рівненська обл.) захопило штабні документи окремого залізничного батальйону вермахту за 1941–1943 рр. Партизани О. Федорова під час розгрому в лютому 1944 р. в районі Ковеля 2-го батальйону 17-го поліцейського полку СС вдалося оволодіти його штабними документами.

Відповідні радянські інстанції високо оцінювали здобуті українськими партизанами трофейні документи. Так, ще 17 травня 1943 р. штаб залізничних військ Червоної армії писав УШПР, що отримані від нього документи мають оперативну цінність. Штаб просив і надалі пересилати до нього «матеріали, відомості і документи про стан залізниць і т. п. споруд в тилу противника». 20 квітня 1944 р. Перше управління НКДБ СРСР схвально схарактеризувало розвідувальну діяльність партизанів і запропонувало УШПР і далі передавати «особисті документи співробітників гестапо, СД, таємної польової поліції і т. п.»[50].

Поряд з німецько-фашистськими військами об'єктами партизанської розвідки починаючи з кінця 1942 р. були підпільні осередки ОУН, формування УПА і частково польські нелегальні організації, орієнтовані на еміграційний уряд Польщі в Лондоні, які почали активізувати свою діяльність на Волині–Поліссі. Так, якщо в УШПР в 1942 р. надійшло лише 4 розвідувальні донесення про українських націоналістів, то в 1943–1944 рр. – вже 90. До рук партизанів потрапило також багато документів ОУН–УПА політичного, оперативно-військового, ідеологічного та іншого характеру. На підставі цієї інформації штаб підготував 14 аналітичних документів у вигляді спецповідомлень, тематичних довідок, доповідних записок[51]. У зазначених матеріалах містилися доконані дані про програму та ідеологію українських націоналістів, їхні плани і такти-

ку, місцеперебування членів центрального і місцевих проводів ОУН, дислокацію формувань УПА, її баз і складів, наявність озброєння, взаємовідносини між ОУН(Б), ОУН(М) і формацією Т. Бульби-Боровця, про ставлення до поляків, про контакти з німцями. Не перебільшуючи значення вищезгаданої інформації, слід разом з тим підкреслити, що вона відіграла важливу роль в боротьбі радянської влади з українськими націоналістами.

Порівняно з ОУН–УПА, масштаби розвідувальної діяльності партизанів проти польських нелегальних організацій були значно меншими. Зокрема, збирання інформації про поляків не входило до переліку основних завдань партизанської розвідки. Всього за 1942–1944 рр. УШПР підготував 10 аналітичних документів із зазначеної теми. Серед них – «Про антинімецький рух на території західних областей України і Польщі» (1942 р.), «Про польські загони», «Про польські військові організації», «Про польські загони і настрої польської інтелігенції» (1943 р.), «Про діяльність політичних партій в партизанському русі в Польщі» (1944 р.)[52].

Розвідувальна діяльність партизанів дістала схвальну оцінку військового командування і розвідувальних органів Червоної армії. Так, у листі Головного розвідувального управління Наркомату оборони СРСР від 7 вересня 1944 р. на ім'я начальника УШПР зазначалося, що «розвідувальні дані по арміях наших противників, що отримували від Вас, є вельми цінні. В своїй більшості відомості є правдоподібними і підтверджувались наступним перебігом подій. Отримання вказаних даних і в подальшому є надто бажаним». 26 вересня 1944 р. розвідувальний відділ 1-го Білоруського фронту писав: «Розвідувальні дані Українського штабу партизанського руху, які нами отримувались через Військову раду 1-го Білоруського фронту, допомагали нашим розвідорганам у висвітленні противника, котрий діяв перед лівим крилом фронту. Значна частина отриманих даних сприяла своєчасному і правильному викриттю перегрупувань і намірів противника[53].

Відомі радянські воєначальники, як свідчать документи, особисто знайомилися з інформацією, яка надходила по каналах партизанської розвідки. Так, на розвідувальних зведеннях УШПР є помітки і резолюції маршалів Радянського Союзу Г. Жукова, І. Конєва, С. Тимошенка, Ф. Толбухіна, інших ко-

мандуючих військами. Отримавши 18 березня 1944 р. шифротелеграму УШПР про наявність в районі м. Броди (Львівська обл.) важливих військових об'єктів гітлерівців, в.о. командуючого військами 1-го Українського фронту Г. Жуков дав вказівки керівництву 2-ю повітряною армією нанести бойовий удар по виявлених цілях. У середині квітня 1944 р. після ознайомлення з черговим розвідувальним зведенням УШПР Г. Жуков доручив генералу Т. Строкачу уточнити дані партизанської розвідки про артилерійське угруповання гітлерівців у районі Львова[54].

Водночас відповідні військові інстанції висловлювали УШПР свої пропозиції стосовно роботи партизанської розвідки. Зокрема, на початку вересня 1944 р. Розвідувальне управління Генштабу Червоної армії повідомило УШПР, що в розвідувальних зведеннях штабу бажано зазначати ступінь достовірності джерела інформації, по можливості встановлювати нумерацію частин і з'єднань противника і час, до якого відносяться ці дані. Штаб 3-го Українського фронту звертав увагу УШПР на необхідність уникати загальних формулювань щодо оцінки противника, а повідомляти більше конкретних фактів.

Правда, в одному випадку УШПР відмовив начальнику штабу Повітрянодесантних військ Червоної армії генерал-майору Досику в отриманні інформації (9 січня 1944 р.). У цьому епізоді мова йшла про передачу для оперативного використання і вивчення тилу німецької армії карти з позначенням місць дислокації і районів дій партизанських загонів України. На цей крок УШПР не пішов.

Партизанські загони і з'єднання, які підпорядковувались УШПР, були й базою для діяльності спецзагонів і груп НКВС–НКДБ СРСР і УРСР та розвідувальних органів Червоної армії, які в ряді випадків намагалися використати в своїх інтересах агентурну мережу партизанських формувань. Так, вже 10 березня 1943 р. командир з'єднання О. Сабуров повідомив УШПР, що начальник 4-го Управління НКВС СРСР П. Судоплатов намагається відібрати в партизанів створену ними агентуру в районах Шепетівка, Славута. 27 травня 1943 р. радист-інформатор з'єднання І. Шитова доповів Т. Строкачу, що П. Судоплатов прислав з Москви свого радиста й запропонував начальнику оперативної частини з'єднання Хроленку створи-

ти спеціальну оперативну групу, яка б передавала розвідувальну інформацію 4-му Управлінню НКВС СРСР[55]. Тривалий час починаючи ще з весни 1942 р. у Сумському партизанському з'єднанні діяла спецгрупа розвідувального відділу Брянського фронту на чолі з П. Вершигорою. А коли він восени 1942 р. вийшов з партизанами-ковпаківцями в рейд на Правобережну Україну, то був призначений резидентом ГРУ Червоної армії, мав при собі радиста з рацією і постійно підтримував зв'язок з Москвою. До того ж П. Вершигора на той час був заступником командира з розвідки Сумського партизанського з'єднання.

Хоч можливо керівництву УШПР і не завжди подобалось втручання спецслужб у діяльність партизанів, але з цим доводилося миритися. Так, 9 вересня 1943 р. Т. Строкач повідомив командирів з'єднань В. Бегму і Я. Мельника, що на їхні бази прибудуть спецгрупи Розвідувального управління Генштабу Червоної армії. Начальник УШПР просив надати допомогу зазначеним групам щодо встановлення агентурних зв'язків, забезпечити їх продовольством і охороною[56]. В лютому–березні 1944 р. Т. Строкач дав вказівки партизанським командирам П. Вершигорі, М. Наумову та С. Санкову надати допомогу розвідгрупам НКДБ УРСР і розвідувального відділу 1-го Українського фронту щодо виконання поставлених перед ними завдань.

Зі свого боку НКВС–НКДБ, Розвідуправління Генштабу, ГРУ Червоної армії неодноразово інформували Український штаб про плани і наміри противника стосовно здійснення каральних заходів проти партизанських формувань, а також повідомляли про проникнення в них ворожої агентури. Зокрема, начальник УШПР високо оцінював отриманий від НКДБ УРСР огляд про діяльність німецьких контррозвідувальних органів на окупованій території України і зазначав, що «методи німецької окупаційної влади по боротьбі з партизанами заслуговують на увагу і відповідних контрзаходів у роботі УШПР»[57].

20 лютого 1944 р. Т. Строкач отримав повідомлення від НКДБ СРСР, що румунські розвідувальні органи занепокоєні активністю партизанів у районі на північ від Могилева-Подільського і планують насадити там свою агентуру, яка має проникнути в партизанські загони під виглядом шпигунів і прово-

каторів. 23 травня 1944 р. органи держбезпеки повідомили УШПР, що німці концентрують сили в районах Білгорай і Тарноград (Польща) для боротьби з партизанами і охорони залізниць. На підставі цієї інформації штаб негайно поставив до відома командирів радянських партизанських формувань, що діяли на польській території[58].

Поряд з постачанням інформації про противника радянського військового командування одним з головних завдань партизанської розвідки було систематичне збирання даних про плани і наміри ворожих чинників стосовно партизанського руху. Про місце і роль розвідки в бойовій діяльності партизанів свідчать спогади відомих командирів загонів і з'єднань України, звітні документи партизанського командування. «В партизанському русі розвідка, – писав Герой Радянського Союзу П. Вершигора, – половина успіху. Значення її, мабуть, ще більше, ніж в регулярній армії»[59].

У звіті Житомирського партизанського з'єднання О. Сабурова про бойову і диверсійну діяльність за 1941–1944 рр. відзначалося, що завдяки розвідці були отримані точні дані про характер оборони гітлерівців в населених пунктах Давид-Городок, Єльськ, Хлуп'яни, Овруч, Дубровиця, Висоцьк, Маневичі, що дозволило провести успішні операції по розгрому розташованих там фашистських гарнізонів. Діями партизанської розвідки були підготовлені й операції партизанського з'єднання С. Маликова щодо підриву Туржанського та Ігнатпольського залізничних мостів[60]. Самі німці були змушені визнати, що партизани постійно ведуть спостереження за залізницями, мають точні дані про час проходження патрулів, залежно від обставин діють то на одній, то на іншій ділянці, уникають переслідування[61].

Розвідка справляла постійний вплив фактично на всі сторони діяльності партизанських формувань. Під час рейдів розвідники обстежували маршрути руху загонів і з'єднань, вели пошук найбільш зручних місць для перепочинків, для організації партизанських таборів і баз. Партизанська розвідка встановлювала дислокацію продовольчих і майнових складів противника, що гарантувало успіх господарських операцій, збирала інформацію про грабунки і злочини фашистів, яка використовувалась в масово-політичній роботі серед населення на тимчасово окупованій території України.

Всього за 1942–1944 рр., тобто за час діяльності УШПР, до нього надійшло від партизанів 3625 розвідувальних повідомлень, які характеризували найбільш важливі військові, політичні, економічні та інші заходи противника. При цьому переважна більшість належала даним про дислокацію штабів і гарнізонів (1013), перегрупування живої сили і техніки (453), стан і роботу транспорту (429), наявність оборонних споруд (362) та ін. На підставі цих повідомлень УШПР склав 235 розвідувальних зведень, 36 спецповідомлень, 67 тематичних довідок, 36 доповідних записок. Представництвами УШПР при військових радах 1, 2, 3, 4-го Українського фронтів було підготовлено 225 матеріалів розвідувального характеру[62].

Важливе значення партизанської розвідки, її висока питома вага в інформаційній діяльності радянських спецслужб визнавалися німцями. За оцінкою, наприклад, начальника III відділу гітлерівського абверу полковника Шмальшлегера, частка даних, отриманих розвідорганами Червоної армії від партизанів з весни 1943 р. по весну 1944 р., склала понад 80 % від загальної кількості інформації, що надійшла[63]. Цей факт переконливо свідчить про те, який вагомий внесок зробили партизанські розвідники, в тому числі й партизанського руху України, у спільну справу розгрому гітлерівського фашизму.

Позитивно оцінюючи всі форми розвідувальної діяльності партизанів України в 1941–1944 рр., усвідомлюючи тогочасні труднощі на цій ділянці, необхідно разом з тим визнати, що можливості партизанської розвідки не були в повній мірі використані. Це пояснюється, на нашу думку, кількома причинами. По-перше, фактично затягнувся до весни 1943 р. процес становлення розвідувальних підрозділів партизанських загонів і з'єднань; по-друге, мало уваги приділялося веденню технічної розвідки на лініях зв'язку німецько-фашистських військ та окупаційної адміністрації; по-третє, не всі розвідувальні групи, які вели дальню розвідку, забезпечувалися засобами радіозв'язку; по-четверте, партизани відчували нестачу спеціальної техніки для виготовлення документів, необхідних для безпечного пересування по окупованій території; по-п'яте, партизанська розвідка відчувала брак кваліфікованих кадрів, особливо на ділянці агентурної роботи. Так, з 68 чоловік, надісланих УШПР в партизанські формування в 1942–1944 рр. для укомплектування розвідувальних підрозділів, лише 21 мали

військові звання, інші були цивільними особами, котрі пройшли короткотермінову підготовку. А заступник командира з розвідки наумівського партизанського з'єднання О. Гаврилюк писав: «Відсутність кадрів агентурних розвідників в значній мірі обмежувала здійснення величезних можливостей, які малися в області розвідки»[64].

І наостанок слід визнати, що не всі відповідальні працівники партизанської розвідки сумлінно ставилися до виконання своїх обов'язків. Так, в листі комісара партизанського з'єднання ім. В. Молотова М. Негреєва (9 вересня 1943 р.) до секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка повідомлялося, що в з'єднанні агентурна розвідка взагалі не була організована, а заступник командира з розвідки Я. Коротков надсилав до УШПР інформацію, отриману ним від розвідників з'єднання М. Таранущенка та спецгрупи ГРУ Червоної армії, яка діяла на Чернігівщині[65]. І такі факти, на нашу думку, не були поодинокими.

4.2. Контррозвідувальне забезпечення партизанських формувань

Уже на початку німецько-радянської війни діяльність усіх спецслужб СРСР, включаючи й військові, була спрямована на активну боротьбу з фашистською агентурою. 22 червня 1941 р. НКДБ СРСР директивою № 127/5809 зобов'язав органи держбезпеки провести вилучення «контррозвідувального та шпигунського елементу», який перебував у стадії оперативної розробки, мобілізувати агентурно-освідомчу мережу на своєчасне викриття і попередження будь-яких шкідницько-диверсійних акцій в системі народного господарства; зривати будь-які спроби «ворожих елементів» нанести радянській владі збитків шляхом шпигунства, терору, диверсій, повстань, саботажів, страйків[66]. Водночас в системі НКВС 25 червня 1941 р. були створені оперативні групи для боротьби з парашутними десантами і диверсантами противника у прифронтовій смузі. У військах Червоної армії контррозвідувальну роботу вели особливі відділи НКВС, реорганізовані з часом в органи армійської контррозвідки «Смерш» («Смерть шпигунам»), підпорядковані Наркомату оборони СРСР.

25 серпня 1941 р. у зв'язку з реорганізацією вищезгаданих оперативних груп в 4-і відділи (управління) обласних і рес-

публіканських НКВС з організації і керівництва бойовою діяльністю винищувальних батальйонів, партизанських загонів і диверсійних груп на їхніх співробітників покладались завдання розвідувальної і контррозвідувальної діяльності в лавах партизанського руху[67]. Однак з огляду на відсутність централізованих засад в керівництві партизанським рухом, організацією якого водночас і паралельно займалися партійні комітети, органи НКВС, політуправління і розвідвідділи фронтів і армій, партизанська розвідка і контррозвідка не мали чітких орієнтирів, носили характер імпровізацій, відчували брак кваліфікованих кадрів.

У партизанських загонах України, які створювалися в перші місяці війни і чисельність яких рідко перевищувала 100 бійців, виконання розвідувальної і контррозвідувальної роботи покладалося на одного-двох працівників НКВС, які гуртували навколо себе групу розвідників з числа найбільш підготовлених партизанів і залучали до здійснення контррозвідувальних заходів перевірених бійців з особового складу загону. Однак на той час чіткого розмежування функцій розвідки і контррозвідки в партизанських формуваннях не було, при цьому найбільш пріоритетною ділянкою роботи вважалася розвідувальна діяльність.

Типовим прикладом організації партизанської розвідки і контррозвідки в 1941–1942 рр. може бути Чернігівське партизанське з'єднання під командуванням О. Федорова. Ще в серпні 1941 р., коли командиром Чернігівського обласного партизанського загону був М. Попудренко, за його вказівкою співробітник обласного УНКВС В. Васюк створив особливий відділ, а в інші партизанські загони надіслав своїх уповноважених з числа працівників органів держбезпеки. До завдань особливого відділу відносилися: 1) боротьба з німецькими шпигунами в партизанських загонах; 2) облік позитивних і негативних настроїв бійців і командирів; 3) реагування на них через командування. До кінця 1941 р. в обласному партизанському загоні було виявлено і знешкоджено 10 осіб, котрих кваліфікували як ворожих агентів. У лютому 1942 р. командир Чернігівського обласного партизанського загону О. Федоров розширив коло обов'язків особливого відділу: 1) контролювати чисельний ріст загону, не допускати дезертирства; 2) вести безпощадну боротьбу з мародерами; 3) збирати розвідувальну інформацію про ворога[68].

Після утворення і розгортання в травні–червні 1942 р. системи штабів партизанського руху (в тому числі й УШПР), які підпорядковувалися Центральному штабу партизанського руху при Ставці Верховного Головнокомандування Червоної армії, партизанська розвідка набула сталих організаційних форм, стала більш цілеспрямованою і ефективно, чіткіше визначались і завдання контррозвідувальної діяльності партизанських з'єднань і загонів.

14 липня 1942 р. ЦШПР надіслав начальникам підпорядкованих йому штабів партизанського руху розпорядження про організацію агентурно-розвідувальної роботи в партизанських формуваннях, якою мали керувати заступники командирів з агентурної і військової розвідки. В цьому документі також містилися вказівки про те, що агентурним обслуговуванням складу партизанського загону з метою виявлення морально нестійких елементів і зрадників має займатися комісар, котрому потрібно мати необхідний мінімум агентурних і конспіративних навичків[69].

Хоч фашистське командування вже з осені 1941 р. усвідомило вагу партизанського руху і його вплив на хід згаданої боротьби, але лише в 1942 р. гітлерівці посилили увагу до контррозвідувальної роботи проти радянських партизанів. Одним з наслідків цього, як вже згадувалося вище, стало створення навесні 1942 р. у складі абвера так званого «Зондерштабу–Р» (Росія), діяльність якого охоплювала й територію України. Шеф згаданої установи Б. Смисловський у своїй боротьбі з партизанським рухом намагався заручитися підтримкою формації Т. Боровця-Бульби та інших націоналістичних сил[70].

Тим часом партизанське керівництво у Москві дійшло висновку про потребу посилення контррозвідувальної діяльності, оскільки стало відомо, що органи німецької розвідки намагаються масово засилати в партизанські загони свою агентуру з числа завербованих військовополонених і антирадянськи налаштованих місцевих жителів. Зазначена активність фашистів була обумовлена необхідністю паралізувати партизанський рух саме у той час, коли на південній ділянці німецько-радянського фронту бої між вермахтом і військами Червоної армії набували найбільшої гостроти, а залізничні комунікації окупантів вимагали постійного захисту.

З огляду на зазначене, начальник ЦШПР П. Пономаренко 3 серпня 1942 р. надіслав республіканським і обласним штабам партизанського руху розпорядження про посилення контррозвідувальної діяльності. Зокрема, рекомендувалося: 1) організувати виявлення серед партизанів німецької агентури; 2) встановити контроль за новим поповненням партизанських загонів шляхом агентурної перевірки новоприбулих за місцем їх проживання; 3) впровадити власну агентуру в усі новостворені партизанські формування; 4) заслати агентів у виявлені псевдопартизанські загони і групи[71].

Виконуючи вказівки ЦШПР, Український штаб восени 1942 р. здійснив організацію в партизанських з'єднаннях і великих загонах оперативних частин, на які покладалося ведення розвідувальної і контррозвідувальної діяльності. Водночас вводилися посади заступників командирів з розвідки, до обов'язків котрих входило здійснення контррозвідувальних заходів. Наприкінці листопада 1942 р. начальник УШПР Т. Строкач у своїх радіограмах на адресу начальника оперативної групи по Сумській області Я. Мельника та командира партизанського з'єднання О. Сабурова (Полісся) поряд із завданнями з організації розвідки і створення агентурної мережі звернув увагу й на контррозвідувальну роботу щодо «виявлення провокаторів – агентів, які засилаються противником»[72].

Аналіз підсумкових звітів бойової діяльності і партійно-політичної роботи партизанських з'єднань за 1941–1944 рр., звітів і доповідних записок заступників командирів з розвідки дає можливість охарактеризувати основні завдання і напрямки ведення контррозвідувальної роботи в системі партизанського руху України. Ними були: попередження проникнення ворожої агентури в партизанські формування, її виявлення і ліквідація; засилання власних агентів і розвідників у вороже середовище з метою отримання оперативної інформації про плани і наміри противника, паралізування його контрпартизанських заходів; виявлення і ліквідація так званого «ворожого елементу» – бургомістрів, старост, поліцейських, осіб з антирадянським минулим, націоналістів як в районі дислокації з'єднань і загонів, так і по маршрутах просування партизанів; ведення розкладницької роботи серед особового складу так званих антирадянських військових формувань, поліцейських підрозділів та інших частин німецько-фашистської армії;

організація за допомогою спеціальних агентів терористичних актів проти представників німецької окупаційної адміністрації та службовців фашистських спецслужб, їх посібників.

До завдань партизанської контррозвідки відносились також забезпечення охорони партизанських баз, виявлення морально нестійких і політично неблагонадійних партизанів, котрі могли стати об'єктом уваги ворожої розвідки, нещадна боротьба з проявами мародерства і дезертирства серед особового складу.

Як вже вище зазначалося, німецькі спецслужби приділяли постійну увагу здійсненню розвідувальної і контррозвідувальної діяльності проти всіх чинників партизанського руху, прагнучи послабити або ж паралізувати їхні дії. У звіті партизанського з'єднання під командуванням О. Сабурова підкреслювалося, що «німецькі окупанти вели розвідку чисельності, озброєння і місця розташування партизанів. Вони безперервно засилали в райони дій партизанів своїх розвідників і шпигунів»[73].

Активність фашистів спонукала партизанське командування орієнтувати своїх контррозвідників на проведення випереджувальних оперативних заходів з метою запобігання проникненню ворожої агентури в партизанське середовище та її якнайшвидшої ліквідації. І такий підхід давав позитивні результати. Так, командир полтавського партизанського з'єднання ім. В. Молотова М. Салай зазначав, що в з'єднанні «жодного підрозділу без нашого (чекістського) ока не залишалося». А у звітній доповіді Рівненського підпільного обкому КП(б)У і обласного штабу партизанського руху (1944 р.) підкреслювалося, що «внутрішня безпека партизанських загонів і з'єднань була забезпечена повністю»[74].

На відміну від Російської Федерації, де контррозвідувальне забезпечення партизанів нерідко здійснювали оперативно-чекістські групи місцевих органів НКВС, в партизанському русі України контррозвідувальну роботу в партизанських формуваннях вели оперативні частини, які створювалися відповідно до вказівок УШПР і йому безпосередньо підпорядковувались. Керівництво оперативними частинами здійснювали заступники командирів з розвідки. Однак контррозвідувальні підрозділи – особливі відділи – існували лише в окремих партизанських формуваннях (О. Федорова, М. Попудренка, Ф. Короткова, М. Таранущенка, А. Кондратюка та ін.). Керівники цих підрозділів вважалися помічниками заступників коман-

дирів з розвідки. В Сумському партизанському з'єднанні контррозвідувальну роботу вів безпосередньо заступник командира з розвідки (П. Вершигора), а в загонах (батальйонах) – помічники командирів і начальників штабів. Частину контррозвідувальних завдань в цьому з'єднанні виконувала, наприклад, оперативна група НКВС СРСР на чолі з капітаном Мірошниченком.

Свої особливості, зокрема, мала організація контррозвідки в Рівненському партизанському з'єднанні № 2 під командуванням І. Федорова. Тут цими питаннями займався начальник штабу з'єднання, а в кожному загоні, роті, взводі були 2–3 секретні співробітники, котрі, як говориться у звіті, «слідкували за поведінкою підозрілих осіб, заводили з ними розмови, викликали їх на відвертість, після чого вся розмова чи щось помічене передавалося до штабу з'єднання»[75].

Що стосується УШПР, то в його складі не було спеціального контррозвідувального підрозділу, а вказівки і завдання з боротьби з ворожою агентурою на адресу партизанських формувань надходили від розвідувального відділу штабу, який нерідко погоджував їх з НКВС–НКДБ. Разом з тим начальник УШПР Т. Строкач мав своїх інформаторів у з'єднаннях і загонах не тільки в особі заступників командирів з розвідки, але й серед працівників радіовузлів партизанських формувань. Саме від цієї категорії інформаторів по лінії радіозв'язку до УШПР надходили повідомлення про морально-політичний стан з'єднань і загонів, поведінку командного складу партизанів, їх ставлення до виконання наказів УШПР та про багато іншого.

Крім контррозвідувального апарату, який за кількістю працюючих в ньому співробітників був невеликим, у розпорядженні партизанської контррозвідки була розгалужена мережа внутрішньої агентури. Так, в партизанському з'єднанні ім. М. Хрущова під командуванням Д. Ніколайчика внутрішня агентура складалася з 11 резидентів, 15 агентів і 150 інформаторів, а в партизанському з'єднанні І. Шитова внутрішня агентурно-інформативна мережа нараховувала понад 190 осіб (16 резидентів, 21 агент, 154 інформаторів). По деяких інших партизанських з'єднаннях картина виглядала так: І. Артюхов – 18, І. Скубко – Ф. Кот – 62, О. Сабуров – 69, М. Салай – П. Коротченко – 50 агентів внутрішньої мережі[76]. А всього внутрішня агентура партизанських загонів і з'єднань України нараховувала 1978 осіб[77].

Від початку війни основним об'єктом партизанської контррозвідки були органи німецьких спецслужб, армійські штаби, окупаційні установи, а також антирадянськи налаштована частина місцевого населення, звідки загрожувала небезпека боєздатності і життєдіяльності партизанських формувань. Починаючи з кінця 1942 р., коли ряд партизанських формувань було передислоковано на Правобережну Україну, противником партизанської контррозвідки стали ОУН–УПА, а також польські націоналістичні організації, орієнтовані на польський еміграційний уряд у Лондоні.

У заходах контрпартизанської боротьби гітлерівці надавали пріоритетного значення впровадженню своєї агентури до партизанських формувань з метою підриву їх боєздатності і підведення під удар каральних сил. Хоч масштаби цієї діяльності важко встановити, але можна стверджувати, що вона була значною.

За даними дослідника Г. Чуєва, автора книги «Спецслужбы III рейха. В двух книгах» (М., 2003), у системі абвера, СД, міністерств пропаганди і окупованих східних територій Німеччини нараховувалося близько 70 шкіл і курсів для підготовки розвідувальної і контррозвідувальної агентури, пропагандистів, у тому числі розташованих на території СРСР, включаючи й Україну (Полтава, Київ, Конотоп, Запоріжжя, сел. Сімеїз в Криму). Поряд з цим ЦШПР мав інформацію про існування на окупованій території Білорусії і Росії в 1942–1943 рр. 16 шкіл гестапо, де було підготовлено 1538 шпигунів і терористів для закидання в партизанські формування[78]. І це не враховуючи ті заходи, які здійснювалися місцевими органами СД, гестапо і абвера на окупованій території СРСР.

У цьому контексті становить інтерес радіограма УШПР від 22 липня 1943 р. командирам партизанських формувань, де повідомлялося, що фашистами в Житомирі підготовлено 800 агентів для проникнення в середовище партизанів. А в звіті Рівненського партизанського з'єднання № 2 (І. Федоров) зазначалося, що лише в Степанському районі Рівненської області гестапо надіслало для інфільтрації в партизанські загони 150 агентів, у тому числі 50 жінок[79]. Хоч ці цифри треба сприймати обережно, але вони говорять про масовий характер засилання ворожої агентури в партизанські загони і з'єднання.

Особливо активізувалася німецька розвідка з весни 1943 р., коли намітилося масове зростання лав партизанського руху в Україні. Під враженням гучних перемог радянських Збройних Сил та їх союзників над військами фашистського блоку до партизанських формувань почали вступати бувші поліцейські, вояки добровольчих формувань вермахту, власовці, інші особи, котрі до цього часу співпрацювали з окупантами, військовополонені, які втікали з концтаборів. За цих умов під їх виглядом гітлерівці розраховували заслати в партизанське середовище свою агентуру. Нерідко фашистські агенти маскувалися під збирачів ягід, грибів і з'являлися в лісових масивах, де базувалися партизани. Серед них часто зустрічалися люди похилого віку, жінки, діти. Однак партизани пильно охороняли райони своєї дислокації. Як згадував відомий партизанський ватажок М. Наумов, стороннім особам вхід до лісу суворо заборонявся, а до порушників застосовувалися жорстокі заходи. Тих, хто викликав будь-які підозри, після короткого переслуховування контррозвідниками, як правило, розстрілювали[80].

Слід визнати, що фашисти виявляли винахідливість у пошуку шляхів для проникнення своїх агентів в партизанське середовище. Так, 15 березня 1943 р. УШПР викинув літаком на базу партизанського з'єднання М. Попудренка диверсійно-розвідувальну групу І. Гапонька, у складі якої, як пізніше з'ясувалося, виявилося три німецькі агенти. Два з них були викриті й розстріляні, а один втік[81].

Восени 1943 р., коли з Карпатського рейду поверталися на Полісся окремі групи бійців і командирів Сумського партизанського з'єднання, німці, користуючись цією нагодою, намагалися заслати в партизанські формування своїх людей. У зв'язку з цим УШПР 13 листопада 1943 р. надіслав попередження партизанським командирам і закликав їх «вжити заходів щодо ретельної перевірки» всіх тих, хто прибуде під виглядом партизанів-ковпаківців[82]. Не полишений інтересу і той факт, що німцям вдалося впровадити свою агентуру не лише в партизанські з'єднання, але й через них заслати її в столицю СРСР. З цього приводу начальник УШПР Т. Строкач ще 8 травня 1943 р. проінформував партизанських командирів, що «мали місце випадки проникнення із оточення літаками в Москву фашистської агентури». З огляду на зазначене, штаб забороняв без спеціального дозволу евакуювати в тил партизанів, «крім тяжкопоранених»[83].

Перед агентурою, яка засилалася в партизанські формування, ставились завдання вивчення бойового і кількісного стану партизанів, характеристика командно-політичного складу, схиляння морально нестійких бійців до дезертирства. При першій-ліпшій нагоді агенти мали повідомити про місце розташування партизанського табору, систему його охорони. Спеціально підготовлені особи орієнтувалися на знищення партизанських командирів. І ця обставина особливо непокоїла партизанське керівництво.

Так, 16 червня 1943 р. УШПР повідомив партизанських командирів О. Сабурова та І. Шитова, що в їхні з'єднання проникла фашистська агентура, котра має на меті ліквідацію командних кадрів, і зажадав вжиття заходів щодо її виявлення. А 22 червня 1943 р. перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов надіслав командирам партизанських формувань радіограму, в якій закликав їх бути пильними, ретельно перевіряти всіх новоприбулих партизанів, особливо перевіряти тих, з ким вони безпосередньо працюють[84]. За деякими даними, фашисти заслали в партизанські загони і з'єднання України 46 агентів, котрі за допомогою отрути мали нищити керівні кадри[85].

Серед основних завдань партизанської контррозвідки провідне значення надавалося виявленню в загонах і з'єднаннях осіб з антирадянським минулим, а також потенційних і реальних агентів противника. Насамперед з допомогою внутрішньої агентури заводився оперативний облік усіх підозрюваних елементів, а потім здійснювалося їх вилучення і ліквідація. Аналогічна робота проводилася і в районах дислокації партизанських формувань, де за допомогою зовнішньої агентури з числа місцевого населення робилася зачистка «ворожого елементу».

Одним з перших характерних прикладів зачистки «ворожого елементу» може бути рейд партизанського загону ім. С. Будьонного під командуванням Героя Радянського Союзу І. Копьонкіна по території Полтавської і Харківської областей у вересні 1941 р. – лютому 1942 р. Проходячи по Полтавщині, партизани, за словами командира, повсюди здійснювали розстріли старост, інших «громадян, лояльно налаштованих до німецької влади», а також червоноармійців-оточенців, котрі не хотіли йти з партизанами.

Під час перебування загону в селах Велика і Мала Обухівка, Панасівка і Олефіровка було розстріляно 27 осіб, у тому числі

5 чоловік, завербованих німецькою розвідкою, 2 старост, 3 дезертирів, 17 церковників та інших антирадянських елементів. У селі Касянка бійці загону захопили 12 поліцейських, яких завели до лісу і знищили[86].

Про масштаби боротьби з ворожою агентурою і ліквідацію пособницького елементу свідчать такі дані партизанського руху. Так, в партизанському з'єднанні під командуванням І. Шитова станом на 17 грудня 1943 р. було взято на оперативний облік 300 партизанів (138 бувших поліцейських, 41 козак з німецьких добровольчих формувань, 33 бувші вояки РВА та ін.), з яких 53 особи було розстріляно. Така ж доля спіткала й 131 чоловіка з числа місцевих жителів, яких кваліфікували як «ворожий елемент». В їх числі були 54 поліцейських, 30 працівників окупаційних установ, 22 націоналісти[87].

У Кам'янець-Подільському партизанському з'єднанні ім. Ф. Михайлова (А. Одуха) за станом на 20 березня 1944 р. оперативною частиною було знищено як серед партизанів, так і місцевого населення 183 особи: 43 націоналісти, 41 німецький агент, 31 німецький чиновник і військовополонений, 39 поліцейських і 2 начальники поліції, 9 фашистських агітаторів і пропагандистів, 13 антирадянськи налаштованих осіб і дезертирів, один вояк РВА[88]. Ще більш вражаючі дані по Чернігівсько-Волинському партизанському з'єднанню (О. Федоров), яким впродовж березня 1943 р. – березня 1944 р. ліквідовано 290 осіб «ворожого елементу», в тому числі 120 кваліфіковано як агентів і зрадників[89].

По інших партизанських формуваннях ліквідація ворожої агентури виглядає так. Рівненське партизанське з'єднання № 1 (В. Бегма) розстріляло 95 осіб (40 шпигунів і розвідників, 38 націоналістів, 17 зрадників), партизанське з'єднання ім. В. Боженка (М. Рудич) – 47 осіб (23 зрадники, 24 бувших поліцейські); партизанське з'єднання ім. М. Хрущова (Д. Николайчик) – 50 осіб (10 провокаторів, 19 бувших поліцейських, 7 шпигунів, 5 власовців з РВА, 4 націоналісти, 4 за антирадянську агітацію, 11 інших, у тому числі дезертирів); партизанське з'єднання ім. С. Будьонного (І. Артюхов) – 40 осіб (19 командирів і керівників УПА, 8 шпигунів і агентів ОУН–УПА, 7 зв'язників УПА, 9 вояків дивізії СС «Галичина», 3 зрадники, 1 німецький агент). У кам'янець-подільських партизанських з'єднаннях С. Олексенка і Ф. Кота знищено відповідно 114 і

150 осіб з числа партизанів і місцевого населення, котрих кваліфіковано як шпигунів і зрадників[90].

Не можна не помітити серед «ворожого елементу», ліквідованого партизанами, значну кількість поліцейських. Їх, як правило, розстрілювали переважно в 1941–1942 рр., а потім стали приймати до складу партизанських формувань. Як писав у своєму звіті вже згадуваний начальник особливого відділу Чернігівського партизанського з'єднання ім. М. Попудренка В. Васюк, «якщо в 1942 р. ми поголовно винищували поліцейських як зрадників Батьківщини, то в 1943 р. ми кращу їх частину почали зі зброєю в руках сміливо приймати в партизанські загони». До цього з'єднання, наприклад, було прийнято 150 бувших співробітників поліції[91].

Аналогічна картина спостерігалася й по інших партизанських формуваннях. Цікаво, що у квітні 1943 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У М. Хрущов висловився за перетягнення поліцейських до лав партизанів, а з тими, хто будуть боротися і далі на боці німців, рекомендував поступати як «з кожним ворогом»[92]. Не менш тяжке покарання чекало й інші категорії населення, котрі співпрацювали з фашистським режимом. Так, у звіті партизанського з'єднання А. Одухи зазначалося: «Зі старостами, вірними служаками німців, партизани жорстоко розправлялися»[93].

Хоч у цілому гітлерівцям не вдалося досягти якихось помітних успіхів щодо придушення партизанського руху, локалізації впливу партизанів на хід боїв на фронті, але боротьба з ворожою агентурою не була легкою. Партизанським контррозвідникам довелося докласти багатьох зусиль, виявляти винахідливість і діяти рішуче з тим, щоб відслідковувати основну масу агентів, а потім проводити їх ліквідацію. При цьому їм доводилося долати багато перешкод, тому що часто німці вербували свою агентуру з числа бувших членів партії і комсомолу, радянських активістів, з військовополонених командного складу Червоної армії, котрі вміло адаптувалися до нових умов своєї діяльності.

Повчальним у цьому випадку може бути приклад з бувшим заступником командира кавалерійського полку з політчастини Мухазановим, який влітку 1943 р. з'явився у Чернігівському партизанському з'єднанні «За Батьківщину». Прийшовши до партизанів з Ніжина, він розповів, що втік з фашистського по-

лону і тривалий час шукав можливості потрапити до партизанського загону. Невдовзі Мухазанова призначили командиром батальйону 2-го партизанського полку. І лише тоді, коли партизанська розвідка отримала повідомлення, що в з'єднанні на командній посаді працює німецький агент, за ним встановили спостереження, а потім й викрили[94]. Нелегко далася ліквідація фашистського шпигуна і в з'єднанні під командуванням М. Попудренка, куди начебто добровільно зголосився заступник начальника поліції м. Ріпки. Його затримання також стало можливим завдяки надходженню оперативної інформації до партизанів із зовнішніх агентурних джерел[95].

Говорячи про факти ліквідації партизанами так званого «ворожого елементу» або тих осіб, які у той чи інший спосіб контактували з противником, слід визнати, що мали місце невиправдані з юридичної і моральної точки зору страти людей, провина яких не завжди була встановлена чи доведена. Жахливий випадок, на наш погляд, стався на Чернігівщині. Тут, в с. Куликівка Куликівського району, у 1943 р. партизани розстріляли двох підлітків (14–16 років), братів Чави, яких запідозрили в тому, що вони начебто видали поліції місце знаходження партизанського загону. При цьому не була врахована та обставина, що їхній батько і старший брат воювали в цей час в лавах Червоної армії. Правду про загибель цих хлопців не вдалося встановити і в післявоєнний час. Наведений факт, як видається, не був поодиноким.[96]

У зв'язку з активізацією партизанського руху на Правобережній Україні і проникненням радянських партизанів на територію західних областей їхній контррозвідці довелося вступити в боротьбу з українськими націоналістами. Ще в грудні 1942 р., отримавши від партизанів повідомлення про діяльність на Волині–Поліссі формації отамана Т. Боровця-Бульби, ЦК КП(б)У і УШПР зобов'язали командирів партизанських з'єднань С. Ковпака, С. Маликова і О. Сабурова уважно розібратися «з фактичним станом загонів українських націоналістів», дізнатися про їх кількість, чисельність, озброєння, ставлення до німців. Водночас ставилося завдання з'ясувати можливості розкладу націоналістичних загонів і залучення їх до боротьби з фашистами, а також висувалося застереження: не дозволити «проникненню агентури націоналістів до партизанських загонів»[97]. Від цього часу почалося протиборство пар-

тизанської контррозвідки з ОУН–УПА, які складали основу українського руху Опору.

У порівнянні з німцями, котрі засадничо відчували до себе вороже ставлення українського населення, українські націоналісти усіх формацій (ОУН–УПА, ОУН А. Мельника, УНРА Т. Боровця-Бульби) в західному регіоні користувалися широкою підтримкою місцевих жителів. Ця важлива обставина ускладнювала партизанам створення зовнішньої агентурної мережі, яка б давала можливість отримувати інформацію з націоналістичного середовища. Не менш проблематичним стало проникнення партизанської агентури в підпільні структури ОУН і у формування УПА, оскільки оунівська СБ пильно стерегла своє запілля.

Так, помічник начальника штабу з розвідки партизанського загону «Смерть фашизму» (з'єднання М. Наумова) П. Шевченко зазначав, що під час дій партизанів у Західній Україні важко було заслати агентуру в стан націоналістів, не давала результатів й розкладницька робота в ОУН–УПА. З ним солідаризувався й начальник оперативної частини Рівненського партизанського з'єднання № 1 І. Тимофєєв, котрий під час зустрічі з представниками розвідувального відділу УШПР (9 червня 1943 р.) був змушений також констатувати безплідність спроб розкласти формування УПА. Він заявив, що випадки переходу повстанців на бік партизанів дуже рідкі, бо переходять лише одиниці. Про труднощі, пов'язані з вербуванням агентури з місцевого населення в районах дислокації націоналістичних формувань, йдеться у звіті про розвідувальну роботу партизанського з'єднання ім. С. Будьонного[98].

Як свідчать документи партизанського руху, помітних успіхів у протиборстві з націоналістами досягли оперативні частини рівненських партизанів. У звітній доповіді Рівненського підпільного обкому КП(б)У і обласного штабу партизанського руху (1944 р.) говориться: «У всіх встановлених українських націоналістичних формуваннях Рівненщини і особливо в її північній частині була наша агентура як в центрі Поліської армії «УПА», так і в окремих її групах («Кори», «Лайдаки», «Яреми» та ін.)»[99].

Свою агентуру в середовище українських націоналістів засилали й інші партизанські формування. Так, з'єднання під командуванням І. Шитова мало в ОУН–УПА 11 агентів і 15

секретних співробітників, завдяки яким було взято на облік 230 членів ОУН і 1500 учасників УПА. Один з агентів цього з'єднання під псевдонімом «Волков» займав керівну посаду в пропагандистському апараті ОУН в одному з районів Рівненської області. 7 агентів заслало в ОУН–УПА партизанське з'єднання під командуванням О. Сабурова, серед них був командир однієї з вишкільних сотень УПА під псевдонімом «Грицько»[100].

В процесі боротьби з ОУН–УПА партизанській розвідці і контррозвідці вдалося зібрати значну інформацію про всі течії українського націоналістичного руху, їх структуру, керівні кадри, плани і наміри. В ході спецоперацій і бойових дій партизани захопили багато документів ОУН–УПА. Найбільш успішною, на нашу думку, була діяльність партизанської агентури у формуваннях УПА в 1943 р., оскільки в складі повстанської армії в цей час перебувало чимало бувших радянських військовополонених різних національностей, а також українців-східняків. Набагато важче давалося партизанам проникнення в підпільні структури ОУН, де рівень конспірації був надзвичайно високим.

У свою чергу, керівництво ОУН–УПА, усвідомлюючи загрозу визвольному руху з боку радянських партизанів, прагнуло заслати свою агентуру в партизанські загони і з'єднання з тим, щоб отримати оперативну інформацію і схилити морально нестійких бійців і командирів до дезертирства або ж переходу до лав українських повстанців. Зазначена діяльність націоналістів викликала інтерес і в німецьких спецслужб, які були зацікавлені в максимальному послаблені партизанського руху.

Однак намагання ОУН–УПА шляхом ведення широкої пропагандистської кампанії, розкиданням летючок, засиланням агентури в партизанське середовище розкласти партизанів, виявилися малорезультативними. У звіті про діяльність СБ військової округи УПА «Заграва» (північна частина Рівненщини) за вересень–жовтень 1943 р. зазначалось: «Належить ствердити, що з нашого боку було не досить поважних спроб розкласти червоних з нутра. Листівки до червоних партизанів не принесли жодних конкретних вислідів».

10 грудня 1943 р. керівник СБ ОУН на ПЗУЗ М. Козак («Смок») отримав лист з пропозиціями свого колеги під псевдонімом «М. Коло». Останній рекомендував «подумати під ор-

ганізацією спеціального апарату для боротьби з червоною партизанкою» і «роботою серед червоних партизанів». Одна з пропозицій зводилася до того, щоб «створити з кількох східняків спеціальну сітку, при допомозі якої хлопці перейшли б (зі зброєю) до червоних і почали робити свою роботу». «Коли б вони навіть зрадили, – зазначав «М. Коло», – ми нічого не втратимо. Краще зробити малий відступ, але виграти час»[101].

Проте зазначені вище та інші наміри ОУН–УПА мало чого досягли. Зокрема, були зірвані спроби націоналістів перетягнути на свій бік Сарненський і Чехословацький партизанські загони з'єднання О. Сабурова. Разом з тим окремі випадки дезертирства партизанів та їх перехід на бік українських повстанців все-таки мали місце. Більш вдалою, на нашу думку, була діяльність націоналістів щодо встановлення місць базування партизанських формувань, шляхів пересування їхніх диверсійних і розвідувальних груп, які часто потрапляли в засідки, влаштовані ОУН–УПА, і несли втрати.

Нерідко жертвами націоналістів ставали й спецгрупи, які викидалися з літаків у розташування партизанських загонів. На початку 1944 р., коли радянські війська вступили на територію Західної України і на цих теренах намагалися активізувати свою діяльність партизани, керівництво ОУН–УПА наважилося на такий крок, як виведення зі складу загонів УПА українців-східняків, щоб у такий спосіб забезпечити свої збройні сили від проникнення партизанської агентури. Водночас були посилені заходи контролю за всіма новоприбулими в лави повстанської армії.

У документах партизанського руху є відомості й про те, що українські націоналісти в ході контрпартизанської боротьби намагалися ставити перед своїми агентами й завдання ліквідації керівного складу партизанів. Так, 8 грудня 1943 р. на підставі оперативних даних УШПР попередив партизанських командирів, що в розташування їхніх загонів направлено 6 націоналістичних агентів з метою здійснення терористичних актів. Повідомляючи прізвища людей, штаб пропонував вжити заходів для їх викриття[102].

Вже вище йшла мова про контррозвідувальні заходи щодо викриття ворожої агентури як у складі партизанських формувань, так і серед місцевого населення в районі базування і бойової діяльності партизанів. Серед цих заходів важливого значення

надавалося боротьбі з українськими націоналістами. Так, у Чернігівсько-Волинському партизанському з'єднанні (О. Федоров) для виявлення місць дислокації націоналістів, їхньої агентури, баз і складів була створена спеціальна оперативна група в складі 5 осіб під командуванням І. Максимова. Їй вдалося взяти на облік 1270 учасників ОУН–УПА, з яких 170 було знищено. Рівненське партизанське з'єднання № 2 «За Батьківщину» (І. Федоров) тільки під час рейду по націоналістичних селах 7–10 липня 1943 р. вбило і захопило в полон до 70 членів ОУН–УПА, викрило 30 схронів і баз. А всього його партизанами було ліквідовано понад 500 націоналістів[103]. Партизанська контррозвідка не лише займалася виявленням націоналістичної агентури у своєму середовищі, але й складала списки ворожого або посібницького елементу, які потім передавалися органам НКВС–НКДБ, військової контррозвідки «Смерш».

Наприкінці 1942 р. поряд з українськими націоналістами керівництво партизанського руху України почало цікавитися позицією польського населення в правобережних і західних районах, вивчаючи можливість його втягнення в боротьбу з фашистами. У підготовлених розвідувальним відділом УШПР 6 грудня 1942 р. переліком завдань для партизанської розвідки зверталась увага на необхідність вивчення поведінки польського населення в районах дій партизанських формувань, його прагнень до боротьби з німцями, настроїв різних прошарків поляків та ін.[104] Заохочувалась участь поляків в партизанському русі.

Уже на початку 1943 р. утворюється перший польський партизанський загін, командування яким з часом перебрав на себе Р. Сатановський. Влітку 1942 р. згаданий загін був реорганізований в польське партизанське з'єднання ім. Т. Костюшка в складі трьох загонів, яке перебувало спочатку в оперативному підпорядкуванні Рівненського обласного штабу партизанського руху (В. Бегма), а потім почало діяти самостійно. З часом виникли й інші польські формування.

Незабаром інтерес до польських партизанів, які перебували в лавах радянського партизанського руху, почало виявляти керівництво підпільної Армії Крайової на Волині–Поліссі. Воно намагалося провести таємно своїх представників на командні посади в польських партизанських загонах, плануючи

перетягнути їх на свій бік, а також спонукало поляків зі зброєю в руках покидати радянські партизанські формування.

Діяльність агентури АК не залишалася поза увагою радянського партизанського командування, яке прагнуло з допомогою пропагандистських і контррозвідувальних заходів паралізувати негативні впливи своїх опонентів, не допустити відтоку поляків з партизанських формувань, ширше втягувати польське населення в боротьбу з німецькими фашистами і українськими націоналістами. Про плани АК щодо партизанського руху і засоби протиборства з ними яскраво свідчить лист начальника ЦШПР П. Пономаренка від 6 січня 1943 р. до командира партизанського з'єднання О. Сабурова. «Нам достеменно відомо, – говориться в цьому документі, – що прихильники Сікорського мають на меті вступати в радянські партизанські загони і розкладати їх із середини, а керівників убивати. Вони вже вбили кілька відповідальних працівників партизанського руху, в тому числі комуністів-поляків. Тому наш обов'язок полягає в тому, щоб поляків не приймати в загони без спеціальної перевірки, а тих поляків, котрі поводять себе підозріло, роззброювати і знищувати...»[105].

Хоч у цьому документі, на нашу думку, були певні перебільшення, з якими УШПР не завжди погоджувався, бо прагнув залучати поляків до боротьби проти спільних ворогів (німці і націоналісти), але підвищений інтерес партизанської контррозвідки до деяких категорій польського населення (інтелігенція, бувші військові і поліцейські, заможні прошарки) не викликає сумнівів. У цьому контексті не можна не заперечувати й фактів фізичного усунення одіозних з більшовицького погляду осіб з польського середовища. Свідченням цього може бути історія з Л. Осецьким, бувшим співробітником польської дефензиви, який на підставі радіограми від 21 червня 1943 р. заступника начальника УШПР В. Соколова був ліквідований партизанами І. Шитова. До цієї справи мав причетність й перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов, у якого був інший погляд на долю Л. Осецького[106].

Восени 1943 р. стали відомі факти проникнення в партизанське з'єднання Т. Костюшка (Р. Сатановський) агентури АК. Зокрема, із з'єднання дезертували три партизани, які унесли з собою три автомати і гвинтівку і приєдналися до польського загону АК капітана Вуєка («Бомба»). Ініціатор цієї

акції поручик А. Кругляк був розстріляний контррозвідкою. Було також встановлено, що польський агент В. Домбровський брав участь у вбивстві кількох партизанів з'єднання І. Шитова.

Разом з тим треба визнати, що й гітлерівці були зацікавлені в тому, щоб використати польське населення проти партизанів. Зокрема, з весни 1943 р., скориставшись загостренням стосунків на Волині–Поліссі між поляками і націоналістично налаштованими українцями, німці почали формувати з поляків допоміжну поліцію, яку залучали до боротьби з радянськими партизанськими загонами. З польського середовища нацисти нерідко вербували й агентуру для засилання в радянський партизанський рух. 26 червня 1944 р., зокрема, НКДБ УРСР повідомило УШПР, що в Любліні гестапо звільнило з ув'язнення 257 поляків, котрих готує для використання проти партизанів[107].

Хоч партизанській контррозвідці, на нашу думку, вдалося в цілому впоратися із завданнями щодо попередження активного проникнення агентури АК в партизанські, однак домогтися широкого залучення польського населення до боротьби з німецькими фашистами партизани не зуміли.

Як вже зазначалося, у боротьбі з агентурою ворожих чинників партизани надавали важливого значення зачистці території в зоні дій партизанських формувань від так званого «ворожого елементу», який або співпрацював з їхніми противниками, або ж створював сприятливі умови для їхньої контррозвідувальної діяльності. Якщо зважити на умови військового часу і безкомпромісний характер дій партизанських контррозвідників, то можна припустити, що серед ліквідованого «ворожого елементу» з числа місцевих жителів було немало невинуватих осіб, яких просто кваліфікували як антирадянський елемент. І це вважалося достатньою підставою для їх ліквідації.

Одним з важливих завдань, яке перебувало в сфері уваги партизанської розвідки і контррозвідки, вважалася розкладницька робота серед особового складу так званих антирадянських добровольчих військових формувань вермахту і поліцейських підрозділів. Особливого значення ця робота набула з кінця літа 1942 р., коли внаслідок значних втрат німецьких військ на Східному фронті і активізації в їх тилу дій радянських партизанів, А. Гітлер після довгих вагань погодився на залучення

до німецьких збройних сил контингентів з військовополонених і місцевого населення. За неповними даними лише на території України згадані «добровільні» формування разом з допоміжною поліцією нараховували до 400 тис. чоловік. При цьому переважна більшість їх використовувалась не на фронті, а для охорони військових об'єктів вермахту і боротьби з партизанами.

Вже 6 листопада 1942 р. головнокомандувач партизанського руху К. Ворошилов і начальник ЦШПР П. Пономаренко надіслали УШПР «Вказівки про способи розкладу антирадянських загонів і частин, які формуються німцями на окупованій території»[108]. Незабаром УШПР поставив перед партизанськими формуваннями відповідні завдання, а вже 1 грудня 1942 р. зажадав від партизанських командирів звітів про виконану роботу[109].

Однак до кінця 1942 р. здобутки партизанів з розкладу антирадянських військових формувань були незначними. Лише після поразки німецько-фашистських військ під Сталінградом і переходу Червоної армії в наступ ситуація докорінно змінилася. 5 квітня 1943 р. УШПР надіслав командирам партизанських загонів і з'єднань рекомендації «про використання поліцейських, старост та інших осіб, які перебувають на слугуванні в німців, для диверсійної роботи, розкладу різних зрадницьких організацій». В них зазначалося, що згадані категорії слід залучати до розвідувальної роботи і ведення пропагандистської кампанії серед особового складу військових формувань, працівників окупаційних установ[110].

Як свідчать документи партизанського руху, особливо великих успіхів в роботі з розкладу антирадянських військових формувань і поліцейських підрозділів партизани не досягли. Серед найбільш вдалих акцій слід відмітити перехід на бік партизанів офіцерської школи так званих козацьких формувань, окремих підрозділів робітничого батальйону і козацького полку із Шепетівки, поліції Плужнянського району, чого домоглася агентура партизанського з'єднання А. Одухи[111]. На території Житомирської області на бік партизанів впродовж червня–серпня 1943 р. перейшло понад 200 власовців[112]. На Сумщині, в районному центрі Есмань, навесні 1943 р. партизанами був розкладений 136-й український охоронний батальйон, що змусило німців його розформувати. 17 вересня 1943 р. у районі

с. Потіївка (Житомирська область), організувавшись у загін ім. А. Мікояна, до партизанів М. Наумова перейшла 2-га рота (понад 200 вояків) 814-го батальйону вірменського легіону німецько-фашистської армії[113]. В 1943–1944 рр. до партизанського з'єднання С. Маликова приєдналося із зброєю в руках понад 700 бувших поліцейських, різних «добровольців» з німецьких частин тощо[114].

До незаперечних успіхів партизанів, на нашу думку, слід віднести підрив шляхом пропаганди боєздатності антирадянських військових формувань. Ця обставина змусила гітлерівців на початку 1944 р. відвести всі ці формування як з території України, так і з інших окупованих областей СРСР, і перекинути їх на захід.

Жорстокі репресивні заходи фашистів проти цивільного населення на окупованій території, особливо проти членів комуністичної партії і комсомолу, партійних і радянських активістів та їх родин, спонукали партизанів до відплатних акцій проти представників німецької адміністрації, службовців жандармерії та поліції, інших осіб, тісно пов'язаних з окупаційним режимом. Як вже зазначалося вище, 6 листопада 1942 р. головнокомандувач партизанського руху К. Ворошилов і начальник ЦШПР П. Пономаренко надіслали УШПР «Вказівки про способи розкладання антирадянських загонів і частин, які формуються німцями на окупованій території». Водночас у цьому документі перед партизанами ставилося завдання «нещадно нищити чи захоплювати в полон організаторів і активно виявивших себе командирів каральних і поліцейських загонів, у першу чергу піддавати знищенню білогвардійців, які співробітничають з окупантами». Рекомендувалось також компрометувати перед німцями «осіб командного складу антирадянських формувань, домагаючись таким шляхом їх фізичного знищення».

На Україні об'єктами терористичних дій партизанів, крім чиновників німецької окупаційної адміністрації, працівників спецслужб і військовослужбовців вермахту, були колишні активні діячі УНР, а також українські націоналісти, про яких уже йшла мова. У травні 1943 р. розвідувальний відділ УШПР розпочав роботу з організації низки терористичних актів проти чинних представників окупаційної адміністрації, які шифрувалися літерою «Т». 29 червня 1943 р. заступник начальника

УШПР В. Соколов в радіограмі на ім'я командира партизанського з'єднання О. Федорова передав йому прохання штабу, щоб, крім створення розвідувальних резидентур у Бресті, Ковелі, Сарнах, його заступник з розвідки передбачив також можливість знищення провідних фашистських діячів, генералів тощо. На це прохання О. Федоров відреагував і у своїх вказівках командирам 3-го та 5-го батальйонів – поряд із завданням щодо ведення диверсійних дій на залізницях – запропонував їм нищити «всіма доступними засобами» керівництво націоналістів, німецьких та поліцейських гарнізонів»[115].

Особливу зацікавленість у радянської сторони викликала в цей період постать райхскомісара України. 12 травня 1943 р. начальник ЦШПР П. Пономаренко запросив УШПР надіслати детальні дані про Е. Коха: про його спосіб життя, оточення, фотографії тощо[116]. Проте, крім Москви, для ліквідації райхскомісара України почали готуватися й партизани. Цією роботою займалися паралельно оперативні частини партизанських з'єднань І. Шитова і В. Бегми – І. Федорова. Зокрема, на базу з'єднання «За Батьківщину» (І. Федоров) УШПР 4 червня 1943 р. перекинув організатора «Брута» (К. Оголь). 7 липня В. Бегма повідомив УШПР, що Е. Кох у Рівному буває дуже рідко, прибуває літаком, має при собі добірну охорону, пересувається в броньованих автомашинах із сильним супроводом[117]. Однак як показав час, ліквідувати райхскомісара України не вдалося не тільки партизанам, але й відомому розвіднику-терористу «Грачову» (М. Кузнецов), який діяв на базі загону НКВС–НКДБ СРСР «Переможці» від командуванням Д. Медведєва.

У документах партизанського руху України важко знайти якусь узагальнюючу інформацію про результати терористичної діяльності партизанів, але можна стверджувати, що вона не набула помітних масштабів. Так, 22 травня 1943 р. із загону «Перемога» (з'єднання С. Маликова) повідомили, що на шосе Овруч – Ковель групою партизанів був знищений коростенський гебітскомісар та два офіцери з його супроводу. В липні 1943 р. у районі Тернополя партизанами-ковпаківцями із засідки були вбиті львівський і тернопільський коменданти поліції. Мали місце, звичайно, й менш дрібні акти.

У цей час УШПР перейнявся ідеєю здійснювати масове отруєння німецьких військовослужбовців та іншого персоналу.

Ще 27 квітня 1943 р. до штабу надійшло повідомлення керівників партизанів Київщини І. Хитриченка і С. Лішевського, що в них начебто є можливість здійснити таку акцію в київському гарнізоні, і вони просили вислати отруту. Однак дальший перебіг подій встановити не вдалося. На початку травня 1943 р. до УШПР поступила інформація про отруєння агентами партизанського з'єднання С. Маликова 17 німців. Штаб схвалив цей метод і запропонував його «застосовувати ширше»[118]. 27 травня з'єднання В. Ушакова надіслало інформацію, що в їдальні німецьких літунів в Коростені шляхом отруєння їжі знищено 57 офіцерів, біля 180 військовослужбовців опинилися в лікарні[119].

Не залишився поза увагою партизанів й генерал А. Власов та його організації. 26 травня 1943 р. УШПР схвалив план заходів у справі «Вороги», згідно з яким перед партизанськими формуваннями ставились завдання як проникнення в середовище «Руського комітету із звільнення Росії від більшовизму» і в РВА (Російська визвольна армія) з метою їх розкладу, так і знищення шляхом терористичних актів керівних діячів цих організацій. Однак, крім факту переходу на бік партизанів окремих груп власовців та засилання в їх середовище партизанських агентів, про інші результати справи «Ворог» мало що відомо.

На нашу думку, для проведення терористичної діяльності проти чільних представників окупаційної адміністрації, високопосадовців німецької поліції і вермахту в Україні партизани не мали висококваліфікованих і професійно підготовлених організаторів і виконавців, і цей напрямок діяльності партизанських формувань виявився мало результативним. Більш успішно, як вже говорилося, партизани справлялися з «ворожим елементом» з місцевого населення, яке співробітничало з нацистами.

Терористичні аспекти в розвідувальній і контррозвідувальній діяльності радянських партизанів не були чимось особливим у роки Другої світової війни. Ще 6 липня 1940 р. прем'єр-міністр Великої Британії зажадав від свого військового командування здійснення невідкладних заходів, спрямованих на підготовку спеціальних груп людей, котрі б займалися здійсненням терористичних актів проти нацистів. За словами В. Черчіля, їх діяльність має бути організована так, «щоб життя німецьких

солдатів в окупованій Європі стало щоденними муками»[120]. До цитованого варто додати, що трагічною була доля тих прошарків населення Франції, Бельгії, Голландії та інших окупованих нацистами теренів, які співпрацювали з ворогом. Вони також були об'єктом терористичних дій руху Опору.

Перед партизанською контррозвідкою стояло й завдання спільно з партійно-політичним апаратом виявляти морально нестійких і політично неблагонадійних партизанів, вести боротьбу з проявами мародерства і дезертирства. Як говорилось у звіті про роботу Кам'янець-Подільського підпільного обкому КП(б)У, обласного штабу партизанського руху, партизанських з'єднань і загонів Кам'янець-Подільської області (квітень 1943 р. – квітень 1944 р.), «дезертирів, як правило, ловили і перед строєм розстрілювали», а «невиправних мародерів також розстрілювали нещадно»[121]. І такий підхід до згаданих категорій бійців був типовим для багатьох партизанських формувань, хоч крайні заходи до винуватців не завжди застосовувались.

На початку січня 1943 р. із партизанського загону ім. 24-річчя РСЧА (з'єднання О. Сабурова) дезертирував 31 боєць. У зв'язку з цим випадком були перевірені всі новоприбулі партизани, частину з них перевели до місцевих загонів, а боягузів і зрадників розстріляли. Випадки панікерства, розгубленості і дезертирства мали місце в з'єднанні і в червні 1943 р., коли німці здійснювали широкомасштабну каральну операцію проти партизанів у так званому «мокрому трикутнику» на Поліссі[122]. Однак у цілому масштаби дезертирства з партизанських формувань були незначними і не мали негативного впливу на боєздатність партизанів.

Рішуче викорінювалося в партизанському русі й мародерство, хоча повністю усунути це явище, на нашу думку, не вдалося. В партизанському з'єднанні ім. Й. Сталіна (М. Шукаєв) для боротьби з мародерством була створена спеціальна комісія, до складу якої увійшли комісари загонів. Під час дислокації загонів в населених пунктах і після проведення так званих господарських операцій члени комісії перевіряли поведінку партизанів і винуватців карали. У звіті Чернігівського партизанського з'єднання ім. М. Коцюбинського (М. Таранущенко) підкреслювалось, що особи, винуваті у мародерстві, «дуже часто розстрілювались»[123].

Не уникло мародерства й Сумське партизанське з'єднання під командуванням С. Ковпака. Отримавши інформацію від своїх внутрішніх агентів, начальник УШПР Т. Строкач 28 лютого 1943 р. надіслав С. Ковпаку і С. Руднєву радіограму такого змісту: «Знову мене викликали до ЦК ВКП(б) і попередили про наявність у ваших загонах мародерства і пияцтва. Прошу прийняти рішучі заходи для боротьби з цими ганебними явищами. Для відповіді повідомте про вжиті заходи»[124]. Командування з'єднання прийняло до уваги зазначені вказівки і докорінно поліпшило стан справ. Зокрема, під час рейду з'єднання в Карпати (червень–вересень 1943 р.) за грабунки місцевого населення було розстріляно двоє партизанів.

Підсумовуючи результати контррозвідувальної діяльності партизанів, є підстави, на нашу думку, стверджувати, що партизанська контррозвідка в основному виконала покладені на неї завдання і забезпечила боєздатність і життєздатність партизанських формувань. Унаслідок здійснення агентурно-оперативних і контррозвідувальних заходів в партизанських з'єднаннях і загонах України впродовж 1942–1944 рр. було викрито і знищено 1069 осіб, у тому числі 930 агентів противника і 139 зрадників. Серед місцевого населення було виявлено і ліквідовано 8 ворожих агентів і 1790 осіб, котрих кваліфіковано як зрадників, а всього по обох категоріях – 2927[125].

Разом з тим слід визнати, що ефективність діяльності партизанських контррозвідників не завжди була належною. Це, на наш погляд, пояснювалося низкою причин. По-перше, після утворення УШПР НКВС УРСР передав у розпорядження штабу далеко не найкращі свої кадри, тому що прагнув використовувати найбільш кваліфікованих спеціалістів у власних інтересах; по-друге, відсутність у складі УШПР спеціального контррозвідувального підрозділу не давала можливості належним чином організувати і вести цю роботу в партизанських формуваннях; по-третє, у специфічних умовах партизанської дійсності контррозвідники не мали часу для ретельного допиту і отримання вичерпної інформації від заарештованих і підозрюваних осіб, внаслідок чого не завжди приймалися обґрунтовані рішення про їх долю, мали місце невиправдані розстріли; по-четверте, в ряді випадків між працівниками контррозвідки і партизанськими командирами не існувало порозуміння, оскільки участь чекістів у репресіях 1937–1938 рр.

не була підставою для необхідної відвертості у стосунках, їх нерідко боялися і застерігалися; по-п'яте, в розпорядженні партизанських командирів фактично не було технічних засобів, зокрема для запису розмов між групами партизанів як в таборі, так і під час рейдів, що дало б можливість отримати додаткову інформацію для контррозвідувальної роботи.

І, наостанок, про розправу партизанів з тими особами, котрі в різній формі співпрацювали з окупантами. Це явище, як відомо, не було притаманне тільки радянському партизанському руху. У роки Другої світової війни доля посібників або ж прихильників окупантів була жахливою. За деякими даними учасники французького руху Опору вже після визволення своєї країни знищили без слідства і суду понад 40 тис. чоловік. Такі факти мали місце і в інших державах Європи і на Балканах (Югославія). Проте правдою є і те, що у порівнянні із зазначеною категорією осіб кількість жертв нацистського терору та дій його спільників незрівнянно більша. Вона обчислюється мільйонами, особливо на теренах колишнього СРСР.

ПРИМІТКИ

1. Диксон Ч., Гейльбрунн О. Коммунистические партизанские действия. Сокращенный перевод с английского. – М., 1957. – С. 124; ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 85.

2. Андрианов В.П. Партизанская разведка в годы Великой Отечественной войны // Военно-исторический журнал. – 1986. – № 8. – С. 46.

3. ЦДАГО України. – Ф. 73. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 97.

4. Мищенко Г.П., Мигрин Г.П. Задача особой важности (Партизанская разведка. 1941–1945). – К., 1985. – С. 46–47.

5. Там само. – С. 44–45.

6. ЦДАГО України. – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 157–158.

7. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – М., 1999. – С. 114–115.

8. Курас И.Ф., Кентий А.В. Штаб непокоренных (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). – К., 1988. – С. 171–172.

9. Там само. – С. 48.

10. Там само. – С. 209.

11. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – С. 123–124.

12. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 10 (ст.). – Спр. 1 (ст.). – Арк. 10 (ст.); Ф. 68. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 189.

13. Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 8–9.
14. Там само. – Арк. 140–142.
15. Там само. – Арк. 59.
16. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 212.
17. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 192. – Арк. 3; Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 157–162.
18. Там само. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 148–151.
19. Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 291. – Арк. 37–40.
20. Там само. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 253–260.
21. Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 125.
22. Діксон Ч., Гейльбрунн О. Згадана праця. – С. 129.
23. Миддельдорф Э. Тактика в Русской кампании. Перевод с немецкого. – М., 1958. – С. 346.
24. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 218. – Арк. 142.
25. Там само. – Ф. 1. – Оп. 19. – Спр. 5. – Арк. 110; Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 219. – Арк. 1.
26. Там само. – Ф. 62. – Оп. 10 (ст.). – Спр. 1 (ст.). – Арк. 3 (ст.).
27. Там само. – Спр. 1 (ст.). – Арк. 54 (ст.).
28. Там само. – Арк. 469 (ст.).
29. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 186.
30. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 10 (ст.). – Спр. 16 (ст.). – Арк. 341 (ст.).
31. Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 16.
32. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. В двух томах. – М., 1974. – Т.2. – С. 139.
33. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 18, 21.
34. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 188.
35. Там само.
36. Там само. – С. 190.
37. Там само.
38. Советская Украина в Великой Отечественной войне 1941– 1945. Документы и материалы в трех томах. – К., 1980. – Т. 2. – С. 242.
39. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 192.
40. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 10 (ст.). – Спр. 23 (ст.). – Арк. 356 (ст.).
41. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 193.
42. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 74–80.
43. Там само. – Ф. 62. – Оп. 10 (ст.). – Спр. 142 (ст.). – Арк. 251 (ст.).
44. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 176.
45. Там само. – С. 195.
46. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 5 (ст.). – Спр. 141 (ст.). – Арк. 113 (ст.).

47. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 197–198.
48. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 73–80.
49. Там само. – Спр. 275. – Арк. 80–84.
50. Там само. – Арк. 84–85.
51. Там само. – Арк. 73–80.
52. Там само.
53. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 201.
54. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1457. – Арк. 12; Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 202.
55. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1373. – Арк. 94; спр. 1387. – Арк. 93.
56. Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1294. – Арк. 106, 133.
57. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 204.
58. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 285. – Арк. 29.
59. Вершигора П.П. Люди с чистой совестью. – М., 1985. – С. 82.
60. ЦДАГО України. – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 161; Ф. 67. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 68.
61. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 204.
62. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 74–80.
63. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944). О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории. – М., 1974. – С. 291.
64. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 291. – Арк. 42.
65. Там само. – Ф. 240. – Оп. 1. – Спр 3. – Арк. 73–74.
66. З архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Спецвипуск. – 2000. – № 1(12). – С.19.
67. Там само.– С. 27–28.
68. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 185. – Арк. 21–23.
69. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – С. 123–124.
70. Чуев С.Г. Спецслужбы III рейха. В двух книгах. Книга 1. – М., 2003. – С. 256–260.
71. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.– С. 129–130.
72. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 10 (ст.). – Спр. 1 (ст.). – Арк. 464– 469 (ст.).
73. Там само. – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 161.
74. Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 252. – Арк. 97; Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 157.
75. Там само. – Ф. 68. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 104.
76. Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 291. – Арк. 43; Спр. 252. – Арк. 167; Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 82; Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 291. – Арк. 145; Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 192. – Арк. 3; Ф. 95. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 16.

77. Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 125.
78. Попов А. НКВД и партизанское движение. Факты и документы. – М., 2003. – С. 169.
79. Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 229. – Арк. 60.
80. Там само. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 70. – Арк. 182.
81. Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 252. – Арк. 31.
82. Там само. – Спр. 1302. – Арк. 54.
83. Там само. – Ф. 62. – Оп. 10 (ст.). – Спр. 18 (ст.). – Арк. 561 (ст.).
84. Там само. – Спр. 20 (ст.). – Арк. 52, 64 (ст.); Оп.1. – Спр. 1286. – Арк. 163.
85. Мищенко Г.П., Мигрин Г.П. Згадана праця. – С. 126.
86. ЦДАГО України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 231. – Арк. 7–8, 20.
87. Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 252. – Арк. 167.
88. Там само. – Спр. 291. – Арк. 79–80.
89. ЦДАГО України. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 257–260.
90. Там само. – Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 157; Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 252. – Арк. 57; Спр. 291. – Арк. 44; Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 80; Ф. 97. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 99.
91. Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 185. – Арк. 25.
92. Там само. – Ф. 1. – Оп. 19. – Спр. 12. – Арк. 95.
93. Там само. – Ф. 96. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 445.
94. Мищенко Г.П., Мигрин Г.П. Згадана праця. – С. 122–123.
95. Там само. – С. 124.
96. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 21 (частина 2). – Спр. 200. – Арк. 43.
97. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1266. – Арк. 89.
98. Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 252. – Арк. 17а; Спр. 251. – Арк. 92; Спр. 291. – Арк. 8.
99. Там само. – Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 251. – Арк. 92.
100. Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 291. – Арк. 48; Спр. 252. – Арк. 76–77.
101. Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К., 1999. – С. 217–218.
102. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1304. – Арк. 37.
103. Там само. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 257–260 ; Ф. 68. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 266–267.
104. Там само. – Ф. 62. – Оп. 10 (ст.). – Спр. 1 (ст.). – Арк. 445 (ст.).
105. Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1274. – Арк. 50.
106. Там само. – Спр. 1286. – Арк. 98.
107. Там само. – Спр. 285. – Арк. 30.
108. Там само. – Спр. 175. – Арк. 11.
109. Там само. – Ф. 62. – Оп. 10 (ст.). – Спр. 1 (ст.). – Арк. 524 (ст.).
110. Мищенко Г.П., Мигрин Г.П. Згадана праця. – С. 131.

111. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 291. – Арк. 78.
112. Мищенко Г.П., Мигрин Г.П. Згадана праця. – С. 133.
113. Україна партизанська. 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. Науково-довідкове видання. – К., 2001. – С. 63.
114. Курас І.Ф., Кентій А.В. Згадана праця. – С. 189.
115. ЦДАГО України. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 100.
116. Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 241. – Арк. 19.
117. Там само. – Спр. 241. – Арк. 29, 33.
118. Там само. – Спр. 1281. – Арк. 214.
119. Там само. – Спр. 241. – Арк. 3.
120. Кукридж Эдвард. Европа в огне. Диверсии и шпионаж британских спецслужб на оккупированных территориях 1940–1945. – М., 2003. – С.11.
121. ЦДАГО України. – Ф. 97. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 42.
122. Там само. – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 229, 236.
123. Там само. – Ф. 93. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 28.
124. Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1276. – Арк. 202.
125. Там само. – Спр. 275. – Арк. 124.

5.1. Служба зв'язку в системі партизанського руху: структура, матеріальна база, кадри

З початком війни і розгортанням партизанського руху в окупованих районах України в повній мірі з'ясувалися роль і місце зв'язку в бойовій діяльності партизанів. Він був вкрай необхідним для підтримання контактів з керівними органами, отримання від них завдань і вказівок, для передавання в центр зібраної загонами розвідувальної інформації. В подальшому зв'язок дозволяв оперативно вирішувати питання постачання партизанів, організації вивезення в радянський тил хворих й поранених бійців. Зв'язок став неодмінною передумовою успішного оперативного керівництва кількома і більше загонами в складі партизанських з'єднань, організації взаємодії між партизанськими формуваннями.

Однак гостра нестача в Червоній армії засобів радіозв'язку на початку війни не дозволила забезпечити ними створювані загони і групи. До того ж армійські табельні засоби радіозв'язку далеко не відповідали специфіці партизанської боротьби, вони були великогабаритними і складними в експлуатації. Так, коли в кінці липня 1941 р. у Києві завершилось формування 1-го партизанського полку НКВС, йому була придана радіостанція на автомашині. І це для дій у ворожому тилу. Невдовзі вона, зрозуміло, була втрачена і батальйони полку залишилися без зв'язку.

Як говориться у звіті відділу зв'язку УШПР за 1942–1945 рр., початок радіозв'язку з партизанськими загонами

України був покладений в серпні 1941 р., коли радіостанціями стали забезпечуватися діючі партизанські загони[1]. Але кількість їх була незначною. За період з 1 серпня 1941 р. до 1 червня 1942 р. в партизанські загони і з'єднання України було надіслано 25 радистів з радіостанціями, що далеко не відповідало потребам партизанського руху.

Першими радистами-партизанами вважаються О. Хабло, П. Бурий, С. Мельниченко та Коломієць, які на початку вересня 1941 р. були направлені 4-м Управлінням НКВС УРСР в Сумську область для організації радіозв'язку з місцевими партизанськими загонами (С. Ковпак, О. Сабуров, М. Воронцов, К. Погорєлов та ін.).

До 1 квітня 1942 р. радіозв'язок з партизанськими формуваннями здійснювався через 2-й спецвідділ НКВС УРСР, а потім цим займалась радіостанція 4-го Управління НКВС у Ворошиловграді. Але в цей період поряд з радіо в партизанському русі широко використовувався кур'єрський зв'язок через лінію фронту. Радіостанції були лише в кількох формуваннях (С. Ковпак, О. Сабуров, О. Федоров та деякі інші).

З огляду на утворення в травні–червні 1942 р. системи штабів партизанського руху, в тому числі й УШПР, основним засобом зв'язку партизанів з своїми керівними органами було одностайно визнане радіо. Як згадував начальник відділу зв'язку ЦШПР при Ставці ВГК І. Артем'єв, під час першої зустрічі з П. Пономаренком останній сказав: «Радіо, тільки радіо нам необхідне більш за все. З ним зв'язана і безпека партизанів, і ефективність їхньої боротьби»[2].

За складних умов проходило формування служби радіозв'язку партизанського руху України. 20 червня 1942 р. з початком діяльності УШПР був створений відділ зв'язку штабу, першим начальником якого став полковий комісар Я. Мельник, в майбутньому один з відомих партизанських командирів. При відділі був організований пересувний радіовузол. Але його реальні можливості на той час були надто обмежені: при штаті 34 одиниці радіовузол мав лише 10 співробітників, був оснащений застарілим радіообладнанням (радіостанція РСБ і передавач «Казахстан»). Новостворений відділ зв'язку не мав радіозасобів для забезпечення діючих партизанських загонів і груп, відчував брак кваліфікованих спеціалістів.

Із 9 організаторських партизанських груп, перекинутих у червні 1942 р. за лінію фронту, зв'язок вдалося встановити ли-

ше з однією, але й той незабаром був втрачений. Аналогічним було становище за липень–вересень 1942 р.[3] Не вдалося налагодити радіозв'язок і з загоном Я. Сиворонова, викинутим на територію Ворошиловградської області. Головрація УШПР з технічних причин не змогла забезпечити приймання сигналів від партизанів. Усього за липень 1942 р. обсяг радіообміну УШПР з партизанськими загонами склав лише 295 радіограм[4].

Особливо ускладнився зв'язок з партизанами, коли УШПР у зв'язку з відступом радянських військ був змушений передислокуватися з Ворошиловграда на схід. У цей час штаб фактично не мав безпосередньо зв'язку із загонами і підтримував його через радіостанції органів НКВС УРСР. УШПР був змушений продовжувати використовувати кур'єрський зв'язок, незважаючи на його невисоку ефективність. Станом на 1 вересня 1942 р. за лінію фронту було надіслано 620 осіб, про долю більшості з яких нічого не відомо.

Коли в серпні УШПР переїхав до м. Середня Ахтуба на Волзі, то Управління зв'язку Сталінградського фронту передало Головрації радіостанцію РАТ, що трохи поліпшило радіозв'язок з партизанами України. Станом на 1 жовтня 1942 р. на окуповану територію було перекинуто 30 радіостанцій (56 радистів), проте зв'язок вдалося встановити лише з 10. Трагічною була доля й багатьох радистів. Так, з 31 радиста, який був надісланий до партизанів за період з 1 жовтня 1942 р. по 1 січня 1943 р. 9 потрапили до рук німців, 3 сховалися і не працювали, 1 повернувся у зв'язку з хворобою, 8 залишилися працювати у загонах, 10 – пропали безвісти[5].

Після передислокації УШПР до Москви були здійснені заходи щодо укомплектування штатів відділу зв'язку, забезпечення його сучасними технічними засобами. Зокрема, з школи радіоспеціалістів Московського військового округу були прислані 12 радистів і телефоністів. Від грудня 1942 р. відділ очолив підполковник Є. Коссовський, котрий прибув з посади помічника начальника розвідвідділу Волховського фронту з агентурної розвідки і радіорозвідки. Водночас до штату УШПР ЦК КП(б)У ввів посаду заступника начальника штабу із зв'язку. На неї було призначено П. Мацуя.

Унаслідок проведеної роботи вдалося відновити втрачений зв'язок з деякими радіостанціями, які були перекинуті за лінію фронту восени 1942 р., а також взяти на постійний

зв'язок нові рації в партизанських формуваннях. «До січня 1943 року, – говориться у звіті відділу зв'язку за 1942–1945 рр., – служба зв'язку Українського штабу партизанського руху остаточно оформилась і отримала закінчену організаційну структуру»[6].

Система зв'язку партизанського руху України включала УШПР з центральним радіовузлом (Головрація), відділення зв'язку представництв УШПР при військових радах фронтів, радіостанції діючих партизанських загонів і з'єднань, оперативних та розвідувальних груп УШПР. На відділ зв'язку штабу покладалися такі завдання: встановлення і підтримання сталого радіозв'язку ЦК КП(б)У і УШПР з партизанськими формуваннями, представництвами штабу на фронтах, оперативними і розвідувальними групами; перекидання за лінію фронту радіостанцій з радистами та необхідним майном; керівництво діяльністю центрального радіовузла (Головрації); складання тактико-технічних характеристик на виготовлення партизанських засобів радіозв'язку і розміщення замовлень на їх виготовлення; підготовка спеціалістів радіосправи в школі УШПР; вивчення стану завантаженості ефіру в районах знаходження Головрації штабу і радіостанцій партизанських загонів і з'єднань; керівництво і технічна допомога відділенням зв'язку представництв УШПР при військових радах фронтів[7].

У 1942–1945 рр. відділ зв'язку УШПР створив і обслуговував 418 ліній радіозв'язку. З них 343 зовнішніх, що діяли в тилу ворога, в тому числі 25 радіовузлів партизанських формувань і 71 лінію зв'язку між загонами в з'єднаннях[8]. Внутрішніми лініями зв'язку обслуговувались представництва і оперативні групи УШПР при військових радах фронтів і армій, партизанські школи штабу, Білоруський і Польський штаби партизанського руху, розвідувальні органи 1-го і 4-го Українських фронтів, ЦК КП(б) і Раднарком УРСР, обкоми партії і облвиконкоми, ЦК КП(б) Молдавії та інші організації.

Якщо, наприклад, станом на 12 вересня 1942 р. відділ зв'язку УШПР мав 9 радіостанцій за лінією фронту, то вже в січні 1943 р. їх кількість збільшилась до 25. На 1 серпня 1943 р. в партизанських формуваннях діяли 75 ліній зв'язку і 25 в окремих загонах, вони мали в своєму розпорядженні 120 радіостанцій. У жовтні 1943 р. кількість зовнішніх ліній радіозв'язку партизанського руху України досягла максимальної

величини за всю війну – 110. Восени 1944 р. кількість ліній зовнішніх кореспондентів скоротилась до 12 і охоплювала ті партизанські формування і органи керівництва ними, які діяли за межами України. За період 1942–1944 рр. з 343 зовнішніх ліній зв'язку центрального вузла УШПР лише в 7 випадках не було встановлено радіозв'язку з кореспондентами за лінією фронту через загибель радистів або втрату радіоапаратури. Мали місце принаймні три провали через зраду радистів, котрі були захоплені в полон противником[9].

Радіообмін Головрації УШПР з її кореспондентами характеризуються такими даними: 1942 р. – 2172, 1943 р. – 37 791 радіограма. Всього за 1942–1944 рр. центральний вузол УШПР прийняв і відправив 72 512 радіограм обсягом 3 478 390 слів. Особливо інтенсивним був радіозв'язок в 1943–1944 рр., коли вузол провів 60 417 сеансів зі своїми кореспондентами, здійснив 40 387 зв'язків[10].

Уже з перших днів свого існування УШПР приділяв постійну увагу питанням радіозв'язку з партизанами. В одній з перших радіограм штабу від 24 липня 1942 р. містилася вказівка, щоб командири загонів підпорядкували собі всі радіостанції і постійно інформували про бойову і розвідувальну діяльність. Впродовж 1942–1944 рр. УШПР видав низку важливих наказів і розпоряджень, спрямованих на підвищення ефективності роботи відділу зв'язку та центрального радіовузла, та укомплектування всіх ланок зв'язку партизанського руху кваліфікованими кадрами, на підвищення військової дисципліни серед радистів та інших спеціалістів. Важливе значення надавалося поліпшенню якості підготовки фахівців радіозв'язку в спецшколі УШПР.

Штаб вимагав, щоб відділ зв'язку контролював виконання програм радіозв'язку і якість сеансів радіопередач, організовував постійне технічне навчання з особовим складом Головрації, перевіряв стан її матеріальної частини. Перед відділом ставилось завдання регулярно проводити перекваліфікацію радистів діючих партизанських формувань, здійснювати інструктаж тих, хто готувався для перекидання з радіостанціями за лінію фронту.

Як свідчать документи, радіозв'язок охоплював всі найважливіші питання бойової діяльності і життя партизанів. Двічі Герой Радянського Союзу О. Федоров говорив, що «в сучасній

війні без радіозв'язку партизанський загін, якщо не загине, то буде ледве животіти». Зв'язок з керівними центрами і радянським тилом був однією з важливих підвалин боєздатності формувань. Так, в березні 1943 р. з 613 вихідних радіограм Головрації до своїх кореспондентів в 35 ставились бойові завдання загонам і з'єднанням, в 25 містились вказівки щодо ведення розвідки, 70 стосувались питань дислокації, складу і чисельності партизанів, 96 торкались організації радіозв'язку, 164 були пов'язані з перекиданням вантажів і прийманням літаків на партизанські аеродроми[11].

Упродовж всієї діяльності УШПР постійно вимагав від партизанського командування регулярно повідомляти по радіо про місце перебування загонів і з'єднань, їх чисельний склад, хід бойових і диверсійних дій, результати розвідувальної діяльності. 24 листопада 1942 р. штаб зробив зауваження С. Ковпаку, що від нього за весь час рейду на Правобережну Україну не надійшло жодного повідомлення про бойову діяльність. 29 травня 1943 р. УШПР повідомив командира Сумського партизанського з'єднання про незадовільну роботу його радіовузла і зажадав вжити заходів щодо зміцнення дисципліни серед радистів і поліпшення їхньої роботи.

Наведені вище дані про характер радіообміну між партизанами і УШПР свідчать про високу питому вагу питань організації і функціонування «повітряного мосту» між загонами і з'єднаннями та радянським тилом. «Найбільшою заслугою УШПР того часу, – писав у своїх спогадах М. Наумов, – особисто я вважаю організацію широко розгалуженого радіозв'язку Москви з населенням окупованих районів. Завдяки партизанському штабу і радіозв'язку ми отримали можливість викликати до себе літаки, тобто отримувати допомогу озброєнням і боєприпасами, медикаментами, евакуювати хворих і поранених, відправляти і отримувати пошту»[12].

Організації вильоту літаків за лінію фронту передував інтенсивний радіообмін між Головрацією УШПР і партизанськими радіостанціями, під час якого обговорювались погодні умови, уточнювалось місце знаходження загонів і з'єднань, можливість прийому літаків, система наземних сигналів тощо. В 1943–1944 рр. центральний радіовузол передав 2728 радіограм-авіаблискавок. Із 1207 літако-вильотів за цей період в тилу противника 70 % було організовано з отриманням від пар-

тизанів інформації про готовність приймання літаків. У окремих випадках при опрацюванні зазначених питань радисти Головрації УШПР працювали впродовж всього дня, а то й більше[13]. Варто також зауважити, що пілоти взагалі відмовлялися вилітати за лінію фронту без повідомлень від партизанів про готовність приймання.

У системі служби зв'язку УШПР провідне місце належало центральному радіовузлу або Головрації. Його робота по справжньому розгорнулась лише наприкінці 1942 р., коли штаб передислокувався до Москви і були вирішені питання кадрів і матеріально-технічного забезпечення радіозв'язку партизанського руху. Очолив вказаний підрозділ М. Телєга, один з відомих організаторів підготовки партизанів-радистів України. Станом на 26 червня 1943 р. у штаті центрального радіовузла нараховувалось 137 працівників. Коли влітку 1942 р. радіовузол мав лише 2 радіоапарати, то вже через рік – 20 приймачів і 15 передавачів (7 радіостанцій РАФ, дві – РАТ, дві – РСБ, чотири радіопередавачі типу «Джек»). Між центральним радіовузлом і УШПР діяв прямий зв'язок за допомогою літеродрукуючих телеграфних апаратів СТ-35.

Якщо в перші місяці діяльності УШПР в 1942 р. центральний радіовузол міг працювати зі своїми кореспондентами один чи два рази на добу, то вже на зламі 1942–1943 рр. партизанські радисти могли в будь-який час зв'язатися з центральним радіовузлом штабу. Центри приймання вузла в літній час працювали з 5 до 24 годин, а взимку – з 8 до 22 години. Їх нормальна завантаженість становила 120–150 радіограм на добу, коли функціонували 5–6 передавальних апаратів, які забезпечували зв'язок з 10–12 кореспондентами. В дні максимальної завантаженості радіоефіру (200–300 радіограм) роботу вели до 10 радіопередавачів.

Один з найвідоміших партизанських радистів О. Хабло, порівнюючи організацію зв'язку ЦШПР при Ставці ВГК, Розвідувального управління Червоної армії, НКВС СРСР, БШПР в 1942–1944 рр., говорив, що за своєю організацією і оперативністю зв'язок УШПР був кращим, ніж в перерахованих відомствах. За його словами, найбільш цінним в системі зв'язку УШПР була можливість зв'язатися з Головрацією в будь-який час і, крім того, право для радиста на вільний виклик центрального радіовузла[14].

Серед завдань відділу зв'язку УШПР важливе значення надавалося безпеці партизанського зв'язку від проникнення в його мережу радіорозвідки противника. Цими питаннями займалася спеціальна контрольна служба, створена в червні 1943 р. «Впродовж існування центрального радіовузла, – говориться в підсумковому звіті відділу зв'язку УШПР за 1942–1945 рр., – не було зареєстровано жодного випадку використання його засобів, які здійснювали приймання і передавання у ворожих інтересах»[15].

У контексті зазначеного УШПР настійно вимагав від партизанів маскувати діяльність їхніх радіостанцій. Влітку 1943 р. штаб надіслав командирам і комісарам партизанських формувань таку радіограму: «За даними розвідки, противник посилив спостереження за роботою партизанських рацій. Пропонуємо більш ретельно застосовувати радіомаскування і скорочувати матеріал, що передається, за рахунок другорядного. Під час рейдів і маневрування загонів поблизу противника рекомендуємо не користуватися передавачем... Термінові повідомлення, не більше 50 груп, повинні передавати кращі оператори. Особливо необхідно звернути увагу на щоденну зміну позивних, безумовне виконання вказівок Головрації про зміну хвиль під час роботи...». Водночас УШПР рекомендував партизанському командуванню здійснити аналогічні заходи щодо радіомаскування між загонами з'єднань[16].

Треба додати, що спецвідділ НКДБ УРСР в цілому позитивно оцінив з точки зору безпеки роботу радіомережі УШПР. У висновках від 28 вересня 1944 р. говорилось: «Незважаючи на різну підготовку і кваліфікацію операторського складу мережа працює вповні задовільно і злагоджено, випадки зриву бувають одиничні, відкриті переговори при зв'язку зустрічаються дуже рідко. Радисти працюють дисципліновано...»[17].

Складовою частиною системи зв'язку партизанського руху були відділення зв'язку представництв УШПР при військових радах фронтів. 12 березня 1943 р. Т. Строкач наказав начальнику відділу зв'язку Є. Коссовському виїхати до згаданих органів, які були передані ЦШПР при Ставці ВГК Українському штабу, для організації їх радіозв'язку з УШПР, перевірки стану радіозасобів і організації зв'язку з діючими загонами і групами.

Згідно з встановленим порядком відділення зв'язку представництв підпорядковувались як своїм безпосереднім керівникам, так і відділу зв'язку УШПР. Питання укомплектування згаданих відділень кадрами і матеріально-технічними засобами вирішувались Управлінням зв'язку штабів відповідних фронтів і відділом зв'язку УШПР. Про технічні можливості радіовузлів представництв свідчить таке. В представництві УШПР при військових радах Воронезького, 1, 2 і 4-го Українських фронтів радіовузол мав 5 радіостанцій типів РАФ, РСБ, СПР-284, 6 передавачів «Джек», 21 приймач типів «Чайка», КВ, «Торн», УС-3С. Ця апаратура обслуговувала 124 зовнішніх і 20 внутрішніх ліній зв'язку. В партизанських формуваннях представництва перебувало 225 радіостанцій. За роки війни радіовузол організував 9475 сеансів зв'язку зі своїми кореспондентами, прийняв 9108 і передав 10 239 радіограм. На зв'язок не вийшло 10 кореспондентів, або 8 % до загальної кількості ліній зв'язку[18]. По інших представництвах ця цифра була: 20–30 %.

Усього ж за 1942–1945 рр. радіовузли відділень УШПР при військових радах фронтів встановили і обслуговували 365 ліній зв'язку, в тому числі 265 в тилу ворога. В боях з ворогом та з інших причин загинуло або ж пропало безвісти 63 радисти[19]. В одному випадку на Південному фронті розвідник-резидент «Орлов» (Бутимов) з радистом Москальовою неподалік від Сталіно були схоплені німцями і почали вести «радіогру» з представництвом УШПР. Після перших радіограм це з'ясувалося і «радіогра» підтримувалась до травня 1943 р.[20]

У порівнянні з центральним радіовузлом УШПР та радіовузлами представництв штабу при військових радах фронтів в надзвичайно складних умовах працювали радисти партизанських загонів і з'єднань. Партизанська радіомережа була найважливішою ланкою в системі зв'язку УШПР. Уже влітку 1942 р. у з'єднанні О. Сабурова організовується перший радіозв'язок між загонами, який здійснили відомі радисти О. Хабло, П. Бурий, М. Вовчик-Блакитна.

Після зміцнення матеріально-технічної бази зв'язку УШПР в листопаді 1942 р. направив керівнику оперативної групи ЦК КП(б)У і УШПР С. Маликову перший радіовузол на чолі з одним з кращих випускників спецшколи УШПР І. Кудаковим. У січні 1943 р. радіовузол отримав О. Федоров, а потім й інші

командири – С. Ковпак, О. Сабуров, М. Наумов. Усього в партизанські формування було переправлено 25 радіовузлів з радистами та необхідним обладнанням. З їх допомогою в загонах партизанських з'єднань було відкрито 71 лінію внутрішнього зв'язку[21].

Кількість радіоапаратури в складі радіовузлів коливалася від 4 до 10 і більше одиниць. Це були – рації, передавачі і приймачі, двигуни-генератори, елементи живлення, інструмент тощо. Не була усталеною і штатна чисельність. На час рейду в Карпати в з'єднанні С. Ковпака було 9 спеціалістів радіосправи. В 1-му Молдавському з'єднанні В. Андреєва в лютому 1944 р. у складі радіовузла рахувалось 12 працівників.

Створення радіовузлів відкрило можливості для розширення зони бойової діяльності загонів і диверсійних груп, організації дальньої розвідки, поліпшило управління окремими бойовими одиницями в складі партизанських з'єднань, тому що окремі загони інколи діяли на відстані до 300 км від основної бази. У звіті начальника радіовузла з'єднання ім. Л. Берії (А. Грабчак) говориться: «...Для командування з'єднання вузол радіозв'язку відіграв велику роль, допоміг розширити плани бойових дій. Відразу розпочалося надсилання окремих загонів і розвідгруп на більшу відстань з приданням їм радіостанції і цим самим прискорили зв'язок між центром і цими групами»[22].

Як свідчать документи партизанського руху, радіо стало ефективним засобом керівництва підрозділами в ході бойових дій, застосовувалось для корегування артилерійського вогню під час атак партизанами населених пунктів. Серед перших командирів з'єднань, які використовували радіозв'язок в бою, був О. Федоров. Цьому приділяли увагу С. Ковпак і П. Вершигора. На початку 1944 р., коли партизани все частіше почали взаємодіяти з наступаючими радянськими військами, організовувались лінії зв'язку між штабами армійських частин і партизанськими з'єднаннями.

У контексті сказаного цікавою є думка радіотехніка Б. Карасьова із Сумського з'єднання. У своїй доповідній записці на ім'я Т. Строкача від 15 червня 1944 р. він писав: «В боях доводилося організовувати складні схеми зв'язку – батальйон з батальйоном, батальйон з штабом, штаб з Москвою і т.п. Після тривалого нашого перебування у з'єднанні всі переконалися в

тому, що радіовузол в з'єднанні – це основа, це – невід'ємна частина, без якої загін існувати не може»[23].

Наявність радіовузлів дозволила забезпечувати зв'язок між кількома окремо діючими з'єднаннями, обмінюватись оперативною і розвідувальною інформацією. Наприклад, влітку 1943 р. з'єднання О. Сабурова мало лінії радіозв'язку з формуваннями В. Бегми, Я. Мельника, С. Маликова, О. Федорова. Під час рейду в Карпати Сумське партизанське з'єднання (С. Ковпак) здійснювало обмін радіограмами із штабами В. Бегми, Я. Мельника, О. Сабурова, О. Федорова, І. Шитова. Партизанські загони, які діяли в складі з'єднань, крім лінії зв'язку з штабом своїх з'єднань мали запасну лінію зв'язку з центральним радіовузлом УШПР. Останній у випадку необхідності забезпечував транзитний зв'язок між загонами і з'єднаннями.

У січні 1943 р. УШПР надіслав партизанському командуванню «Інструкцію з використання радіозасобів в партизанських загонах і окремих групах в тилу противника». В ній зазначалося, що всі радіозасоби перебувають в повному розпорядженні командира загону і можуть використовуватися лише «для встановлення зв'язку загону (групи) з Українським штабом партизанського руху і для зв'язку всередині загону». Повна відповідальність за стан радіозасобів покладалася на командира і начальника радіостанції. Командир загону або ж з'єднання був зобов'язаний забезпечити охорону радіостанції, не допускати до неї нікого, крім себе самого, комісара і начальника штабу. Керівник радіовузла контролював шифри і ключі, оберігав зміст радіограм від сторонніх осіб[24].

УШПР вимагав, щоб в загонах і з'єднаннях була організована надійна охорона радіозасобів як в таборі, так і під час рейдів. Пропонувалося виділяти для охорони однієї рації не менше двох бійців, не залучати радистів до бойових дій, не посилати їх на завдання в складі дрібних груп. Наприклад, в з'єднанні М. Наумова охорону радіовузла несло відділення в складі 11 бійців, котрі мали на озброєнні один ручний кулемет, 4 гвинтівки, 6 автоматів. Вони і на марші, і в населених пунктах чи таборі розміщувалися поряд з радіовузлом, цілодобово охороняли його[25].

Але не завжди і не всі командири загонів і з'єднань правильно ставилися до особового складу своїх радіовузлів. Коли, на-

приклад, в лютому 1943 р. в Сумське з'єднання прибув радіовузол, то С. Ковпак поставився до його працівників із застереженням. А комісар С. Руднєв, навпаки, підтримав і сказав: «Товариші, розгортайте свою роботу і дійте»[26]. Напруженими були стосунки С. Ковпака і з начальниками радіовузлів (Г. Бабій та Ф. Божченко). На нашу думку, це пояснювалося тим, що старий партизан підсвідомо вгадав в новоприбулих радистах інформаторів УШПР, що в дійсності й мало місце. Про погане ставлення до себе з боку командування Вінницького з'єднання (Я. Мельник, Д. Бурченко) доповідала начальник радіовузла цього з'єднання.

Надзвичайно критично про ставлення партизанських командирів до спеціалістів радіозв'язку говорив й О. Хабло, який очолював радіовузли в з'єднаннях О. Сабурова та Л. Іванова в 1942–1944 рр. Він, зокрема, підкреслював, що в з'єднанні О. Сабурова в січні–червні 1943 р. охорони радіовузла взагалі не було і зазначав, що «більшість командирів загонів до цього питання ставилась несерйозно»[27].

Уже в перші місяці війни у зв'язку з розгортанням партизанського руху була усвідомлена необхідність забезпечення загонів і груп спеціальним радіообладнанням. Восени 1941 р. на одному з харківських заводів був розроблений зразок портативної радіостанції РПО (радіостанція партизанських загонів). Однак організувати її масове виробництво тривалий час не вдавалося. До середини 1943 р. було виготовлено 250 штук РПО різних модифікацій. РПО була компактною, надійною в експлуатації, вона вміщалася разом з деяким іншим обладнанням в трьох пакунках масою 29 кг.

Наприкінці 1942 р. за підтримки ЦШПР при Ставці ВГК та Головного управління зв'язку Червоної армії вдалося домогтися систематичного постачання партизанського руху України різним радіообладнанням. Матеріальну базу служби зв'язку складали стаціонарні і пересувні радіостанції типів РАФ, РАТ, РСБ, якими оснащувались Головрація УШПР та радіовузли представництв штабу при військових радах фронтів. Портативні радіостанції РПО і «Сєвєр» використовувались для обслуговування радіовузлів партизанських загонів і з'єднань. Всі модифікації РПО були основними засобами радіозв'язку у вузлах партизанських формувань України і дозволяли встановлювати зв'язок на відстані до 1200 км. За оцінкою відділу

зв'язку УШПР, РПО «заслужили високу оцінку радистів-партизанів». Радіостанція «Сєвєр», загальною масою 13,5 кг, використовувалась як резервна рація. Маючи дальність роботи до 700 км, зазначена радіостанція широко застосовувалась для зв'язку між загонами партизанських з'єднань[28].

Радіомайно, яке перекидалося за лінію фронту партизанським формуванням, проходило перевірку в лабораторії відділу зв'язку УШПР в присутності радистів, які мали з ним працювати. Апаратура і обладнання, які надходили від промисловості, нерідко мали виробничі дефекти, несправності, які доводилося усувати силами працівників радіомайстерні – лабораторії. Зокрема, було відрегульовано з частковим ремонтом 265 комплектів радіостанцій РПО і 217 комплектів радіостанцій «Сєвєр». Крім цього, після розформування частини партизанських загонів і з'єднань в 1943–1944 рр. було відремонтовано також 313 комплектів їхніх радіостанцій[29].

Паралельно із зазначеним в ряді партизанських формувань також проводився поточний ремонт різного радіообладнання. Так, в з'єднанні М. Наумова спеціалісти радіовузла на чолі з Б. Козловим надали технічну допомогу і здійснили ремонт 8 радіостанцій з'єднань С. Маликова та І. Шитова, спецзагонів і груп НКДБ, розвідгрупи 1-го Українського фронту. Аналогічна робота проводилася і в з'єднанні О. Федорова, де радіовузол очолював О. Маслаков[30].

Хоч в звітах радистів-партизанів особливих нарікань на якість радіоапаратури і обладнання не було, проте дуже критичною в цьому контексті є думка вже згадуваного фахівця партизанського радіозв'язку О. Хабла. У своєму звіті він пише: «За три роки моєї роботи в партизанських загонах несправностей в апаратурі було дуже багато і самих різних»[31].

Основними джерелами постачання УШПР засобами і обладнанням радіозв'язку були Головне управління зв'язку Червоної армії і Наркомат електротехнічної промисловості СРСР. Якщо в червні–вересні 1942 р. за лінію фронту було перекинуто 18 радіостанцій, то з 1 жовтня 1942 р. по 1 квітня 1943 р. – 53. Особливо поліпшилось забезпечення партизанів радіообладнанням у зв'язку з розробленням оперативного плану бойових дій партизанських загонів на весняно-літній період 1943 р. За період з 1 квітня по 1 серпня 1943 р. в партизанські формування було направлено 78 радіостанцій, в тому числі О. Федо-

рову – 11, С. Ковпаку – 10, О. Сабурову – 9, М. Наумову і Я. Мельнику – по 8[32].

За даними відділу зв'язку УШПР, в системі партизанського руху України налічувалося 433 радіостанції РПО, 367 радіостанцій «Сєвєр», 22 рації інших типів, 37 радіопередавачів «Джек», 30 приймачів УС-3С і 24 РПП. За лінію фронту було переправлено також понад 9 тис. радіоламп, близько 41 т гальванічного живлення[33]. Переважна більшість зазначеного майна надходила до партизанів у справному стані, хоч мали місце й випадки його пошкодження у випадку десантування на вантажних парашутах. У звіті відділу зв'язку УШПР говориться: «Не було жодного випадку відправлення в тил рацій без попередньої перевірки їх, також у випадку, якщо вони йшли без радиста»[34].

Уже від початку розгортання партизанського руху важливого значення набуло питання підготовки радистів для партизанських загонів і груп. Спочатку вони готувалися по лінії органів НКВС УРСР, а потім в спецшколі УШПР. Уже в липні–вересні 1942 р., незважаючи на передислокацію згаданої школи з Ворошиловграда до Саратова, в ній було підготовлено 42 радисти, а з жовтня 1942 р. по квітень 1943 р. – ще 185. Всього ж за роки війни в системі УШПР було підготовлено 769 радистів, 24 начальники радіовузлів, 24 електрики, 28 радіомайстрів[35]. Крім зазначеного, служба зв'язку партизанського руху поповнювалась спеціалістами радіосправи з Центральної радіошколи № 3 ЦШПР і Горьківської радіошколи Наркомату оборони СРСР.

УШПР, виходячи з обставин військового часу, приділяв велику увагу питанням стану готовності радистів, які перекидалися за лінію фронту. За спеціальною програмою зазначені радисти впродовж кількох днів проходили додаткову підготовку, інструктаж. Їх детально знайомили з необхідною документацією, пов'язаною з особливістю роботи партизанської радіомережі, умовами експлуатації радіостанцій в партизанських загонах, тренували на встановлення зв'язку на великих відстанях. По підсумках згаданої роботи складався спеціальний акт, який засвідчував готовність радиста працювати у ворожому тилу.

Перше перекидання радистів за лінію фронту УШПР здійснив вже в червні 1942 р. До кінця цього року на окупова-

ну територію було направлено 64 спеціалісти, а в січні 1943 р. – ще 18. Безпосередньо штаб організував переправлення в партизанські формування 407 радистів, з них 153 жінки[36]. А загальна кількість радіоспеціалістів, перекинутих штабом та його представництвами на фронтах в 1942–1944 рр. на окуповану територію, склала 549 чоловік[37].

Перекидання переважної більшості радистів за лінію фронту здійснювалося шляхом десантування на парашутах, при цьому багато з них робили це в своєму житті вперше. Кожний радист мав при собі майно масою 20 кг, не рахуючи автомати з двома запасними магазинами патронів, продовольства, медикаментів тощо. Не важко усвідомити, що зазначені вище обставини вимагали від радистів, крім фізичної загартованості, великої мужності і витримки. Були випадки, коли вони не зразу потрапляли до партизанів, були змушені розшукувати їх в незнайомій місцевості.

Нелегким було бойове життя спеціалістів радіовузлів партизанських формувань. Нічні марші, короткі бої, оточення й вихід з нього – це були сурові реалії партизанської дійсності і їх учасниками були радисти, котрі несли відповідальність за майно, яке інколи мало масу 100 кг і більше. При цьому треба врахувати, що значна частина з них не мала попередньої військової підготовки і була, як вже говорилося, жіночої статі.

Для розуміння того, яким повинен бути радист-партизан, цікавою є думка з цього питання начальника радіовузла з'єднання С. Маликова І. Кудакова. У своєму звіті він писав: «Для радиста, який в тилу противника і виконує важливу роль в справі боротьби з ворогом, вимагається вміння поєднувати добру, акуратну роботу з тими важкими обставинами, з якими доводиться часто зустрічатися...»[38].

Як свідчать документи партизанського руху, радисти та інші спеціалісти радіовузлів в переважній більшості справилися з своїми обов'язками, виявляли мужність і хоробрість. Відомі випадки, коли радисти в розпалі бою очолювали групи партизанів, піднімали їх в атаку, виводили з оточення, гинули в боях. З 407 радистів, перекинутих за лінію фронту УШПР, 23 загинули[39]. Одним з перших радистів-партизанів, які загинули в тилу ворога, був Коломієць, котрий разом з О. Хаблом і П. Бурим був направлений ще на початку вересня 1941 р. на територію Сумської області.

Про становище, в якому опинилися вищезгадані радисти-партизани і яке нерідко траплялося і в наступні часи, виразно говориться в чорнових нотатках О. Хабла за 1941–1942 рр., які зберігаються серед документів УШПР. На початку грудня 1941 р. кілька партизанських загонів Сумщини (Л. Кульбаки, М. Воронцова, К. Погорєлова та ін. командирів) під тиском фашистів відходили в Брянські ліси. З ними йшли О. Хабло та його товариші П. Бурий та С. Мельниченко, несучи на собі радіоапаратуру. Під час одного з привалів партизанський табір раптово атакували німці. Почався неорганізований відступ. «Перевантажені радіомайном, – пише О. Хабло, – ми опинилися прикриваючими – ніхто із загону в цей час ні про нас, ні про апаратуру не пам'ятав... Йти було неможливо, ми залягли, пересуваючись повзком і тягли за собою майно, намагаючись дістатися до своїх, які бігли попереду. Врешті, ми знесилились, вигукнули, що будемо стріляти по тих, хто тікає (своїм) і тільки тоді частина з них зупинилась, а за ними й інші...»[40].

На долю радистів-партизанів випадали й більш важкі випробування. Про це, зокрема, свідчать факти з діяльності представництва УШПР при Військовій раді 3-го Українського фронту. Так, в першій половині червня 1944 р. у складі загону І. Кузьменка, який був десантований на територію Румунії, невдовзі опинився в оточенні і був розбитий, героїчно билися до останнього подиху радисти В. Фролова та М. Бурлаченко. Остання покінчила з собою. Трагедія трапилася і з загоном І. Бондаренка, який 20 липня 1944 р. після приземлення був оточений румунами. У цій ситуації радистка З. Зубрицька знищила рацію і шифродокументи і, використавши весь боєзапас, застрелилася, не бажаючи потрапити до полону[41].

Величезний тягар лягав на плечі особового складу радіовузлів під час рейдів партизанів по глибокому тилу противника. Особливо показовим, на нашу думку, був похід Сумського з'єднання С. Ковпака в Прикарпаття (червень–вересень 1943 р.). Коли загони увійшли в гірську місцевість, надзвичайно погіршились з технічних причин умови радіозв'язку як між підрозділами з'єднання, так і центром. Драматизм досяг апогею, коли ковпаківці опинились в оточенні і мали пробиватися з нього. За наказом командира все радіомайно, яке не можна було взяти на себе, було знищене, а радисти розподілені між 7 групами, які йшли на прорив.

Як пише у своєму звіті начальник радіовузла Ф. Божченко, незважаючи на окремі зриви, зв'язок між групами та УШПР під час відходу з Карпат був в цілому задовільний, виходячи з екстремальних умов. За словами Ф. Божченка, «приймаючи бої, прориваючись з оточення, переносячи голод та інші бойові негаразди – всі радисти загону показали себе щирими патріотами Батьківщини...». Із 9 чоловік особового складу вузла було втрачено лише дві людини: радист В. Капшук разом з рацією і документами перейшов на бік націоналістів, а радистка К. Яковлєва дезертирувала[42]. Серйозні поранення отримав вже згадуваний радіотехнік Б. Карасьов.

Від лютого по липень 1944 р. включно тривав рейд з Рівненщини на територію Польщі партизанського загону УШПР під командуванням Г. Ковальова. Радіовузол цього загону в складі 4 спеціалістів не тільки забезпечив надійний зв'язок з УШПР, але й постійно підтримував зв'язок зі своїми бойовими і диверсійними групами, які діяли на відстані від 15 до 200 км. Характеризуючи своїх підлеглих, начальник радіовузла Є. Демченко особливо відмітила радиста Хосе Сандоваля, іспанця за національністю. «Працював виключно чітко, – писала вона в звіті, – швидко і добре. В бою завжди діяв рішуче, сміливо, з рацією на плечах, в перших лавах не раз проривав оточення німців»[43].

Під час боїв і маршів гинули чи пропадали безвісти не лише люди, але й втрачалося радіомайно. Вже вище говорилося про втрати матеріальної частини, понесені радіовузлом Сумського партизанського з'єднання під час рейду в Карпати. 24 лютого 1944 р. був атакований німцями штаб 1-го Молдавського з'єднання (В. Андреєв). Як пише у своєму звіті начальник радіовузла І. Мойсеєв, уникнути негайного знищення можна було лише за рахунок швидкого відступу пішим порядком. За цих обставин командування наказало все радіомайно, яке важко було взяти на плечі, знищити. Було підірвано передавач «Джек-ІІ», приймач «УС-3С», 8 рацій РПО-2 і «Сєвєр»[44].

Кваліфікована праця, мужність і відвага фахівців радіозв'язку партизанського руху України була відмічена нагородами СРСР. Серед перших нагороджених радистів-партизанів були вже згадувані П. Бурий, М. Вовчик-Блакитна, О. Хабло, які восени 1941 р. встановили зв'язок партизанів Сумщини з керівними центрами. Указом Президії Верховної Ради СРСР

від 18 травня 1942 р. вони були відзначені орденами Червоної Зірки і «Знак Пошани». За підтримання чіткого і безперервного зв'язку з центром під час рейду на Правобережну Україну (жовтень–листопад 1942 р.) з'єднання О. Сабурова орденом Леніна був нагороджений О. Хабло. Двічі орденоносцями стали й інші партизанські радисти. Орденами Вітчизняної війни I і II ступеня, Червоної Зірки, медалями відзначений К. Скрипник, бувший начальник радіовузлів партизанських з'єднань М. Попудренка (Чернігівщина) та І. Діброва, яке діяло в 1944–1945 рр. на теренах Словаччини.

Як свідчать документи, звіти відділу зв'язку УШПР та радіовузлів діючих партизанських загонів і з'єднань система зв'язку партизанського руху відіграла важливу роль у посиленні оперативного рівня керівництва бойовими і диверсійними діями партизанів України, підвищенню їх результативності, сприяла швидкому передаванню військовому командуванню, іншим зацікавленим органам розвідувальної інформації. Гідно проявив себе в нелегких буднях війни й особовий склад радіовузлів партизанського руху.

За словами вже згадуваних англійських дослідників О. Гейльбрунна та Ч. Діксона, якби радянські партизани «не мали радіозв'язку, їх дії, поза всяким сумнівом, були б менш ефективними»[45].

Позитивно оцінюючи стан і діяльність системи зв'язку партизанського руху України в 1941–1944 рр., не слід забувати ті труднощі і прорахунки, які мали місце в реальній дійсності і про які вже частково йшлося. Разом з тим необхідно пам'ятати, що факти зривання сеансів радіозв'язку, технічної недосконалості апаратури і обладнання, недостатньої підготовки кадрів, організаційної та оперативної неузгодженості – все це притаманно будь-якій військовій організації за екстремальних умов збройної боротьби.

5.2. Матеріально-технічне постачання партизанських формувань

Уже в липні–серпні 1941 р. у зв'язку з розвитком партизанського руху в Україні в тих районах, які мали опинитися під загрозою окупації, почали закладатися бази матеріального забезпечення партизанських загонів. Ця робота охоплювала

переважно ту місцевість, де наявність лісових масивів сприяла укриттю матеріальних припасів (зброя, боєприпаси, продовольство, типографії тощо). Разом з тим в степовій частині України накопичити необхідні ресурси виявилося практично неможливо.

Восени 1941 – навесні 1942 рр. зазначені матеріальні припаси були фактично вичерпані. До того ж частину партизанських баз вдалося розкрити противнику, в ряді випадків не без допомоги зрадників. Тим часом активізація партизанського руху з весни 1942 р. висунула на одне з перших місць організацію матеріального забезпечення партизанів з радянського тилу.

Теоретично вважалося, що партизани, перебуваючи в тилу ворога, мають можливість поповнювати свої ресурси за його рахунок, тобто самопостачатися. Але реальна дійсність показала, що це лише один із шляхів матеріального забезпечення партизанського руху і характерний переважно для 1941 р. – першої половини 1942 р. У зв'язку з посиленням протипартизанської боротьби і розширенням лав партизанів на перший план виходило питання їх постачання з Великої землі. Особливо це стосувалося важкої і автоматичної зброї (гармати і міномети), боєприпасів, міннопідривного майна тощо.

Зазначене вище глибоко усвідомлювали активні учасники партизанського руху. Класичною у цьому контексті здається точка зору комісара Сумського з'єднання, викладена в листі на ім'я начальника УШПР (27 січня 1943 р.). У ньому С. Руднєв говорив, що порівнювати минулий рік, коли партизани добували боєприпаси, залишені нашими відступаючими військами, та й ворог був легковажним, з теперішнім часом не можна. «...Те, що залишила наша армія, – писав він, – фріци і поліція забрали; і [зараз] фріци стали іншими, забираються в дзоти і кам'яні будівлі, звідки їх вибивати значно важче... Снаряди, патрони, тол, міни – це наш хліб»[46].

Отож, на нашу думку, інтенсивність і ефективність бойової діяльності партизанів об'єктивно перебувала в прямому зв'язку з тим, наскільки керівні центри усвідомлювали необхідність централізованого матеріально-технічного забезпечення партизанського руху і були здатні розв'язати цю проблему. Слід погодитися з вже згаданими англійськими дослідниками О. Гейльбрунном і Ч. Діксоном, які пишуть, що «в боротьбі

проти високоорганізованої і чудово оснащеної армії вони (тобто, партизани. – *Авт.*) до певної міри залежать від постачання з баз, які перебувають в неокупованій частині країни»[47]. Ця точка зору підтверджується й відомими фактами постачання західними союзниками сил французького Опору та югославських партизанів Броз Тіто в 1943–1944 рр. Один з керівних діячів французького руху Опору Е. д' Астьє наприкінці 1943 р. доводив Ш. де Голлю, що головною перешкодою для оснащення сил Опору є нестача зброї, боєприпасів, радіотехніки, які є в розпорядженні союзників – Великої Британії і США[48].

Тим часом навесні–влітку 1942 р. в Москві недооцінювали значення постачання партизанів з радянського тилу, постійно орієнтуючи їх на добування матеріальних ресурсів у противника, не рахуючись з тим, що це часто-густо призводило до невиправданих втрат особового складу. Становище не змінилося й після утворення системи штабів партизанського руху. 18 серпня 1942 р. начальник УШПР при ставці ВГК у вказівках на адресу підлеглих йому керівників партизанських штабів, в тому числі й УШПР, виклав офіційну точку зору щодо згаданого вище питання.

У цьому документі стверджувалось, що «партизанські загони повинні і мають для цього всі можливості забезпечувати себе за рахунок противника». Якщо партизани не мають в достатній кількості зброї, боєприпасів та іншого спорядження, то вони повинні здобувати все це в бою. На думку П. Пономаренка, тільки бездіяльні партизанські загони будуть відчувати нестачу ресурсів. Він вважав, що не можна заохочувати партизанів покладатися на постачання тільки з центру, бо це начебто буде сприяти безтурботності в загонах. У зазначених вказівках підкреслювалось, що постачання партизанів спеціальним озброєнням, в тому числі радіозасобами і підривним майном, ЦШПР бере на себе і буде це робити в централізованому порядку[49].

Вказана позиція Центрального ШПР в той час, на наш погляд, обумовлювалась кількома причинами. **Перша.** В розпорядженні керівних органів ще не було в достатній кількості озброєння, боєприпасів, інших технічних засобів і спорядження для забезпечення зрослих потреб партизанського руху. **Друга.** Брак авіатранспортних засобів не дозволяв організувати перекидання необхідних ресурсів за лінію фронту.

Третя. Вище партійно-радянське керівництво в Кремлі не виключало можливості, що за певних умов надлишки озброєння зможуть опинитися в руках прихованих ворогів радянської влади.

У останньому випадку наше твердження можна підкріпити аналогічною позицією в 1943–1944 рр. прем'єр-міністра Великої Британії В. Черчіля щодо постачання озброєнням сил французького руху Опору. За словами вже згадуваного Е. д' Астьє, британський прем'єр висловлював занепокоєння, щоб французи не використали англійську зброю для міжусобної боротьби[50].

У складі УШПР був створений відділ матеріально-технічного забезпечення, який в 1942–1944 рр. очолювали С. Маликов, О. Шинкарьов, Д. Новаковський. На цей підрозділ покладались такі завдання: постачання діючих і створюваних загонів і груп озброєнням, боєприпасами, іншим спорядженням і майном, організація його перекидання за лінію фронту, обслуговування особового складу партизанських загонів і з'єднань, які вийшли з ворожого тилу і перебувають на переформуванні; піклування за партизанами та членами їхніх родин, котрі прибули з окупованої території; забезпечення підрозділів штабу транспортними засобами.

У представництвах УШПР при військових радах фронтів існували відділення матеріально-технічного забезпечення, які за нарядами штабу та відповідних армійських та фронтових управлінь організовували постачання озброєнням та іншим майном своїх партизанських загонів і груп.

Згідно з розробленою схемою постачання партизанського руху України необхідними ресурсами з радянського тилу здійснювалось по кількох напрямках: озброєння і боєприпаси надходили від Головного артилерійського управління, міннопідривні засоби – від Головного воєнно-інженерного управління; радіоапаратура та інше обладнання – від Головного управління зв'язку і Наркомату електротехнічної промисловості СРСР; продовольство і речове майно – від Головного інтендантського управління Червоної армії.

Паралельно із зазначеним УШПР за допомогою ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР отримував деякі продовольчі товари і крам від союзних і республіканських наркоматів, а також по лінії місцевих партійно-радянських органів, в якості подарунків від

населення. Певна частина матеріальних ресурсів надходила по заявках УШПР від Центрального ШПР.

Перші офіційні заявки УШПР були зроблені вже 29 червня 1942 р. і адресовані Раднаркому та Наркомату торгівлі УРСР, де йшлося про виділення продовольчих ресурсів на липень. Цього ж дня УШПР звернувся до Військової ради Південного фронту про виділення 100 автоматів ППШ, 300 гвинтівок і пістолетів, 145 тис. патронів для озброєння особового складу загонів і груп, які готувалися до перекидання за лінію фронту. В останньому випадку вдалося отримати лише автомати і набої до них[51]. 10 липня 1942 р. штаб надіслав листа до Військової ради Південно-Західного фронту з проханням допомогти озброєнням і боєприпасами для забезпечення партизанських загонів М. Воронцова, С. Ковпака, О. Сабурова та О. Федорова, які активно діяли у ворожому тилу.

Однак в цей час у зв'язку з невирішеністю низки організаційних питань та внаслідок несприятливого перебігу подій на фронті питання матеріально-технічного забезпечення партизанів вирішувались важко. Ось як згадує той час радист-партизан з'єднання О. Сабурова О. Хабло, який тримав зв'язок з УШПР, очікуючи прибуття літаків з радянського тилу. «Ми тримали зв'язок, крім сеансів вдень за розпорядком, півмісяця і ще вночі... – пише він у своєму звіті, – ...але жодного літака за літо не отримали, проте попалили всі паркани, розкладаючи щоденно багаття»[52].

Після згадуваної наради в Кремлі наприкінці серпня – на початку вересня 1942 р. за участю групи партизанських командирів Білорусії, Російської Федерації і України умови матеріально-технічного постачання партизанського руху помітно поліпшились. Як писав начальник ЦШПР П. Пономаренко, Й. Сталін наказав задовольнити заявки партизанів на багато видів озброєння, боєприпасів та іншого спорядження, в тому числі на міномети та протитанкові рушниці. Разом з тим Голова ДКО звернув увагу партизанських командирів на необхідність «зробити захоплення зброї у противника справою першочерговою»[53]. На згаданій нараді була досягнута також домовленість про систематичне виділення партизанським штабам авіатранспортних засобів для перекидання вантажів за лінію фронту.

Невдовзі після згаданої наради в Москві начальник УШПР у своїй доповіді головнокомандуючому партизанським рухом К. Ворошилову «Про стан партизанського руху в Україні на 1.9.42 року» поставив питання про переведення УШПР і партизанських формувань України на централізоване забезпечення матеріально-технічними ресурсами із складів Наркомату оборони СРСР та інших союзних органів, про виділення літаків. Упродовж вересня–листопада 1942 р. зазначені вище питання були в цілому вирішені, хоч згадана проблема залишалася гострою фактично до кінця 1943 р.

У зв'язку з швидким просуванням лінії фронту на схід і розгортанням партизанського руху в глибині окупованої території України єдиним каналом постачання партизанів був авіатранспорт. Але, як вже говорилося, через нестачу транспортної авіації в Червоній армії питання отримання літаків завжди вирішувалося дуже важко.

Для організації авіаперевезень за лінію фронту в розпорядження УШПР виділялися літаки 101-го авіаполку 1-ї авіадивізії 7-го авіаційного корпусу авіації дальньої дії (АДД), які працювали з Чкаловського і Монінського аеродромів у Підмосков'ї. Крім них, на партизанів України працювали екіпажі 62-ї авіадивізії АДД та 1-ї авіатранспортної дивізії Цивільного повітряного флоту СРСР, які базувалися на аеродромі Внуково (Москва). Пізніше до цього залучалися й інші авіаційні підрозділи.

Але потреба постачання партизанів повітряним шляхом замикалася не лише на недостатній кількості авіатранспортних засобів. Для здійснення вильотів з приземленням на партизанських аеродромах, як правило, використовувались літаки ПС-84 і Лі-2. Але для польотів на велику відстань їх ще треба було дообладнувати додатковими баками з пальним. На організацію авіаперевезень помітно впливали й погодні умови, необхідність здійснення польотів переважно в нічний час, труднощі розшуку партизанських аеродромів, протидія противника.

Нерідко літаки, які виділялися для обслуговування партизанів України, виявлялися несправними, не мали пального. Так, 11 жовтня 1943 р. керівник представництва УШПР при Військовій раді 2-го Українського фронту В. Погребенко інформував начальника УШПР Т. Строкача, що через брак

пального 1-й гвардійський полк вилетів до Мічурінська, а на аеродромі Грайворон залишилося 70 т вантажів, які з нетерпінням очікують партизани.

Тим часом противник робив все можливе, щоб перекрити канал постачання партизанських загонів повітрям. Уже 19 вересня 1942 р. командуючий німецькими окупаційними військами в Україні розпорядився про організацію виявлення місць приземлення радянських літаків та викидання парашутистів. А 17 травня 1943 р. комендант 580-го армійського тилового району (2-а польова армія, група армій «Центр»), який частково охоплював північні райони Полісся, Чернігівщини, Сумщини, віддав вказівки здійснювати заходи щодо дезорієнтації екіпажів радянських літаків, які шукають райони викидання вантажів і людей[54].

Значні труднощі, як вже говорилося, мали місце в пошуку екіпажами літаків місць дислокації партизанських загонів. Так, впродовж 1–15 серпня 1942 р. було здійснено 4 літаковильотів в розташування С. Ковпака і О. Сабурова, однак вантажі доставити не вдалося, так як пілоти не виявили необхідних сигналів і не знайшли партизанів[55]. Такі випадки траплялися і в наступні роки. 17–18 січня 1943 р., наприклад, не знайшли місцезнаходження загонів С. Ковпака 2 літаки, які вилетіли з Внуковського і Чкаловського аеродромів[56].

Значні корективи в плани вильотів за лінію фронту вносила й погода. 31 січня 1943 р. Т. Строкач писав Голові Раднаркому УРСР Л. Корнійцю: «Кілька днів льотної погоди значно пожвавили нашу роботу, піднялись настрої партизанів». Але вже впродовж 4 лютого 1943 р. через суцільний туман не виконали завдання три літаки, які тримали курс на північні райони Сумщини[57]. В березні 1943 р. 16 разів з різних причин (погода, не знайшли партизанів, через несправності) поверталися з маршрутів літаки, які мали на борту вантажі для партизанів В. Бегми, А. Грабчака, С. Маликова, О. Сабурова, О. Федорова, інших командирів[58].

Із свого боку УШПР намагався уладнати питання, пов'язані з розшуком літаками місць дислокації партизанських формувань. Штаб постійно вимагав від командирів загонів точної інформації про їх знаходження, дотримання системи сигналів, на які мали орієнтуватися екіпажі літаків, відповідного обладнання аеродромних майданчиків. Вильоту машин, як правило,

передував обмін радіограмами між партизанами і УШПР і з'ясування готовності для прийняття літаків.

Авіаперевезення на окуповану територію здійснювалися як шляхом приземлення літаків, так і викиданням вантажів і людей на парашутах. Останній спосіб був найбільш поширеним. Так, у березні 1943 р. із 71 рейсу до українських партизанів в 47 випадках вантажі викидалися на парашутах[59]. Однак треба визнати, що зазначений вище спосіб не був достатньо ефективним. Як свідчить досвід часів Другої світової війни, чимало вантажів, які викидалися на парашутах, не знаходили своїх адресатів, потрапляли до ворога або ж взагалі зникали (болота, річки, лісові хащі). Мало місце й пошкодження вантажів. Так, А. Чайковський стверджує, що втрати від пошкодження вантажів «пересягали за 80 відсотків»[60].

Що стосується організації приземлення літаків за лінією фронту, то цей спосіб авіаперевезень був, безумовно, найкращим, хоч і технічно більш складним і нерідко ризикованим. У результаті посадки машин на партизанських аеродромах не тільки гарантувалось збереження вантажів, але й відкривалася можливість вивезення на Велику землю поранених і хворих партизанів, членів їхніх родин, передача цінної оперативної і розвідувальної інформації, нерідко й полонених.

З метою удосконалення організації польотів з приземленням УШПР намагався закріпляти окремі екіпажі за тими партизанськими формуваннями, куди вже льотчики вилітали і добре знали місцевість. Так, у вищезгаданому 101-му авіаполку АДД, яким командувала відома льотчиця В. Гризодубова (родом з Харкова), екіпаж І. Слєпцова постійно літав до О. Сабурова, Б. Лунца – до С. Ковпака, С. Васильченко частіше обслуговував партизанів О. Федорова.

Тим часом партизанські командири мало рахувалися з існуючими труднощами організації авіаперевезень і постійно «бомбардували» ЦК КП(б)У і УШПР, а в ряді випадків і Й. Сталіна, проханнями прискорити перекидання необхідних матеріальних ресурсів. Показовою може бути радіограма від 15 січня 1943 р. С. Ковпака Т. Строкачу і Л. Корнійцю: «Відсутність толу і боєприпасів дає [можливість] противнику вільно маневрувати. Є сумніви, що Ви не інформуєте товариша Сталіна. Змушений рапортувати товаришу Сталіну через радіостанцію Наркомату внутрішніх справ. Погода льотна весь час»[61].

Часто виникали комічні ситуації. Так, на аеродромну площадку С. Ковпака на озері Червоному (Полісся) був доставлений вантаж для організаторської партизанської групи А. Грабчака. Однак командир Сумського з'єднання вирішив залишити його собі. Виникла досить серйозна суперечка. Але справу вдалося залагодити. 28 січня 1943 р. А. Грабчак надіслав до УШПР таке повідомлення: «Зброю 7 лантухів отримав, за що Ковпак хотів розстріляти, але присутність члена Уряду (мається на увазі В. Бегма, член Верховної Ради СРСР. – *Авт.*) і Сиромолотного (уповноважений ЦК КП(б)У і УШПР. – *Авт.*) все уладнали. Дозволено набирати людей і йти за призначенням»[62].

Ішли на адресу ЦК КП(б)У і УШПР й скарги персонального характеру від командирів щодо постачання. Наприклад, О. Сабуров зауважив, що його ігнорують і висилають літаки переважно С. Ковпаку. Інші командири вже звинувачували О. Сабурова в тому, що він перехоплює їхні вантажі, заохочує пілотів продовольством і трофейними велосипедами, щоб вони змінювали курс і літали до нього.

У контексті зазначеного типовою, на нашу думку, може бути відповідь Т. Строкача щодо нарікань С. Ковпака. «Труднощі в роботі повинен Вам сказати, – писав 22 березня 1943 р. начальник УШПР комісару Сумського з'єднання С. Руднєву, – зустрічаються дуже великі, під час невирішені. Партизанські ж загони, в тому числі часто й Ваш загін, це не бажають розуміти, лають нас і все валять на те, що ми не хочемо допомогти і т.п.». І далі Т. Строкач роз'яснює, що забезпечити партизанів зброєю і боєприпасами внаслідок обмеженості засобів транспортування не завжди вдається. Начальник УШПР також звернув увагу на несприятливі метеорологічні умови[63].

І нарешті про авіаперевезення. Як писав у своїх спогадах один з авіаційних командирів О. Верхозін, «командування авіації дальньої дії було далеким від розуміння конкретних потреб партизанських з'єднань»[64]. І з цим твердженням можна частково погодитись, бо керівники АДД були переобтяжені своїми власними бойовими завданнями і саме їм віддавали пріоритет перед роботою на партизанський рух. До того ж техніка, яка перебувала в експлуатації, часто виходила з ладу, вимагала ремонту.

У контексті згаданого варто, як нам здається, зауважити, що в роки Другої світової війни й командування Військово-

повітряних сил Великої Британії важко йшло на виділення літаків для перевезення вантажів для учасників європейського руху Опору, вважаючи більш пріоритетною власну бойову діяльність. І це при тому, що англо-американці у порівнянні з СРСР мали незрівнянно більші авіаресурси. Мали місце випадки, коли в 1944 р. водночас понад 200 чотиримоторних бомбардувальників «В-17» і «В-24» кількома ешелонами впродовж багатьох годин викидали вантажі на умовні майданчики французьких сил Опору.

У зв'язку з підготовкою до реалізації плану бойових дій партизанів на зимовий період 1942/1943 рр. УШПР отримав можливість помітно поліпшити матеріально-технічне постачання загонів і з'єднань України. Однак, посилаючись на вказівки Москви, штаб все ж вважав, що «основними джерелами матеріально-технічного забезпечення діючих загонів повинні бути трофеї противника і місцеві ресурси»[65].

Тим часом, зосереджуючись на пошуку і здобутті зброї і боєприпасів, партизани об'єктивно відволікалися від своєї бойової і диверсійної діяльності. На наш погляд, ця думка простежується в листі секретаря Житомирського підпільного обкому КП(б)У і командира з'єднання С. Маликова від 12 березня 1943 р. на адресу начальника УШПР: «Можна було б мати більші бойові підсумки. Ми велику частину роботи вели на вишукання зброї, боєприпасів... Допомога нам, безумовно, потрібна»[66].

З 1 жовтня 1942 р. по 1 квітня 1943 р. було організовано 148 літако-вильотів за лінію фронту. За цей період українським партизанам було доставлено 3 гармати, 62 міномети, 109 ПТР, 67 кулеметів, 15,4 т вибухівки тощо. Зворотними рейсами пілоти вивезли з ворожого тилу 437 поранених партизанів і 178 членів їхніх родин. У зазначених вище обсягах поставок міномети, автомати і ПТР склали 70, 145 і 230 % від їхньої загальної кількості в партизанських формуваннях України станом на 15 листопада 1942 р. Крім згаданого, партизанам було також перекинуто близько 3 тис. предметів зимового одягу[67]. Однак вважається, що план літако-вильотів було виконано лише на 63 %, і партизани не отримали 80 т вантажів[68].

З огляду на значні обсяги вантажів, які переправлялися за лінію фронту, і необхідністю їх розподілення за адресою УШПР почав практикувати відрядження до партизанських за-

гонів своїх представників. Зокрема, в січні 1943 р. на аеродром орловських партизанів Сміліж був командирований капітан П. Логвин, котрий мав доручення прийняти озброєння і боєприпаси та розподілити їх між загонами Сумщини.

Організовуючи постачання партизанів на зимовий період 1942/1943 рр., УШПР встановив добову звітність про роботу працівників відділу матеріально-технічного забезпечення, яка почала діяти з 31 жовтня 1942 р. Так, наприклад, 2 листопада 1942 р. з центральних баз Наркомату оборони СРСР було отримано 250 снайперських гвинтівок, 250 карабінів, 250 пістолетів, 70 автоматів, 120 тис. патронів; 15–16 листопада – 2 тис. автоматів ППШ, 1760 карабінів, 150 ПТР, понад 700 тис. патронів тощо. І так кожного дня[69].

Хоч штаб намагався постійно контролювати всю роботу, пов'язану з організацією і перекиданням за лінію фронту матеріальних ресурсів, проте через недбалість окремих відповідальних виконавців і працівників мали місце прикрі випадки перевезення некомплектних вантажів, плутанина у виконанні заявок окремих партизанських командирів. Наприклад, міни переправлялися без запалів, замість автоматичних – патрони до наганів тощо. А 14 січня 1944 р. П. Вершигора повідомив УШПР, що патрони, які Сумське з'єднання в 1943 р. отримало на партизанському аеродромі О. Сабурова, були начинені піском і їх виробником був завод № 188[70]. В останньому випадку мав місце, безумовно, факт диверсії.

У контексті проблеми матеріально-технічного забезпечення партизанського руху УШПР приділив багато уваги технічному оснащенню партизанських загонів і груп, які готувалися для перекидання за лінію фронту. Зокрема, наприкінці листопада 1942 р. були розроблені і затверджені спеціальні норми забезпечення цих одиниць зброєю, боєприпасами, іншим спорядженням і майном. Загін або група чисельністю 10–12 чоловік, отримувала на озброєння 5–6 автоматів, 5–6 гвинтівок, 5 пістолетів, близько 4 тис. патронів, 40–50 гранат та ін. Продовольчий припас на одного бійця складав від 10 до 16 кілограмів. У наступні роки особовий склад організаторських, диверсійних і розвідувальних груп, як правило, мав на озброєнні виключно автоматичну зброю.

Навесні 1943 р. УШПР розробив нові підходи щодо матеріально-технічного забезпечення партизанів. Було визнано

доцільним, що в першу чергу вантажі мають доставлятися тим партизанським формуванням, які готуються до виконання бойових завдань, погоджених з військовим командуванням. У другу чергу підлягали забезпеченню матеріальними ресурсами новостворені або виявлені партизанські загони. Позачергово постачались ті загони і з'єднання, які перебували в оточенні ворога і готувалися до прориву.

Постійний акцент у вказівках керівних органів на необхідність самозабезпечення партизанів за рахунок противника пояснювався тим, що в 1941–1942 рр. до партизанських формувань потрапило багато трофейної зброї і боєприпасів. За неповними даними, наприклад, у жовтні 1942 р. – березні 1943 р. партизанські загони України захопили у фашистів 5 танків і бронемашин, 53 гармати, 120 мінометів, 656 кулеметів, 5984 гвинтівки[71].

Однак труднощі полягали не в захопленні озброєння, а в боєприпасах до нього. А їх, особливо з весни 1943 р., добувати ставало все важче і складніше. Крім того, серед трофеїв партизанів траплялося дуже мало автоматів, бо охоронні і тилові підрозділи противника були оснащені переважно гвинтівками і карабінами. Тим часом автомат як зброя ближнього бою був незамінимим в тактиці партизанської боротьби. Саме автомати стали найулюбленішою зброєю партизанів, і саме вони в найбільшій кількості поставлялися з радянського тилу.

Затвердження в квітні 1943 р. оперативного плану бойових дій партизанських загонів на весняно-літній період 1943 р. вимагало від УШПР вдосконалення всієї роботи, пов'язаної з матеріально-технічним забезпеченням партизанів. Зокрема, штаб розробив спеціальну інструкцію для своїх представників на аеродромах, звідки здійснювались вильоти за лінію фронту. Була посилена робота з екіпажами літаків. Проводився детальний інструктаж льотчиків і штурманів, в ході якого офіцери оперативного відділу УШПР та найбільш підготовлені пілоти ділилися досвідом щодо орієнтації на місцевості, виявлення партизанських аеродромів, уникнення пасток з боку противника тощо.

Основними аеродромами, з яких здійснювались рейси до партизанів, були Внуково і Моніно, пізніше – Липецьк. На окупованій території майданчики для прийому літаків були обладнані в партизанських з'єднаннях О. Сабурова (район

с. Хутора Дубницькі, 65 км на північний захід від Овруча) та М. Попудренка (район Борки, 19 км на південний захід від Новозибкова). Місця для викидання вантажів на парашутах були влаштовані у з'єднаннях В. Бегми, П. Куманька, С. Маликова, Я. Мельника, М. Салая та ін.

Слави справжнього партизанського аеродрому зажив вищезгаданий майданчик в з'єднанні О. Сабурова, на який нерідко за одну ніч приймали до 20 літаків. Частина з них інколи залишалася до темряви, щоб вночі повернутися на свою базу. За період з 1 березня по 24 червня 1943 р. на цей майданчик було прийнято 129 літаків, в тому числі 65 з приземленням. Вони доставили 90 т вантажів та 229 чоловік, вивезли в радянський тил 146 поранених і хворих[72].

У зв'язку із складними метеорологічними умовами в квітні–травні 1943 р. і порушенням графіка виділення літаків план матеріально-технічного постачання партизанів України на весняно-літній період виконати в повному обсязі не вдалося. Тому виникла потреба надолужити прогаяне в червні. Але короткий нічний час, 7–8 годин, створив певні проблеми, бо літаки з московських аеродромів не встигали за вказаний проміжок часу здійснити рейс в тил противника і повернутися на свої аеродроми.

Вихід із становища був знайдений шляхом організації авіаперевезень з аеродрому в Липецьку, що дозволило скоротити відстань до партизанів на 80 км і продовжити нічний час польотів на 36 хвилин. Рейси із згаданого аеродрому до українських партизанів здійснювали вищезгадані екіпажі 101-го полку АДД. Водночас УШПР перекинув в партизанські з'єднання і загони С. Ковпака, Я. Мельника, О. Сабурова, О. Федорова (Полісся), М. Попудренка (Чернігівщина), П. Логвина (Сумщина) метеорологічних спостерігачів з приладами для щоденного інформування про стан погоди в районі аеродромних площадок.

На початку червня 1943 р. в розташування партизанських формувань на Поліссі прибув начальник УШПР Т. Строкач з групою офіцерів штабу. Вже 5 червня Т. Строкач надіслав радіограму командуючому АДД О. Голованову з вимогою виконати постанову ДКО про виділення 250 літако-вильотів для партизанів України. Начальник УШПР також підкреслив, що близько 25 тис. партизанів не можуть приступити до виконан-

ня бойових завдань, не отримавши запланованих вантажів із зброєю і боєприпасами. 7 червня 1943 р. Т. Строкач зв'язався по радіо з авіаційними командирами Нестерцовим і В. Гризодубовою і зажадав від них, щоб їхні пілоти доставляли вантажі точно за адресою, по прізвищах партизанських командирів і відповідних номерах на лантухах. При цьому зауважувалося, що ті екіпажі, які забезпечать 100 % доставлення вантажів за призначенням, будуть нагороджуватися і преміюватися[73].

У цей час начальник УШПР розібрався з однією скандальною справою, пов'язаною з так званими молдавськими партизанськими загонами, які мали завдання вийти в рейд на територію Молдавії. Вже вище говорилося, що створені за допомогою УШПР три молдавських партизанських з'єднання були укомплектовані головним чином білорусами, росіянами й українцями. Але їхні командири, серед яких був відомий фахівець партизанського руху полковник В. Андреєв, розуміючи ризик майбутніх рейдів, не поспішали покинути терени білорусько-українського Полісся, посилаючись на недоозброєння. 16 червня 1943 р., наприклад, В. Андреєв надіслав радіограми на адресу Й. Сталіна і П. Пономаренка із скаргою на УШПР. Наступного дня Т. Строкач особисто ознайомився із становищем в молдавських партизанських формуваннях і встановив, що вони повністю отримали зброю і боєприпаси. 20 червня 1943 р. начальник УШПР надіслав своєму заступнику В. Соколову таку радіограму: «Скарга Андреєва – нахабство. Не давати більше жодного патрона. Для виконання завдань у Андреєва все є»[74].

Епізод з В. Андреєвим не був подиноким випадком. Документи партизанського руху свідчать, що окремі командири, посилаючись на нестачу озброєння і боєприпасів, уникали активних дій, ухилялись від виконання бойових завдань, не бажаючи йти на ризик. Такими були реалії партизанської боротьби і закривати на це очі не слід.

В межах забезпечення оперативного плану бойових дій партизанських загонів України на весняно-літній період за лінію фронту з 1 квітня по 1 серпня 1943 р. було перекинуто 260 т вантажів. У їх числі: 1766 автоматів, 1129 гвинтівок і карабінів, 74 ПТР, 50 гармат і мінометів, 79 кулеметів, 4,4 млн патронів, близько 10 тис. снарядів та мін, 13,4 тис. гранат, 30 т вибухівки, 78 радіостанцій, медикаменти, інше спорядження і майно[75].

Зазначені вище ресурси помітно підвищили боєздатність партизанських формувань. Ось як виглядав на той час бойовий арсенал деяких партизанських з'єднань: О. Сабуров – 1862 гвинтівки, 236 автоматів, 143 кулемети, 5 гармат, 23 міномети, 15 ПТР; С. Ковпак – 1443 гвинтівки, 384 автомати, 140 кулеметів, 9 гармат, 33 міномети, 32 ПТР; О. Федоров – 2047 гвинтівок, 201 автомат, 89 кулеметів, 5 гармат, 29 мінометів, 5 ПТР; С. Маликов – 1371 гвинтівка, 176 автоматів, 60 кулеметів, 1 гармата, 18 мінометів, 3 ПТР[76].

У контексті зазначеного не важко помітити, що найбільш оснащеним було Сумське партизанське з'єднання, яке мало йти в Карпатський рейд. Але С. Ковпак вважав, що він не отримав все необхідне. Така позиція характерна не лише для партизанських командирів, вона взагалі притаманна всім військовикам. Навряд чи можна знайти в історії воєн полководця чи воєначальника, які б заявляли, що вони мають у своєму розпорядженні достатню кількість живої сили і бойової техніки.

Чималий обсяг матеріально-технічного постачання партизанів України був виконаний восени 1943 р. в ході битви за Дніпро і в бойових діях на Правобережній Україні. В цих операціях, як вже говорилось, партизанські формування брали активну участь. Але знову таки незадовільні метеорологічні умови і дефіцит авіатранспортних засобів ускладнювали авіаперевезення за лінію фронту. Лише у вересні 1943 р. з 107 авіарейсів 24 не були виконані з різних причин.

Такий перебіг подій дратував партизанських командирів, які постійно «бомбардували» ЦК КП(б) і УШПР радіограмами про нестачу зброї, боєприпасів, вибухівки, що не виконуються обіцянки УШПР про висилання літаків. У зв'язку з такою ситуацією Т. Строкач, котрий в цей час перебував на командному пункті 1-го Українського фронту, зробив зауваження своєму заступнику В. Соколову. В радіограмі від 13 жовтня 1943 р. говорилося: «Припиніть обіцянки висилання літаків при невпевненості їх висилання. Не нервуйте загони без особливої потреби».

Хоч в цей час УШПР розгорнув свої оперативні групи з радіостанціями і передовими базами постачання в районах Лебедина, Конотопа і Грайворона, що наблизило джерела постачання до району бойових дій партизанів, але в ряді випадків через недбальство окремих авіаційних командирів і

працівників УШПР мали місце факти зриву авіаперевезень. Так, 29 вересня 1943 р. командуючий АДД О. Голованов повідомив УШПР, що на аеродромі Грайворон через брак вантажних лантухів не можуть вилетіти 20 машин. Уже 2 жовтня 1943 р. секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов у свою чергу інформував О. Голованова, що всі вантажі підготовлені, але з 20 літаків працюють лише 11, інші – несправні. До того ж 28 вересня 1943 р. екіпажі взагалі не працювали, тому що не було пального[77].

Проте, незважаючи на всі негаразди, у вересні–жовтні 1943 р. партизанським формуванням було перекинуто понад 177 т вантажів, в тому числі 243 кулемети, 2875 автоматів, 18 т вибухівки[78]. В розрахунку на два місяці це були досить значні обсяги матеріально-технічного забезпечення партизанського руху.

Тим часом в операціях щодо організації форсування рр. Дніпро, Десна, Прип'ять, захоплення і утримання плацдармів на Правобережній Україні, взаємодіючи з радянськими військами, українські партизанські формування помітно витратили свої бойові припаси. 3 грудня 1943 р. начальник УШПР особисто зустрівся з генералом армії М. Ватутіним і отримав від нього згоду на те, що партизани України будуть забезпечені боєприпасами і вибухівкою з артилерійських складів 1-го Українського фронту[79].

Наприкінці листопада 1943 р. УШПР отримав від партизанів інформацію про те, що на Поліссі в обороні німецьких військ є незакриті проходи через лінію фронту. Зокрема, в одній з радіограм С. Ковпака повідомлялося, що «частини Червоної армії можуть пройти без єдиного пострілу від Овруча до Сарн». На підставі цих відомостей було вирішено організувати постачання партизанських формувань наземним шляхом за допомогою авто- і гужового транспорту через «Овруцький коридор» між Ігнатполем та Єльськом шириною 80 км.

Для реалізації намічених заходів УШПР направив своїх представників в 13-у та 60-у армії 1УФ, які мали отримати з армійських складів зброю і боєприпаси, домовитись з військовим командуванням про виділення необхідних транспортних засобів, організувати перехід через лінію фронту партизанських обозів, забезпечити їх охорону. 18 грудня 1943 р. в районі Овруча була розгорнута база УШПР.

Для організації перевезень через вказаний «коридор» була забезпечена охорона маршруту, за яким мали рухатись партизанські транспорти. Зокрема, з'єднання С. Маликова в складі 10 загонів зайняло рубіж на південь від шосе Ігнатпіль – Усово. 6 загонів з'єднання О. Сабурова прикривали рух обозів з півночі, дислокуючись вздовж шосе Словечно – Овруч. Партизани С. Ковпака контролювали залізницю Олевськ – Білокоровичі і ґрунтову дорогу Олевськ – Собачин.

Партизанські обози здійснювали рейси під охороною на відстань 200–400 км. Так, з'єднання І. Шитова для прикриття свого обозу в 187 возів виділило 600 бійців з двома гарматами. Всього ж для транспортування вантажів через «Овруцький коридор» було використано 2638 партизанських возів.

Відповідно до розроблених планів передбачалося перекинути за лінію фронту 325 т вантажів, в тому числі 85 т літаками. Фактично за грудень 1943 р. – січень 1944 р. партизани України отримали 501,7 т вантажів, з них 482,7 т наземним шляхом. А за період з 10 грудня 1943 р. по 25 березня 1944 р. партизанським загонам і з'єднанням було переправлено 786,2 т вантажів, з яких 763,1 т через «Овруцький коридор». В їх числі було: 28 гармат, 246 мінометів, 218 ПТР, 345 кулеметів, 4715 автоматів, 12,6 млн патронів, 38,6 тис. снарядів і мін, понад 52 тис. гранат, протипіхотних і протитанкових мін, близько 90 т вибухівки. Крім зазначеного, партизани отримали 28 тис. комплектів одягу і білизни, 23,8 т медикаментів[80]. Це був найбільший обсяг матеріально-технічного постачання за всі роки війни.

У перші місяці 1944 р. УШПР здійснив передислокацію своїх баз, розгорнувши передові бази в Житомирі, Олевську, Маневичах, Києві і Рівному. Основним аеродромом, з якого здійснювались авіаперевезення партизанам, стали Жуляни на околиці Києва.

Хоч в грудні 1943 р. – березні 1944 р. обсяги матеріального забезпечення партизанів були значно вищими, ніж за весь 1943 рік (786,2 і 516 т), проте велика насиченість ворожого тилу живою силою і бойовою технікою, впертий характер боїв швидко виснажували бойові арсенали партизанських загонів і з'єднань, ставлячи їх у важке становище.

У зв'язку з вищезгаданим характерною була радіограма від 6 квітня 1944 р. П. Вершигори на адресу ЦК КП(б)У і УШПР:

«Відбиваючи атаки, розстріляли останні патрони. Втратили 23-х кращих товаришів – 6 орденоносців... Коли не буде надана негайно допомога боєприпасами, дивізія героїчно загине, безцільно і глупо». На це прохання вже 8–11 квітня 1944 р. до партизанів П. Вершигори було послано 7 літаків з вантажами[81]. Впродовж квітня 1944 р. допомога була надана й іншим формуванням, зокрема В. Чепіги, М. Підкоритова, Г. Ковальова, В. Кременецького, Б. Шангіна. А всього обсяг авіаперевезень за згаданий період склав 62 т. При цьому найбільшу кількість боєприпасів отримав П. Вершигора[82].

У червні 1944 р., коли німці здійснювали широкі контрпартизанські акції проти українських партизанських формувань, які діяли на території Польщі, в районі Білгорайських і Яновських лісів, УШПР також організував термінове поповнення бойових запасів партизанів. Упродовж 5–11 червня 1944 р. загонам Г. Ковальова, М. Куницького, С. Санкова, В. Чепіги та іншим було перекинуто 11 мінометів, 6 ПТР, 18 кулеметів, 230 автоматів, 70 гвинтівок, понад 260 тис. патронів[83].

Усього ж в 1942–1944 рр. з метою забезпечення бойової і диверсійної діяльності партизанів України, а також в контексті надання допомоги розвитку антифашистського партизанського руху в Польщі, Румунії, Угорщині та Чехословаччині УШПР перекинув повітрям за лінію фронту 15 гармат, 259 мінометів, 436 ПТР, 657 кулеметів, 7674 автомати, 2709 гвинтівок і карабінів, 14,3 млн патронів, понад 30 тис. снарядів та мін, 105,2 т вибухівки, інше спорядження і майно масою 1200 т. І це не рахуючи тих вантажів, які були направлені партизанським формуванням у грудні 1943 р. – березні 1944 р. через вже згадуваний «Овруцький коридор».

Поряд із зазначеним представництва УШПР при військових радах фронтів переправили своїм загонам і групам 5 гармат, 13 мінометів, 137 ПТР, 572 кулемети, 4788 автоматів, 958 гвинтівок, понад 3,3 млн патронів, 4,5 тис. мін і снарядів, 38,1 т вибухівки тощо загальною масою 332 т[84].

Більше половини вказаних вантажів було доставлено за лінію фронту повітряним шляхом. Із 1858 рейсів літаків Сі-47 (Лі-2) лише 1340 виконали завдання, тобто трохи більше 70 %. По легких типах літаків (У-2, Р-5) із 360 літако-вильотів завдання виконали 352. Із ворожого тилу на Велику землю виве-

зено 2446 чоловік. У районі дислокації партизанських формувань було обладнано 14 аеродромних майданчиків для приземлення літаків і 120 місць для викидання вантажів на парашутах[85]. За 1942–1944 рр. найбільшу кількість авіарейсів було здійснено в розташуваннях загонів О. Сабурова – 134. По інших з'єднаннях цей показник виглядає так: С. Ковпак – 40, П. Вершигора – 44, Я. Мельник – 45, М. Попудренко – 47, В. Бегма, І. Федоров – 72[86].

Коли ж, наприклад, в контексті історичної ретроспективи порівняти обсяги постачання зброєю партизанів України і організованих сил французького Опору, то можна побачити такі цікаві дані. Так, лише в січні–травні 1944 р. французькі партизани отримали від англо-американців 45 354 автомати, 10 тис. гвинтівок, 1832 кулемети, 300 реактивних рушниць «базука», 185 протитанкових гармат і 143 міномети. Особливо вражає кількість автоматичної зброї, якої, на нашу думку, не вистачало українським партизанам і яку вони постійно просили у своїх керівних центрів[87].

Торкаючись матеріально-технічного забезпечення партизанського руху, не можна оминути увагою й питання забезпечення партизанів продовольством та одягом. Зазначене питання, як правило, вирішувалось за рахунок місцевих можливостей. Лише в окремих випадках за лінію фронту перекидалися невеликі партії продовольства і речового забезпечення (одяг, взуття).

Продовольчу проблему партизани вирішували частково за рахунок німців, частково отримуючи або реквізуючи продовольство в населення. Але й трофейні припаси давалися нелегко. Як писав у своєму звіті керівник кам'янець-подільських партизанів С. Олексенко, коли в червні–липні 1943 р. його загони відчували гостру нестачу хліба, то вони тричі намагалися захопити райцентри Рокитне і Городницю, щоб відбити у гітлерівців зерно. Але лише з третьої спроби вдалося здобути кілька десятків тонн зерна. Був випадок, коли партизани впродовж трьох годин вели бій за кілька возів солі[88]. Неважко усвідомити, що це тягнуло за собою втрати особового складу, виснажувало їхній бойовий арсенал. Продовольче забезпечення партизанів лягало важким тягарем й на плечі населення на окупованій території, нерідко загострювало стосунки між ними. У цьому, на нашу думку, слід бачити й витоки мародерства

в партизанському русі, хоч частково на це явище впливав й стан дисципліни в партизанських загонах.

Як свідчать документи партизанського руху України, організація централізованого постачання партизанських загонів і з'єднань була одним з найважливіших факторів підвищення їхньої боєздатності і активізації дій щодо дезорганізації тилу німецько-фашистських військ. Однак у вищих ешелонах влади це не завжди усвідомлювали.

У цілому партизанські командири позитивно оцінювали допомогу з Великої землі. Але чимало з них висловлювало невдоволення масштабами постачання партизанів з радянського тилу. Ось що з цього приводу говорив Герой Радянського Союзу М. Наумов: «Служба літаків була організована, на жаль, так, що вона мало сприяла розвитку партизанського руху. Для того, щоб отримати відповідну допомогу літаками з Великої землі, потрібно було йти в білоруські ліси»[89]. На нашу думку, це надто категорична оцінка, але вона говорить про невирішеність окремих питань матеріально-технічного забезпечення партизанського руху.

У контексті зазначеного важливо зауважити, що більше половини бойового арсеналу партизанів України складали трофеї і озброєння, зібране на полях боїв 1941–1943 рр. По деяких видах зброї (гармати, міномети, кулемети) ці показники в багато разів були більшими, ніж отримане з Великої землі. Однак для 1943–1944 рр. вирішальне значення мало постачання учасників партизанського руху засобами збройної боротьби з радянського тилу, особливо автоматичною зброєю, ПТР тощо.

Тим часом у вищих ешелонах влади в Москві панувала недооцінка значення централізованого забезпечення партизанів озброєнням і боєприпасами, перебільшувалась можливість систематичного поповнення їхніх бойових припасів за рахунок трофеїв. Нестача авіатранспортних засобів, а часом безвідповідальне ставлення окремих авіаційних командирів, гальмували своєчасне перекидання необхідних вантажів партизанським формуванням. Факти недисциплінованості і недбальства мали місце і в роботі окремих працівників УШПР, пов'язаних з матеріально-технічним постачанням партизанського руху.

І, насамкінець, нам здається цікавою у контексті розглянутих питань точка зору такої авторитетної людини, як генерал Шарль де Голль. У своїх спогадах, торкаючись постачання сил

французького руху Опору озброєнням, він писав: «До самого кінця війни так і не був подоланий жорсткий розрив між вимогами, а інколи і відчайдушними благаннями партизанів і тим, що їм надсилали»[90]. Такою була одна з найскладніших проблем руху Опору в роки Другої світової війни.

5.3. Підготовка партизанських кадрів: організація й основні напрямки цієї роботи

Несприятливий перебіг бойових дій на фронті і неготовність всіх відповідальних органів до швидкого розгортання партизанського руху негативно позначились на характері збройної боротьби в тилу ворога. Важкими і невпевненими були перші кроки з організації партизанських загонів. За словами І. Старінова, незважаючи на зроблене, турбувало ще багато що: «Нестача зброї. Повна відсутність засобів радіозв'язку. Промахи в підготовці людей»[91].

Проблема підготовки кваліфікованих фахівців для збройної боротьби в тилу ворога виявилася складною не лише для радянського керівництва, з нею ще влітку 1940 р. зіткнулися британці, коли створили вже згадуване Управління спеціальних операцій. За словами відомого англійського дослідника Е. Кукріджа, справа полягала в тому, що «організаторами актів саботажу і диверсій, інструкторами діючих на ворожій території партизанських груп і таємних армій» мали стати не заздалегідь підготовлені професіонали, а звичайні люди, котрі виявили бажання боротися з нацистами і повинні були пройти спеціальний вишкіл. А для цього був необхідним час, відповідні методики.

За екстремальних умов, коли німецькі війська стрімко просувалися в глиб радянської території, питання підготовки партизанських кадрів вирішувалося переважно за рахунок оперативного розгортання мережі короткострокових курсів, шкіл, навчальних пунктів, де за допомогою військових спеціалістів і фахівців НКВС за скороченими програмами впродовж 7–14 днів навчалися перші командири і бійці партизанських загонів. Аналогічна робота на більш високому професійному рівні проводилася в системі НКВС.

На Україні тимчасові навчальні центри працювали в Києві, Харкові, Чернігові, Сумах, Полтаві, Дніпропетровську, Ста-

ліно, Лисичанську, кадри готувалися і в Харківській міжкрайовій школі НКВС СРСР. Допомогу в підготовці мінерів-підривників в школах Києва та Чернігові надав вже згадуваний І. Старінов, який в той час був відповідальним працівником оперативно-навчального центру Західного фронту.

За неповними даними, вже в серпні–жовтні 1941 р. пройшли навчання 2800 чоловік, а до кінця року було підготовлено 4,5 тисяч майбутніх партизанів і підпільників[92]. З їх числа командирами партизанських з'єднань і загонів стали Ф. Кот, В. Ушаков, В. Яремчук.

Тим часом розгортання збройної боротьби в тилу ворога і перший досвід дій партизанів показали, що партизанський рух поряд з підготовкою масових кадрів відчуває потребу в кваліфікованих спеціалістах: організаторах і командирах загонів, начальниках штабів, інструкторах міннопідривної справи, фахівцях розвідки і радіозв'язку. Поставало питання про організацію цілеспрямованої підготовки партизанських кадрів, диференційований підхід до навчання різних категорій спеціалістів з урахуванням досвіду спеціальних військових навчальних закладів.

За рішенням ЦК КП(б)У 1 квітня 1942 р. у Ворошиловграді організовується навчально-оперативна школа НКВС для підготовки командирів-організаторів партизанського руху і радистів, до якої було зараховано близько 200 осіб. Це була перша партизанська школа в Україні. Відповідно до програми командири-організатори повинні були вчитися півтора місяці. В ході лекційних та практичних занять курсанти мали отримати загальні знання з методів ведення партизанської боротьби, правил і техніки ведення розвідки, конспірації, навчитися володіти зброєю, міннопідривними засобами, радіозв'язком. Курс підготовки радистів був розрахований на три місяці. Вже на початку червня 1942 р. вказану школу закінчив 71 командир-організатор, достроково було випущено 23 радисти[93].

У планах ЦК КП(б)У в цей період передбачалось відкриття ще двох партизанських шкіл з терміном навчання 14 днів, де б мали готуватись мінери-підривники та кур'єри-зв'язківці. Але цей задум не був реалізований через брак викладацьких кадрів і обмежену матеріальну базу та з огляду на несприятливий перебіг подій на фронті.

Паралельно із зазначеним певна кількість спеціалістів партизанської боротьби готувалася і в московських школах. За інформацією від 22 лютого 1942 р. на ім'я М. Хрущова в чотирьох спецшколах столиці СРСР проходили навчання 428 чоловік з України[94].

У зв'язку з утворенням системи штабів партизанського руху наказом Наркомату оборони СРСР від 15 липня 1942 р. при УШПР створювалась школа підготовки партизанських кадрів[95]. До її складу увійшли викладачі та курсанти вищезгаданої учбово-оперативної школи НКВС. Згідно із затвердженими штатами структура нового закладу мала такий вигляд: командування, навчальний відділ, відділ матеріально-технічного забезпечення, три навчальні роти, санітарна і фінансова частини. Школа мала 66 чоловік командно-викладацького і допоміжно-обслуговуючого складу і 300 чоловік перемінного або курсантського складу[96].

Унаслідок наступу фашистських військ 1942 р. зазначена школа, не завершивши свого формування, була змушена залишити Ворошиловград і передислокуватися на схід, прибувши на початку вересня 1942 р. до Саратова. В цьому місті школа перебувала до літа 1944 р. і отримала офіційну назву Саратовська спецшкола УШПР. Її начальниками були – спочатку батальйонний комісар О. Горбунов, а потім – майор П. Богомолов. Не дивлячись на складні умови праці, в спецшколі за липень–серпень 1942 р. було підготовлено 138 командирів і 42 радисти, з яких 164 в складі партизанських загонів і організаторських груп були направлені в тил противника[97].

У системі підготовки партизанських кадрів важливе значення надавалося відбору кандидатів у майбутні курсанти. Ця робота проводилась під контролем партійних органів і за участю ЦК КП(б)У. 20 серпня 1942 р. Оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про направлення слухачів в спецшколу УШПР. А у вересні–жовтні спеціальна комісія ЦК розглянула понад 800 кандидатів для проходження навчання. З їх числа до 15 листопада 1942 р. до спецшколи була направлена 321 особа, з яких 236 зарахували для проходження навчальних курсів[98]. Зважаючи на керівну роль комуністичної партії в організації партизанського руху, до спецшколи УШПР приймалися переважно члени партії і комсомольці. Серед тих, хто закінчили вказану школу в 1942–1944 рр., комуністи і комсомольці складали 78 %.

Наприкінці вересня 1942 р., виходячи з потреб партизанського руху, розроблено ущільнену програму підготовки командирів, начальників штабів, помічників командирів з розвідки, мінерів-підривників. Згідно з навчальним планом, розрахованим на 10 днів навчання (100 годин), передбачалося прищепити курсантам навички розроблення планів бойових операцій, вміння швидко приймати рішення, організовувати і керувати боєм, наносити удари по тих об'єктах ворога, які призводять до дезорганізації його тилу. В процесі навчання ставилося також завдання відпрацювати тактичні прийоми і методи партизанської боротьби в умовах, наближених до бойових.

8 грудня 1942 р. УШПР підготував організаційно-методичні рекомендації щодо підготовки партизанських кадрів в Саратовській спецшколі. Було визнано доцільним готувати три категорії спеціалістів: командирів загонів, їх заступників з політичної частини, начальників штабів, командирів розвідувально-диверсійних груп, радіооператорів. Зазначені категорії мали навчатися 26 днів (284 години). При цьому перші 20 днів заняття тривали 10 годин на добу, в останні 6 днів – 14 годин. Майже половину навчального часу відводилося для практичних занять в польових умовах[99].

Усього впродовж 1942 р. спочатку в учбово-оперативній школі НКВС УРСР, а потім в Саратовській школі УШПР було підготовлено 1095 спеціалістів партизанського руху, в тому числі: 280 командирів, 148 комісарів, 85 начальників штабів, 73 помічники з розвідки, 231 інструктор і мінер-підривник, 278 радистів[100].

Зазначені вище кадри склали ядро тих партизанських загонів, організаторських, оперативних і розвідувальних груп, які УШПР переправляв за лінію фронту. Зокрема, з 2 червня по 10 листопада 1942 р. у ворожий тил в складі 45 бойових одиниць було направлено понад 400 чоловік на територію Ворошиловградської, Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Сталінської, Сумської, Харківської та Чернігівської областей[101].

Навесні 1943 р. у зв'язку з розробленням оперативного плану бойових дій партизанських загонів України на весняно-літній період, в якому пріоритетне значення надавалося диверсійній діяльності партизанів на комунікаціях противника, виникла потреба в підготовці кваліфікованих спеціалістів

міннопідривної справи. Відповідно до наказу Наркомату оборони СРСР від 22 квітня 1943 р. в структурі УШПР створювалася школа особливого призначення (ШОП)[102].

Основу командно-викладацького складу ШОП склали працівники колишньої Вищої оперативної школи особливого призначення ЦШПР при Ставці ВГК. Як згадував І. Старінов, ще 11 березня 1943 р. він отримав радіограму такого змісту: «Ваша школа розформована повністю. Пропонуємо з усіма людьми перейти в розпорядження начальника Українського штабу – тов. Строкача...»[103]. Першим начальником ШОП УШПР став капітан Т. Чепак. З часом його замінив полковник П. Виходець. Школа була розташована в районі Москви.

Створення нової школи внесло серйозні корективи в систему підготовки партизанських кадрів УШПР. Фактично до 1 червня 1943 р. обидві школи працювали паралельно. Хоч ШОП була орієнтована на підготовку спеціалістів міннопідривної справи, але фахівців цього профілю готувала й Саратовська спецшкола. За період з 1 січня по 1 червня 1943 р. в Саратові було підготовлено 83 інструктори міннопідривної справи, 30 командирів і 30 комісарів партизанських загонів, 20 начальників штабів, 60 помічників з розвідки, 123 радисти, всього 350 чоловік. З них в розпорядження відділу кадрів УШПР було направлено 257 чоловік, інші – до представництв УШПР при військових радах Воронезького, Південно-Західного і Південного фронтів[104].

У плані кадрового забезпечення оперативного плану бойових дій партизанів України на весняно-літній період 1943 р. УШПР впродовж квітня–червня перекинув за лінію фронту 380 чоловік. У їх числі: командирів загонів – 23, комісарів – 14, начальників штабів – 14, помічників командирів з розвідки – 14, командирів груп – 57, начальників радіовузлів – 5, радистів – 78, начальників диверсійних служб – 10, інструкторів міннопідривної справи – 57, розвідників – 13, шифрувальників – 4[105].

У середині літа 1943 р. УШПР уніфікував підготовку партизанських кадрів в системі власних шкіл. Так, Саратовська спецшкола була реорганізована в школу радистів УШПР, яка готувала всі категорії спеціалістів радіозв'язку. Станом на 25 червня 1943 р. штатна чисельність школи становила 313 чоловік, з яких було: командно-викладацького і допоміжно-об-

слуговуючого персоналу – 63, курсантів – 250[106]. Навчальний план групи підготовки начальників радіовузлів складав 304 години навчання, радіомонтерів – 234 години, радистів – 200 годин. Пізніше на підготовку радистів-партизанів відводилося вже 700 годин. Після завершення теоретичного курсу всі курсанти-радисти проводили від 7 до 10 радіосеансів на відстань від 500 до 700 км. Усього за 1942–1944 рр. кваліфікацію радиста в школі отримало 700 чоловік[107].

На початку червня 1943 р. УШПР визначився з профілем ШОП. Відповідно до затвердженого положення школа мала готувати висококваліфікованих спеціалістів диверсійної справи. Згідно з штатами ШОП мала: командування, штаб, відділ матеріально-технічного забезпечення, фінансову частину, навчальний відділ, навчально-дослідну майстерню, комендантський і автовзводи, а також три навчальних загони по 123 людини кожний. У першому загоні впродовж трьох місяців готувалися начальники диверсійних служб партизанських формувань, старші інструктори міннопідривної справи; в другому загоні впродовж двох місяців проходили навчання майбутні командири диверсійних груп, інструктори, мінери-підривники. Особливе місце в ШОП займав третій загін, де підвищував свою кваліфікацію і вишкіл особового складу вже сформованих організаторсько-партизанських, диверсійних і розвідувальних груп УШПР, які готувалися до перекидання за лінію фронту.

Навчальні плани перших двох загонів передбачали політичну, вогневу, стройову, парашутно-десантну, інженерну і санітарну підготовку, спецтактику, міннопідривну справу, топографію, загальновійськову тактику, статути, а також працю в дослідній майстерні. Навчальна програма першого загону, в яку, крім перерахованих дисциплін входив також курс агентурної розвідки і диверсій, була розрахована на 600 годин. Підготовка курсантів другого загону здійснювалась в межах 400 навчальних годин. У обох програмах на вивчення спецтактики і міннопідривної справи виділялося понад 40 % навчального часу. План підготовки третього загону обмежувався 80 годинами, з яких 48 – практичні заняття з міннопідривної справи[108].

Розробляючи плани, програми і методику навчання курсантів, керівництво ШОП ставило собі, за умов обмеженого часу, мету підготувати висококваліфікованих командирів диверсійних груп та інструкторів міннопідривної справи, здат-

них самостійно організувати і керувати диверсійними операціями, володіти навичками навчання особового складу загонів і груп.

У 1943 р. в ШОП готувалися також спеціалісти й інших кваліфікацій. Зокрема, при 1-й авіаційній транспортній дивізії за 100-годинною програмою була підготовлена група спеціалістів, котрі отримали знання в обсязі комендантів авіаційних майданчиків, метеоспостерігачів, укладачів парашутів. Ці люди використовувалися в партизанських загонах для організації приймання і обслуговування літаків, які прибували до партизанів. У серпні 1943 р. в ШОП були відкриті з ініціативи ЦК КП(б)У курси для підготовки фахівців типографської справи. На них впродовж трьох місяців (624 години) було підготовлено 50 осіб, частина з яких була направлена в партизанські загони.

Наприкінці 1943 р. школа була переведена на Україну. З 1 січня по 10 лютого 1944 р. ШОП дислокувалася в Святошині (Київ), з 10 лютого по 10 квітня – в Олевську (Житомирська область), з 15 квітня по 5 травня – в Рівному, з 6 травня по 29 липня – в с. Обарів (Рівненська область), а потім повернулася до Києва.

За період з 1 травня 1943 р. по 1 серпня 1944 р. ШОП підготувала 1474 спеціалістів партизанського руху, в тому числі 967 громадян СРСР і 507 іноземців (іспанців, угорців, чехів, словаків, румунів, югославів). Серед них: мінерів, спецмінерів, мінерів-залізничників – 1315, радистів – 73, типографів – 50, шифрувальників – 9, лікарів – 10, фельдшерів і медсестер – 10[109].

Після повернення ШОП до Києва було прийнято рішення злити її з школою радистів УШПР. З 1 серпня 1944 р. на базі згаданих шкіл створюється об'єднана школа УШПР. У її складі на той час нараховувалося 402 курсанти і 124 особи командно-викладацького і допоміжного складу. Начальником школи став майор П. Богомолов. У цей період об'єднана школа УШПР орієнтувалася на підготовку спеціалістів для партизанських формувань, які діяли на території Чехословаччини та Угорщини (Закарпаття).

Зазначені вище школи УШПР відіграли важливу роль в підготовці кадрів і розвитку партизанського руху на окупованій території України. За період з квітня 1942 р. по 1 січня

1945 р. в цих закладах було підготовлено 3344 спеціалісти. В їх числі: командирів загонів і груп – 352, мінерів-підривників – 1913, радистів – 769, начальників радіовузлів – 24, шифрувальників – 14. Особливо інтенсивно велася підготовка кадрів у червні 1942 р. – грудні 1943 р., коли школи закінчило 64 % всіх підготовлених за роки війни спеціалістів партизанської боротьби[110].

Важливою ланкою в системі підготовки партизанських кадрів УШПР з березня 1943 р. стали представництва штабів при військових радах фронтів, які діяли в напрямку України. Спочатку в складі цих органів були спеціальні навчальні пункти, а потім їх обов'язки з питань підготовки кадрів перебрали на себе оперативні відділення. Показовою в цьому аспекті може бути діяльність представництва УШПР при військовій раді 3-го Українського фронту (до 20 жовтня 1943 р. – Південно-Західний фронт), яке очолював О. Асмолов.

На відміну від спеціалізованих навчальних планів шкіл УШПР програми навчальних пунктів представництв носили універсальний характер і були розраховані на підготовку партизанів, які отримували практичні навички з багатьох спеціальностей, крім радиста. На 3-му Українському фронті ті офіцери, які мали займатися підготовкою партизанських кадрів, отримали низку знань з методики партизанської боротьби, розвідки і міннопідривної справи, організації і тактики німецько-фашистської армії.

Для підготовки партизанів представництво мало два навчальних плани. Один був розрахований на 40, інший – на 200 годин занять. Головний акцент в планах і програмах робився на вивчення загальної тактики і методів партизанської боротьби, на міннопідривну справу і вогневу підготовку слухачів, на що відводилося до 75 % часу. Курсанти знайомилися з формами і методами боротьби в тилу ворога як у складі загону або групи, так і для дій одинаком. Вони навчалися володіти вітчизняною і трофейною зброєю, користуватися міннопідривною технікою. Всього з січня 1943 р. по вересень 1944 р. представництвом УШПР при військових радах Південно-Західного і 3-го Українського фронтів було підготовлено близько 1200 чоловік[111].

За окремих обставин навчання партизанських кадрів організовувалось також при оперативних групах представництв

УШПР, які створювалися при військових радах армій, котрі входили до складу відповідних фронтів. Так, оперативна група при Військовій раді 51-ї армії 4-го Українського фронту розробила програму занять, розраховану на 20 днів (160 годин) навчання, в тому числі: на тактику – 43, вогневу підготовку – 25, міннопідривну справу – 22, фізичну підготовку – 20, топографію – 15, санітарну підготовку – 4 години. Для навчання розвідників відводилося 20 годин за окремим планом. Усього з кінця 1943 р. по травень 1944 р. було підготовлено 100 партизанів.

Зазначені вище форми підготовки партизанських кадрів через систему спеціальних курсів та шкіл були зорієнтовані переважно на забезпечення потреб партизанського руху України в кваліфікованих спеціалістах. Тим часом боєздатність партизанських формувань залежала не лише від наявності зазначених кадрів, але й від організації безпосередньо в загонах широкої бойової підготовки партизанів, більшість яких не мала необхідних військових знань і навичок.

Вирішення зазначеної проблеми полегшувалося тим, що в 1941–1942 рр. лави партизанів поповнили бійці і командири Червоної армії, які опинилися в оточенні. За підрахунками сучасних російських дослідників в партизанських загонах і з'єднаннях на окупованій території СРСР перебувало до 50 тисяч офіцерів-оточенців. Можна припустити, що з цієї кількості до 10 тис. з них могли бути і в партизанському русі України. Тим часом точно відомо, що в з'єднанні С. Ковпака знаходився 171 представник старшого і середнього комскладу, в з'єднанні О. Федорова – 206, в з'єднанні О. Сабурова – 254[112]. І це, не рахуючи молодший комсклад.

Як свідчать документи партизанського руху, вже восени 1942 р. в з'єднанні О. Сабурова була організована навчальна рота для бойової підготовки новоприбулих партизанів. Багато уваги цьому питанню приділялося у формуваннях С. Ковпака, С. Маликова, Я. Мельника, А. Одухи, С. Олексенка, О. Федорова та інших командирів. Зокрема, в постанові ЦК КП(б)У від 15 липня 1943 р. позитивно оцінювалась підготовка нового поповнення в загонах О. Федорова і практика командирських занять з аналізу проведених операцій в з'єднанні С. Ковпака. Цей досвід рекомендувався іншим партизанським командирам[113].

Починаючи з весни 1943 р. УШПР зініціював організацію підготовки масових кадрів мінерів-підривників безпосередньо в партизанських формуваннях. Як уже зазначалося вище, першим розпочав таку роботу капітан С. Мінєєв у з'єднанні О. Сабурова. З свого боку, УШПР розробив і надіслав в загони і з'єднання спеціальну програму з підготовки командирів диверсійних груп, розраховану на один місяць навчання (240 годин). Як згадував І. Старінов, в з'єднанні О. Федорова для проведення практичних занять з мінерами-підривниками був створений спеціальний полігон, на якому проклали залізничну колію довжиною 25–30 м з насипом, шпалами, баластом[114]. Крім згаданих з'єднань, підготовку мінерів-підривників широко вели формування В. Бегми, С. Ковпака, В. Андреєва, С. Маликова. Всього ж за 1943–1944 рр. за лінією фронту було підготовлено 2600 партизанів-диверсантів[115].

У цілому ж впродовж 1942–1944 рр. в системі партизанського руху України пройшли спеціальне навчання понад 10 тис. чоловік. З них в спецшколах УШПР – 3344, на навчальних пунктах представництв УШПР при військових радах фронтів – понад 4 тисячі, безпосередньо в партизанських формуваннях – близько 3 тисяч осіб. Крім того, в школах ЦШПР при Ставці ВГК для українських партизанів було підготовлено 342 спеціалісти[116].

Таким чином, з огляду на вищевикладене є підстави стверджувати, що підготовка партизанських кадрів для загонів і з'єднань України характеризувалась різнобічними формами і методами. Вона мала на меті за рахунок пошуку найбільш доцільних і активних форм навчання, за умов обмеженого часу дати максимум професійних знань майбутнім фахівцям партизанської боротьби. Якщо перший рік війни був часом накопичення досвіду з організації підготовки партизанських кадрів, то з другої половини 1942 р. робота в цьому напрямку набула унормованих і сталих форм.

З позицій сьогодення важко говорити про якість підготовки партизанських кадрів в роки війни і рівень укомплектованості ними діючих партизанських загонів і з'єднань. За свідченнями багатьох партизанських командирів, прекрасно заявила про себе переважна більшість спеціалістів з міннопідривної справи і радіозв'язку. Разом з тим аналіз документів партизанського руху України дає підстави стверджувати, що партизанські

формування відчували нестачу кваліфікованих молодших командирів, начальників штабів, фахівців з розвідки, особливо з агентурної. Водночас, на нашу думку, в системі підготовки кадрів не набула поширення практика підвищення кваліфікації в спецшколах УШПР взводних і ротних командирів діючих формувань, які з часом могли б обійняти посади командирів загонів. Слід припустити, що й матеріально-технічна база партизанських шкіл обмежувала можливості підготовки висококваліфікованих кадрів.

5.4. Медико-санітарна служба партизанського руху: організація і структура

Боєздатність партизанів, як і будь-якої іншої військової організації, прямо залежала від своєчасного надання пораненим і хворим бійцям кваліфікованої медичної допомоги, від стану санітарної безпеки в районі базувань партизанських формувань. На початку організації партизанського руху основною формою медичного обслуговування його учасників була само- і взаємодопомога бійців з використанням підручних матеріалів. Лише в рідких випадках мала місце долікарська допомога з боку середнього і молодшого медичного персоналу. Було практично відсутнє хірургічне оперування тяжкопоранених партизанів.

У перші місяці війни партизанські загони поповнювались медперсоналом за рахунок тих спеціалістів, які перебували в оточенні, або з числа працівників місцевих лікарських закладів на окупованій території. Вважається, що перша санітарна частина була створена 1 грудня 1941 р. в Путивльському загоні С. Ковпака, яку очолила лікар Воргольської лікарні Н. Маївська. В її розпорядженні були фельдшер Г. Борисенко і медсестра М. Бобіна. Санітарна частина прирівнювалась до бойового підрозділу загону, підпорядковувалась начальнику штабу, мала два вози і допоміжний господарський персонал[117]. Впродовж 1942 р. санітарні частини з'явились в з'єднаннях О. Сабурова, О. Федорова, Я. Мельника, С. Маликова, а загальна кількість медпрацівників становила 117 осіб, в тому числі 27 лікарів, 45 фельдшерів, 45 сестер[118].

У зв'язку з розширенням масштабів збройної боротьби в тилу ворога і зростанням чисельності учасників партизанського

руху все відчутнішою ставала потреба поліпшення їх медичного обслуговування. Основні напрямки цієї роботи були визначені в наказі ЦШПР при Ставці ВГК від 7 липня 1942 р. Цей документ передбачав включення до програм шкіл підготовки партизанських кадрів лекцій про надання першої медичної допомоги. Водночас партизанські штаби зобов'язувалися включати до груп організаторів партизанського руху, які перекидалися за лінію фронту, одного фельдшера чи медсестру. Крім того, кожний партизан, який переправлявся у ворожий тил, повинен був мати при собі індивідуально-санітарний пакет, а медпрацівник всієї групи – спеціальну аптечку. Передбачалося також приступити до перекидання в усі діючі партизанські формування медичного персоналу і необхідного майна та медикаментів.

Як зазначається в звіті медико-санітарного відділу УШПР за 1942–1944 рр., важке становище з медичним обслуговуванням українських партизанів зберігалося до кінця 1942 р.[119] Першим кроком на шляху поліпшення згаданої справи стало введення з 1 січня 1943 р. до штату відділу матеріально-технічного забезпечення УШПР посади старшого помічника відділу з санітарної служби і медичного забезпечення, яку обійняла військовий лікар 3-го рангу М. Попова. Наявність в штабі кваліфікованого спеціаліста дозволила проаналізувати стан медико-санітарної служби в партизанському русі України і визначити пріоритетні завдання її докорінного поліпшення.

У квітні 1943 р. за поданням ЦК КП(б)У і Раднаркому України Наркомат оборони СРСР дозволив створити в складі УШПР медико-санітарний відділ, начальником якого стала вищезгадана М. Попова. На відділ покладались такі завдання: організація і керівництво медико-санітарними частинами партизанських загонів і з'єднань та підпорядкованих штабу установ (школи підготовки партизанських кадрів, центральний радіовузол, шпиталі); укомплектування медичним персоналом всіх ланок партизанського руху, забезпечення їх майном і медикаментами; евакуація і транспортування поранених і хворих партизанів з ворожого тилу, розміщення їх в шпиталях[120]. Пізніше до штатів УШПР була введена посада головного хірурга, на яку було призначено відомого спеціаліста в галузі хірургії професора М. Дудка.

Незабаром медико-санітарний відділ підготував і надіслав партизанським формуванням документи, які регламентували характер і основні напрямки роботи санітарних служб і частин. Їхні начальники (в тому числі й головні хірурги) адміністративно підпорядковувались командирам загонів чи з'єднань, а по фаховій лінії – начальнику медико-санітарного відділу УШПР. Керівники санчастин, лікарі та інші медпрацівники загонів, окремих підрозділів (розвідроти, комендантські взводи, артвзводи) підпорядковувались начальнику санітарної служби з'єднання. В загонах, де були відсутні лікарі, санітарні частини очолювали фельдшери. В кожній роті обов'язково мав бути фельдшер чи медсестра, а у взводі – медсестра чи санінструктор.

Начальники санітарних служб здійснювали організацію і проведення комплексних лікувально-профілактичних заходів; надавали амбулаторно-консультативну допомогу лікарям загонів, а також іншим партизанським з'єднанням і місцевому населенню; займались підвищенням кваліфікації і підготовкою медичних кадрів середньої ланки; забезпечували транспортування і евакуацію поранених і хворих; складали звітність про рух поранених і хворих партизанів. У розпорядженні начальника санітарної служби знаходились аптека, амбулаторія, ізолятор, господарська частина і партизанський шпиталь. За даними медико-санітарного відділу УШПР, санітарна служба партизанського з'єднання виконувала «обсяг роботи медико-санітарного батальйону і польового шпиталю водночасно»[121].

Упродовж 1943–1944 рр. медико-санітарний відділ УШПР постійно контролював стан медичного обслуговування партизанів, надсилав санітарним службам з'єднань фахові рекомендації з цього питання. Влітку 1943 р. начальник відділу М. Попова вилітала за лінію фронту і відвідала формування Я. Мельника, А. Одухи, С. Олексенка, О. Сабурова, І. Скубка, І. Шитова, де інструктувала медперсонал з питань структури і завдань санітарних служб, надала консультації щодо боротьби з інфекційними захворюваннями тощо.

Одним з головних завдань медико-санітарного відділу УШПР було укомплектування санітарних служб і частин партизанських формувань медичними кадрами. Вже в березні 1943 р. у складі організаторсько-партизанської групи М. Са-

лая, перекинутої на територію Чернігівської області, було 5 медпрацівників на чолі з лікарем В. Покровською. Всього за 1942–1943 рр. у партизанські загони і з'єднання України УШПР направив 50 медспеціалістів, у тому числі 34 лікарі, 9 фельдшерів, 7 медсестер[122]. А за період з жовтня 1941 р. по грудень 1944 р. в партизанському русі працювали 210 лікарів, 245 фельдшерів, 254 медсестри, 64 санінструктори[123]. Поряд із медиками, перекинутими за лінію фронту, в партизанських формуваннях було підготовлено 375 медпрацівників, у тому числі 190 медсестер, 53 санінструктори, 132 санітари. Найкраще ця робота була організована в з'єднанні О. Федорова[124].

Велике значення для поліпшення медичного обслуговування партизанів мало забезпечення загонів і з'єднань медикаментами, іншими профільними матеріалами і майном. У 1941–1942 рр. основними джерелами їх постачання були трофеї, а також все те, що принесли з собою перші медпрацівники або передавали учасники підпілля. Лише наприкінці 1942 р. УШПР перекинув за лінію фронту для потреб партизанів 34 комплекти аптечок № 1–3, 633 індивідуальні аптечки і пакети, 14,5 кг вати, 5222 штук бинтів, 1000 м марлі. Але радикальні зрушення у вказаній справі сталися в наступному році. «І тільки з початком 1943 року, – говориться в звіті медико-санітарного відділу УШПР, – постачання партизанських загонів прийняло організовану форму»[125].

Приступаючи до систематичного забезпечення партизанського руху медикаментами і відповідним майном, медико-санітарний відділ унормував і стандартизував цю роботу. Медикаменти і майно, як правило, вкладалися в спеціальні вантажні парашутні лантухи масою 60–65 кг. Окремі з них розфасовувались у санітарні валізи або аптечки № 1–3 масою від 7,4 до 44 кг. Усього за 1942–1944 рр. на окуповану територію було направлено 826 парашутних лантухів, 999 комплектів аптечок № 1–3, 16 тис. індивідуальних аптечок і 25 тис. індивідуальних санітарних пакетів, 15 автоклавів, 15 операційних комплектів, багато хірургічного інструментарію. Серед медикаментів: 5 кг аспірину, 54 ампули адреналіну, 100 ампул атропіну, 3160 ампул морфію, понад 15 тис. протизапальної сироватки тощо. Була поставлена значна кількість перев'язувального матеріалу – 86 тис. м марлі, 1,6 т вати, 160,8 тис. бинтів[126].

Особлива увага приділялася забезпеченню медикаментами рейдуючих партизанських з'єднань і тих загонів, які перебували в оточенні. Зокрема, в 1943 р. в розташування загонів Я. Мельника тричі вилітали літаки. У першому і другому випадках викинуті парашути з медичним вантажем не потрапили до партизанів і лише третій рейс виявився вдалим.

Начальники санітарних служб партизанських формувань України в цілому позитивно оцінювали діяльність УШПР, спрямовану на забезпечення медичного обслуговування партизанів. Так, лікар-хірург 1-го Рівненського партизанського з'єднання (В. Бегма) О. Стуккей у своєму листі до УШПР писав: «Насамперед треба відмітити, що вантаж, який Ви нам дали, був складений дуже добре, не було жодного медикаменту чи інструмента, який би виявився зайвим, і в той же час все було для лікування найрізноманітніших захворювань». Такої точки зору дотримувався й начальник санітарної служби кавалерійського партизанського з'єднання (М. Наумов) М. Тарасов. Він говорив: «Санітарний відділ штабу забезпечив мене всім, у чому мав потребу, хірургічні інструменти так були підібрані, що можна було зробити будь-яку операцію»[127].

Відмічаючи велику роль медико-санітарного відділу УШПР та підпорядкованих йому установ у поліпшенні медичного обслуговування учасників партизанського руху, треба разом з тим наголосити, що основний тягар у розв'язанні згаданого питання лягав на медичний персонал партизанських загонів і з'єднань, який в умовах бойової дійсності гідно виконував свій нелегкий обов'язок. Як правило, чисельність медико-санітарних підрозділів партизанів не була усталеною. В Чернігівсько-Волинському з'єднанні О. Федорова санітарна служба нараховувала близько 100 медпрацівників, у з'єднанні С. Ковпака – 25, з'єднанні О. Сабурова – 13, не рахуючи санітарів[128].

Робота санітарних служб і частин партизанських формувань проводилася в таких основних напрямках: надання долікарської допомоги безпосередньо під час бою чи зразу після нього; лікарська допомога пораненим і хворим; організація лікування в партизанських шпиталях; амбулаторна допомога пораненим і хворим; транспортування та евакуація поранених; медична допомога місцевому населенню.

Під час проведення великих бойових операцій, в яких брали участь всі загони з'єднання, їхні санітарні частини висувалися

в район бойових дій. При цьому санітарна частина одного із загонів передавалася штабу з'єднання, на її базі розгортався медичний пункт з'єднання. В ньому перебували всі поранені і хворі, а також ті партизани, які прибували з поля бою, тут їм надавалася медична допомога. Після закінчення бойових дій всі поранені і хворі поверталися до санчастин своїх загонів, а в санітарній частині з'єднання залишалися тільки важкопоранені, які потребували постійного лікарського спостереження і складного хірургічного втручання.

До складу диверсійних і розвідувальних груп, які йшли на виконання завдань, включались фельдшери або медсестри і санітари. Кожний партизан мав при собі індивідуальний пакет або ж аптечку для надання першочергової медичної допомоги.

Під час боїв, які носили маневрений характер, легкопоранені, як правило, пересувалися зі своїми підрозділами, а важкопоранені тимчасово переносилися в безпечне місце і перебували під наглядом медпрацівників, від яких отримували невідкладну допомогу. Після завершення бою всі поранені партизани поверталися на базу, де їм надавалася кваліфікована медична допомога, робилися хірургічні операції. За даними санітарних частин, до 74 % поранених партизанів поступали для медичного огляду впродовж 6–24 годин. За складних бойових обставин окремі поранені залишалися терміном від 3 днів до одного місяця на піклування місцевого населення, а потім поверталися до своїх загонів, де продовжували лікування.

Особливо важкий тягар лягав на плечі медпрацівників під час рейдів партизанських формувань на велику відстань. Наявність хворих і поранених обтяжувала загони, негативно впливала на їх рухомість і маневреність, ускладнювала можливість надання партизанам медичної допомоги. Однак і за цих екстремальних умов медперсонал намагався гідно виконувати свої нелегкі обов'язки. Так, під час рейду в Карпати (червень–вересень 1943 р.) Сумського з'єднання С. Ковпака було поранено 150 партизанів, частину з яких залишили для догляду серед місцевого населення. В боях загинули медпрацівники Г. Борисенко, М. Євенко, Л. Соловйова.

Драматично проходили й інші рейди. Зокрема, в Західному рейді (січень–березень 1944 р.) кавалерійського з'єднання М. Наумова партизани мали при собі до 200 поранених. А ось яка радіограма надійшла до УШПР 4 квітня 1944 р. від П. Вер-

шигори під час Львівсько-Варшавського рейду з'єднання (січень–квітень 1944 р.). «Із лав дивізії, – говориться в ній, – вибуло понад 400 бійців і командирів, є багато поранених, з них 281 перебуває на лікуванні в санітарних частинах підрозділів... В санітарних частинах немає жодного бинта, немає пакетів і медикаментів... Якщо впродовж двох діб не буде викинуто медикаментів і перев'язувального матеріалу, життя багатьох поранених буде перебувати під загрозою»[129].

Як свідчать документи партизанського руху, кваліфікована медична допомога партизанам подавалася в такій послідовності. В перші шість годин після поранення в санітарні частини надходило 10,3 % поранених, через 12 годин – 34,2 %, після 24 годин – 30 %, через три доби – 9,7 %, від 3 до 5 діб – 10 %, від 15 днів до 1 місяця – 5,3 %[130]. Для важкопоранених в окремих з'єднаннях існували шпиталі, які розміщувались як коли: в сільських приміщеннях, землянках, наметах на відкритому повітрі, а під час маршів на возах. Ось як пише про одну з таких установ лікар-хірург О. Федоров (з'єднання О. Сабурова): «З 17 травня 1942 р. шпиталь почав жити на колесах, розташовувались в лісі, будували курені, їжу готували на вогні. Перев'язування і операції робилися під відкритим небом...»[131]. За польових умов високим рівнем допомоги пораненим зарекомендував себе шпиталь Волинсько-Чернігівського з'єднання, який очолював один з найвідоміших партизанських лікарів Т. Гнідаш.

Усього за даними медико-санітарного відділу УШПР, в 1942–1944 рр. партизанськими санітарними частинами було обліковано 10 049 поранених. З них безпосередньо в загонах вилікувано і повернулося до бойових лав 7558 чоловік (75,2 %), евакуйовано в радянський тил 2289 (22,8 %), померло від ран 202 бійці (2 %). Найбільше поранених було зафіксовано в з'єднаннях П. Вершигори, С. Ковпака і М. Наумова – 37,9, 27,3 і 26,9 % відповідно[132]. Цей відсоток, який більше від середнього (14 %), був результатом інтенсивних бойових дій згаданих формувань, особливо під час тривалих рейдів.

Вже вище йшлося про те, що значна кількість поранених обмежувала бойову діяльність загонів і з'єднань, тому з 1943 р. партизанські командири постійно вимагали від УШПР негайної евакуації цих бійців повітрям. Але це, як вже говорилося, було надзвичайно складною справою. Тим часом, як свідчать

документи, партизанські командири не завжди рахувалися з об'єктивними обставинами. Відомий партизанський ватажок М. Наумов відверто говорив, що УШПР не докладає необхідних зусиль для позитивного вирішення справи, а С. Ковпак взагалі вдався до рідкого випадку. Коли на його партизанському майданчику після приземлення потерпів аварію літак з полку В. Гризодубової, то він затримав екіпаж і не хотів відправляти, поки не прилетить за пораненими ще одна машина. З цього приводу комісар Сумського з'єднання С. Руднєв 22 березня 1943 р. отримав від начальника УШПР листа, в якому були такі застереження: «Прошу вжити заходів щодо наведення найналежнішого порядку на посадочному майданчику. З льотним складом поводитися як слід»[133]. Взагалі, в партизанському русі ставлення до поранених було надзвичайно дбайливе. Кожен партизан глибоко усвідомлював необхідність надання першої невідкладної допомоги своїм товаришам, бо в такій ситуації він міг опинитися сам. Поранених виносили з бою, транспортували підручним способом на кілька і більше кілометрів. Випадків залишення поранених практично не було (хоч повністю виключати такі факти важко). В звіті санітарної служби 1-ї Української партизанської дивізії ім. С. Ковпака підкреслюється: «Жодний поранений не залишений на полі бою, важкопоранені евакуйовані в радянський тил, поранені середньої важкості і легкопоранені вилікувані на місці, в загонах і повернуті до лав»[134].

Поряд з лікуванням поранених санчастини партизанських з'єднань виконали великий обсяг надання амбулаторної допомоги хворим партизанам. Усього за 1942–1944 рр. було взято на медичний облік 24 803 хворих, з яких вилікувано 24 107 (97,3 %). В ряді випадків хворі направлялися до шпиталів, де завершували курс лікування.

Одним з напрямків діяльності медико-санітарних установ партизанського руху було проведення протиепідемічних заходів як в загонах і з'єднаннях, так і по можливості в районі їхньої дислокації в окупованих областях України. Особливого значення боротьба, зокрема, з сипним тифом набувала в окремих районах західних областей України і Білорусії, де тривалий час діяли партизани. Так, уже в кінці 1942 р. – на початку 1943 р. випадки захворювань були виявлені в ряді партизанських формувань на Поліссі. Зокрема, в з'єднанні О. Сабурова – 70 бійців, в загонах С. Ковпака – 67[135].

З огляду на загрозливе становище на початку 1943 р. УШПР зобов'язав партизанське командування і санітарні частини формувань здійснити низку невідкладних заходів: провести бесіди з особовим складом партизанів щодо профілактики сипного тифу, зробити запобіжні щеплення, влаштувати лазні й спеціальні пункти для регулярної обробки людей і одягу, в разі необхідності ввести карантин та ізолювати хворих. Водночас за лінію фронту було терміново перекинуто необхідну кількість сипно-тифозної вакцини.

Унаслідок проведеної роботи вже в квітні–травні 1943 р. вдалося подолати спалахи сипного тифу, припинити поширення інших інфекційних захворювань. Усього за 1943–1944 рр. було зроблено серед партизанів і частково місцевого населення 29 780 щеплень. Силами медичних працівників організовано 4169 лекцій і бесід з особовим складом, а також 1627 аналогічних заходів з місцевим населенням на тему боротьби з інфекційними захворюваннями[136].

Партизанські санчастини, перебуваючи на окупованій території, надавали значну медичну допомогу й місцевому населенню, фактично позбавленого лікарської опіки з боку окупантів. Так, Чернігівсько-Волинське з'єднання О. Федорова в зоні своєї дислокації в 1942–1944 рр. розгорнуло в контрольованих ним районах пересувні амбулаторії для приймання хворих і надання їм в ряді випадків й хірургічної допомоги. Були непоодинокі випадки, коли місцеві жителі прибували для лікування за 60–70 км. Всього ж, за неповними даними медико-санітарного відділу УШПР, медичну допомогу від партизанів отримали 112 500 місцевих жителів окупованих районів України, в тому числі було зроблено 1860 хірургічних операцій[137].

В системі санітарно-медичного забезпечення партизанського руху важливе місце належало шпиталям, які УШПР організував на радянській території. Вони призначалися для надання висококваліфікованого лікування партизанів, в першу чергу важкопоранених, які евакуювалися з окупованої території. В 1941–1942 рр. ті поранені партизани, котрі прибували в різний спосіб із-за лінії фронту, як правило, направлялися до загальних лікарень або ж військових шпиталів. За вказівками ЦШПР при Ставці ВГК важкопоранені і хворі партизани України пересилалися на лікування в м. Бузулук Чкаловської (тепер Оренбурзької) та м. Буриш Куйбишевської (тепер Са-

марської) областей Російської Федерації, а також частково у відповідні заклади Москви і Підмосков'я.

Проте невдовзі УШПР дійшов висновку про доцільність організації лікування партизанів в якійсь окремій медичній установі. Необхідність цього обґрунтовувалась двома причинами. По-перше, як з'ясувалося, більшість поранених і хворих не поверталася в партизанські формування; по-друге, з урахуванням психологічних і специфічних особливостей партизанів їх було б краще лікувати в однорідному середовищі. Так виникла ідея створення партизанського шпиталю – спеціалізованого лікувального закладу для учасників партизанського руху України. Його діяльність дозволила не тільки прискорити процес одужання поранених і хворих, але й забезпечити своєчасне повернення кваліфікованих партизанських кадрів у свої з'єднання і загони.

Восени 1942 р. за поданням ЦК КП(б)У і Раднаркому України Державний Комітет Оборони виділив у розпорядження УШПР евакошпиталь № 5023, який дислокувався в Москві. На його базі був створений санаторій-шпиталь для українських партизанів місткістю 130 ліжок. Для його обладнання з бюджету УРСР було виділено 135 тис. крб. У квітні 1943 р. при цій установі було організовано хірургічний шпиталь на 200 місць, в тому числі хірургічне відділення на 150 і терапевтичне – на 50 ліжок. У середині червня 1943 р. штат обох закладів нараховував 118 осіб, у тому числі 9 лікарів, 24 чоловіки середнього і 26 – молодшого персоналу. Начальником санаторію-шпиталю був військовий лікар 2-го рангу М. Неусихін, а хірургічною частиною керував вже згадуваний професор М. Дудко[138].

Після визволення Києва партизанський санаторій-шпиталь був переведений до столиці України і з 10 січня 1944 р. приступив до приймання поранених і хворих партизанів. Незабаром з метою поліпшення постачання і забезпечення він отримав статус армійського евакошпиталю. У зв'язку з визволенням території України від фашистських окупантів, розформуванням діючих загонів і з'єднань 15 листопада 1944 р. санаторій-шпиталь був розформований, а 40 поранених і хворих партизанів переведено до військових шпиталів Києва. За 1942–1944 рр. у вказаному медичному закладі перебувало на лікуванні 2127 чоловік, з яких 902 повернені до бойових лав партизанів, інші – комісовані за станом здоров'я[139].

У розпорядженні УШПР тимчасово перебував також евакошпиталь № 3456, який дислокувався в м. Звенигород (Московська обл.). До нього транспортувалися поранені і хворі партизани, котрі не потребували негайного оперативного втручання і спеціальної медичної допомоги. При ньому було створено санаторне відділення на 15 ліжок для реабілітації після лікування. За період з червня по листопад 1943 р. в шпиталі лікувалося 515 партизанів, з яких 266 повернено до бойових лав[140].

Крім зазначених установ, в системі медико-санітарної служби УШПР деякий час діяв обласний партизанський шпиталь на 200 ліжок, створений в березні 1944 р. на базі санітарних частин партизанських з'єднань Кам'янець-Подільської області і розташований в с. Стригани Славутського району. Його керівником призначили О. Федорова, лікаря-хірурга Житомирського партизанського з'єднання (О. Сабуров). За час роботи шпиталю (3,5 місяці) в ньому пройшли курс лікування 464 особи.

З метою реабілітації поранених партизанів УШПР у кінці грудня 1943 р. відкрив в Києві будинок відпочинку з двотижневим і місячним терміном перебування. В січні–листопаді 1944 р. у ньому відпочили 629 учасників партизанського руху України. 164 партизани отримали путівки до союзних і республіканських санаторіїв системи Наркомату здоров'я.

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що створення системи медико-санітарного обслуговування партизанів, яка перебувала в підпорядкуванні УШПР, відіграла важливу роль в підтриманні боєздатності партизанських загонів і з'єднань України, дозволило повернути до бойових лав 75,2 % поранених і хворих.

Партизанські медики, діючи за екстремальних умов бойової дійсності, не завжди маючи необхідні медичні препарати та інструменти, робили все можливе, щоб врятувати життя пораненим бійцям і командирам, нерідко діяли із зброєю у руках. За деякими даними, в 1942–1944 рр. загинули, виконуючи свій обов'язок, 50 медпрацівників. Серед них – 15 лікарів, у тому числі професор П. Буйко, котрому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Чотири партизанські лікарі отримали звання «Заслужений лікар України»[141].

ПРИМІТКИ

1. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 403. – Арк. 6.
2. Артемьев И.Н. В эфире партизаны. – М., 1971. – С. 7.
3. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 403. – Арк. 7.
4. Курас І.Ф., Кентій А.В. Вказана праця. – С. 208.
5. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 403. – Арк. 142, 147.
6. Там само. – Арк. 8.
7. Там само. – Арк. 12.
8. Там само. – Арк. 15.
9. Там само. – Арк. 70–72.
10. Там само. – Арк. 20.
11. Курас І.Ф., Кентій А.В. Вказана праця. – С. 213.
12. Наумов М. Хинельские походы. – М., 1954. – С. 371.
13. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 403. – Арк. 22.
14. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 333. – Арк. 168 зв.
15. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 403. – Арк. 33.
16. Мацуй П.А., Хабло А.С. Говорит Большая земля. – К., 1979. – С. 195.
17. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 403. – Арк. 37.
18. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 6 (ст.). – Спр. 6 (ст.). – Арк. 5, 9, 12, 26 (ст.).
19. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 403. – Арк. 149, 172–173, 186, 204–205, 211–212, 217.
20. Там само. – Арк. 165.
21. Там само. – Арк. 41–42.
22. Там само. – Арк. 42.
23. Там само. – Спр. 333. – Арк. 96.
24. Там само. – Спр. 403. – Арк. 48.
25. Курас І.Ф., Кентій А.В. Вказана праця. – С. 221.
26. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 333. – Арк. 95.
27. Там само. – Арк. 164 зв.
28. Там само. – Спр. 403. – Арк. 74–77.
29. Курас І.Ф., Кентій А.В. Вказана праця. – С. 224.
30. Там само. – С. 225.
31. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 333. – Арк. 166 зв.
32. Курас І.Ф., Кентій А.В. Вказана праця. – С. 225.
33. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 403. – Арк. 64–65.
34. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 10 (ст.). – Спр. 14 (ст.). – Арк. 10 (ст.).
35. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 17 (ст.). – Спр. 7 (ст.). – Арк. 12 (ст.).
36. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 403. – Арк. 64.
37. Курас І.Ф., Кентій А.В. Вказана праця. – С. 227.

38. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 333. – Арк. 116.
39. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 403. – Арк. 69.
40. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 333. – Арк. 153 зв.
41. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 403. – Арк. 198, 200.
42. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 333. – Арк. 80–84.
43. Там само. – Арк. 75–76.
44. Там само. – Арк. 9–10.
45. Диксон Ч., Гейльбрунн О. Коммунистические партизанские действия. – С. 107.
46. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 146.
47. Діксон Ч., Гейльбрунн О. Вказана праця. – С. 107.
48. Д'Астье Э. Боги и люди. 1943–1944. Перевод с французкого. – М., 1962. – С. 18.
49. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – С. 131–132.
50. Д'Астьє Е. Вказана праця. – С. 62.
51. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 941. – Арк. 2–5.
52. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 333. – Арк. 158 зв.
53. Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941–1945 гг. – М., 1976. – С. 212.
54. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 616. – Арк. 101.
55. Курас І.Ф., Кентій А.В. Вказана праця. – С. 232.
56. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 2.
57. Курас І. Ф., Кентій А. В. Вказана праця. – С. 235.
58. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 7–15.
59. Там само.
60. Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні. 1941–1944 рр. Мовою документів, очима історика). – К., 1994. – С. 80.
61. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1324. – Арк. 83.
62. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1324. – Арк. 8.
63. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 22.
64. Верхозин А.М. Самолеты летят к партизанам. – М., 1966. – С. 101.
65. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 933. – Арк. 1.
66. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 27.
67. Курас І.Ф., Кентій А.В. Вказана праця. – С. 235.
68. Чайковський А.С. Згадана праця. – С. 151.
69. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 933. – Арк. 19, 31.
70. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1521. – Арк. 12.
71. Курас І.Ф., Кентій А.В. Вказана праця. – С. 237.
72. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1 (ст.). – Спр. 104 (ст.). – Арк. 187 (ст.).
73. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1328. – Арк. 163, 190.

74. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1328. – Арк. 95, 163.
75. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1 (ст.). – Спр. 104 (ст.). – Арк. 135–161.
76. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1 (ст.). – Спр. 104 (ст.). – Арк. 188–197 (ст.).
77. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1297. – Арк. 33, 262.
78. Курас І.Ф., Кентій А.В. Вказана праця. – С. 240.
79. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1344. – Арк. 114.
80. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 970. – Арк. 35–38.
81. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1522. – Арк. 34.
82. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1064. – Арк. 38.
83. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 8–11.
84. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 217.
85. Там само.
86. Там само. – Арк. 161–163.
87. Кукридж Эдвард. Европа в огне. Диверсии и шпионаж британских спецслужб на оккупированных территориях 1940–1945. Перевод с английского. – М., 2003. – С. 257.
88. ЦДАГО України. – Ф. 97. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 104–105.
89. ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 70. – Арк. 273.
90. Голль Шарль де. Военные мемуары. Единство. 1942–1944 годы. Перевод с французского. – Т. 2. – М., 1960. – С. 296.
91. Старинов И. Записки диверсанта. – С. 194.
92. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. – Т. 1. – К., 1975. – С. 297.
93. Курас І.Ф., Кентій А.В. Вказана праця. – С. 249.
94. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 868. – Арк. 215.
95. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – С. 125.
96. Український історичний журнал. – 1981. – № 1. – С. 77.
97. Курас І.Ф., Кентій А.В. Вказана праця. – С. 250.
98. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4. – Арк. 93, 97, 103–135; Ф. 62, оп. 7 (ст.). – Спр. 18 (ст.). – Арк. 61 (ст.).
99. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 7 (ст.). – Спр. 4 (ст.). – Арк. 52–55 , 86–87 (ст.).
100. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 457. – Арк. 68.
101. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 527. – Арк. 9 зв.–10.
102. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 7 (ст.). – Спр. 7 (ст.). – Арк. 75 (ст.).
103. Старинов И. Записки диверсанта. – М., 1997. – С. 353.
104. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 527. – Арк. 69.
105. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 38.
106. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 28 (ст.). – Спр. 38 (ст.). – Арк. 178–184 (ст.).

107. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 403. – Арк. 135–138.
108. Курас І.Ф., Кентій А.В. Вказана праця. – С. 253–254.
109. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 3. – Спр. 66. – Арк. 13–14.
110. Курас І.Ф., Кентій А.В. Вказана праця. – С. 258.
111. Там само. – С. 259–260.
112. Там само. – С. 261.
113. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – С. 381.
114. Старинов И. Записки диверсанта. – М., 1997. – С. 384–385.
115. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 403. – Арк. 40.
116. Курас І.Ф., Кентій А.В. Вказана праця. – С. 262.
117. Маевская Н.К. Медицинская служба в партизанских отрядах. Изд. 2-е, доп. – К., 1985. – С.15–16; ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп.1. – Спр.1784. – Арк.11–12.
118. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1784. – Арк. 4.
119. Там само. – Арк. 12.
120. Курас І.Ф., Кентій А.В. Вказана праця. – С. 265.
121. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1784. – Арк. 13–15.
122. Там само. – Арк. 87–90.
123. Там само. – Арк. 7.
124. Там само. – Арк. 5.
125. Там само. – Арк. 20.
126. Там само. – Арк. 20–22; 150–161.
127. Там само. – Арк. 22.
128. Там само. – Арк. 94–101.
129. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1522. – Арк. 28.
130. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1784. – Арк. 30.
131. Там само. – Арк. 32–33.
132. Там само. – Арк. 36–40.
133. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 26.
134. Курас І.Ф., Кентій А.В. Вказана праця. – С. 269.
135. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1784. – Арк. 53–55.
136. Там само. – Арк. 55–56.
137. Там само. – Арк. 52.
138. Курас І.Ф., Кентій А.В. Вказана праця. – С. 272.
139. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1784. – Арк. 66–67.
140. Там само. – Арк. 74.
141. Там само. – Арк. 10, 168–170.

Розділ 6 Фактор ОУН–УПА в партизанському русі на тимчасово окупованій території України (1943–1944)

Наприкінці 1942 р. у зв'язку з реалізацією плану бойових дій партизанів України на зимовий період 1942/1943 рр. і намірами ЦК КП(б)У і УШПР активізувати партизанський рух на Правобережній Україні радянські партизани вперше зіткнулися з активною діяльністю в західних областях УРСР українських націоналістів.

Перші повідомлення про дії на Волині–Поліссі загонів Т. Боровця-Бульби надійшли до УШПР від партизанського командира О. Сабурова. В них йшлося про сутички бульбівців з німцями та їхні напади на дрібні групи партизанів. Ця інформація зацікавила керівництво радянського партизанського руху. 11 грудня 1942 р. член політбюро ЦК КП(б)У, Голова Раднаркому УРСР Л. Корнієць та начальник УШПР надіслали командирам партизанських з'єднань С. Ковпаку, С. Маликову, О. Сабурову та уповноваженому ЦК КП(б)У І. Сиромолотному радіограму такого змісту: «Уважно розберіться з фактичним станом загонів українських націоналістів, котрі діють в Житомирській, Рівненській та інших областях. Дізнайтесь про кількість, чисельність, озброєння загонів, звідки прибули, чи місцеві жителі, ставлення до них населення. Чи ведуть в дійсності націоналісти боротьбу проти німців, ставлення останніх до націоналістів. Повідомте вашу думку про методи боротьби і розкладу націоналістичних загонів і залучення їх до боротьби проти німців. Здійсніть заходи щодо пильності, не дозволяючи проникненню агентури до партизанських загонів»[1].

Зазначений документ цікавий з кількох боків. По-перше, він дозволяє стверджувати, що з кінця 1942 р. радянська сторона почала розглядати організації і загони українських націоналістів як фактор, який можливо буде впливати на військово-політичну ситуацію в північно-західному регіоні України та на розвиток партизанського руху. По-друге, цитована радіограма розкриває тактику керівництва радянських партизанів стосовно українського націоналістичного руху: з одного боку, використати по можливості націоналістів для боротьби з німецькими окупантами, з іншого – розкладати націоналістичне середовище і при нагоді ліквідувати його збройні формування.

21 грудня 1942 р. до ЦК КП(б)У і УШПР надійшла радіограма від командира з'єднання С. Маликова. В ній повідомлялось, що, за агентурними даними, райхскомісар України Е. Кох начебто запропонував Т. Боровцю-Бульбі «сформувати націоналістичну армію для боротьби з партизанами». Водночас зазначалось, що в розташування загонів «Бульби» вислано зв'язківця для ознайомлення з місцем їх дислокації та можливої зустрічі з самим отаманом[2].

Уже на початку 1943 р. ЦК КП(б)У і УШПР мали значну інформацію про програму, політику і тактику ОУН(Б) і ОУН(М), формації Т. Боровця-Бульби, їхні збройні сили, ставлення до німців і радянської влади. При цьому в партизанських повідомленнях значна увага приділялася загонам «Бульби», який був на той час найактивнішим представником націоналістичного табору.

Упродовж лютого 1943 р. до УШПР надійшло чимало повідомлень від партизанів про активізацію націоналістичних сил на теренах Волині–Полісся. Зокрема, С. Ковпак, С.Руднєв (Сумське з'єднання) доповідали, що українські націоналісти роззброюють і знищують дрібні групи партизанів на території Рівненської області. В інформації керівництва рівненських партизанів (В. Бегма, Л. Кизя, І. Федоров) йшлося про нищення націоналістами партизанів, комуністів та поляків. Остання радіограма, крім інших адресатів, була надіслана Й. Сталіну[3].

Зазначений вище перебіг подій спонукав партизанів до здійснення попереджувальних заходів щодо націоналістів. Уже в лютому 1943 р. Сумське партизанське з'єднання під час рейду по районах Рівненської області на підставі агентурних

даних спробувало провести першу операцію проти націоналістичних осередків на території Людвипольського району. Однак її результати виявилися мізерними, бо націоналісти вміло уникали бойових зіткнень, а кілька заарештованих осіб з числа місцевого населення після короткого переслуховування були звільнені. З свого боку, партизани-ковпаківці зрозуміли, що боротьба з націоналістами буде нелегкою, бо цей новий ворог був пильним і обережним, добре організованим і законспірованим. Однак взимку 1943 р. про серйозне збройне протиборство між партизанами і націоналістами ще не йшлося.

Тим часом створення навесні 1943 р. на Волині–Поліссі УПА, керованої Проводом ОУН(Б), розгортання бойових формувань повстанської армії та запілля українського руху Опору мало неминуче посилити конфронтацію між партизанами і націоналістами, змусити обидві сторони перейти від епізодичних сутичок і нападів до боротьби за опанування північно-західним регіоном України і прилеглими до нього районами. При цьому керівництво ОУН–УПА як провідна сила в українському русі Опору розглядало радянських партизанів як авангард «московського імперіалізму», який прагне повернутися на українські землі. З свого боку, радянська сторона вважала збройні сили українських націоналістів фактором, котрий за певних умов стримуватиме розповсюдження партизанського руху на північно-західні і західні райони України.

Будучи на безкомпромісних позиціях стосовно один одного, обидві сторони тим часом мали рахуватися й з третім чинником, яким були німецькі окупанти. З радянської точки зору, пріоритетною для партизанів була боротьба з гітлерівцями. Щодо керівництва українських націоналістів, то воно вважало німців лише тимчасовими окупантами України, а головним ворогом українського визвольного руху була радянська влада.

Вперше офіційне ставлення радянського керівництва до українських націоналістів було сформульоване у відомому листі першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова від 23 березня 1943 р. на адресу командування Сумського партизанського з'єднання (С. Ковпак, С. Руднєв). У цьому документі зазначалося, що «керівники українських буржуазних націоналістів – це німецькі агенти» і їх треба всіляко викривати як ворогів українського народу. Щодо рядових бійців націоналістичних загонів, то частина з них «палко бажає боротися з німецькими

окупантами, але вони обдурені українськими націоналістами». З огляду на зазначене, пропонувалося не вступати в контакти з націоналістичними загонами, не виступати збройно проти них, якщо вони перші не нападають. Щодо партизанів, то їх «головним і основним завданням є розгром фашистської Німеччини і вигнання німецьких окупантів з нашої території»[4]. Пізніше згаданий лист у вигляді радіограми був надісланий командирам усіх партизанських формувань Правобережної України, які в ході бойової діяльності могли зіткнутися з українськими націоналістами.

У контексті вказівок партійного керівництва начальник УШПР продовжував аналізувати інформацію про націоналістів, вивчав можливість їх використання проти німців. 25–27 березня 1943 р. Т. Строкач зустрівся з військовим кореспондентом газети «Правда» Л. Коробовим та оперативним уповноваженим НКВС УРСР Борисовим, які прибули до Москви з партизанських формувань Полісся. Коробов запевнив начальника УШПР, що націоналісти не становлять загрози для радянської сторони ні у військовому, ні в політичному відношенні. Разом з тим він зазначив, що гасло націоналістів «Україна без більшовиків і німців» і що вони хочуть «воювати з німцями, але серед них немає людей, котрі б їх організували, направили»[5].

У розмові з Борисовим Т. Строкач цікавився таким запитанням: «Чи потрібно вести боротьбу з націоналістами або ж блокуватися з ними?». Відповідь була такою: «Блокуватися з ними не потрібно. Народ їх не підтримує». І далі Борисов наголосив: «З націоналістами потрібно вести активну боротьбу за допомогою зброї»[6].

Тим часом у квітні–травні 1943 р. на теренах Волині–Полісся зіткнення партизанів з націоналістами (ОУН–УПА, ОУН(М), Т. Боровець-Бульба) ставали все частішими. Як писав у своєму звіті секретар Кам'янець-Подільського підпільного обкому КП(б)У і керівник обласного штабу партизанського руху С. Олексенко, «з квітня 1943 р. націоналісти почали відкрито переслідувати партизанів. Стали нападати не тільки на дрібні групи, а й на більші загони»[7]. За словами командира з'єднання І. Шитова, з квітня 1943 р. партизани вели боротьбу на два фронти: «З німецькими окупантами, з одного боку, і з українськими націоналістами Бульби, Бандери та інших, з

другого боку»[8]. Аналогічно оцінювали становище й інші партизанські командири.

За таких обставин начальник УШПР віддав одне з найсуворіших розпоряджень стосовно націоналістів. У вказівках, переданих по рації командиру з'єднання О. Сабурову, говорилося: «Дії загону до 24-ї річниці Червоної армії щодо знищення націоналістів схвалюю. В кожному випадку їх нападу – жорстоко карати. Листівками попередити, що за одного партизана буде знищено 15 оунівців та їх німецьких хазяїв»[9].

Незабаром Т. Строкач отримав повідомлення від командира з'єднання І. Шитова, який інформував про посилення дій націоналістів проти партизанів, про їхні напади на диверсійні групи, які прямують на мінування залізничних комунікацій гітлерівців. У радіограмі підкреслювалося, що націоналісти знищили одну групу, а двом іншим завдали втрат. На це повідомлення начальник УШПР відреагував новими вказівками. 13 травня 1943 р. на адресу командирів з'єднань В. Бегми, І. Шитова, С. Маликова, О. Сабурова, О. Федорова і Я. Мельника надійшла радіограма: «Враховуючи, що націоналісти спрямовують свою діяльність проти партизанів, пропоную тих націоналістів, котрі нападають на партизанів, знищувати, інші загони розкладати різними способами, спрямовувати проти німців, при можливості роззброювати і розпускати»[10].

Водночас начальник УШПР зажадав від командирів партизанських формувань, які перебували в зоні активності націоналістів, негайно передати літаками додаткові матеріали про український націоналістичний рух. Штаб цікавила діяльність націоналістів за останні місяці, їх ставлення до німців, німецька політика щодо націоналістів, канали озброєння націоналістів, їх бойові дії, пропаганда, останні гасла. Зверталась увага на збирання інформації про зв'язки націоналістів з іншими країнами[11].

Наприкінці травня 1943 р. питання про ОУН–УПА було частково обговорено на нараді командирів і комісарів партизанських з'єднань спільно з членами нелегального ЦК КП(б)У, яка проходила на базі з'єднання О. Сабурова біля с. Картеничі в Лельчицькому районі Білорусії. Проводив нараду секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко, який прибув на окуповану територію. Керівник рівненських партизанів В. Бегма оцінював сили націоналістів у південній частині області до 10 тис. бійців.

При цьому він відмітив, що націоналісти «проводять політику знищення на Україні народів інших національностей – поляків, євреїв». Командир з'єднання О. Сабуров також підкреслив, що з весни 1943 р. націоналісти здійснюють «політику масового терору стосовно польського населення». Однак у згаданих виступах не йшлося про те, чи становлять націоналісти загрозу радянським партизанам.

Більше про націоналістів говорив у своєму виступі Д. Коротченко. Він, зокрема, зазначав, що у відкритому бою вони серйозною силою не виступають, але підкреслив їх хитрість і вміння конспіруватися. Секретар ЦК КП(б)У, закликаючи присутніх звернути особливу увагу на боротьбу з націоналістами, наголосив, що з ними треба бути завжди напоготові, знати місця їх концентрації, вміти боротись[12]. Однак в резолюції згаданої наради конкретних завдань по активній боротьбі з націоналістами перед партизанськими формуваннями не було поставлено. Лише зверталася увага командирів і комісарів на посилення розкладницької роботи серед націоналістичних формувань.

На підставі зібраних відомостей УШПР 14 червня 1943 р. підготував спецповідомлення «Про діяльність українських націоналістів». У ньому зазначалося, що ОУН, включаючи проводи С. Бандери, А. Мельника і Т. Боровця-Бульби, «останнім часом активізує роботу і намагається розповсюдити свій вплив на значну частину окупованої території України». При цьому збройні сили Т. Боровця-Бульби оцінювались в 6 тис., а ОУН С. Бандери в 20 тис. чоловік. У спецповідомленні підкреслювалося, що тактика націоналістів характеризується відмовою від активного виступу проти німців з метою збереження кадрів і накопичення сил, щоб за сприятливих умов «виступити проти німців і більшовиків». Щодо партизанських загонів, то констатувалося, що вони «інколи ведуть бої з націоналістами». В документі повідомлялося про нищення українськими націоналістами польського населення, руйнування їхніх осель і помешкань[13].

Згадане спецповідомлення дає підставу стверджувати, що в середині 1943 р. керівництво радянського партизанського руху хоч і рахувалося з силою українського націоналістичного руху, його бойовими можливостями, але вважало, що цей фактор ще помітно не впливає на розвиток партизанського руху.

В УШПР думали, що націоналісти, зв'язані накопиченням власних сил і ресурсів і боротьбою з поляками, не стануть серйозною перешкодою для радянських партизанів.

Вище вже говорилося, що, за даними партизанів, станом на 14 червня 1943 р. на Волині–Поліссі бойові сили УПА і Т. Боровця-Бульби нараховували до 26 тис. вояків, на озброєнні яких були кулемети, міномети, гармати, а інколи й танки. В той же час на липень 1943 р. партизанські формування України, які підпорядковувались УШПР, мали в своїх лавах до 23,5 тис. партизанів! За словами П. Вершигори, небажання партизанських командирів на Волині–Поліссі вести в 1943 р. активну боротьбу з націоналістами сприяло розбудові лав УПА. В радіограмі від 4 лютого 1944 р. на ім'я Т. Строкача згаданий вище командир наголошував, що «керівництво УПА діє не стільки своєю силою, скільки слабкістю радянських партизанів...»[14].

З наведеною вище думкою П. Вершигори, на нашу думку, можна погодитись лише частково. Так, радянські партизани могли б вже навесні 1943 р. розпочати систематичну і безкомпромісну боротьбу з ОУН–УПА на Волині–Поліссі, але такий перебіг подій влаштував би третю сторону, тобто німців. До того ж ми переконані, що радянським партизанам не вдалося б суттєво послабити націоналістів, які опиралися на широку підтримку місцевого українського населення. Збройне протиборство партизанів з націоналістами виявилося б в підсумку на користь гітлерівців, які цього гаряче бажали. З свого боку, партизани понесли б чималі втрати і не змогли б належним чином діяти в тилу фашистських окупантів.

Слід визнати, що влітку 1943 р. УПА перетворилася в серйозну бойову силу, з якою мали рахуватися німці і партизани. Проте обидва чинники, зв'язані боротьбою між собою, не мали реальної можливості водночас успішно поборювати ОУН–УПА. І німецька, і радянська сторона за цих обставин прагнула не стільки розбити націоналістів, скільки, бодай, нейтралізувати їх або ж використати у власних цілях. Однак й така тактика не завжди давала позитивні результати.

Хоч основні сили радянських партизанів на Волині–Поліссі та Поділлі вели бойову і диверсійну діяльність в тилу німецько-фашистських військ, проте окремі загони і з'єднання час від часу відволікалися для боротьби проти українських на-

ціоналістів. Стан протиборства партизанів і націоналістів 1943 р. можна охарактеризувати за відомою формулою більшовицького лідера Л. Троцького часів переговорів 1918 р. з німцями в Брест-Литовському: «Ні миру, ні війни».

Незважаючи на те, що обидві сторони залишались в політико-ідеологічній площині непримиримими противниками, в 1943 р. і в першій половині 1944 р. збройна боротьба між ними не носила систематичного характеру, хоч в окремий час бої партизанів з націоналістами набували досить гострих форм. За словами двічі Героя Радянського Союзу О. Федорова, його загони не вели проти бандерівців безперервних боїв. «Наше головне завдання, – писав він у спогадах, – диверсійна робота на залізницях»[15]. З свого боку, ОУН–УПА, очікуючи виснаження німців і більшовиків у війні, бачили свою основну мету в тому, щоб, користуючись нагодою, розбудувати власні збройні сили і запілля, накопичити необхідні матеріальні ресурси для вирішальної боротьби за самостійну Україну.

Позиція ОУН–УПА як провідної сили українського самостійницького руху стосовно війни між Німеччиною і СРСР знайшла відображення у відомій стратегії «двофронтової» боротьби, тобто боротьби проти імперіалізмів Москви і Берліна. Її сутність, зокрема, чітко викладена в одній із публікацій в часописі ОУН «Ідея і чин» за 1943 р. «...Якщо большевики, – говориться там, – мають основно програти і тим вторувати дорогу німецькій «Новій Європі», то ніхто з українців не сміє помагати німцям в закріплюванні наших кайданів. З другого боку, якщо Німеччина має програти на сході і створити большевикам дорогу на Україну, то нашу працю треба вести під кутом боротьби з большевиками»[16].

Протиборство між партизанами і націоналістами велося по кількох основних напрямках. Обидві сторони намагалися насамперед завоювати прихильність місцевого населення, заручитися його підтримкою. На території західних областей України симпатії українського населення були переважно на боці націоналістів, особливо ОУН–УПА. Ось як, наприклад, виглядала ситуація в Шацькому районі Волинської області станом на 3 грудня 1943 р. За даними районного команданта запілля ОУН «Ринок», з 27 сіл району лише 5 були опановані партизанами, інші перебували під постійним контролем націоналістів. Тільки в райцентрі Шацьк знаходилися німці[17]. Надзвичайно

сильним був вплив ОУН–УПА в Галичині. За образним висловом П. Вершигори, радянські партизани в цьому регіоні почували себе як в Німеччині, тобто як на ворожій території[18].

Прагнення до опанування і контролю за сільською місцевістю пояснювалось потребою націоналістів і партизанів поповнювати свої бойові лави за рахунок місцевого населення. Так, у звіті Служби безпеки військової округи УПА «Заграва» (північно-східна частина Волинської і північна частина Рівненської областей) за 15 вересня – 15 жовтня 1943 р. зазначається, що «червоні змобілізували поважне число українського населення до своїх банд (переважно місцевих загонів)» як добровільно, так і під примусом. Серед добровольців – «в основному люди, що в минулому мали дещо спільного з совітськими урядами чи установами та боялись, що рано чи пізно їх націоналісти зліквідують», а також «всі політично переслідувані німцями чи українцями, як поляки, жиди, козаки, цигани і т. д.»[19].

Не менш гостро в стосунках націоналістів і партизанів стояло питання забезпечення продовольством своїх збройних формувань. Хоч обидві сторони нерідко поповнювали свої харчові і фуражні припаси за рахунок німців, але обійтися без допомоги місцевого населення вони не могли. З цього боку, у більш сприятливому становищі перебували ОУН–УПА, скрутніше виглядали справи в партизанів, які часто-густо були змушені вдаватись до реквізицій у населення, хоч і обіцяли в майбутньому компенсацію хазяїнам. У звітній доповіді Рівненського підпільного обкому КП(б)У і обласного штабу партизанського руху (10 квітня 1944 р.) говориться, що на господарські операції партизани були змушені виходити підрозділами чисельністю від 50 до 100 бійців, озброєних кулеметами і автоматами[20].

Нерідко партизани були змушені вирішувати своє «продовольче питання» шляхом розшуку і розкриття продовольчих баз ОУН–УПА. За словами Героя Радянського Союзу Г. Галицького (з'єднання О. Федорова), обставини часто спонукали його бійців забирати продукти харчування в націоналістів[21]. Особливих масштабів згадані акції набули в 1944 р.

Якщо говорити про бойову діяльність радянських партизанів, то особливо болісно ОУН–УПА сприймали їхні диверсійні дії на залізничних комунікаціях гітлерівців. Ця обставина по-

яснювалась тим, що окупанти надзвичайно нервово реагували на порушення своїх залізничних перевезень і в ході каральних акцій часто-густо спрямовували свої удари по запіллю націоналістів. Останні, з цієї причини, намагалися всіляко перешкоджати партизанам, влаштовували засідки на шляхах пересування диверсійних груп, здійснювали на них напади. Так, 15 серпня 1943 р. керівник рівненських партизанів В. Бегма повідомив УШПР, що націоналісти напали на групи мінерів-підривників партизанських загонів ім. У. Кармелюка та ім. Т. Шевченка. І він був змушений спрямувати проти них 4 загони, щоб розчистити шлях диверсійним групам до залізниці Ковель–Сарни[22]. Аналогічна інформація надходила й від інших командирів.

Об'єктами пильної уваги з боку ОУН–УПА були й партизанські розвідники і зв'язківці. Полюючи на них, українські повстанці намагалися отримати інформацію про партизанів, їхні зв'язки з місцевим населенням. Зокрема, в 1943–1944 рр. до рук ОУН–УПА потрапило 12 розвідників партизанського загону ім. С. Кірова (з'єднання О. Федорова), яких потім було закатовано[23]. Трагічною виявилася доля й багатьох інших партизанів-розвідників, зокрема Героя Радянського Союзу М. Кузнецова.

Загострення відносин партизанів з українськими повстанцями з весни 1943 р. було викликане кількома обставинами. **Перше.** Поразки німецько-фашистських військ на фронтах світової війни робили реальним факт повернення радянської влади в західний регіон України. **Друге.** Район Волині–Полісся в цей час був місцем формування УПА і, на думку націоналістичного керівництва, більшовицькі партизани, «опановуючи окремі лісові масиви, становили поважну перешкоду для молодої УПА»[24]. **Третє.** Впродовж жовтня 1942 р. – квітня 1943 р. радянське керівництво перевело з Лівобережної України в район білорусько-українського Полісся 5 партизанських формувань (С. Ковпак, О. Сабуров, М. Наумов, Я. Мельник, О. Федоров) і планувало створити в цьому районі плацдарм для дій партизанів у західному та південно-західному напрямках.

У контексті зазначеного українські націоналісти, не маючи сил для повномасштабної боротьби з партизанським рухом, були змушені тактичними діями перешкоджати партизанам в

опануванні теренами Волині–Полісся, а також прагнули, в свою чергу, розповсюдити свій вплив на райони Житомирської, Кам'янець-Подільської, Вінницької та Київської областей. На ці території засилалися організаційно-пропагандистські групи ОУН та невеликі загони УПА.

Перший відділ УПА під керівництвом «Верещаки» (Ф. Воробець) рушив у чоповицькі і малинські ліси Житомирщини в травні 1943 р. У червні–липні на територію Андрушівського і Коростенського районів Житомирщини та у Фастівський район Київської області прибули ще два загони УПА. У часописі політвідділу Головної команди УПА «До зброї» (Ч. 2, серпень 1943 р.) повідомлялося, що під час цих рейдів українські повстанці звели 15 успішних боїв з німцями і партизанами.

Активізація ОУН–УПА занепокоїла окремих партизанських командирів. Упродовж 10–11 липня 1943 р. О. Сабуров інформував УШПР, що «рух націоналістів зростає», особливо в районах Сарни–Клесово, Корець–Березне. Оцінюючи сили націоналістів майже в 5 тис. бійців, О. Сабуров просив штаб вислати йому автомати і гвинтівки, оскільки багато його партизанів не озброєні, а мають лише холодну зброю[25].

29 липня 1943 р. керівник рівненських партизанів В. Бегма повідомив УШПР, що з 16 по 20 липня 5 загонів його з'єднання здійснили рейд по селах Дубровицького і Володимирецького районів з метою нейтралізації дій УПА. 30 липня надійшла інформація від А. Одухи, що керований ним загін ім. Ф. Михайлова в районі с. Теремки (Тернопільщина) був оточений переважаючими силами націоналістів і впродовж трьох діб вів бій[26].

Кілька повідомлень надійшло до УШПР в серпні 1943 р. від партизанського командира О. Федорова про бої його загонів з націоналістами. Зокрема, в одній з радіограм йшлося про те, що 6 груп УПА (200 чол.) з 4 гарматами блокували одну з ділянок залізниці Ковель–Сарни, а тому довелося провести проти них операцію. В іншій повідомлялося, що під час зіткнення з УПА захоплено 73 націоналісти та три прапори ОУН[27].

Тим часом не тільки партизани мали рахуватися з присутністю ОУН–УПА, але й керівництво українських повстанців було занепокоєне активністю радянських партизанських формувань. 7 вересня 1943 р. один з окружних осередків пропаганди ОУН(Б) на ЗУЗ надіслав надрайонним проводам вказівки стосовно партизанів. У них зазначалося, що останнім

часом на теренах Галичини, особливо в південних районах Станіславської і Тернопільської областей, з'явилися «большевицькі партизани, які успішно ведуть свої акції. Німці проти них взагалі не реагують, бо є, очевидно, безпорадні і не мають сили їх зліквідувати. Партизани майже у кожній місцевості ведуть зручно свою пропаганду, не перебираючи у засобах та не жалкуючи навіть слів про "неньку Україну", за яку і вони воюють».

Окружний політреферент «Архип», який підписав згаданий вище документ, був стурбований тим, що радянські партизани мають добрий ґрунт не лише серед населення, а й поміж членів ОУН(Б), котрі вважають їх борцями за Україну. З огляду на ситуацію, «Архип» закликав своїх підлеглих «рішуче протиставитися і зайняти до партизанки ворожу поставу», а «населення не сміє йти партизанам на руку, лише мусить трактувати як своїх ворогів»[28].

Аналогічно діяв й повітовий провідник ОУН(Б) Підгаєччини (Тернопільська область) «Сич», який зобов'язав своїх теренових провідників терміново зібрати звіти «про дії партизанських банд, куди переходять і де діють в їхньому терені. Подати, яка сила, їхнє озброєння, роди зброї, відношення до населення, яку ведуть пропаганду і далі»[29].

Наприкінці вересня 1943 р. питання боротьби з радянськими партизанами на Волині розглядалося на спеціальній нараді українських повстанців за участю тогочасного командира УПА «Клима Савура» (Д. Клячківський). За свідченнями відомого повстанського ватажка Ю. Стельмащука («Рудий»), було вирішено атакувати і знищити силами військових округ «Турів» і «Заграва» загони партизанського з'єднання О. Федорова, які діяли на півночі Волинської області. Однак скоординований удар не вдався, а спроби групи «Турів» самотужки перейти в наступ на позиції партизанів в районі Любашева були легко відбиті останніми. За словами «Рудого», під час зустрічі 2 листопада 1943 р. з «Климом Савуром» було визнано недоцільним «вести подальшу боротьбу проти партизанів»[30].

Невдача Ю. Стельмащука у поборюванні партизанів О. Федорова була цілком закономірною, бо його загони мали добрі командні кадри, гарне озброєння і чисельність в межах від 2 до 3 тис. бійців. Подолати у відкритому бою такого противника було не під силу націоналістам і фактично суперечило їхній тактиці, розрахованій на раптові напади, організацію засідок проти дрібних груп партизанів.

Вигнання німецько-фашистських окупантів з Лівобережної України і Донбасу, вихід радянських військ на рубіж Дніпра і захоплення ними плацдармів на правому березі ріки показали керівництву ОУН–УПА, що німці неодмінно покинуть територію України. А тому повернення на західні терени радянської влади ставало доконаним фактом.

За цих обставин Провід ОУН(Б) і Головна команда УПА були змушені згортати свій протинімецький фронт і розпочати підготовку всіх своїх сил і запілля до організації спротиву планам відновлення в західному регіоні тоталітарного режиму. В цих заходах важливе значення надавалося боротьбі з розповсюдженням радянського партизанського руху на теренах Волині та Галичини в усіх доцільних формах.

Про ставлення українських націоналістів до радянських партизанів яскраво свідчить конфіденційний документ ОУН(Б) «До внутрішнього положення» (кінець 1943 р.). «Шкідливість дій червоної партизанки, – говориться в ньому, – полягає в слідуючому: 1) Провокує німців до виступів проти українського народу. 2) Нищить свідомий український елемент. 3) Є одиноким чинником, що веде комуністичну роботу на українських землях й через це вводить дезорієнтацію серед частини населення (промосковська орієнтація). 4) Своїми діями старається паралізувати визвольний рух українського народу. 5) Є передовим загоном московського імперіалізму й тим самим є ворогом визвольної боротьби поневолених народів...»[31].

Зростаючий опір, на який натикалися радянські партизани на теренах, контрольованих ОУН–УПА, занепокоював Москву. Так, в довідці заступника начальника розвідвідділу Центрального штабу партизанського руху за вересень 1943 р. відзначалося, що в Рівненській і Тернопільській областях «населення перебуває під впливом українських націоналістів, котрі перешкоджають розвитку партизанського руху. Дрібні партизанські групи націоналісти просто знищують. Вступаючим в ці області партизанським загонам створюються неможливі умови, влаштовуються засідки, постійні напади на загони великими силами». У документі також підкреслювалось, що націоналісти прагнуть «перенести свою діяльність в східні області», ведуть там посилену пропаганду, створюють в окремих місцевостях «підпільні озброєні куркульські осередки», планують «захопити до приходу Червоної армії Київ і не пустити Червону армію за Дніпро»[32].

Якщо відкинути деякі перебільшення в згаданому документі, то слід погодитись з тим, що з осені 1943 р. відбулося помітне загострення боротьби партизанів з націоналістами. 10 вересня 1943 р. до ЦК КП(б)У і УШПР надійшло повідомлення від В. Бегми, що Рівненське партизанське з'єднання № 2 (І. Федоров) і загін Ярового провели чотири бої проти УПА, відділи якої нараховували понад одну тисячу вояків з гарматами і мінометами. При цьому партизани, відчуваючи брак набоїв, почали уникати бойових зіткнень. 27 жовтня командир з'єднання І. Шитов доповів штабу, що за агентурними даними активність УПА стосовно партизанів в останні дні посилилась. Всього ж, за даними відомого історика Л. Шанковського, за жовтень–листопад 1943 р. українські повстанці звели з радянськими партизанами 54 бої, в той час як з німцями – 47[33].

Узагалі в цей час бойова діяльність ОУН–УПА перебувала в полі зору не тільки керівників партизанського руху, але й інших радянських інстанцій. У листі від 26 жовтня 1943 р. НКДБ УРСР до УШПР відзначалося, що за умов наближення Червоної армії до Правобережної України і відступу німців «велике значення надається сильно зрослій активності бандерівської ОУН і збройним діям створеної нею «Української повстанської армії»[34].

З осені 1943 р. керівництво ОУН–УПА відновило рух повстанських загонів в східні терени України, головним чином в правобережні області. Так, 14 вересня 1943 р. командир з'єднання Л. Іванов повідомив УШПР, що із західного регіону в район Києва просуваються бандерівці групами по 200 чоловік. Вважалося, що під містом вже зосереджено до 1,5 тис. націоналістів, котрі концентруються також в районі Білої Церкви[35].

28 вересня 1943 р. зазначена вище інформація була підтверджена радіограмою О. Федорова, який доповідав, що з району Колки (Волинь) в напрямку Києва і Білої Церкви рухається повстанський загін «Залізняка» (до 300 бійців). Його завдання зводиться до того, щоб «піти в підпілля, потім активізуватися і, залишившись в тилу Червоної армії, нищити залізничні мости, підривати ешелони і паралізувати комунікації[36].

Прагнення УПА опанувати своїм впливом східні області України підтверджуються й німецькими джерелами. Зокрема, в інформації відділу контррозвідки штабу командуючого ні-

мецькими окупаційними військами в Україні від 15 вересня 1943 р. повідомлялося, що командування повстанської армії начебто створило «три основні ударні групи під назвами: північна, центральна, південна», які мають завданням наступати із Західної України в напрямку до Дніпра[37].

Однак, незважаючи на всі намагання, закріпитися на території правобережних областей України відділи УПА не зуміли. Не маючи підтримки місцевого населення, змушені час від часу зводити бої з німцями і партизанами, повстанські загони, несучи втрати, були змушені повертатися на Волинь–Полісся. Єдине, що вдалося націоналістам, так це закласти свої підпільні осередки в окремих районах Вінницької, Житомирської, Кам'янець-Подільської та Київської областей. За свідченням одного націоналістичного джерела, в 1943 р. «УПА мала не багато своїх прихильників на сході», бо там населення перебувало в радянських партизанських загонах, проти яких українські повстанці «мусили боротися»[38]. В іншому документі ОУН–УПА зазначалося, що на сході «загально люди звали нас бандерівцями, менше повстанцями, але ніколи партизанами».

Щодо загрози з боку ОУН–УПА партизанському руху на Правобережній Україні, то її фактично не було. Більше того, українські повстанці на цих теренах часто-густо маскувалися під радянських партизанів і обмежували свою діяльність переважно пропагандою серед населення націоналістичних програм, кличів і гасел.

24 грудня 1943 р. Головна команда і Головний військовий штаб УПА затвердили «Тактичну інструкцію» – документ, який визначав бойові завдання повстанської армії на кілька найближчих місяців та характеризував ставлення до основних ворожих чинників самостійницького руху: німців, Червоної армії та партизанів. Щодо останніх, то відділи УПА мали і надалі вести зачіпну, тобто наступальну боротьбу проти «большевицької партизанки», «стараючись цілковито її знищити, щоб викурити з наших теренів».

Рішучий характер завдань щодо радянських партизанів не значив, що загони УПА мали атакувати свого противника за будь-яких умов. Йшлося насамперед про ретельну підготовку наступальних акцій. Так, в додатку до інструкції «А» організаційної референтури крайового проводу ОУН(Б) на ЗУЗ від 3 березня 1944 р. рекомендувалося: «Затяжних боїв з чер-

вонними партизанами не зводити, бо банди доволі сильні, добре озброєні... Боїв в оселях оминати. Робити засідки у вигідних місцях для атаки поза оселями і тоді, коли маємо певність виграшу»[39].

На початку 1944 р. радянські війська вступили на терени Волині (Рівненська область), а також наблизились до кордонів Галичини. У зв'язку з цим ЦК КП(б)У і УШПР планували організувати рейди партизанських загонів і з'єднань в західну частину Волинської області, а також на галицькі терени для активних дій на комунікаціях німецько-фашистських військ. У плані бойової діяльності партизанів України на січень–березень 1944 р. перед ними чи не вперше було поставлене завдання боротьби з українськими націоналістами. Такий перебіг подій став черговою сходинкою в збройному протиборстві українських повстанців і радянських партизанів.

Уже 21 січня 1944 р. начальник УШПР інформував першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова, що українські повстанці, котрі до вступу на територію західних областей України Червоної армії не вели відкритої організованої боротьби проти партизанів, останнім часом нападають на них «значними збройними силами»[40]. Водночас до УШПР надійшло повідомлення від О. Федорова, що на території Волинської і Рівненської областей українські націоналісти активізували дії проти партизанів, учиняють напади на розвідників і зв'язківців, мінують підступи до залізниць, що веде до втрат особового складу загонів[41].

14 лютого 1944 р. УШПР отримав радіограму від командира з'єднання О. Сабурова про те, що УПА формує групи по 15–50 чоловік та маневрені загони по 100–150 вояків і десятками спрямовує їх в ліси Житомирської області[42]. А 21 лютого 1944 р. командир загону Савицький повідомив: «Німці й українські націоналісти в районі Любомля, західніше Ковеля, об'єдналися для спільної боротьби проти Червоної армії і партизанів». 15 березня 1944 р. від командира Житомирської партизанської дивізії ім. М. Щорса надійшла інформація, що впродовж лютого і березня її частини мали 26 бойових зіткнень з націоналістичними формуваннями, в результаті яких 88 націоналістів вбито, 14 поранено, 19 захоплено в полон. Власні втрати оцінювалися в 18 загиблих і 6 поранених[43].

Тим часом просування партизанських формувань в західні райони Волинської області та в межі Галичини проходило

надзвичайно повільно. Це пояснювалось не тільки протипартизанськими акціями гітлерівців, але й активною протидією ОУН–УПА. Характеризуючи ситуацію, що склалася, заступник начальника УШПР І. Старінов 15 березня 1944 р. доповідав Т. Строкачу: «...У всіх західних областях націоналісти становлять явну загрозу партизанам. Середовище вороже, дії партизанів будуть на два фронти, більш загрозливий і прихований ворог – націоналісти... Загони, які вийшли в тил ворога на ділянці Тернопіль–Проскурів, вели жорстокі бої з націоналістами і не тільки в селах, але й в лісах, понесли великі втрати...»[44]. А 17 березня І. Старінов в радіограмі до УШПР підкреслив, що діяти радянським партизанам на території Львівської і Тернопільської областей буде важче, ніж в Німеччині! І під кінець наголосив: «Четверту війну воюю, але ніде ще не зустрічав такого ворожого середовища, як у звільнених районах Тернопільської області»[45].

Впертий спротив націоналістів в західній частині Волині не тільки гальмував дії радянських партизанів, але й не дозволяв їм форсувати р. Західний Буг і вийти на польську територію, на чому наполягало керівництво партизанського руху. У цьому контексті типовою є радіограма, яка 21 березня 1944 р. надійшла від командира з'єднання І. Шишка до УШПР. «Підійшов до Бугу, – говориться в ній, – групи в районі Забужжя при спробі форсувати Буг 19 березня витримали тригодинний бій з націоналістами. Велика насиченість [району] націоналістами, не дає можливість вести розвідку по Бугу...»[46]. В кінцевому рахунку ні І. Шишко, ні багато інших командирів з'єднань не зуміли із своїми загонами перейти згаданий водний рубіж.

25 березня 1944 р. про важкий бій з націоналістами в с. Велика Мощаниця (Рівненська область) повідомив УШПР командир з'єднання А. Одуха. Сили противника оцінювались в 700 вояків, і партизани застосували проти них гармати і міномети. Радіограма закінчувалась такими словами: «Подальше просування по Рівненській області виявляє велику насиченість території націоналістами»[47].

І в наступний час ситуація не поліпшилась. За інформацією командира з'єднання І. Артюхова від 12 травня 1944 р., у зв'язку із стабілізацією лінії фронту «націоналісти підвищили свою активність». Він також наголосив: «Дії в складі роти неможливі. Населення, особливо в Галичині, повністю підтримує націоналістів»[48].

Уже вище частково йшлося про те, який шалений спротив з боку ОУН–УПА зустріли радянські партизани, намагаючись пробитися на галицькі терени. Особливо багато повідомлень про це надійшло до ЦК КП(б)У і УШПР від П. Вершигори, котрий особливо емоційно і нервово реагував на дії українських повстанців. При цьому він звертав постійно увагу на взаємодію націоналістів з німцями. Зокрема, вже 30 січня 1944 р. П. Вершигора доповідав УШПР, що «за перевіреними даними встановлено: націоналісти-бандерівці діють за домовленістю з німцями». А 1 лютого він інформував: захоплені в полон члени ОУН–УПА показали, що домовленості націоналістів з «німцями за останній час носять масовий характер»[49].

Чимало клопоту завдали українські повстанці й командиру кавалерійського партизанського з'єднання М. Наумову, загони якого, пробиваючись в Дрогобицьку область, зустрічали постійний опір з боку ОУН–УПА. Як і П. Вершигора, М. Наумов доповідав УШПР, що українське населення Галичини в значній мірі налаштовано націоналістично, ставиться вороже до партизанів, що «націоналісти увійшли у відкритий союз з німцями...»[50].

Незважаючи на те, що з'єднання П. Вершигори і М. Наумова відносилися до числа найбільш боєздатних партизанських формувань України, особовий склад яких мав значний бойовий досвід, вони не зуміли утриматись на території Дрогобицької та Львівської областей і через протидію головним чином ОУН–УПА були змушені відійти в інші райони. Впертий і безкомпромісний характер носили бої між українськими повстанцями і партизанами М. Шукаєва (з'єднання ім. Й. Сталіна), які, йдучи рейдом через територію Тернопільської, Івано-Франківської і Дрогобицької областей, зуміли все-таки пробитися на терени Словаччини.

У контексті зазначеного було б неправильно думати, що лише спротив ОУН-УПА не дозволив радянським партизанам пробитися до Галичини. На цих теренах активну протипартизанську боротьбу вели німці. Однак саме завдяки націоналістам їм вдалося зірвати плани радянського керівництва стосовно опанування партизанським рухом Галичини. Радянські партизани змушені були вести боротьбу на два фронти, не зуміли впоратися до кінця з поставленими перед ними бойовими завданнями.

Бойові дії між радянськими партизанами і українськими повстанцями завжди носили впертий характер, тому що обидві сторони дотримувались тактики партизанської боротьби, добре знали можливості одна одної. «Боротьба з червоними партизанами, – пише відомий історик Л. Шанковський, – була куди складніша за боротьбу з німцями. Партизани – це був бойовий, відважний і жорстокий противник, що знав мову і місцеві умови та вмів прекрасно маскуватися. У боротьбі з цим противником УПА здобувала важливий досвід прийдешньої боротьби»[51].

Зі свого боку, радянська сторона вважала українських повстанців більш поважним противником, ніж німці. Так, заступник начальника УШПР І. Старінов, порівнюючи німців і націоналістів, вважав, що останні для партизанів «більш загрозливий і прихований ворог»[52]. Бувший секретар Кам'янець-Подільського підпільного обкому КП(б)У, який був учасником і свідком боїв з УПА, в своєму звіті до ЦК КП(б)У писав, що «націоналісти міцно дралися». «Партизани, учасники цих боїв, – підкреслював він, – говорили, що таких «нахаб в боях ще не бачили». Віддавав належне боєздатності загонам УПА й Герой Радянського Союзу М. Наумов. Перед відомим «Західним рейдом» свого з'єднання до Галичини він записав у своєму щоденнику під 24 грудня 1943 р.: «Я молю свого Бога, щоб німці до мого прибуття вигнали б бандерівські банди з Крем'янецьких лісних масивів і взагалі із Західної України. Тоді було б легше»[53].

Одним з постійних критиків боєздатності українських повстанців був П. Вершигора, але й він у радіограмі від 4 лютого 1944 р. до УШПР був таки змушений визнати, що УПА «добре вчить своїх людей воювати»[54].

Хоч в тактиці і методах бойових дій партизанів та українських повстанців було чимало спільного, однак кожний з противників мав свої особливості, сильні і слабкі сторони. Радянські партизани, як правило, мали перевагу в озброєнні, особливо у важкій зброї (гармати, міномети, ПТР). У їхніх лавах було багато кваліфікованих офіцерських кадрів, бійців з великим бойовим досвідом.

Що стосується УПА, то її вояки на західноукраїнських теренах користувалися широкою підтримкою місцевого українського населення. Зазначена обставина давала українським повстанцям помітні переваги стосовно продовольчого забезпечен-

ня, організації розвідки щодо місць дислокації партизанів, встановлення шляхів і маршрутів їх пересування по теренах, можливості укриття і переховування поранених.

У цьому контексті М. Наумов говорив, що партизанам було важко встановити контакти з українським населенням в західних областях, отримати від нього будь-яку розвідувальну інформацію. Більш того, за його словами, місцеві мешканці часто-густо вводили в оману партизанських розвідників, замість допомоги підставляли загони під удар противника. Дії відділень і окремих груп розвідників були практично неможливі, вони несли постійні втрати.[55]

Відмінне знання місцевості було однією з важливих переваг ОУН–УПА над радянськими партизанами, значна частина загонів яких прийшла з лівого берега Дніпра. З цього приводу Герой Радянського Союзу Г. Балицький (з'єднання О. Федорова) пише в своєму щоденнику: «...Ворог зараз сидить в лісі, він добре його знає і з кожного куща він може вцілити в партизана, вбивати нас». І далі робить такий цікавий висновок: націоналістичні формування «загрозливіші, ніж німецькі каральні загони», бо вони, націоналісти, «знають ліс далеко краще, ніж ми, вони ж місцеві... Ми ліс, зрозуміло, знаємо по карті – не більше, але цього далеко недостатньо»[56].

Значні труднощі боротьби з УПА відмічав й двічі Герой Радянського Союзу О. Федоров, хоч сам він був не дуже високої думки про повстанську армію. В своїх спогадах О. Федоров неодноразово підкреслював, що українські повстанці не прагнули до відкритих боїв з партизанами. «При першому ж зіткненні, – пише він, – націоналісти розсереджувались по хуторах, ховались там або маскувались під місцевих жителів, а коли партизани відходили, знов поновлювали свої «сотні» і «курені», щоб зробити новий кидок на схід»[57].

Зазначені вище особливості тактики загонів УПА відзначав й заступник командира з розвідки кавалерійського партизанського з'єднання О. Гаврилюк. Він писав, що українські повстанці при найменшій можливості ухиляються від бою, широко застосовують свій «фірмовий» метод боротьби «із-за рогу та індивідуального терору, що становить чималу загрозу, оскільки можна пройти без бою значну територію, втративши значну кількість бійців від пострілів із-за кута»[58]. З цим поглядом солідаризувалося багато партизанських командирів,

інформуючи в своїх повідомленнях УШПР, що націоналісти, як правило, «великими групами на партизанів не нападають», а ведуть боротьбу малими групами із засідок».

Говорячи про безкомпромісний характер збройного протиборства між українськими повстанцями та радянськими партизанами, не можна оминути відомі факти переговорів між ними в 1942–1943 рр. При цьому, звичайно, йшлося не про спільні дії проти німців, а головним чином про встановлення нейтралітету. Першими ініціювали переговори з націоналістами, з Т. Боровцем-Бульбою, партизанські командири Д. Медведєв і А. Бринський. Оскільки їхні загони виконували головним чином розвідувальні завдання НКВС–НКДБ і Розвідуправління Генштабу Червоної армії, то згадані командири були зацікавлені не вступати в бойові зіткнення з українськими повстанцями. В ряді випадків їм вдавалося досягати домовленостей із своїм противником, але вони носили, звичайно, тимчасовий і нетривкий характер.

У іншому становищі перебували ті партизанські формування, які підпорядковувались ЦК КП(б)У і УШПР. Їхнім головним завданням було розповсюдження партизанського руху на всю окуповану фашистами територію України і втягнення в боротьбу з ними широких верств населення. Ця обставина надзвичайно ускладнювала відносини між партизанами і націоналістами, засадничо робила їх вкрай ворожими. Розглядаючи західноукраїнські землі як базу визвольного руху, ОУН–УПА не могли допустити в цьому регіоні поширення комуністичних впливів і рішуче боролися проти цього.

Однак, як відомо, в другій половині 1943 р. переговори з націоналістами вели з'єднання С. Ковпака, О. Сабурова, Я. Шкрябача, загін Г. Балицького (з'єднання О. Федорова). Однак серйозних практичних результатів досягнуто не було. Наприклад, під час зустрічі у вересні 1943 р. представників з'єднання О. Сабурова з уповноваженим УПА останній заявив, що припинити боротьбу проти партизанів неможливо, оскільки вплив Москви в Україні є більшим злом, ніж вплив Берліна[59].

19 жовтня 1943 р. до УШПР звернувся командир з'єднання А. Грабчак. Він просив розтлумачити йому, чи буде правильно, коли він домовиться з командиром УПА «Климом Савуром» про нейтралітет його з'єднання з націоналістами. При цьому А. Грабчак повідомив, що, за його даними, «Клим Савур» нака-

зав своїм загонам не вступати в бій із з'єднанням «Буйного» (Грабчак), бо це справжній партизанський загін, «який не грабує людей і завдає багато шкоди німцям. Інші партизанські загони наказав бити, бо вони грабіжники, не захищають села від німців»[60].

У контексті зазначеного інтерес становить не рекомендація Т. Строкача вести на «словах» переговори і не давати ображати своїх, а сам зміст радіограми, який, на нашу думку, сприяє розумінню того, які додаткові фактори ускладнювали відносини партизанів з націоналістами.

Серед керівників радянського партизанського руху цікаву позицію щодо націоналістів займав комісар Сумського партизанського з'єднання С. Руднєв. Незважаючи на вороже наставлення до націоналістичної ідеології, нещадно критикуючи верхівку націоналістів, він разом з тим вважав, що по можливості треба уникати збройних зіткнень з українськими повстанцями. На думку С. Руднєва, такі зіткнення будуть на користь німцям і радянські партизани протиставлять себе західним українцям. На підставі успішних переговорів із загоном повстанців 25–26 червня 1943 р. в с. Здвиждже (Рівненщина) комісар дійшов висновку, що так треба і далі вести політику: «...бити німців спільно, а жити окремо, бо кожна сторона знає свою політичну мету»[61].

Наведені вище та інші факти контактів між партизанами та українськими націоналістами випливали з необхідності для кожного із противників заощадити власні сили від зайвих втрат, зберегти їх для виконання своїх пріоритетних завдань. Для радянських партизанів – нанесення ударів по німецькому тилу та його основних об'єктах; для українських повстанців – накопичення сил і ресурсів для продовження боротьби за самостійну Україну у випадку виснаження імперіалізмів Берліна і Москви.

Оцінюючи можливості ОУН–УПА, багато партизанських командирів вважали українських повстанців більш загрозливим противником не стільки для партизанів, скільки для вступаючих на терени західних областей частин Червоної армії. Перші думки з цього приводу надійшли до ЦК КП(б)У і УШПР в січні–лютому 1944 р. від О. Федорова та О. Сабурова. Останній, зокрема, в радіограмі від 14 лютого 1944 р. зазначав: «Вважаю, що партизанські загони, які не зможуть перейти в тил

противника, [необхідно] переключити на боротьбу з бандами, не давши їм можливості базуватися, взявши під агентурне спостереження найвірогідніше місце їх зосередження»[62].

Пізніше командири з'єднань П. Вершигора і А. Грабчак запропонували свої послуги для боротьби з націоналістами, посилаючись на накопичений ними досвід з цього питання. При цьому А. Грабчак зобов'язувався очистити всю Україну від «озброєних банд, противників соціалізму – оунівців», а П. Вершигора вважав, що його партизанам «по плечу завдання повного розгрому українських націоналістів, їх озброєних груп і політичних центрів».

Хоч в середині серпня 1944 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про передачу в оперативне підпорядкування НКВС УРСР 1-ї Української партизанської дивізії ім. С. Ковпака П. Вершигори, проте особливих успіхів у боротьбі з ОУН–УПА дивізія не добилася. В грудні 1944 р. вона була розформована, а частина її особового складу перейшла до НКВС.

У контексті згаданого варто зауважити, що найбільш реалістично оцінював сили ОУН–УПА секретар Кам'янець-Подільського підпільного обкому КП(б)У і начальник обласного штабу партизанського руху С. Олексенко. У своєму звіті до ЦК КП(б)У і УШПР він писав, що націоналісти «просто так зброю не складуть. А з огляду на те, що вони мають довгорічний досвід конспірації, то не так легко буде їх виловити»[63].

Як свідчать документи партизанського руху України 1941–1944 рр., найбільш сильний спротив радянські партизани зустріли з боку ОУН–УПА, частково формації Т. Боровця-Бульби. Цей спротив охоплював не лише західноукраїнські землі – Волинь і Галичину, але й частково інші терени. Українські повстанці в 1943–1944 рр. прагнули проникнути на територію Вінницької, Житомирської, Кам'янець-Подільської та Київської областей, створити там свої підпільні осередки і повстанські бази. Фактор ОУН–УПА, на нашу думку, істотно вплинув на розвиток радянського партизанського руху на захід від Дніпра, особливо це стосується західноукраїнських теренів.

За словами Головного командира УПА Р. Шухевича, на Волині–Поліссі УПА «звузила терени, опановані большовицькими партизанами, до окремих, невеличких лісових островів». Щодо Галичини, то тут УПА «не допустила до заливу україн-

ських теренів большовицькою партизанкою»[64]. Із зазначеною оцінкою можна, на нашу думку, в цілому погодитися.

Багато партизанських командирів, зокрема С. Ковпак і П. Вершигора, вважали, що опанування націоналістами теренів Волині–Полісся стало можливим завдяки прорахункам радянської сторони, недостатній увазі до цього регіону керівництва партизанського руху України на зламі 1942/1943 рр. Комісар Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання ім. маршала Г. Жукова П. Миронов в одній із своїх доповідей зазначав: «Вплив націоналістів посилився ще й тим, що в багатьох районах Західної України націоналісти не давали німцям впродовж двох років вивозити і збирати різного роду поставок, податків і т.п. Ми ж своєю поведінкою давали їжу агітаторам націоналістів».

А ось що писав у своєму звіті вже згадуваний С. Олексенко. «Я повинен сказати, – підкреслював він, – що за два роки націоналісти в області організаційній досягли багато в чому. Їм вдалося взяти під свій вплив майже всю Західну Україну. Повсюди були в них агенти, були їхні організації. Непогано поставлена преса й друкована продукція»[65].

Якщо говорити про перебіг боротьби партизанів з українськими націоналістами, головним чином з ОУН–УПА, то можна дійти таких висновків. **Перше.** На рубежі 1942/1943 рр. керівництво партизанським рухом хоч і відмічало активність українських націоналістів на теренах Волині–Поліссі, проте недооцінювало можливість їх впливу на розвиток в тому регіоні партизанської боротьби. **Друге.** Впродовж 1943 р. ОУН–УПА стали серйозною перешкодою для радянських партизанів в розповсюдженні комуністичного впливу на Волині–Поліссі, обмежували їхні дії проти німецьких окупантів. **Третє.** ОУН–УПА зуміли захистити галицькі терени від поширення на них радянського партизанського руху. Жодне радянське партизанське формування, починаючи з Сумського партизанського з'єднання С. Ковпака, не зуміло закріпитися для постійної бойової діяльності в Галичині. **Четверте.** Незважаючи на значні зусилля, ОУН–УПА в 1943–1944 рр. не зуміли закріпитися на території Вінницької, Житомирської, Кам'янець-Подільської та Київської областей. **П'яте.** Радянські партизани, зосереджуючи головні сили для боротьби проти гітлерівців, були не в змозі до залишення німцями території Укра-

їни подолати в прямому збройному протиборстві спротив ОУН–УПА.

Таким чином, на нашу думку, фактор ОУН–УПА справив помітний вплив на військово-політичне становище в західних областях України, загальмував радянський партизанський рух в цьому регіоні, послабив силу ударів партизанів по фашистських окупантах.

ПРИМІТКИ

1. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К., 1999. – С. 195–196.
2. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1272. – Арк. 160.
3. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1356. – Арк. 112; Спр. 1347. – Арк. 18.
4. ЦДАГО України. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 8–10.
5. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 60. – Арк. 19.
6. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 124. – Арк. 61.
7. ЦДАГО України. – Ф. 97. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 77.
8. ЦДАГО України. – Ф. 105. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 13.
9. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 10. – Спр. 1280. – Арк. 180.
10. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1282. – Арк. 178.
11. Там само. – Арк. 107.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 19. – Спр. 14. – Арк. 4, 7, 24.
13. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 5 (ст.). – Спр. 64 (ст.). – Арк. 29–39 (ст.).
14. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1516. – Арк. 97.
15. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К., 1999. – С. 207–208.
16. Літопис УПА. – Т. 24. – С. 104.
17. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 49–52.
18. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1521. – Арк. 202.
19. ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 39.
20. ЦДАГО України. – Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 169.
21. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К., 1999. – С. 220.
22. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1348. – Арк. 242.
23. ЦДАГО України. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 192.
24. Літопис УПА. – Т. 9. – С. 174.
25. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1373. – Арк. 27.
26. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1331. – Арк. 221; Спр. 1334. – Арк. 5.
27. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1382. – Арк. 138, 151.

28. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 19.
29. ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 14.
30. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 861. – Арк. 39.
31. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 376. – Арк. 152.
32. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К., 1999. – С. 207.
33. Шанковський Л. Історія українського війська. Збройні сили сучасної доби за роки 1914–1953. Друге доповнене видання. – К., 1991. – С. 46.
34. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1622. – Арк. 25.
35. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1359. – Арк. 72.
36. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1342. – Арк. 170.
37. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К., 1999. – С. 165.
38. ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 87а. – Арк. 54.
39. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 10.
40. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 75. – Арк. 95.
41. Там само. – Арк. 50–51.
42. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1537. – Арк. 245.
43. Там само. – Арк. 58.
44. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1543. – Арк. 181.
45. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1516. – Арк. 215.
46. Там само. – Арк. 176.
47. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1542. – Арк. 30.
48. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1515. – Арк. 88.
49. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1521. – Арк. 63, 84.
50. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1539. – Арк. 116, 119.
51. Шанковський Л. Згадана праця. – С. 45.
52. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1543. – Арк. 181.
53. ЦДАГО України. – Ф. 66. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 75.
54. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1521. – Арк. 97.
55. ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 256. – Арк. 189–190.
56. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К., 1999. – С. 216.
57. Федоров А. Ф. Последняя зима. – М., 1981. – С. 320.
58. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 18.
59. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1301. – Арк. 267.
60. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1355. – Арк. 135.
61. ЦДАГО України. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 19–55 зв.
62. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1537. – Арк. 245.
63. ЦДАГО України. – Ф. 97. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 94.
64. Літопис УПА. – Т. 9. – С. 372.
65. ЦДАГО України. – Ф. 97. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 76.

Висновки

Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр. як складова частина Другої світової війни (1939–1945) дала найвагоміші зразки бойової діяльності партизанів щодо руйнування і дезорганізації тилу німецько-фашистської армії. Особливо ефективними були диверсійні дії на комунікаціях вермахту. Висока результативність характеризує партизанську розвідку. Боротьба партизанів на теренах колишнього СРСР стала однією з вирішальних умов розгрому і вигнання фашистських окупантів із захоплених ними територій. На жодному з театрів військових дій Другої світової війни не було такого безпосереднього впливу бойової діяльності партизанів на перебіг збройної боротьби на фронті, як в СРСР. Партизанський рух, на думку багатьох фахівців, став фактором оперативно-стратегічного значення.

Ареною впертого антифашистського спротиву була територія України. Широкої слави зажили партизанські з'єднання С. Ковпака, С. Маликова, Я. Мельника, М. Наумова, О. Сабурова, О. Федорова, інших ватажків українських партизанів. Їхні рейди по глибокому тилу німецьких окупантів дали прекрасні приклади ведення маневреної партизанської війни. Успішно діяли українські партизани на комунікаціях загарбників.

У лавах партизанського руху України боролися із гітлерівськими окупантами представники 62 національностей колишнього СРСР. При цьому українці складали 59 % від загальної кількості партизанів. За період з червня 1941 р. по 1 січня 1946 р. орденами і медалями СРСР було нагороджено 33 254 чоловіки із облікованої на той час кількості партизанів (близько

180 тис.). Якщо, наприклад, в 1941 р. урядовими нагородами було відзначено 29 українських партизанів, то в 1944 р. – 17 150 осіб. Близько 100 учасників партизанського руху України стали Героями Радянського Союзу. Єдиними двічі Героями Радянського Союзу серед всіх партизанів СРСР були українські партизанські ватажки С. Ковпак та О. Федоров.

Однак в процесі свого становлення і розвитку партизанський рух України пройшов тривалий і нелегкий шлях, позначений не завжди виправданими жертвами і втратами. Запізніле усвідомлення значення збройної боротьби в тилу ворожих військ, недооцінка цього фактору з боку вищого керівництва СРСР напередодні війни стали основною причиною того, що партизанський рух впродовж першого року Великої Вітчизняної війни розвивався повільно, з багатьма прорахунками і помилками, а тому й не став ефективним інструментом у боротьбі з нацистською навалою, незважаючи на героїзм і самопожертву тисяч партизанів. Звичайно, ворог відчув на собі силу ударів перших партизанських загонів і диверсійних груп, однак ці удари не були такими, які б захитали на той час тил німецького вермахту, призупинили його просування в глиб СРСР.

У порівнянні з Білорусією і Російською Федерацією в Україні (як і в республіках Балтії) певна частина населення стояла на відвертих антирадянських позиціях і прихильно поставилася до фашистської агресії, розраховуючи в разі поразки тоталітарного режиму вибороти національну і державну самостійність. У західних областях УРСР та в Буковині (Чернівецька область) партизанський рух не мав жодних перспектив. Антирадянські прояви мали місце і в інших місцевостях України, і це позначалося на активності партизанів.

Однак уже наприкінці 1941 р. діяльність німецької окупаційної влади, зверхнє і брутальне поводження загарбників з місцевим населенням розкрили багатьом в Україні очі на справжню сутність «нового порядку». В опозицію до окупантів стала й переважна більшість українських націоналістів, серед яких особливою радикальністю відзначалися члени ОУН С. Бандери. Поступово партизанський рух, керований комуністами, почав змикатися із стихійним антифашистським, нехай на той час ще пасивним, спротивом населення, яке все чутливіше реагувало на злочинні дії нацистської окупаційної адміністрації. По Україні ширились чутки про успішні дії проти фа-

шистів загонів С. Ковпака, О. Сабурова, О. Федорова, інших командирів. Однак лави партизанів поповнювались ще надто повільно.

Причини, які гальмували розвиток партизанського руху, пояснювалися, з одного боку, повільним усвідомленням ширшими масами населення справжньої сутності окупаційного режиму, з другого – недостатньою увагою до нього вищого партійно-радянського керівництва в Москві, котре більше опікувалося питаннями збройної боротьби на фронті. Не досить ефективно велася масово-політична робота на окупованій території України, яка часто-густо носила формальний характер. Нечисленні підпільні організації, перебуваючи під постійними ударами нацистських каральних органів, не мали можливості активно працювати серед місцевого населення щодо мобілізації його кращих представників на боротьбу з фашистами.

Тим часом лише поразка радянських військ в Криму і під Харковом в травневі дні 1942 р. змусила Кремль докорінно переглянути своє ставлення до бойової діяльності партизанів, усунути наявні недоліки в організації і керівництві партизанським рухом. 30 травня 1942 р. Державний Комітет Оборони в терміновому порядку ухвалив постанову про створення при Ставці Верховного Головнокомандування Центрального штабу партизанського руху та підпорядкованих йому партизанських штабів, серед яких був й Український штаб партизанського руху. Цим актом ліквідовувався існуючий паралелізм та відомчий підхід до організації і керівництва партизанськими загонами з боку партійних комітетів, органів НКВС і військового командування, створювалась централізована система управління партизанськими силами, яка мала на меті спрямувати їх головні дії в інтересах Червоної армії.

Проте знадобилося ще кілька місяців, поки зазначена вище нова організація запрацювала. В цей час в особливо важкому становищі опинилися партизани України, тому що 22 липня 1942 р. її терени були повністю окуповані німцями. Відступ радянських військ, жорстокі каральні заходи німецької адміністрації помітно вплинули на моральний стан значної частини населення, захитали нестійкі елементи, загальмували поповнення партизанських загонів новими силами. Не отримуючи належної допомоги з Великої землі, українські партизани відчували брак зброї і боєприпасів, іншого спорядження.

Відступаючи на схід з радянськими військами, УШПР не зумів розгорнути в повному обсязі своєї діяльності. Через нестачу сучасних радіозасобів штаб не мав змоги встановити постійний зв'язок з партизанськими загонами. Обмеженими виглядали можливості УШПР щодо матеріально-технічного забезпечення партизанського руху.

Тим часом несприятливий для німців перебіг боїв з Червоною армією під Сталінградом і на Північному Кавказі, а також у Північній Африці в жовтні–листопаді 1942 р., де активно діяли англо-американські війська, витворив нову суспільно-політичну ситуацію в окупованій Україні. Німецькі експерти відмічали зростання ворожості українського населення до окупантів. На Волині–Поліссі проти гітлерівців виступили загони українських націоналістів, активізували свої дії, особливо в північних районах України, радянські партизани.

З огляду на зазначене, враховуючи важливе стратегічне значення України, вище партійно-радянське керівництво вважало за необхідне домогтися активізації на українських теренах партизанського руху. У зв'язку з цим були врешті вирішені питання матеріально-технічного забезпечення партизанів, підготовки фахівців партизанської боротьби. Вже наприкінці жовтня – на початку листопада 1942 р. з території Сумської області та суміжних районів Російської Федерації на Правобережну Україну, в район білорусько-українського Полісся, були передислоковані партизанські з'єднання С. Ковпака і О. Сабурова. Водночас в інші райони України перекидалися літаками групи організаторів партизанського руху, фахівці партизанської боротьби, припаси зброї, боєприпасів, спорядження.

Поразка німецьких військ під Сталінградом і початок визволення території СРСР від гітлерівської окупації створювали сприятливі умови для активізації партизанського руху і в Україні. Впродовж лютого–березня 1943 р. із Лівобережної України в район Полісся були додатково перекинуті партизанські з'єднання М. Наумова, Я. Мельника та О. Федорова, здійснені інші заходи щодо зміцнення партизанських сил.

Починаючи з 1943 р., спостерігається помітне зростання лав партизанів України, вдосконалюється їхня оперативна і тактична майстерність. Коли в 1941–1942 рр. бойова діяльність партизанських загонів носила переважно розрізнений характер, то вже з 1943 р. німецькі джерела кваліфікують парти-

занський рух як таємний або невидимий фронт, підкреслюють координацію дій партизанів, їхній зв'язок з керівними центрами.

1943 рік став часом найбільшого розвою партизанського руху в Україні як з огляду на зростання чисельності його учасників, так і стосовно ефективності їх бойової діяльності. У цей період партизани домоглися найвищих результатів в диверсійних операціях на комунікаціях противника. Багато клопоту окупантам завдали рейди партизанських з'єднань М. Наумова в степову частину України, С. Ковпака в Прикарпаття, Я. Мельника на територію Вінницької області. Партизани надали допомогу військам Червоної армії у форсуванні Дніпра та утриманні плацдармів на правому березі ріки.

На завершальному етапі визволення території України від нацистських загарбників партизанські загони і з'єднання в січні–липні 1944 р. постійно взаємодіяли з радянськими військами на Волині–Поліссі, частково Поділлі. Однак пробитися на територію Галичини, особливо у Дрогобицьку та Львівську області для постійних дій на комунікаціях німців, партизани не зуміли. Однією з причин цього була активна діяльність на згаданих теренах ОУН–УПА, які користувалися широкою підтримкою місцевого українського населення.

Відзначаючи важливу роль партизанського руху в розгромі і вигнанні фашистських загарбників з території України, віддаючи шану загиблим і всім учасникам партизанської боротьби, необхідно разом з тим визнати, що партизанський фактор був недостатньо використаний як партійно-радянським керівництвом УРСР, так і особливо високопосадовцями в Кремлі. Ми солідарні з думкою багатьох сучасних російських дослідників, які характеризують партизанську боротьбу «як війну невикористаних можливостей».

Зазначене в повній мірі стосується, як нам здається, України, стратегічне значення якої у війні Німеччини з СРСР було надзвичайно велике. Розвиток партизанського руху в Україні гальмувався не тільки специфічними природними умовами (відсутність значної кількості лісових масивів) і загальновідомими прорахунками в організаційній площині, але насамперед недостатньою увагою вищого керівництва у Москві.

Це особливо було помітним щодо забезпечення партизанів України озброєнням, боєприпасами, іншим спорядженням, виділенням авіатранспортних засобів для перекидання ван-

тажів і людей за лінію фронту. Партизанський рух в Україні відчував брак командних кадрів, особливо командирів і начальників штабів загонів, спеціалістів з розвідки, зокрема агентурної, мінерів-підривників. Не заперечуючи того, що вдалося досягти, слід разом з тим стверджувати, що зроблене не забезпечувало потреб партизанського руху, гальмувало його розвиток.

Усвідомлюючи наявність певних об'єктивних факторів, які стосуються порушених вище питань, автори між тим вважають, що в Кремлі можливо було побоювання того, щоб перекинуті українським партизанам зброя та інше спорядження не потрапили до рук противників радянської влади. Повстанський дух, який був притаманний свідомості значної частини українського населення, міг за певних умов штовхнути його на боротьбу з тоталітарним режимом. При цьому не можна було скидати з рахунків й українських націоналістів.

Досвід розвитку і становлення партизанського руху в Україні в 1941–1944 рр. показав, що поруч з необхідністю завчасного опрацювання питань організації, керівництва та використання партизанських сил, їх кадрового і матеріально-технічного забезпечення, принципове значення повинні мати заходи, які забезпечать партизанам широку підтримку населення. Від неї залежить масовість партизанського руху та його висока ефективність.

У контексті сказаного слід рахуватися із тим, що підтримка партизанів лягає важким тягарем на плечі населення, яке несе не тільки моральні й матеріальні збитки, але й потерпає від каральних дій окупантів. За цих обставин партизан має бути не тільки активним бійцем у ворожому тилу на окупованій території, але й виступати неодмінним захисником населення від посягань загарбників. Однак ці прості і здавалося такі зрозумілі істини не завжди усвідомлювали учасники партизанського руху та їх керівні центри.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абрамов – 50
Андреєв В. – 101, 102, 110, 147, 175, 213, 227, 234, 236, 238,242, 314, 321, 335, 351
Андріанов В. – 248
Антонеску Й. – 61
Антонович М. – 5
Ареф'єв К. – 242
Артем'єв І. – 306
Артюхов І. – 192, 196, 197, 200, 239, 256, 267, 281, 285, 383
Асмолов О.М. –108, 110, 349

Б

Бабій Г. – 316
Багряний Іван – 72
Бакрадзе Д. – 185
Балицький Г. – 178, 225, 242, 386, 387
Бандера С. – 62, 64, 370, 372
Бауман І. – 54
Башмак Я. – 100
Бегма В.А. – 113, 116, 127, 140, 146, 151, 152, 155, 169, 170, 189, 192, 213, 217,220, 225, 226,231, 236, 238, 255, 259, 262, 264, 270, 273, 285, 291, 296, 315, 328, 330, 334, 340, 351, 356, 368, 371, 376, 377, 380
Берія Л.П. – 39, 43
Бичковський – 27
Бобир В. – 196
Бобіна М. – 352
Бобров О. – 33
Бовкун І. – 110, 153, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 225, 235, 263
Богатир З. – 128
Богомолов П. – 343, 348
Божченко Д. – 316, 321
Бойко М. – 116, 156
Бондаренко І. – 320
Бондарев В.І. – 98
Борисенко Г. – 352, 357
Борисов –370
Борман М. – 78
Боровець-Бульба Т. – 65, 271, 278, 287, 288, 367,368, 370,372, 387, 389
Боровик І.Ф. – 43, 46, 53
Брайко П. – 185
Браухич В. – 9, 75
Бреннер – 59
Бринський А. – 387
Бродський А. – 196
Будьонний С.М. – 36
Буйко П. – 362
Бурий П. – 306, 313, 319, 320, 321
Бурлаченко М. – 320
Бурмистенко М.О. – 30, 44
Бурченко Д. – 127, 151, 168, 316, 321
Бутимов («Орлов») –313
Бутлар – 80, 243
Буцанець –213

В

Василевський О. – 259
Васильченко С. – 329
Васюк В. – 277, 286
Ватутін М.Ф. – 89, 178, 190, 240, 337
Величко П. – 268
Вершигора П.П. – 16, 45, 92, 181–185, 187, 195, 198, 239, 265, 266, 270, 273, 274, 281, 314, 332, 339, 340, 357, 373, 375, 384, 385, 389, 390
Верхозін О. – 330
Вєтров І. – 192
Виноградов – 90, 91

Виходець П. – 346
Владимиров М. – 82, 188
Власов А.А. – 297
Вовчик-Блакитна М. – 18, 194, 313, 321
Войцехович В. – 185
Волянський Є. – 268
Воробець Ф. – 377
Воронов М. – 89
Воронцов М.І. – 51, 53, 137, 211, 249, 306, 320, 326
Ворошилов К.Є. – 123, 124, 126, 294, 295
Вуєк – 292

Г

Гаврилюк О. – 276, 386
Галицький Г. – 375
Гальдер Ф. – 209
Гапонько І. – 283
Гарбуз В.І. – 98
Гарячий Д. – 172
Геббельс Й. – 69
Гейльбрунн О. – 74, 80, 117, 247, 256, 322, 323
Георгієвський – 213
Герінг Г. – 61, 67
Герліц В. – 187
Гіммлер Г. – 59
Гітлер А. – 4, 19, 45, 56, 57, 59, 61–63, 69, 71, 72, 76–79, 81, 137, 145, 154, 160, 293
Гнибіда С. – 53, 116, 156
Гнідаш Т. – 358
Голіков П.І. – 31
Голль Ш. де – 10, 324, 341
Голобородько І. – 102
Голованов О. – 268, 337
Головач Ф. – 229
Гончаров П. – 116
Горбунов О. – 344
Горлач П. – 180
Горюнов К. – 156
Грабчак А. – 182, 191, 209, 214, 221, 225, 227, 231, 238, 265, 314, 328, 330,387–389
Гречуха М. – 103, 104
Гризодубова В. – 329, 334, 359
Гудеріан Г. – 4, 70, 200
Гудзь –172

Д

Давидович Я. – 213
Дановицькі – 54
Д'Астьє Є. – 324, 325
Демченко – 42
Демченко Є. – 321
Дзюба – 43
Дібров – 137, 176, 322
Діксон Ч. – 74, 80, 117, 247, 256, 322, 323
Докука – 46
Домбровський В. – 293
Досик – 272
Дрожжин Л.П. – 34, 40, 91, 100, 123
Дружинін В.М. – 147
Дудко М. – 353, 361
Дудко П. – 229
Д'яченко П. – 60

Е

Ейзенхауер Д. – 130, 241
Епін – 191

Є

Євенко М. – 357
Єгоров О. – 213, 214, 228, 239, 242

Ж

Жуков Г.К. – 31, 90, 130, 148, 196, 240, 259, 271, 272

З

Заукель Ф. – 68
Збанацький Ю. – 172, 173, 229, 235, 263

Зленко А.Н. – 102
Зубрицька З. – 320

І
Іванов Л.Я. – 18, 53, 170, 173, 182, 193–196, 235, 248, 259, 265, 270, 316, 380

Й
Йодль А. – 131

К
Каменєв Л.Б. – 27
Камишан О. – 47
Камінський О. – 91
Канаріс В. – 60
Капшук В. – 321
Карасьов Б. – 314, 321
Карнаухов М. – 47, 120
Квітинський В. – 209, 242
Кейтель В. – 45, 63, 73, 74, 209
Кентій А.В. – 7, 24
Кессельрінг А. – 4, 16
Кизя Л. – 368
Кирпонос М.П. – 35, 42
Кіншаков І. – 33
Кіцінгер – 58
Клаузевіц К. – 10, 11, 28, 80, 142, 168
Клейст Е. – 34, 69
Клепа Т. – 64
Клоков В.І. – 6, 209, 210, 236, 238, 242
Клячківській Д. («Клим Савур») – 378, 387
Коваленко Ф. – 92, 123, 250
Ковальов – 43, 198, 321
Ковальов Г. – 192, 199, 200, 265, 267, 339
Ковпак С.А. – 12, 16, 18, 19, 41, 44, 46, 48, 51–53, 61, 111, 116, 120, 121, 124, 125, 128, 129, 132–136, 138–142, 146–148, 150, 152, 153, 155, 158–160, 162, 175, 182, 183, 198, 209–211, 213, 218–220, 225, 226, 231, 234, 237, 249, 259, 270, 287, 299, 306, 310, 314–316, 318, 320, 326, 328–330, 334, 336, 337, 340, 350–352, 356, 357, 359, 367–369, 376, 387, 390, 393, 395–397
Козак М. – 289
Козеха І.М. – 20
Козлов Б. – 317
Колісников Д. – 111
Коломієць – 306, 319
Кондратюк А.Г. – 133, 280
Кондрашов І. – 213
Конєв І.С. – 109, 271
Кононов П. – 91
Коньков В.О. – 14, 16
Копьонкін І.Й. – 48, 51, 55, 284
Корнієць Л.Р. – 47, 115, 129, 329, 367
Коробов В. – 81, 370
Коротков Ф.І. – 91, 117, 229, 276, 280
Коротоков Я.Ф. – 91
Коротченко Д.С. – 12, 30, 93, 151, 153, 155, 174, 276, 371, 372
Коротченко П.С. – 281
Коссовський Є.М. – 307, 312
Костюшко Т. – 292
Кот Ф. – 192–194, 236, 281, 289, 343
Кох Е. – 57, 63, 67, 68, 70, 71, 78, 222, 296, 368
Краснорудський А. – 268
Кременецький В. – 339
Кришталь М. – 176
Кругляк А. – 293
Ксензов С. – 196
Кудаков І. – 313, 319
Кузьменко І. – 320
Кузнецов М. – 296, 376
Кузнецов М.І. – 12
Кукрідж Е. – 342
Кулик І.Т. – 6

Кульбака Л. – 185, 320
Куманьок П. – 111, 127, 139, 334
Куницький М. – 192, 199, 339
Курас І.Ф. – 7
Курс М. – 209
Кучер В.І. – 8, 9
Кушнарьов О. – 175

Л

Ланцев –47
Ленін В. – 82
Ленкін О. – 185
Лисенко Ф. – 229
Литвин В.М. – 14
Литвин К.З. – 102
Лішевський С. – 297
Логвин П.М. – 100, 156, 332, 334
Лозицький В.С. – 24
Лотвин В. – 33
Лунц Б. – 329

М

Маївська Н.К. – 7, 352
Макаров В.В. – 174
Маленков Г.М. – 156
Маликов С.Ф. – 12, 91, 111, 115, 123, 127, 132, 133, 140, 141, 151–153, 168, 169, 176, 177, 181, 190, 191–194, 213, 214, 229, 231, 233, 237, 238, 242, 259, 260, 270, 274, 287, 295, 296, 297, 313, 315, 317, 319, 325, 328, 334, 336, 338, 350, 351, 352, 367, 368, 371, 393
Малиновський Р. – 109
Мамонов – 50
Манштейн Е. –4, 55
Мартинов О.М. – 91, 92, 100, 139, 250
Масалигін С. –4, 6, 20
Максимов І. – 291
Маслаков О. – 317
Мацуй П.О. – 7, 97, 102, 307
Медведєв Д. – 296, 387
Мельник А. – 11, 91, 372
Мельник Я.І. – 12, 111, 127, 132, 139, 141, 147, 150, 151, 153, 160, 162, 168, 174, 176, 182, 188, 213, 231, 234, 237, 254, 255, 273, 279, 315, 316, 318, 334, 340, 350 352, 354, 356, 371, 376, 393, 396, 397
Мельниченко С. – 306, 320
Метельов П. –107, 110
Миронов П. – 390
Мігрин Г.П. – 7
Міддельдорф Е. – 243, 256
Мінєєв С. – 213, 351
Міщенко Г.П. – 7
Міщенко М. – 47
Міщенко О. – 192, 194
Міяківський В. – 5
«М. Коло» – 289, 290
Мойсеєв І. – 321
Молотов В. – 80
Монтгомері Б. – 130
Мухазанов – 286, 287
Муссоліні Б. – 71
Мухін Я. – 197
М'ясніков П. – 213, 227

Н

Надєлін М. – 192, 198, 199, 267
Назарько П. – 182
Налєпка Ян – 176
Науменко С. – 229
Наумов М.І. – 12, 20, 74, 111, 119, 132, 137–139, 141, 146–148, 151–153, 161, 162, 170, 173, 175, 182, 183, 185–187, 191, 195, 196, 198, 213, 220, 231, 239, 255, 258, 266, 273, 283, 288, 295, 310, 314, 315, 317 318, 341, 356, 357, 359, 376, 384–386, 393, 396, 397
Негреєв М. – 162, 276
Нестерцов – 335
Неусихін М. – 361
Нирко І.В. – 91, 103, 182, 257

Ніколайчик Д. – 192, 281, 285
Новаковський Д. – 325
Новіков С. – 156
Ноймаєр – 222

О
Оголь К. – 296
Одуха А.З. – 114, 133, 170, 182, 190, 192–194, 196, 214, 227, 237, 238, 270, 285, 286, 294, 350, 354, 377, 383
Олексенко С.А. – 114–116, 127, 168, 169, 182, 192, 262, 270, 285, 340, 350, 354, 370, 389, 390
Осецький Л. – 292
Осєчкін О. – 43, 46

П
Павлов В. – 242
Палеха С. – 172
Паулюс Ф. – 55
Пашков – 43
Перекальський Г. – 110
Петров – 34
Петрусенко К. – 254
Півень К. – 91
Підкоритов М. – 389
Платонов – 35, 44
Погребенко В.С. – 92, 110, 123, 327
Погорєлов К. – 53, 306, 320
Покровська В. – 355
Покровський Г.Ф. – 116, 170, 173, 174
Пономаренко П.К. – 39, 89, 115, 118, 144, 279, 292, 294, 295, 306, 324, 326, 335
Попова М.М. – 100, 353, 354
Попудренко М.М. – 44, 47, 111, 116, 139, 148, 150, 156, 163, 213, 225, 229, 277, 280, 283, 287, 322, 334, 340
Потапов М.І. – 36
Потирайло В. – 48, 120
Примак І. – 172
Прокін Г. – 172
Прокопенко О. – 91
Прокоф'єв – 213
Прюцман Г. – 59
Пуркаєв М. – 35
Пухов М.П. – 179, 191
Пфлайдер – 66

Р
Рамірес – 213
Рванов Д. – 139, 194
Раушнінг Г. – 71
Резуто Д. – 214, 242
Рейхенау В. – 74, 76
Рендуліч Л. – 4, 29, 90
Репін В. – 37
Рижиков – 44
Різниченко – 46
Розенберг А. – 56, 57, 61, 63, 66, 68
Рокоссовський К. – 170
Романченко І. – 33
Рудич М. – 127, 175, 182, 263, 285
Руднєв С.В. – 19, 41, 44, 105, 111, 125, 146, 147, 151, 152, 154, 158, 159, 299, 316, 323, 330, 359, 368, 369, 388
Руофф – 77

С
Сабуров О.М. – 12, 50–53, 103, 111, 113–115, 120 ,122, 124, 128, 129, 133–136, 140–142, 146, 148, 150–153, 155, 168–170, 173, 175, 176, 182, 190, 192,210, 211, 213, 217–220, 225, 226, 229, 233, 235, 248, 249, 254, 258, 259, 262, 270, 272, 279–281, 284, 287, 289,290, 292, 298, 307, 313–316, 318, 322, 326, 328–330, 332–334, 336, 338, 340, 350, 351, 352, 354, 356, 358, 359, 362, 367, 371, 372, 376, 377, 382, 387, 388, 393, 395, 396

Савицький І. – 182
Савченко Р. – 46
Салай М.Г. – 140, 153, 168, 170, 172, 174, 176, 225, 263, 280, 281, 334, 354
Салов М. – 120
Сандоваль Хосе – 321
Санков С. – 192, 198, 199, 267, 273, 339
Сатановський Р. – 113, 114, 175, 291, 292
Семенчук М. – 137
Сень Й. – 101
Сергієнко В. – 36
Сиворонов Я. – 120, 307
Сиромолотний І.К. – 19, 40, 91, 111, 123, 228, 330
Сіренко Г. – 48
Сікорський В. – 292
Симонов К. – 20
Скирда М. – 137
Скоропадський П. – 64
Скрипник К. – 322
Скубко І.Є. – 114, 115, 168, 170, 182, 191, 229, 236, 281, 354
Слєпцов І. – 329
Слинько І.І. –6, 7, 102
Смисловський Б. (фон Регенау) – 60, 278
Сніжинський О. – 193
Соколов В.Ф. – 92, 98, 100, 123, 159, 165, 171, 292, 296, 335, 336
Соколов К. – 213
Соловйова Л. – 357
Солоїд П. – 91
Співак М.С. – 30, 37, 41, 90, 123
Сталін Й.В. – 26, 30, 36, 37, 39, 43, 88, 89, 122, 123, 129, 143–145, 156, 191, 209, 211, 213, 231, 242, 326, 329, 335, 368
Старінов І.Г. – 28, 88, 98, 100, 105, 110, 157, 170, 171, 209, 212, 213, 225, 229, 231, 236, 242, 243, 342, 343, 346, 351, 383, 385
Стельмащук Ю. – 378
Стратилат М. – 133
Строкач Т.А. – 18, 19, 30, 31, 34, 40,–42, 55, 81, 89–91, 93, 100, 101, 103–105, 115, 118, 119, 122, 123, 128, 129, 136, 146, 147, 150, 152, 155, 159, 160, 164, 165, 170, 171, 175, 177, 178, 184, 191, 192, 194, 195, 225, 236, 240, 272, 273, 279, 281, 289, 312, 327–330, 335, 336, 346, 370, 371, 373, 383, 388
Стуккей О. – 356
Судоплатов П. – 272

Т

Табулевич І. – 97, 171
Таранущенко М. – 133, 153, 168, 169, 170, 172, 173, 225, 229, 263, 276, 280, 298
Тарасов М. – 356
Таратуто М.В. – 178, 189, 192, 239
Телєга М. – 311
Тимофєєв І. – 91, 288
Тимошенко С.К. – 47, 271
Тимощук В. – 242
Тіппельскірх К. – 4, 70
Тіто Броз – 323
Тканко О. – 172, 235
Толбухін Ф.І. – 271
Томас М. – 59
Тостер Юрген – 70
Троцький Л.Д. – 374
Тутученко С. – 185

У

Уралов І. – 91, 250
Ушаков В.С. – 168, 170, 172–174, 229, 263, 297, 343

Ф

Федоров І.П. – 17, 53, 110, 113, 151, 152, 155, 178, 182, 189, 192–194, 217, 226, 231, 255, 265, 281, 282, 291, 296, 340, 368, 380

Федоров О.Ф. – 12, 17, 47, 48, 51, 52, 61, 111, 120, 124, 125, 132, 139, 140–142, 146–148, 150–152, 155, 160, 162, 169, 178, 182, 189, 192, 209–211, 213, 217, 220, 225, 227–229, 231, 234, 236, 238, 239, 242, 254, 259, 262, 266, 270, 277, 280, 285, 291, 296, 306, 309, 313–315, 317, 326, 328, 329, 334, 336, 350–352, 355, 356, 358, 360, 362, 374–378, 380, 382, 386–388, 393, 395, 396
Франк Г. – 57
Фролов М. – 242, 320
Фролова В. – 320

Х
Хабло О.С. – 7, 18, 194, 306, 311, 313, 316, 317, 319–322, 326
Хитриченко І.О. – 168, 172–174, 229, 262, 263, 297
Хижняк Д. – 167
Хомаєр Г. – 69
Хоменко В. – 27
Храпко В. – 250, 254
Хроленко – 272
Хрущов М.С. – 12, 35, 41, 44, 81, 93, 94, 103, 104, 127, 143, 146, 147, 155, 156, 160, 168, 178, 183, 185, 191, 198, 284, 286,292, 337, 344, 369, 382

Ц
Цейцлер К. – 223

Ч
Чава, брати – 287
Чайковський А.С. – 8, 16, 51, 329
Чаплін І. – 48
Чепак Т. – 346
Чепіга В.П. – 168, 182, 195, 199, 227, 267, 339
Чепурний І.Ф. – 116, 167, 168
Череваш І. – 91, 175
Черчіль В. – 297, 325
Чехов О. – 35, 44
Чижов С. – 192, 195, 196, 199, 200
Чуєв С.Г. – 282

Ш
Шангін Б. – 195, 199, 200, 239, 265–267, 339
Шанковський Л. – 380, 385
Шахневич В. – 210
Шеремет М. – 81, 147
Шершньов М. – 91
Шкрябач Я. – 387
Шинкарьов О.Ф. – 97, 325
Шитов І.І. – 114–116, 168, 170, 178, 182, 191, 192, 226, 229, 234, 238, 262, 272, 281, 284, 285, 288, 292, 293, 296, 315, 317, 338, 354, 370, 371, 380
Шишко І.Я. – 114, 192, 383
Шпіца В. – 262
Шукаєв М.І. – 174, 187, 188, 298, 384
Шухевич Р. – 389
Шушпанов І.Я. – 141, 150–152, 162

Щ
Щаденко Ю. – 37
Щедрін В. – 35, 44

Я
Яковенко І. – 33
Яковлєв І. – 192, 199, 200
Яковлєва К. –321
Яремчук В. – 182, 199, 200, 227, 239, 242, 343
Яровий О. – 229, 380

ЗМІСТ

ВСТУП 3

Розділ 1. ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ЛИПНІ 1941 р. – ТРАВНІ 1942 р.

1.1. Початок німецько-радянської війни. Організація збройної боротьби на окупованій території, пошук оптимальних форм керівництва партизанськими силами 26

1.2. Бойові і диверсійні дії партизанів в тилу військ противника 42

1.3. Німецько-фашистський режим в Україні. Заходи окупантів щодо боротьби з партизанським рухом 56

Розділ 2. ЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ КЕРІВНИЦТВА ЗБРОЙНОЮ БОРОТЬБОЮ В ТИЛУ ВОРОГА. РОЗШИРЕННЯ ЗОНИ БОЙОВИХ ОПЕРАЦІЙ ПАРТИЗАНІВ УКРАЇНИ (ТРАВЕНЬ 1942 р. – СЕРПЕНЬ 1944 р.)

2.1. Створення мережі органів керівництва партизанським рухом. Організація, структура, штати і основні напрямки діяльності Українського штабу партизанського руху (УШПР) 88

2.2. Фронтові і територіальні органи керівництва партизанським рухом в системі УШПР 106

2.3. Початок оперативної діяльності УШПР і перебіг партизанської боротьби на окупованій території України (20 червня – 5 жовтня 1942 р.) 118

2.4. План дій партизанських загонів України на зимовий період 1942/1943 рр. та підсумки його виконання (жовтень 1942 р. – березень 1943 р.) 125

2.5. Реалізація оперативного плану бойових партизанських загонів на весняно-літній період 1943 р. 145

2.6. Бойова діяльність партизанів в ході битви за Дніпро та під час боїв на Правобережній Україні (вересень-грудень 1943 р.) 169
2.7. Партизанський рух на завершальному етапі визволення території України від фашистських загарбників (січень – серпень 1944 р.) 180

Розділ 3. БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКИХ ПАРТИЗАНІВ НА КОМУНІКАЦІЯХ ВІЙСЬК ПРОТИВНИКА (1941–1944 рр.)

3.1. Роль і місце диверсійних дій у партизанському русі. Створення технічного відділу УШПР та спецслужб в загонах і з'єднаннях 208
3.2. Диверсійна діяльність партизанських формувань України в липні 1942 р. – серпні 1944 р. 217

Розділ 4. ОРГАНІЗАЦІЯ РОЗВІДУВАЛЬНОЇ І КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНОЇ РОБОТИ В ПАРТИЗАНСЬКОМУ РУСІ УКРАЇНИ (1941–1944 рр.)

4.1. Партизанська розвідка 247
4.2. Контррозвідувальне забезпечення партизанських формувань 276

Розділ 5. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТИЗАНІВ УКРАЇНИ (1941–1944 рр.)

5.1. Служба зв'язку в системі партизанського руху: структура, матеріальна база, кадри 305
5.2. Матеріально-технічне постачання партизанських формувань 322
5.3. Підготовка партизанських кадрів: організація й основні напрямки цієї роботи 342
5.4. Медико-санітарна служба партизанського руху: організація і структура 352

Розділ 6. ФАКТОР ОУН–УПА В ПАРТИЗАНСЬКОМУ РУСІ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1943–1944 рр.) 367

ВИСНОВКИ 393
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК 399

Наукове видання

КЕНТІЙ Анатолій Вікторович
ЛОЗИЦЬКИЙ Володимир Сергійович

ВІЙНА БЕЗ ПОЩАДИ І МИЛОСЕРДЯ

Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944)

Головний редактор *Олександр Удод*
Завідувач історичної редакції *Анатолій Чердаклі*
Головний художник *Павло Машков*
Художній редактор *Юлія Ясінська*
Технічний редактор *Валентина Олійник*
Коректори *Ірина Барвінок, Любов Федоренко*
Комп'ютерна верстка *Світлани Поспішної, Клари Шалигіної*

Здано до виробництва і підписано до друку 04.05.2005 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Шкільна. Умовн. друк. арк. 23,71 + 0,23 вкл.
Умовн. фарбо-відб. 23,71. Обл.-вид. арк. 24,25 + 0,28 вкл.
Наклад 1000 прим.
Вид. № 464.
Зам. № 5-164.

Видавництво «Генеза»,
04212, м. Київ-212, вул. Тимошенка, 2-л.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців серія ДК № 25 від 31.03.2000 р.

Віддруковано з готових позитивів у друкарні
ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,
09117, м. Біла Церква, вул. Курбаса, 4.

Свідоцтво № 567 серія ДК від 14.08.2001 р.

Лозицький Володимир Сергійович – кандидат історичних наук, доцент, заслужений працівник культури України. Закінчив істфак Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. До 1991 р. працював в Інституті історії партії при ЦК Компартії України. У березні 1991 р. призначений заступником начальника Головного архівного управління при Кабміні України, водночас з 1998 р. працював завідувачем кафедри архівознавства, професором Київського національного університету культури і мистецтв. З квітня 2000 р. – директор ЦДАГО України. Автор і упорядник низки публікацій збірників документів, науково-довідкових видань з історії України радянського періоду, зокрема партизанського руху на окупованій території (1941–1944).

Кентій Анатолій Вікторович – історик-архівіст, заслужений працівник культури України. Народився 1937 р. в Києві, закінчив Київський державний університет імені Т.Г. Шевченка. Від 1966 р. працює на наукових і керівних посадах в державних архівах, Головному архівному управлінні при Кабінеті Міністрів України. Досліджує питання партизанського руху в Україні періоду Другої світової війни (1939–1945), діяльності ОУН і УПА. Автор і упорядник низки монографій, збірників документів, науково-довідкових видань. Тепер – співробітник Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

ISBN 966-504-432-X

9 789665 044321 >